

เนตติฎีกา

พระธรรมบาลเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสाराภิงค์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๘ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๑

เนตติฎีกา

คัมภีร์อธิบายเนตติอรรถกถา

แปลและอธิบาย พระคันธสाराภังค์

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-13-5679-9

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๘ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๑

จำนวนพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์

๒๗ หมู่ ๑ ต.ไทยาวาส อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม

โทรศัพท์ ๐๘-๑๘๔๓-๒๖๖๕

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวังศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์
อภิธัมมวาทารเป็นต้น ในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา ก้อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียน
อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกัน
หล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขึ้นพื้นฐาน
ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธ-
สาราภิวังศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-
๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบ
ชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่
เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้
กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎก
ฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าพิมพ์เสร็จ
ก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา
และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙
อรรถกถาจากนั้นก็มีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้
จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้ลำบาก
ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับ
พลิกถ้าไค้งอนิดเดี๋ยวก็กหักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฎิสัมพันธ์กัมมัฏฐกถาเพียงตอนหนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อุปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช้เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งไฝ่ธรรมไฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบลั้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหาวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจ้างงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสหศาสตรทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษา

ค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคณธรรมาภิวังศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมวาทารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคณธรรมาภิวังศ์ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตร ในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

รक्षा न वृत्ति ज समा रत्नतुत्यस

เตล็กฎาหคาคา. ข้อ ๓

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธรพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาทีที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวชทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธรเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่านักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภังค์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบพระศาสนาที่ประเทศเมียนมาร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจตียังคณะ อีกทั้งได้รับพระราชทานเสาเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธรศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ.๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภังค์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน ๙ คัมภีร์ มีมูลฎีกาและอนุฎีกา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธรศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๐ ปีของข้าพเจ้า ในพุทธศักราช ๒๕๕๓ ในต้นปีนี้ทางวัดได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายเนตติปกรณ์ไว้บัดนี้ได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายของเนตติฎีกาซึ่งเป็นแนวทางในการศึกษาคัมภีร์เนตติอรรถกถาอย่างถูกต้องและยังไม่มีผู้ใดแปลไว้เป็นภาษาไทย

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ

วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ

น หิ วญฺเฒา วิชานาติ

ครุํ ปสวเวทนํ

“บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว
หญิงหมั้นย่อมไม่อาจรู้ถึงความทุกข์ทรมานอย่างใหญ่หลวงในการคลอด
บุตรได้เลย”

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอน
ของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

ธันวาคม ๒๕๕๐

คำนำ

พระพุทธพจน์เป็นคำสอนอันเป็นวิสัยแห่งพระสัมพันธัญญาณ มีความลึกซึ้งโดยศัพท์และความหมาย อีกทั้งมีนัยวิจิตรพิสดารกล่าวไว้โดยตรงและโดยอ้อม จึงอาจทำให้อุชฺชนรุ่นหลังเข้าใจความได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน และยังผลให้มีการตีความตามความเห็นที่ต่างกันมากมายจนถึงขั้นขัดแย้ง ดังนั้น โบราณจารย์จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายศัพท์และความหมายในพระพุทธพจน์ และประพันธ์คัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถาอีกทอดหนึ่ง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง

พระพุทธพจน์หรือคำสอนของพระพุทธเจ้านี้ต่อมาได้รับสังคายนาเป็นพระไตรปิฎก ซึ่งได้รวมบางคัมภีร์ที่เป็นคำสอนของพระสาวก ดังเช่นคัมภีร์ปฎิสัมภิทามรรค จุฬนิเทศ และมหานิเทศอันเป็นภาษิตของพระสารีบุตรเถระ พร้อมทั้งคัมภีร์กถาวัตถุอันเป็นภาษิตของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ รวมถึงเนติปกรณ์ที่เป็นภาษิตของพระมหากัจจายนะผู้เลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดาร เนติปกรณ์นี้ได้นำมารวมไว้เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคีติ จึงมีคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายไว้เช่นคัมภีร์อื่นในพระไตรปิฎก

คัมภีร์เนติฎีกานี้แต่งโดยพระธรรมบาลเถระผู้แต่งเนติอรรถกถา ท่านพำนักอยู่ที่วัดพทตติละ (วัดท่าพุทรา) ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้สร้างขึ้นที่เมืองนาคปฏฏัน (Negapattam) ทางตอนใต้ของเมืองมัทราสห่างจากเมืองตัญโจ (Tanjore) ไปทางทิศตะวันออกราว ๓๕ ไมล์ คัมภีร์นี้แต่งในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ตรงกับรัชสมัยพระเจ้ามหินทะที่ ๔ (พ.ศ.๑๔๙๙-๑๕๑๙) ของประเทศลังกา ประวัติของพระธรรมบาลเถระนี้ปรากฏอยู่ในคำนำของเนติปกรณ์แล้ว จึงไม่ขอกล่าวอีกในที่นี้

ในระหว่างการแปลและอธิบายเนติปกรณ์ ผู้แปลได้เทียบเคียงคำอธิบายในคัมภีร์เนติอรรถกถาและเนติฎีกาแล้วพบว่าคัมภีร์ทั้งสองนี้ได้อธิบายเนติปกรณ์ไว้อย่างละเอียด

ควรที่จะเป็นคู่มือศึกษาเนตติปกรณ์สำหรับผู้สนใจใฝ่รู้ แต่เนื่องจากยังไม่มีฉบับแปลภาษาไทย จึงได้ดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์เนตติฎีกาต่อจากเนตติอรรถกถา

ในขณะที่เริ่มดำเนินการแปลคัมภีร์อรรถกถาฉบับนี้ ผู้แปลได้พยายามสืบหาคัมภีร์นิสสัยฉบับแปลภาษาพม่า ทราบว่ามีคัมภีร์นิสสัยพม่าฉบับโบราณอยู่ในห้องสมุดเมืองสะเทิม (พม่าเรียกว่า ตะโอง) ซึ่งพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองก่อนสมัยพุกามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แต่ไม่มีโอกาสเดินทางไปหาอ่านเพิ่มเติม จึงดำเนินการแปลตามความรู้ที่ได้ศึกษามาเพราะเห็นว่าแปลไม่ยากเหมือนคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกา อีกทั้งยังชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดจากกระบวนการพิมพ์และนำเสนอข้อความที่เห็นว่าถูกต้องตามหลักภาษา โดยเทียบเคียงกับฉบับฉันทนุสสังคีติ ฉบับมหาจุฬาราย และฉบับมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ

ในครั้งนี้ผู้แปลได้เพิ่มคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมไว้โดยอาศัยคำอธิบายของคัมภีร์สหทวิเสสฝ่ายบาลีและสันสกฤต เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไป อันเป็นจุดมุ่งหมายของการแปลคัมภีร์ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้ควรอ่านไปพร้อมกับเนตติอรรถกถาเพื่อให้เข้าใจความได้ชัดเจน เช่น เมื่ออ่านเนตติอรรถกถา ข้อ ๑ แล้วก็ควรอ่านเนตติฎีกา ข้อ ๑ ตาม จะช่วยให้เข้าใจเนื้อความของเรื่องที่อธิบายไว้ในเนตติฎีกาได้ชัดเจน

ในโอกาสงานทำบุญอายุหลวงพ่อดมมานันท์มหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ที่เวียนมาถึงในเดือนมกราคมของทุกปี คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา โดยในปี ๒๕๕๑ นี้ ทางวัดได้เสนอจัดพิมพ์คัมภีร์แปลของเนตติฎีกาในวาระสำคัญที่ท่านจะมีอายุครบ ๘๘ ปี

การจัดพิมพ์คัมภีร์แปลนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งดำเนินการโดยคณะศิษย์วัดท่ามะโอที่มีผู้แปลเป็นประธาน เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อดมเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๘๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๕๓ คัมภีร์เนตติปกรณ์ได้จัดพิมพ์ขึ้นแล้วเป็นลำดับแรก ตามมาด้วยคัมภีร์เนตติอรรถกถาและเนตติฎีกาซึ่งจัดพิมพ์เป็นลำดับต่อมา และจะดำเนินการจัดพิมพ์คัมภีร์แปลของอัฐสาลินี (อรรถกถาของพระอภิธรรม)

กัณฑ์ชาตรี (อรรถกถาของปาดิโมกข์) และกัณฑ์ชาตรีฎีกาเป็นต้นต่อไปอย่างต่อเนื่อง ภายใต้โครงการเดียวกันนี้

ขอขอบคุณอาจารย์เทพพนม สุทธิมน ผู้ช่วยตรวจสภาวะธรรม ผศ.นงคิณ ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลบางส่วนให้สละสลวย คุณอุดมพร สิริสุทธิ และคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์ยิ่งและช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

การได้ร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก เพราะหนังสือธรรมะเป็นสื่อแทนองค์พระพุทธรเจ้าผู้สามารถเทศนาและสั่งสอนเวไนยชนได้ จึงเป็นการธำรงรักษาพระศาสนา และจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ได้ช่วยกันจัดสร้างและเผยแพร่นี้จะมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่าย

ขออนุโมทนากุศลจิต คุณปรารังคมาศ นิตติธรรม และคุณสรินนา อรรถกกิจโกศล ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อบุญมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืนยาว เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์ตราบนานเท่านาน

พระคันธसारากิจวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

www.wattamaoh.com

tamaoh24@gmail.com

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติดำตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งบูรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะ สละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันลัทธิธรรมปฏิบัติที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่เนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ.

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษา มีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธसारากวีส (ธรรมาจริยะ, อภิวิงสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทธิมน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินคำ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรารค์มาศ นิตินธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๓

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์   คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า
๒. เนตติอรรถกถา   คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า
๓. เนตติฎีกา   คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า
๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคณฐี   คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-
มรรค มี ๔๐๒ หน้า
๕. กังขาวิตรณี   อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า
๖. กังขาวิตรณีฎีกา   ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า
- ๗-๙. มุลฎีกาและอนุฎีกา   ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม
๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

อนึ่ง เนตติปกรณ์เป็นตำราที่มีผู้รู้แปลไว้หลายสำนวนแล้ว แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ทางโครงการจึงดำเนินการแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้แปลเนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาเป็นบุคคลคนเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้คำอธิบายเนตติปกรณ์เป็นแนวเดียวกันตลอดสายอย่างแท้จริง ส่วนคัมภีร์อีก ๖ เล่มไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน โดยเฉพาะคัมภีร์มุลฎีกาและอนุฎีกาเป็นวรรณกรรมบาลีที่แปลยากที่สุดของนิกายเถรวาท คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นต้นกำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบาย คาดว่าจะดำเนินการจัดพิมพ์ได้ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ.๒๕๔๙-๒๕๕๒ ตามลำดับ

โอหาย โส'ธิตโมกฺขสุขํ ปเรสํ
อตุถาย สณฺจริ ภเวสุ มหฺพภเยสุ
เอวํ สทา ปฺรหิตํ ปฺรโต กริตฺวา
ธมฺโม มยฺยานุจฺริโต ชคตฺตฺถเมว.

เตลกฺฎาหคาคา. ข้อ ๙๗

“พระโพธิสัตว์นั้นได้ทรงสละนิพพานสุขที่มาถึง ท่องเที่ยวไปในภพทั้งหลาย
อันน่ากลัวยิ่งเพื่อประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น โดยทำนองเดียวกัน เราก็พึงมุ่งบำเพ็ญ
ประโยชน์แก่ผู้อื่นเสมอ ประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง”

วจนารมโก

๑. คุณากโรว โย ธมโม ปชาเจโต ปภาเสนอโต	สตถุทีปายิตो पिโย प्रियोत्पेदि सप्पहा.
๒. อฏฐธา โหติ โย ธมโม นวธา จ วิโมกฺเขน	मकुल्लेहि संकुतो खयातो लोकुत्तरो इति.
๓. ปริยตติสพฺพธมฺโมปิ อุชฺหมคฺโค วิตฺตาเรติ	धम्मोव सुवृत्तिकामिन् लोकतो प्रविपत्तिपि.
๔. อุตฺตมํ อุตฺตมํเคน กายวาจาหิ จิตฺเตน	तं धम्मं तुत्तसं अणुं दीहि वनฺताมิ सार्थं.
๕. วนฺทนฺเตน มยา เอวํ พเลนฺสฺสา วิโสเสมิ	या लघ्वा पुण्यसम्पत्ता अन्तराये अस्सेतो.
๖. ธมฺมปาเลน เถเรน ตายตฺถวณฺณนา ภูิกฺกา	नेत्तिसंवณฺณา กตา กตา เตनाปิ อิมฺตา.
๗. เกนาปิ สฺยามภาสาย เตนารภิสฺสํ เอตาย ปาโมชฺชชนนตฺถาย	न ताय निसुस्ये กतो. सकण्ठिमत्तुณिसुस्यं तेसं ये सत्तम्मम्मगा.
	कन्धसारविस्

พจนานรมภ์

๑. ธรรมะคือคุณากร

ส่วนชอบสาทร
- ดูจดวงประทีปชัชวาล

แห่งองค์พระศาสดาจารย์

สวางกระจำงใจมล

สองสัตว์สันดาน
๒. ธรรมใดนับโดยมรรคผล

เป็นแปดพึงยล

และแก้กับทั้งนฤพาน

อันลึกโอฬาร
- สมญาโลกอุดรพิสดาร

อันลึกโอฬาร

พิสุทธ์พิเศษสุกใส

นามขนานชวนไข
๓. อีกธรรมต้นทางครรไล

นามขนานชวนไข

ปฏิบัติปรีติเป็นสอง

ให้ลวงลุปอง
- คือทางดำเนินดุจคลอง

ให้ลวงลุปอง

ยังโลกอุดรโดยตรง

นบธรรมจำนง
๔. ข้าขอโอนอ่อนอุตมงค์

นบธรรมจำนง

ด้วยจิตและกายวาจา
๕. ข้าพเจ้านมัสการอยู่อย่างนี้ได้รับผลบุญใด

ขออำนาจแห่งผลบุญนั้นจงกำจัด

อุปสรรคโดยสิ้นเชิง
๖. พระธรรมบาลเถระประพันธ์คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์

อีกทั้งคัมภีร์ฎีกา

ที่อธิบายความของเนตติอรรถกถานั้นก็ประพันธ์ไว้โดยพระเถระผู้ทรงปัญญานั้นนั่นแหละ
๗. คัมภีร์แปลของเนตติฎีกานั้น

ยังไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งแต่งไว้เป็นภาษาไทย

ดังนั้น

ข้าพเจ้าจักแต่งคัมภีร์แปลที่เพียบพร้อมด้วยคำอธิบายเนื้อหาที่เข้าใจยากของเนตติฎีกานั้น

เพื่อยังความปราโมทย์ให้เกิดแก่สัตบุรุษผู้เคารพพระสัทธรรม

พระคันธสาราภิวงศ์

คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คัมภีร์แปลของเนตติอรรถกถาฉบับนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมและเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในเนตติฎีกา

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกันเพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๔. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคัมภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาย ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉัฐสังคีติ และได้เทียบเคียงกับฉบับสังคีติ และฉบับมูลนิธิภูมิพลิกุ

๕. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น อง. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึง อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลีและอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก บางคัมภีร์ที่ยังไม่มีฉบับมหาจุฬาย เช่น อรรถกถาธรรมบท ก็อ้างอิงจากฉบับมหาเมฆกุกุ บางแห่งที่ค้นหาข้อมูลไม่พบ จะใช้คำว่า คเวสิตพฺพ (พินิจค้นหา)

“กามนธา ชาลสยจนฺนา	ตณฺหาจทนฺนาทิตา
ปมตฺตา พนฺธนาพฺพธา	มจฺฉาว กุมินามุเข
ชรามรณฺมเนวนฺติ	วจฺโณ ชีรปโกว มาตรํ.

พ. อ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

“เหล่าสัตว์ผู้มีตมณเพราะกาม ถูกตาข่ายตันทนหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุง
คือตันทนหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือกามคุณ]ผูกไว้แล้ว
ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังกินนมเดิน
ไปตามแม่โค ฉะนั้น”

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก			
วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก มหาวิภังค	อง. ฉก.	องคฺตุตฺตนิคาย ฉกนิปาท
วิ. ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังค	อง. สตฺตก.	องคฺตุตฺตนิคาย สตฺตกนิปาท
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาวคฺค	อง. อยฺยจก.	องคฺตุตฺตนิคาย อยฺยจกนิปาท
วิ. จุฬ.	วินัยปิฎก จุฬวคฺค	อง. นวก.	องคฺตุตฺตนิคาย นวกนิปาท
วิ. ป.	วินัยปิฎก ปรีวารวคฺค	อง. ทสก.	องคฺตุตฺตนิคาย ทสกนิปาท
พระสุตตันตปิฎก		อง. เอกาทสก.	องคฺตุตฺตนิคาย เอกาทสกนิปาท
ที. สී.	ทีฆนิกาย สීลกฺขณวคฺค	ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิคาย ขุทฺทกปาจ
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค	ขุ. ฐ.	ขุทฺทกนิคาย ฐมฺมปท
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺค	ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิคาย อุทาน
ม. มุ.	มชฺฌมนิคาย มุลปณฺณาส	ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิคาย อิติวุตฺตก
ม. ม.	มชฺฌมนิคาย มชฺฌมปณฺณาส	ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิคาย สุตฺตนิปาท
ม. อุ.	มชฺฌมนิคาย อุปฺปิปณฺณาส	ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิคาย วิมานวตฺถุ
สํ. ส.	สํยฺมุตฺตนิคาย สคฺคาถวคฺค	ขุ. เป.	ขุทฺทกนิคาย เปตวตฺถุ
สํ. นิ.	สํยฺมุตฺตนิคาย นิตานวคฺค	ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิคาย เถรคฺคาถา
สํ. ข.	สํยฺมุตฺตนิคาย ขนฺธวคฺค	ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิคาย เถรีคฺคาถา
สํ. สฬ.	สํยฺมุตฺตนิคาย สฬายตฺนวคฺค	ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิคาย ชาตก
สํ. มหา.	สํยฺมุตฺตนิคาย มหาวคฺค	ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิคาย มหานิทฺเทส
อง. เอกก.	องคฺตุตฺตนิคาย เอกกนิปาท	ขุ. จุฬ.	ขุทฺทกนิคาย จุฬนิทฺเทส
อง. ทุก.	องคฺตุตฺตนิคาย ทุกนิปาท	ขุ. ปฎิ.	ขุทฺทกนิคาย ปฎิสมฺภิตามคฺค
อง. ติก.	องคฺตุตฺตนิคาย ติกนิปาท	ขุ. อป.	ขุทฺทกนิคาย อปทาน
อง. จตุกก.	องคฺตุตฺตนิคาย จตุกกนิปาท	ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิคาย พุทฺธวส
อง. ปญจก.	องคฺตุตฺตนิคาย ปญจกนิปาท	ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิคาย จริยาปิฎก
		เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
		มลินฺท.	มลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธรรมสงคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภังค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคตปณฺณตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตนิคาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิคาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา

มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จุฬนิ. อ.	จุฬนิตฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏฺธิสํ. อ.	ปฏฺธิสมฺภิตามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐกถา
สงคห.	อภิธมฺมตฺถสงคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพฺพุติ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมตฺติวินนทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตฺตรณีฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตฺตรณีอภิณวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฎี.	สีลกฺขนธวคฺค อภิณวฎีกา
ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคุตฺตนิคาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎี.	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิสมฺช.	มณิสมฺชชฺฐา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

อนุโมทนา	.....	[๑]
คำอนุโมทนา	.....	[๕]
คำนำ	.....	[๗]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสตร์	.....	[๑๑]
วจนารมฺโห	.....	[๑๕]
พจนารมภ์	.....	[๑๖]
คำชี้แจง	.....	[๑๗]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	.....	[๑๙]
สารบัญ	.....	[๒๑]
คันถารัมภกถา	.....	๑

นิทานกถาพรรณนา

นิทานกถาพรรณนา (คำอธิบายคำเริ่มคัมภีร์)	.....	๔๗

๑. สังคหาวรรณนา

๑. สังคหาวรรณนา (คำอธิบายสังคหาวาระ)	.....	๕๗

๒. อุทเทสวารวรรณนา

๒. อุทเทสวารวรรณนา (คำอธิบายอุทเทสวาระ)	.....	๗๙

๓. นิทเทสวารวรรณนา

๓. นิทเทสวารวรรณนา (คำอธิบายนิทเทสวาระ)	.....	๘๗

หารสังเขปวรรณนา	.....	๘๗

นยสังเขปวรรณนา	๑๐๖
ทวาทสปทวรรณนา	๑๐๘

๔. ปฏิทินเทศวารวรรณนา

๔. ปฏิทินเทศวารวรรณนา (คำอธิบายปฏิทินเทศวาระ).....	๑๓๓
๑. เทศนาหารวิมังควรรณนา	๑๓๓
๒. วิจัยหารวิมังควรรณนา	๑๔๗
๓. ยุติติหารวิมังควรรณนา	๑๖๓
๔. ปทัฏฐานหารวิมังควรรณนา	๑๗๙
๕. ลักขณหารวิมังควรรณนา	๑๘๓
๖. จตุพยุหารวิมังควรรณนา	๑๙๑
๗. อาวัฏฐานหารวิมังควรรณนา	๑๙๕
๘. วิภัตติหารวิมังควรรณนา	๒๐๑
๙. ปริวัตตนหารวิมังควรรณนา	๒๑๑
๑๐. เววจนหารวิมังควรรณนา	๒๑๓
๑๑. ปัญญัตติหารวิมังควรรณนา	๒๑๙
๑๒. โอตรณหารวิมังควรรณนา	๒๒๕
๑๓. โสธนหารวิมังควรรณนา	๒๒๙
๑๔. อธิฏฐานหารวิมังควรรณนา	๒๓๑
๑๕. ปริกขารหารวิมังควรรณนา	๒๔๑
๑๖. สมารופןหารวิมังควรรณนา.....	๒๔๓

สัมปตาวารวรรณา

๑. คำอธิบายเทสนาหารสัมปาตะ	๒๔๗
๒. คำอธิบายวิจยหารสัมปาตะ	๒๕๖
๓. คำอธิบายยุตติหารสัมปาตะ	๒๗๘
๔. คำอธิบายปทัฏฐานหารสัมปาตะ	๒๘๐
คำอธิบายมิสสภหารสัมปาตะ	๒๘๑

นยสมุฏฐานวารวรรณา

นยสมุฏฐานหารวรรณา (คำอธิบายนยสมุฏฐานวาระ)	๓๐๓

สาสนปฏิฐานวารวรรณา

สาสนปฏิฐานวารวรรณา	๓๔๕
นิคมณฑลวรรณา	๓๙๒
นิคม	๓๙๓
คําลงท้าย	๓๙๔
เชิงอรรถ	๓๙๕

เมตตมพฺนา สโทโส จ
เมตฺตาเสเคน สพฺเพสุ

ปรโทโส จ สมฺมตติ
สพฺพโตคฺคิ นินวาระเย.

จตุรารักษะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้าม
ไฟคือความโกรธในที่ทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

เนตติฎีกา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คณัฏฐกถา

(คำอธิบายคำเริ่มคัมภีร์)

การนอบน้อมพระรัตนตรัยในคำเริ่มต้นของคัมภีร์ มีประโยชน์เพื่อแสดงความบริสุทธิ์แห่งป้อเกิดที่อาศัยของธรรมที่ตนจะพึงอธิบาย การแสดงดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อยังวิญญูชนให้เกิดความเคารพนับถือในการอธิบายธรรม การก่อให้เกิดความเคารพนับถือนั้นมีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จประโยชน์สุขทั้งปวงแก่วิญญูชนเหล่านั้นด้วยการปฏิบัติชอบที่บุคคลพึงได้รับตามลำดับมีการเรียนและการทรงจำเป็นต้นโดยชอบ

อีกนัยหนึ่ง การกระทำความนอบน้อมพระรัตนตรัยในคัมภีร์อธิบายย่อมมี เพราะเป็นมงคล เป็นบุพกิจในการกระทำทั้งปวง เป็นความประพฤติโดยชอบของบัณฑิตทั้งหลาย และถึงความเป็นทิฏฐานุกติแก่ชนเหล่าอื่นในอนาคตกาล

อีกนัยหนึ่ง การกระทำความนอบน้อมพระรัตนตรัยในคัมภีร์อธิบายมีประโยชน์เพื่อก่อให้เกิดบุญโดยพิเศษในการบูชาสิ่งที่ควรบูชา บุญโดยพิเศษนั้นย่อมมีเพื่อก่อกุศลกรรมอันเป็นเหตุแห่งสมบัติตามที่ตนได้รับแล้ว และเพื่อไม่ให้กรรมดังกล่าวเหี่ยวเฉาไปในระหว่าง การเกิดกุศลนั้นมีประโยชน์เพื่อให้คัมภีร์อรรถกถาส่งสำเร็จได้โดยปราศจากอันตราย อนึ่ง ท่านอาจารย์ [พระอรรถกถาจารย์] ประสงค์เอาประโยชน์สุดท้ายนั้นแน่แล ดังที่ท่านจกกล่าวต่อไปว่า วรณนาชนิต...ตสฺส เตชสา (ข้าพเจ้าได้กำจัดอุปสรรคในที่ทั้งปวง ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนบไหว้พระรัตนตรัย)

โดยแท้จริงแล้ว การบูชาพระรัตนตรัยเป็นบุญอันใหญ่หลวงที่มีอานุภาพนับไม่ถ้วน เพราะเป็นบุญเขตอย่างยิ่ง ดังนั้น จึงสามารถกำจัดความเศร้าหมองทั้งหมดอันเป็นเหตุแห่งอันตรายในโลกสันนิวาสนที่มีอุปสรรคจำนวนมาก และขัดขวางอุปสรรคมีภัยพิบัติเป็นต้นได้อีกด้วย สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

ปูชารहे पुच्यो	पुठुणे यति व सावगे
पपणजसमदिगुणहे	दिण्णोसोपरिठुवे.
ते तातिसे पुच्यो	निपुणे ओकुतोमये
न सका पुण्णं सखातुं	ओमेत्तम्पि केनजि. ^๑

“ผู้บูชาท่านที่ควรบูชา คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก ผู้ล่วงพ้นกิเลสเครื่องขวางกั้น หมดโศก หมดปริเทวนา สงบระงับ ปลอดภัยโดยประการทั้งปวง ใครๆ ไม่สามารถจะคำนวณบุญของบุคคลนี้ว่า เขาได้บุญประมาณเท่านี้”

ये गिखवे पुठुणे पसुणा, ओकुते ते पसुणा. ओकुते ओ पन पसुणानं ओकुโ
วิปาโก โหติ.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเลื่อมใสแล้วในพระพุทธเจ้า บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้เลื่อมใสแล้วในรัตนอันยอดเยี่ยม ผลบุญอันยอดเยี่ยมย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสแล้วในรัตนอันยอดเยี่ยม”

पुठुओति गितुदनदसुस	गाये गवति या पीति
वरमेव हि सा पीति	गलिणेनपि चमपुठीपसु. ^๓

“ความปิติโสมนัสได้ปรากฏในกายของบุคคลผู้กล่าวว่า พระพุทธเจ้า ความปิติโสมนัสนั้นประเสริฐกว่าทรัพย์สินสมบัติทั้งปวงในชมพูทวีป”

ओमुओति गितुदनदसुस	गाये गवति या पीति
वरमेव हि सा पीति	गलिणेनपि चमपुठीपसु. ^๔

สัณฺฑิตี กิตฺตยณฺตสฺส กาเย ภวติ ยา ปิตี
 วรเมว หิ सा पीति कलिघ्नोऽपि चमपुष्पसुः^๕

“ดูกรเจ้ามหานาม เมื่อใด อริยสาวกย่อมหมั่นระลึกถึงตถาคต เมื่อนั้น จิตย่อมไม่
ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม”

อรรมเณ รุกขมูเล วา   สุธมฺมาคารเว รุกฺขโง
 อนฺนสฺสเรถ สมนฺพทํ   ภยํ ตุมหาก โน สียา.^๗

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอเข้าไปอยู่ในป่าก็ดี อยู่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี เธอพึงหมั่นระลึกถึงพระสัมพุทธเจ้าแล้ว เธอจะไม่มี ความกลัว”

โน เจ พุทธิ์ สเรยยาถ
โลกเชฏฐัง นราสกั
อด ฐมมึ สเรยยาถ
นียยานิกั สุเทสิตั^๘

“หากเธอไม่หมั่นระลึกถึงพระพุทธเจ้า ผู้ยิ่งใหญ่ของชาวโลก
เป็นนรชนผู้ประเสริฐ เธอก็พึงหมั่นระลึกถึงพระธรรมที่เราแสดงดีแล้ว
เป็นทางหลุดพ้นจากสังสารวัฏ”

โน เจ ฐมนิ สรยยาถ   นิยุยานิกิ สุกะสิด.
อด สัมมิ สรยยาถ   ปุณณกะเขตตัง อนุตตรัง.^๙

“หากพวกเธอไม่หมั่นระลึกถึงพระธรรมที่เราแสดงดีแล้ว เป็นทาง
หลุดพ้นจากสังสารวัฏ เธอก็พึงหมั่นระลึกถึงพระสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอัน
ประเสริฐ”

เอวํ พุทฺธํ สรณฺตานํ   ธมฺมํ สํมณฺจ ภิกฺขโว
ภยํ วา ฉมฺภิตตฺตํ วา   โลมหํโส น เหสฺสติ^{๑๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอหมั่นระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม และ
พระสงฆ์อย่างนี้แล้ว ความกลัวก็ดี ความหวาดหวั่นก็ดี หรือความขณลุก
ชนพองก็ดี จะไม่ปรากฏเลย”

ในคำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์นั้น ท่าน[พระอรรถกถาจารย์]กล่าวคาถาสามบทว่า มหา-
การุณิกํ เป็นต้น เพื่อแสดงว่าพระรัตนตรัยที่ตนประสงค์จะนอบน้อมนั้นประกอบด้วย
คุณสมบัติโดยพิเศษ ที่จริงแล้วความสมควรแก่ความนอบน้อมย่อมมีได้เพราะประกอบด้วย
คุณสมบัติโดยพิเศษ และความนอบน้อมที่กระทำในสิ่งที่ควรนอบน้อมย่อมยังประโยชน์
ตามที่มุ่งหวังไว้ให้สำเร็จได้

ในเรื่องนั้น เนตติปกรณ์ที่ท่านใคร่จะอธิบายความนั้นมีที่อาศัยคือพระอภิธรรม
เป็นพิเศษ และแสดงความเป็นไปของพระอภิธรรมนั้นโดยประการอันวิจิตร ขยายความว่า
สุดต้นตอเทศนามิใช่มีกรุณาเป็นประธานเหมือนวินยเทศนา ทั้งมิใช่มีปัญญาเป็นประธาน
เหมือนอภิธรรมเทศนา แต่มีกรุณาและปัญญาเป็นประธาน ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มหาการุณิกํ
นาถํ (ข้าพเจ้าขอนมัสการพระนาถะผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) เป็นต้น เพื่อสรรเสริญ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันแสดงเทศนาพิเศษที่มีกรุณาและปัญญาทั้งสองนั้นเป็นประธานก่อน
เพราะรัตนะที่เหลือนั้นมีพุทธรัตนะเป็นมูลเหตุ

ในคานานั้น กรุณา คือ สภาวะนำออก หมายความว่า นำความทุกข์ของผู้อื่น
ออกไป

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะเบียดเบียน หมายความว่า เบียดเบียนผู้มีความ
กรุณาในเมื่อผู้อื่นเป็นทุกข์

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะกระทำความหวั่นไหว หมายความว่า กระทำความลำบากใจแก่สัตว์บุรุษทั้งหลายในเมื่อผู้อื่นเป็นทุกข์

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะปิดกั้นสุขที่ได้ชื่อว่า ก หมายความว่า ปิดกั้น เบียดเบียนสุขของผู้มีความกรุณา เพราะไม่มองหาสุขแก่ตน โดยแท้จริงแล้ว กรุณานี้ มีลักษณะต้องการจะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะที่ถูกแผ่ไปในบุคคลผู้เป็นทุกข์

[คำว่า กรุณา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- สภาวะนำความทุกข์ของผู้อื่นออกไป = กิริตติ กรุณา (กิริ ธาตุ วิกฺเขเป = นำออก + อุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย แปลง อิ ของ กิ เป็น อ)
- สภาวะเบียดเบียนผู้มีความกรุณา = กิณาตติ กรุณา (กิ ธาตุ หีสายํ = เบียดเบียน + อุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย ลง รุ อักษรเป็นอาคม)
- สภาวะกระทำความลำบากใจแก่สัตว์บุรุษทั้งหลาย = กมฺปนํ กโรตติ กรุณา (กร ธาตุ กรณ = กระทำ + อุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย)
- สภาวะปิดกั้นสุขของผู้มีความกรุณา = กํ สุขํ รุหนตติ กรุณา (ก บพหน้า + รุ ธาตุ อวารณ = ปิดกั้น + อุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ คือ ฐ)
- สภาวะที่ถูกแผ่ไปในบุคคลผู้เป็นทุกข์ = กิริยติ ทุกฺขิตฺเตสุ ปสารียตติ กรุณา (กิริ ธาตุ ปसारณ = แผ่ไป + อุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย แปลง อิ ของ กิ เป็น อ)]

คำว่า การุณิกะ คือ ผู้ประกอบในความกรุณา ดังคำว่า โทวาริกโก (ผู้ประกอบในประตุ = นายทวารบาล) [คือ ลง ฌิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตฺถริต]

อุปมาว่า บุรุษผู้เลี้ยงชีพเนื่องด้วยประตุ เมื่อดำเนินไปในที่อื่นจากประตุ ก็จัดเป็นผู้ประกอบในประตุ เพราะความเป็นไปไม่ล่วงพ้นประตุ ย่อมได้ชื่อว่า โทวาริกะ (ผู้ประกอบในประตุ) ฉนฺโต พระผู้มีพระภาคแม้ดำเนินไปในการอยู่อย่างอื่นโดยเนื่องด้วยเมตตาเป็นต้น นอกจากการอยู่ด้วยกรุณา ก็จัดเป็นผู้ประกอบในกรุณา เพราะความเป็นไปไม่ล่วงพ้นกรุณา ย่อมได้ชื่อว่า การุณิกะ (ผู้ประกอบในกรุณา) ฉนฺตํ ความจริงแล้วพระโลกนาถทั้งหลาย

ย่อมดำรงอยู่เพื่อประโยชน์แก่อุภยชาตโลกเริ่มตั้งแต่เสด็จออกมหาภิเนษกรรมจนถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพานโดยแท้

คำว่า มหาการุณิกะ คือ ผู้ประกอบในกรุณาที่ใหญ่หลวง แม้ความยิ่งใหญ่แห่งพระผู้มีพระภาคจะมีอยู่โดยเนื่องด้วยคุณธรรมอื่นจากนั้น พึงทราบว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในเรื่องนี้โดยเนื่องด้วยกรุณา เพราะกล่าวไว้ใกล้กับคำว่า การุณิก ดังคำว่า มหาเวยยาการโณ (นักไวยาการณผู้ยิ่งใหญ่) เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวถึงกรุณาอันใหญ่หลวงของพระศาสดาโดยบุคคลาธิฐานด้วยคำว่า มหาการุณิกโก (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) นี้

[คำว่า เอวเมจ กตฺวา เป็นกลุ่มนิบาตที่เรียกว่า นิปาตสมุททาเย ซึ่งมาจาก เอว + จ + กตฺวา ประกอบรวมเป็นศัพท์เดียว อีกนัยหนึ่ง เป็นนิบาตศัพท์เดียว ใช้ในความหมายว่า อมินา การณน (เพราะเหตุนี้) ใช้เหมือน อิติ หรือ ตสฺมา ที่เป็นคำแสดงเหตุ ดังคัมภีร์มณีสารมัญชุสากล่าวว่า

เอวเมจ กตฺวาติ นิปาตสมุททาโย เอโก วา นิปาโต อมินา การณนนาติ อตฺเถ ปวตฺตติ."^{๑๑}

“คำว่า เอวเมจ กตฺวา เป็นกลุ่มนิบาต หรือเป็นนิบาตศัพท์เดียว ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เพราะเหตุนี้”

หลักการใช้ เอวเมจ กตฺวา มี ๒ อย่าง คือ ใช้เพื่ออ้างอิงหลักฐานจากคัมภีร์อื่น (สารก) หรือใช้เพื่อแสดงผลพลอยได้จากข้อความที่ผ่านมาแล้ว (ลัทธิคุณะ) ในที่นี้แสดงลัทธิคุณะว่าท่านกล่าวถึงพระพุทฺธคุณคือกรุณาอันใหญ่หลวงโดยบุคคลาธิฐานด้วยคำว่า มหาการุณิกโก]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า การุณิกะ คือ ผู้ควร[กระทำ]กรุณา กล่าวคือ ความเป็นไปด้วยกรุณา หมายความว่า ความดำเนินไปด้วยกรุณา เพราะเป็นผู้ยังประโยชน์ให้สำเร็จแท้จริงแล้ว ความเป็นผู้ต้องการแสวงหาประโยชน์แก่อุภยชาตย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงทราบประโยชน์และวิธีได้รับประโยชน์ของเหล่าสัตว์โดยสิ้นเชิงด้วยพระสัพพัญญุตญาณ และทรงไม่เกียจคร้านในประโยชน์และวิธีได้รับประโยชน์เหล่านั้น แต่ความเป็นผู้ต้องการแสวงหาประโยชน์แก่อุภยชาตไม่มีแก่บุคคลเหล่านั้น

[คำว่า สตุติกา มาจาก ส (เป็นไป, มี) + อตถ (ต้องการ) ลง ก ปัจจัย แล้วแปลง อ เป็น อิ ดังคำว่า ปาปิกา]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า การุณิกะ คือ ผู้มีกรุณา กล่าวคือ ความเป็นไปด้วยกรุณา เป็นปกติ ความจริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีกรุณาเป็นสภาพ คือ มีกรุณาเป็นปกติ เหมือนปฐวีธาตุที่มีสภาวะแข็งและผัสสะที่มีสภาวะกระทบ เป็นต้น คำที่เหลือเหมือนนัยก่อน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มหากรุณา คือ กรุณาอันใหญ่หลวง เพราะมีอารมณ์ อานุภาพ และผลอันใหญ่หลวง อธิบายความได้ว่า ความกรุณาของพระผู้มีพระภาคย่อมดำเนินไปในเหล่าสัตว์ทั้งหมดไม่มีเหลือ และดำเนินไปโดยไม่เสมอเหมือนบุคคลอื่น อีกทั้งให้สำเร็จประโยชน์สุขแก่เหล่าสัตว์เป็นอันมากซึ่งจำแนกเป็นประโยชน์ในปัจจุบัน เป็นต้น

คำว่า มหาการุณิกะ คือ ผู้ประกอบในกรุณาอันใหญ่หลวง [ข้าพเจ้าขอนมัสการ พระนาถะ]ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง

คำที่เหลือทั้งหมดพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

อนึ่ง พึงทราบความสำเร็จแห่งศัพท์ในเรื่องนี้เหมือนคำว่า มาคธิก เป็นต้น

[คำว่า มาคธิก ลง ฌิก ปัจจัยใน นิยุตต ตัทธิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า มคธเสฏฺฐ นิยุตโต มาคธิโก (ผู้ประกอบในแคว้นมคธ) คำว่า มหาการุณิก ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า มหาการุณิก มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ผู้ประกอบในกรุณาที่ใหญ่หลวง = กรุณาย นิยุตโตติ การุณิกโก, มหฺนโต การุณิกโกติ มหาการุณิกโก
- ผู้ควร[กระทำ]กรุณาอันใหญ่หลวง = กรุณํ อรหตีติ การุณิกโก, มหฺนโต การุณิกโกติ มหาการุณิกโก
- ผู้มีกรุณาเป็นปกติอันใหญ่หลวง = กรุณา สีสํ เอตสฺสาติ การุณิกโก, มหฺนโต การุณิกโกติ มหาการุณิกโก
- ผู้ประกอบในกรุณาอันใหญ่หลวง = มหตี กรุณาติ มหากรุณา, มหากรุณาย นิยุตโตติ มหาการุณิกโก]

คำว่า **นาถะ** คือ ผู้ปรารถนา หมายความว่า ต้องการประโยชน์สุขแก่เวไนยชนทั้งหลาย

อนึ่ง พึงทราบความปรารถนาประโยชน์สุขในเรื่องนี้โดยเนื่องด้วยการเจริญเมตตา มิใช่เนื่องด้วยการเจริญกรุณา เพราะกล่าวไว้แล้วในบทแรก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **นาถะ** คือ ผู้เผผลาญความหายนะคือกิเลสที่มีอยู่ในเวไนยชน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **นาถะ** คือ ผู้อ้อนวอน หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงอ้อนวอนให้เหล่าสัตว์ปฏิบัติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ ทรงเป็นผู้อันพระมหากษัตริย์ให้อุตสาหะแล้ว ย่อมแนะนำเหล่าสัตว์ในข้อปฏิบัตินั้นด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

สาธุ ภิกษุเว ภิกษุ กาเลน กาลํ อตฺตสมฺปตฺติํ ปจฺจเวกฺขิตา.^{๑๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นการดี ภิกษุพึงเป็นผู้พิจารณาความสมบูรณ์แห่งตนในบางคราว”

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคผู้ทรงยิ่งใหญ่ได้ชื่อว่า **นาถะ** เพราะถึงพร้อมด้วยความยิ่งใหญ่แห่งจิตอย่างยิ่ง หรือเพราะทรงครอบงำปวงชนด้วยศีลคุณเป็นต้น

[คำว่า **นาถ** มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- ผู้ปรารถนาประโยชน์สุขแก่เวไนยชนทั้งหลาย = เวเนยยานํ หิตสุํ นาถตฺติ นาโถ (นาถ ธาตุ อาสีสเน = ปรารถนา + อ ปัจจัย)
- ผู้เผผลาญความหายนะคือกิเลสที่มีอยู่ในเวไนยชน = นาถติ เวเนยฺยคตํ กิเลสพฺยสนํ อุปฺตาเปตฺติ นาโถ (นาถ ธาตุ อุปฺตาเป = ให้เร่าร้อน + อ ปัจจัย)
- ผู้อ้อนวอนให้เหล่าสัตว์ปฏิบัติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล = นาถติ สตฺตานํ ตํ ตํ หิตปฺปฏิปตฺติ ยาจตฺติ นาโถ (นาถ ธาตุ ยาจเน = อ้อนวอน + อ ปัจจัย)
- ผู้ถึงพร้อมด้วยความยิ่งใหญ่แห่งจิตอย่างยิ่ง (ตามนัยนี้เป็นอนิปนันปาฏิภิกะ คือ ศัพท์ที่มีได้สำเร็จด้วยรากศัพท์ตามสูตรทางไวยากรณ์)
- ผู้ครอบงำปวงชนด้วยศีลคุณเป็นต้น = (ตามนัยนี้เป็นอนิปนันปาฏิภิกะ คือ ศัพท์ที่มีได้สำเร็จด้วยรากศัพท์ตามสูตรทางไวยากรณ์)

คำว่า เมตตายน (การแผ่เมตตา), กรุณายน (การแผ่กรุณา) มาจาก เมตตา หรือ กรุณา ศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ + ยุ ปัจจัย ลง อาย ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ ด้วยสูตรใน โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺหาทีนํ กโรติ (ลง อาย ปัจจัยท้าย สทฺท ศัพท์ เป็นต้นในความหมายว่า ทำเสียง เป็นต้น) เช่น

- สทฺทหายติ (ย่อมกระทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรหายติ (ย่อมกระทำเวร, จองเวร)
- กลหายติ (ย่อมกระทำการวิวาท)
- เมตตายติ (ย่อมกระทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณายติ (ย่อมกระทำกรุณา, เจริญกรุณา)
- มุทิตายติ (ย่อมกระทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)
- อุเปกฺขายติ (ย่อมกระทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกกุจฺจายติ (ย่อมกระทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก)]

คำว่า ญะยยะ คือ ญะยธรรมที่บุคคลพึงทราบ หมายถึง สังฆธรรมทั้งหมด ที่ต่างกันโดยจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น และอสังฆธรรม

ชื่อว่า สาคฺร เพราะเป็นสถานที่ผุดๆ โผล่ๆ ความหมายก็คือ กระทำให้ผู้ตกไป ผลุบๆ โผล่ๆ ด้วยความกว้างลึกของตน

อนึ่ง พึงทราบความสำเร็จแห่ง ส ศัพท์ในคำนี้ด้วยนिरुตตินัย ดังคำว่า สภาโว (ความปรารภณายัง), สาราโค (ความกำหนดยัง) เป็นต้น

[คำว่า สภาโว ตัฒบทเป็น ส + ภาโว และ สาราโค ตัฒบทเป็น ส + ราโค ท่านกล่าวว่า ให้สำเร็จรูป ส เป็น सा ด้วยนिरुตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์กำกับ ด้วยการ ลบนิคหิต แล้วที่ชะ อ ใน ส เป็น सा อย่างไรก็ตาม ปทฺรुปลิทธิปกรณ (สูตร ๕๔) กล่าวว่าให้ลบ นิคหิตด้วยสูตรว่า พยัญชนเ จ (นิคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังใน บางแห่ง) แล้วที่ชะ อ เป็น आ ด้วยสูตรว่า เตสุ วृत्ติโลปาคมวิการวิปริतातेसा ज (การพทุทธิ การลบ

การลงอาคม การวิการ การทมิชะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย้อมมีที่พยางค์ต้น กลาง และท้าย ในบางแห่ง)]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สงฺครณญฺเณ (เพราะเป็นสถานที่หมายรู้) แปลว่า เพราะเป็นสถานที่ที่กระทำความหมายรู้ ความหมายก็คือ ย่อมเป็นเหมือนกระทำความหมายรู้โดยชาวโลกว่า ผังนี้เป็นขอบเขตของเรา เราไม่ล่วงพ้นผังนี้ เพราะมีสภาพดำรงอยู่เสมอ

อีกนัยหนึ่ง **สาคร** คือ สถานที่ไหลไปรอบด้านด้วยน้ำ โดยแท้จริงแล้ว มหาสมุทรเคลื่อนจากที่นั่นที่นั่นแล้วทำโลกธาตุทั้งหมดให้เป็นห้วงน้ำเดียวในเวลาตั้งกับ

[คำว่า สมฺมุตโต ในประโยคนี้ไซ ส ว่า แปลง สมฺมุต เป็น ส ส่วนคำว่า สนฺทน์ ไชอรรณ ของ คล ธาตุใน สาคร ว่ามีอรรณว่า ไหล มีการแปลง ล เป็น ร]

ชาวโลก [วรรณกรรมฝ่ายสันสกฤต] กล่าวว่า **สาคร** คือ สถานที่ซึ่งถูกทำให้เกิดขึ้นคือขุดโดยพระราชโอรสชื่อว่าสาครของพระราชานามว่าสาคร หมายถึง สถานที่ในมหาสมุทรทางทิศตะวันออก แม้มหาสมุทรทั้งหมดก็เรียกเหมือนอย่างนั้นด้วยการยกขึ้นกล่าว เพราะเนื่องด้วยมหาสมุทรทางทิศตะวันออกนั้น

[คำว่า สาคร มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สถานที่ผลุบๆ โผล่ๆ = สงฺครติ สํสฺทน์ นิมฺมุชฺชนํ กโรตีติ สาครโ (สํ บทหน้า + คร ธาตุ = ผลุบๆ โผล่ๆ + อ ปัจจัย)

- สถานที่หมายรู้ = สงฺครติ สงฺเกตํ กโรตีติ สาครโ (สํ บทหน้า + คร ธาตุ = หมายรู้ + อ ปัจจัย)

- สถานที่ไหลไปรอบด้านด้วยน้ำ = สงฺครณํ สมฺมุตโต คลนํ สนฺทน์ อฺพุทฺเณน กโรตีติ สาครโ (สมฺมุต ศัพท์ + คล ธาตุ = ไหลไป + อ ปัจจัย แปลง สมฺมุต เป็น ส ทมิชะ อ ใน ส เป็น อา และแปลง ล เป็น ร)

- สถานที่ซึ่งถูกทำให้เกิดขึ้นโดยพระราชโอรสชื่อว่าสาคร = ปฺพุตฺเตหิ สาครเวหิ นิพฺพุตฺติโตติ สาครโ (สาคร ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิพฺพุตฺติต ตัทธิต)]

ชื่อว่า สาคร เพราะเป็นเช่นกับสาคร

คำว่า ญะยสาคระ หมายถึง สาครคือญะยธรรม

อนึ่ง พึงทราบความเสมอกันในเรื่องนี้ด้วยความไพศาล ข้ามได้ยาก ลุ่มลึก และไม่มีกาลเบื้องต้น

คำอุปมาในที่นี้เป็นการเปรียบอย่างทรม เพราะความไพศาลยิ่งนักของญะยธรรม เป็นไปเพราะแผ่ไปสู่โลกธาตุไม่มีประมาณ และความข้ามได้ยาก ลุ่มลึก และปราศจากกาล เบื้องต้นย่อมเป็นไปเพราะเป็นสิ่งที่สัพพัญญุตญาณเท่านั้นพึงข้ามได้ ความไพศาลเป็นต้น ของมหาสมุทรนอกนี้หาไม่มี เพราะมีขอบเขตที่บุคคลกำหนดได้, แม้แต่ยถิยานอกศาสนา ผู้มิได้ปราศจากราคะแล้วก็ข้ามพ้นได้โดยชั่วขณะ, มีความลึกที่บุคคลกำหนดนับได้ และมี กาลเวลาที่นับได้

[ในต้นฉบับคัมภีร์ฎีกามีรูปว่า พาหิรวีตราเคหิปี ตามนัยนี้แปลว่า แม้ผู้ปราศจากราคะแล้ว นอกพระศาสนา แต่ควรมีรูปว่า พาหิรวีตราเคหิปี (แม้แต่ยถิยานอกศาสนาผู้มิได้ปราศจากราคะ แล้ว) จึงจะเหมาะสมกับเนื้อหาในเรื่องนี้]

คำว่า ญะยสาครปารคฺฐ คือ ผู้ถึงฝั่งคือที่สุดแห่งสาครคือญะยธรรม [ข้าพเจ้าขอ นมัสการพระนาถะผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง] ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือญะยธรรมพระองค์นั้น

อนึ่ง การถึง[ฝั่ง]ในเรื่องนี้ เป็นการถึงด้วยญาณ มิใช่ออย่างอื่น เพราะกล่าวว่า ญะยธรรม

ญาณข้างต้นมี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นญาณไคร่ครวญและญาณแทงตลอด

เช่นเดียวกันนี้ มี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นญาณที่เป็นเหตุและญาณที่เป็นผล

ญาณไคร่ครวญ คือ ญาณของพระผู้มีพระภาคที่ดำรงอยู่ด้วยการเจริญกรุณา โดยนัยว่า กิจฉํ วตํ โลโก อาปนโน^{๓๓} (ชาวโลกนี้ถึงความทุกข์หนอ) เป็นต้น แล้วพิจารณา สังขารอันทรมโดยประการต่างๆ ได้หยั่งลงสู่สาครคือญะยธรรมโดยมี ๓๖ แสงโกฏิขณะ เป็นประธาน บรรลุฝั่งที่สุดแห่งสาครคือญะยธรรมนั้น [ญาณดังกล่าว]ได้ชื่อว่า มหาวิชฌญาณ

ญาณแทงตลอด คือ อาสวักขยญาณอันเป็นปทัฏฐานแก่สัพพัญญุตญาณ และ สัพพัญญุตญาณอันมีอาสวักขยญาณเป็นปทัฏฐาน ซึ่งได้ชื่อว่า มหาโพธิญาณ

อนึ่ง การถึงฝั่งแห่งสาครคือญะยธรรม พึงทราบว่ามีได้ด้วยการสำเร็จหน้าที่และ ด้วยความสามารถ

นอกจากนั้น **ญาณที่เป็นเหตุ** คือ สัมมสนญาณตามที่กล่าวไว้แล้ว

ญาณที่เป็นผล คือ ญาณอื่นนอกจากนี้ [ปฏิเวธญาณ]

อีกนัยหนึ่ง **ญาณที่เป็นเหตุ** คือ อาสวักขยญาณพร้อมด้วยสัมมสนญาณ

ญาณที่เป็นผล คือ สัพพัญญุตญาณ เพราะเป็นอันสงส์ของอาสวักขยญาณ พร้อมด้วยสัมมสนญาณนั้น

คำว่า วนฺเต แปลว่า ขอนมัสการ หรือแปลว่า ขอสรรเสริญ

นัยอันมีประเภทต่างๆ ของพระธรรมเทศนานั้น มีสภาพละเอียด เพราะเป็นสิ่งที่ ลึกซึ้ง, มีสภาพลุ่มลึก เพราะเป็นสิ่งที่ผู้ที่มีได้สั่งสมปัญญาบารมีไม่อาจหยั่งลงได้ และมี สภาพวิจิตร เพราะจำแนกเป็นเอกัตตนิยและนันทิยาวิภูษณัย เป็นต้น ดังนั้น พระธรรมเทศนา จึงได้ชื่อว่า นิปฺนคัมภีรวิจิตตนิยะ

คำว่า นิปฺนคัมภีรวิจิตตนิยเทสนะ คือ อันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก [ทรงแสดง พระธรรมเทศนา]อันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึกนั้น

คำว่า นัย คือ วิธีที่ขจัด[ความสงสัย] หมายถึง ความเป็นไปแห่งพระบาลี

อนึ่ง นัยนั้นละเอียดโดยเนื้อความตามนัยที่กล่าวมาแล้ว, ลุ่มลึกโดยศัพท์และอรรถ และวิจิตรโดยประการต่างๆ โดยความเป็นไปแห่งนัยสังเขป นัยพิสดาร และอนุโลมนัย เป็นต้น ซึ่งอธิบายได้ว่า ความเป็นไปแห่งพระบาลีมีประการต่างๆ โดยจำแนกเป็น

- [มูล]บัญญัติและอนุบัญญัติ เป็นต้น
- ความเป็นฝ่ายสังกิเลส ความเป็นฝ่ายโลกียะ และความผสมฝ่ายทั้งสองนั้น เป็นต้น
- กุศล, วัณฺณ, สังคหะ, สมยวิมุตตะ, ฐาปนา, กุศลมูล และติกปัฏฐาน เป็นต้น

ในเรื่องนั้น การสรรเสริญพระผู้มีพระภาค พึงทราบว่ามี ๒ ลักษณะ คือ ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน และการประพุดิประโยชน์แก่ผู้อื่น

ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน พึงทราบด้วยการบรรลุอนาวรรณญาณ (สัพพัญญุตญาณ) และการกำจัดกิเลสทั้งหมดอย่างยิ่งพร้อมด้วยความคุ้นเคย

การประพุดิประโยชน์แก่ผู้อื่น พึงทราบด้วยการแสดงธรรมที่น่าออกจากทุกข์ทั้งมวลของพระองค์ผู้มีจิตไม่เพ่งลามและสักการะเป็นต้น, ด้วยความมีอริยาศัยเกื้อกูลเสมอแม้แก่ผู้ประทุษร้าย และด้วยการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งญาณ[ของผู้ที่มีญาณยังไม่สุกงอม]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ทั้งสองอย่างตามที่กล่าวประเภทไว้แล้ว และการประพุดิประโยชน์แก่ผู้อื่นที่มี ๒ ประการ โดยความเพียรและอริยาศัย

ถามว่า : ท่านแสดงไว้อย่างไร

ตอบว่า : ท่านแสดงไว้ดังนี้ คือ

- คำว่า มหาการุณิก (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) แสดงการประพุดิประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยอริยาศัย
- คำว่า นิปฺนฺวิจิตฺตยฺทสฺนํ (พระธรรมเทศนาอันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก) แสดงการประพุดิประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยความเพียร
- คำว่า นาถํ (พระนาถะ) แสดงการประพุดิประโยชน์แก่ผู้อื่นของพระผู้มีพระภาคโดยฝ่ายทั้งสอง เพราะกล่าวถึงกรุณากิจ
- คำว่า เญยฺยสาครปารคฺคํ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือญเญยธรรม) แสดงความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตนอย่างยิ่ง เพราะกล่าวถึงญาณกิจอันยิ่งยวด

[ในคัมภีร์ฎีกามีข้อความว่า ปฏิวีรฺุทุเรสุปิ นิจฺจํ หิตฺตฺมาสยฺมาณฺปริปากกาลาคมนโต จ (ด้วยความมีอริยาศัยเกื้อกูลเสมอและการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งญาณของผู้ประทุษร้าย) แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า ปฏิวีรฺุทุเรสุปิ นิจฺจํ หิตฺตฺมาสยโต ฌาณฺปริปากกาลาคมนโต จ (ด้วยความมีอริยาศัยเกื้อกูลเสมอแม้แก่ผู้ประทุษร้าย และด้วยการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งญาณ[ของผู้ที่มีญาณยังไม่สุกงอม]) จึงจะถูกต้อง แม้คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวินีก็มีข้อความว่า

ตถุ เทวตตาทิสฺส วิโรธิตฺเตสฺสปิ นิจฺจํ หิตฺตฺมาสยตา, อปริปากคตินุทฺริยานํ อินฺทฺริย-
ปริปากกาลาคมนญฺจ อาสโย นาม.^{๑๔}

“ในเรื่องนั้น อธิบาย คือ ความมีอริยาศัยเกื้อกูลเสมอแม้ในเหล่าสัตว์ผู้ประทุษร้ายมี
พระเทวทัตเป็นต้น และการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งอินทรีย์ของผู้ที่มีอินทรีย์ยังไม่สุกงอม”]

อีกนัยหนึ่ง การสรรเสริญพระผู้มีพระภาคพึงทราบโดยลักษณะ ๓ คือ เหตุ ผล
และการเกื้อกูล

เหตุ คือ พระมหากุณา แสดงไว้โดยตรงด้วยบทแรก

ผลมี ๔ อย่าง คือ ญาณสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยญาณ) ปหานสัมปทา
(ความถึงพร้อมด้วยการละ) อานุกาฬสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอานุภาพ) และรูปกาย-
สัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยรูปกาย)

ญาณสัมปทาและปหานสัมปทาที่เป็นประธานในสัมปทาเหล่านั้น ท่านแสดงไว้
ด้วยบทว่า เญยฺยสาครปารคฺคํ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือญเญยธรรม) เพราะเมื่อแสดงประธาน
ไว้ก็เป็นอันแสดงทั้งสองอย่างอื่น เพราะมีแยกกันไม่ได้ ความจริงแล้วสิริแห่งธรรมกายของ
พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่เป็นไปในกาลไหนๆ โดยปราศจากความถึงพร้อมด้วยอานุภาพ
และรูปกาย

การเกื้อกูลเป็นการแสดงวิมุตติธรรมโดยมียาน ๓ [ไตรลักษณ์] เป็นหลัก โดยกระทำ
อย่างต่อเนื่องไม่เป็นภายนอก ท่านแสดงไว้ด้วยบททั้งสองว่า นาถํ (พระนาถะ) และ นิปฺปณ-
คฺคฺมฺภีรวิจิตฺตณฺยเทสํ (ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก)

ในเรื่องนั้น คำว่า มหากาธุณิกํ (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) นี้ แสดงมูลเหตุของ
สัมมาสัมโพธิญาณ เพราะพระผู้มีพระภาคผู้มีพระหทัยอันมหากุณาทั่วถึงแล้วได้กระทำ
ความตั้งใจเพื่อยกเหล่าสัตว์ขึ้นจากเปลือกตมคือสงสาร ได้บำเพ็ญบารมีตามลำดับ จึงบรรลุ
สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ดังนั้น กรุณาจึงเป็นมูลเหตุของสัมมาสัมโพธิญาณ

คำว่า เญยฺยสาครปารคฺคํ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือญเญยธรรม) แสดงสัมมาสัมโพธิ-
ญาณพร้อมด้วยข้อปฏิบัติเบื้องต้น โดยแท้จริงแล้ว มรรคญาณที่เป็นปทัฏฐานแก่นาวรณ-
ญาณ และอนาวรณญาณที่มีมรรคญาณเป็นปทัฏฐานได้ชื่อว่า สัมมาสัมโพธิญาณ

อนึ่ง สัมมสนญาณที่ได้กล่าวประเภทไว้แล้วพร้อมด้วยปัญญาบารมี เป็นปฏิปทาเบื้องต้นของสัมมาสัมโพธิญาณนั้น เพราะทางสายกลางที่บรรลุความยิ่งยวดอันปราศจากที่สุดโต่งสองอย่างอันได้แก่ ความหดหู่และความฟุ้งซ่าน ความหยุดยั้งและความขวนขวาย, ความขวนขวายในกามสุขและความขวนขวายในการเบียดเบียนตน พร้อมทั้งสัสสตทิวฏฐิและอุจฺเจตทิวฏฐิ เป็นต้น ย่อมบรรลุความไพบูลย์แห่งภาวนาด้วยอานุภาพแห่งสัมมาสัมโพธิญาณนั้น

คำว่า นาถิ (พระนาถะ) นี้ แสดงผลของสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะกล่าวถึงความเป็นผู้นำของโลกสาม

กล่าวโดยพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐกว่าชาวโลกทั้งมวลได้ชื่อว่า นาถะ เพราะเป็นผู้เกื้อกูลอย่างยิ่งแก่ชาวโลกพร้อมทั้งมนุษย์และเทวดาด้วยความถึงพร้อมแห่งความเพียรอันยิ่งยวดที่มุ่งขจัดโทษทั้งหมด ซึ่งมีการบำเพ็ญประโยชน์สุขทั้งมวลเป็นหลัก, เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณพิเศษนับไม่ถ้วนไม่มีผู้ใดเปรียบ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเคารพนอบน้อมอันสูงสุดของเหล่าสัตว์หาประมาณมิได้ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้

คำว่า นิปฺปณฺณมภิรวิจิตฺตณยเตสนํ (ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก) นี้ แสดงประโยชน์ของสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะพระผู้มีพระภาคทรงปรารภนาสัมมาสัมโพธิญาณเพื่อยังเหล่าสัตว์ให้ข้ามพ้นจากมหาสมุทรแห่งสงสาร และการยังเหล่าสัตว์ให้ข้ามพ้นไปนั้นย่อมสำเร็จด้วยความถึงพร้อมแห่งเทศนาตามที่กล่าวไว้แล้ว เพราะมีส่วนร่วมเสมอ

คำดังกล่าวแสดงปฏิปทาที่เกื้อกูลบุคคลอื่นอย่างยิ่งของพระผู้มีพระภาค คำอื่นแสดงความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน ดังนั้น คำทั้งสองนั้นจึงแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นบุคคลที่ ๔ ในบุคคล ๔ จำพวก คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน เป็นต้น และด้วยการแสดงอย่างนั้น ท่านได้แสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นทักษิณะบุคคลอันยอดเยี่ยม เป็นผู้ควรกราบไหว้บูชาอันสูงสุด และกิริยากราบไหว้ของตนเป็นไปในบุญเขต

[บุคคล ๔ จำพวกพบในฉาวลาตสูตรของอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต^๕ คือ

๑. ผู้ไม่บำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น
๒. ผู้บำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น แต่ไม่บำเพ็ญประโยชน์ตน
๓. ผู้บำเพ็ญประโยชน์ตน แต่ไม่บำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น
๔. ผู้บำเพ็ญทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า มหาการุณิก (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) แสดงพระกรุณาอันใหญ่หลวงของพระผู้มีพระภาค ฉนฺได คำว่า เมยฺยสาครปารคฺ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือ เมยฺยธรรม) นี้ก็แสดงพระปัญญาอันใหญ่หลวง ฉนฺนํ

ในเรื่องนั้น คำว่า กรุณา แสดงความถึงพร้อมด้วยโลกียคุณทั้งปวงของพระผู้มีพระภาค เพราะกล่าวถึงคุณเฉพาะที่ถึงความไพบูรณ์ในโลกียคุณทั้งหลาย

คำว่า ปญฺญา แสดงความถึงพร้อมด้วยโลกุตตรคุณทั้งปวง เพราะกล่าวถึงมรรคญาณอันเป็นปทัฏฐานแก่อสังขตญาณ

อนึ่ง คำว่า นาถ ย่อมแสดงข้อความที่สำเร็จด้วยการกล่าวคำทั้งสองนั้น

คำว่า กรุณา แสดงการเข้าไปหาโดยปราศจากความเศร้าหมอง[ด้วยการหวังลาภและสักการะ]

คำว่า ปญฺญา แสดงการหลีกออก[โดยไม่ยึดติดในบุคคล]

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงการดำเนินไปของพระผู้มีพระภาคตามสมควรแก่ชื่อในโลก เพราะกรุณาเป็นวิสัยของโลกวัหาร

คำว่า ปญฺญา แสดงการล่องเลยชื่อ เพราะการใคร่ครวญว่าเป็นสัตว์ บุคคล เป็นต้น มีได้โดยเล่นไปหาชื่อของธรรมด้วยความไม่หยิ่งเห็นสภาวะ

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงการอยู่ด้วยมหากรุณาสมบัติ

คำว่า ปญฺญา แสดงญาณที่ไม่ติดขัดในกาลทั้งสาม, ญาณในอริยสัจ ๔, ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และเวสาร์ชชญาณ ๔

[ญาณที่ไม่ติดขัดในกาลทั้งสาม^{๑๖} คือ

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

ญาณในอริยสัจ ๔ ^{๑๗} คือ

๑. ญาณในทุกขสัจ
๒. ญาณในสมุทยสัจ
๓. ญาณในนิโรธสัจ
๔. ญาณในมรรคสัจ

ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ^{๑๘} คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ
๒. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม
๓. นิรุติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในภาษาบาลีโดยเข้าใจความหมายตามรากศัพท์

อย่างชัดเจน

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

เวสัชชญาณ ๔ ^{๑๙} คือ

๑. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่ทำอันตราย
๒. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่นำออกจากทุกข์
๓. ปัญญาอาจหาญในความเป็นพระพุทธเจ้า
๔. ปัญญาอาจหาญในความสิ้นอาสวะ]

คำว่า กรุณา แสดงความเป็นไปแห่งญาณด้วยเนื่องด้วยปัญญาหลายประเภท
 อย่างนี้ว่า อสารถณญาณที่เหลือ เพราะกล่าวถึงญาณในมหากรุณาสมบัติแล้ว (อสารถณ-
 ญาณ คือ ญาณที่เกิดแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก),
 อภิญาณ ๖, ญาณที่ไม่หวั่นไหวในบริษัท ๘ ทสพลญาณ ๑๐ พุทธญาณ ๑๔ ความเป็นไป
 แห่งญาณ ๑๖ พุทธธรรม ๑๘ ที่ตั้งของญาณ ๔๔ และที่ตั้งของญาณ ๗๗ เป็นต้น

[อสาธารณญาณ ๖ ^{๒๐} คือ

๑. มหากรุณาสมบัติญาณ	ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา
๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ	ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหาริย์
๓. อาสยานุสยญาณ	ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส
๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ	ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทริย์
๕. สัพพัญญุตญาณ	ญาณรู้เห็นเบญจธรรมทั้งปวง
๖. อนาวरणญาณ	ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง

อภิญญา ๖ ^{๒๑} คือ

๑. อิทธิวิธะ	ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้
๒. ทิพยโสด	ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
๓. เจโตปริยญาณ	ญาณที่ทำให้รู้ใจคนอื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติ	ญาณที่ทำให้ระลึกชาติก่อนได้
๕. ทิพยจักขุ	ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
๖. อาสวักขยญาณ	ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

ญาณที่ไม่ครั้งคร้ามในบริษัท ๘ ^{๒๒} คือ

๑. กษัตริย์
๒. พราหมณ์
๓. คหบดี
๔. สมณะ
๕. เทวดาชั้นจาตุมหาราช
๖. เทวดาชั้นดาวดึงส์
๗. มาร
๘. พรหม

ทสพลญาณ ๑๐ ^{๒๓} คือ

๑. ฐานาฐานญาณ	ญาณหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ รู้เหตุและเรื่องที่มีสาเหตุ

๒. กรรมวิปากญาณ   ญาณหยั่งรู้ผลกรรม
  ๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ   ญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ภพทั้งปวง
  ๔. นานาธาตุญาณ   ญาณหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ เป็น
- อเนก
๕. นานาวิมุตติกญาณ   ญาณหยั่งรู้อริยาศัยของเหล่าสัตว์ที่เป็นไปต่างกัน
  ๖. อินทริยปโรปริยัตตญาณ   ญาณหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทริย์ของเหล่าสัตว์
  ๗. ฌานาภิสังกิลเลสาทิญาณ   ญาณหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว การออกแห่ง
- ฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ
๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ   ญาณหยั่งรู้อันทำให้ระลึกชาติก่อน
  ๙. จุตูปปาตญาณ   ญาณหยั่งรู้จุดและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์อันเป็นไปตาม
- กรรม
๑๐. อาสวักขยญาณ   ญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ
- พุทธญาณ ๑๔^{๒๔} คือ
- ๑-๔. ญาณในอริยสัจ ๔
  - ๕-๘. ปฏิสัมภิทาญาณ ๔
  - ๙-๑๔. อสารารณญาณ ๖
- ความเป็นไปแห่งญาณ (ญาณจริยา)^{๒๕} ๑๖ คือ
๑. ปัญญารู้เห็นที่ไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา)
  ๒. ปัญญารู้เห็นว่าเป็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา)
  ๓. ปัญญารู้เห็นที่ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตานุปัสสนา)
  ๔. ปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่าย (นิพพิทานุปัสสนา)
  ๕. ปัญญารู้เห็นความคลายกำหนด (วิราคานุปัสสนา)
  ๖. ปัญญารู้เห็นความดับ (นิโรธานุปัสสนา)
  ๗. ปัญญารู้เห็นความสละทิ้งกิเลสที่สำคัญว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน] (ปฏินิสัสคคา-
- นุปัสสนา)

๘. ปัญญาารู้เห็นที่ถอยกลับจากสังขารทั้งหมด [สังขารูปกษายาณและอนุโลมญาณ]
(วิภูฏานานุปัตสนา)

๙. โสตาปัตติมรรค
๑๐. โสตาปัตติผลสมาบัติ
๑๑. สกทาคามีมรรค
๑๒. สกทาคามีผลสมาบัติ
๑๓. อนาคามีมรรค
๑๔. อนาคามีผลสมาบัติ
๑๕. อรหัตตมรรค
๑๖. อรหัตตผลสมาบัติ

พุทธธรรม ๑๘^{๒๖} คือ

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๔. กายกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ อย่างนี้ มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ
๕. วชิกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ
๖. มโนกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ
๗. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๖ อย่างนี้ ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งนั้นทะ
๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งพระธรรมเทศนา
๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะ
๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ
๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา

๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งความหลุดพ้น
๑๓. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๑๒ อย่างนี้ ปราศจากการเล่นสนุก
๑๔. ปราศจากความผลุนผลัน
๑๕. ปราศจากการไม่รู้ด้วยพระญาณ
๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง
๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ชวนชวย
๑๘. ปราศจากความวางเฉยโดยไม่รู้จักจริง

ที่ตั้งของญาณ (ญาณวัตถุ) ๔๔ พบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ญาณวัตถุสูตร^{๒๗} คือ ญาณ ๔ อันได้แก่

- ความรู้ในชราและมรณะ
- ความรู้ในเหตุเกิดของชราและมรณะ
- ความรู้ในความดับของชราและมรณะ
- ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับชราและมรณะ

อีกทั้งความรู้อย่างละ ๔ ในปัจจุสมุปปาทที่เหลืยกเว้นอวิชชาอันได้แก่ ชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สพายตนะ นามรูป วิญญาน และสังขาร

ที่ตั้งของญาณ (ญาณวัตถุ) ๗๗ พบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ญาณวัตถุสูตร^{๒๘} คือ ญาณ ๗ อันได้แก่

- ความรู้ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยในปัจจุบัน ชราและมรณะจึงมี
- ความรู้ว่าเมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- ความรู้ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยในอดีตกาล ชราและมรณะจึงมี
- ความรู้ว่าเมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- ความรู้ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยในอนาคตกาล ชราและมรณะจึงมี
- ความรู้ว่าเมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- ความรู้ว่ธรรมชาติญาณ (ความรู้ในปัจจุการ) ของชาตินั้น มีความสิ้น ความเสื่อม

ความคลาย ความดับเป็นธรรมดา

อีกทั้งความรู้อย่างละ ๗ ในปัจจุสมุปปาทที่เหลี่ยกเว้นอวิชาอันได้แก่ ชาติ ภพ อุปาทาน
ตัณหา เวทนา ผัสสะ สพายตนะ นามรูป วิญญาณ และสังขาร]

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงความถึงพร้อมด้วยความประพฤติ คำว่า ปญญา
แสดงความถึงพร้อมด้วยความรู้

คำว่า กรุณา แสดงความมีชาวโลกเป็นใหญ่ คำว่า ปญญา แสดงความมีธรรม
เป็นใหญ่

คำว่า กรุณา แสดงความเป็นที่พึ่งของชาวโลก คำว่า ปญญา แสดงความเป็นที่
พึ่งของตน

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงความเป็นผู้กระทำอุปการะก่อน คำว่า ปญญา
แสดงความรู้อุปการะที่บุคคลอื่นกระทำแล้ว

คำว่า กรุณา แสดงความไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำว่า ปญญา แสดงความไม่
เบียดเบียนตน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า กรุณา แสดงความสำเร็จแห่งธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า
คำว่า ปญญา แสดงความสำเร็จแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงการยังบุคคลอื่นให้ข้ามพ้น คำว่า ปญญา
แสดงการข้ามพ้นด้วยตนเอง

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงความมีจิตอนุเคราะห์ในสรรพสัตว์ คำว่า ปญญา
แสดงความเป็นผู้มีจิตไม่เพเลิเพลินใน[สังขาร]ธรรมทั้งปวง

อนึ่ง กรุณาเป็นเบื้องต้นของพระพุทธคุณทั้งหมด เพราะเป็นมูลเหตุของพระพุท
คุณเหล่านั้น ปัญญาเป็นที่สุด เพราะไม่มีสิ่งสมควรกระทำยิ่งไปกว่าปัญญานั้น

โดยประการดังนี้ ท่านแสดงพระพุทธคุณทั้งหมดโดยกล่าวถึงเบื้องต้นและที่สุด

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงสมมติขั้นที่มีศีลขั้นเป็นประธาน เพราะศีล
มีกรุณาเป็นเหตุ เพราะดำเนินไปด้วยการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นด้วยกรุณานั้น อนึ่ง
กรุณาดังกล่าวประกอบกับฌาน ๓ คำว่า ปญญา แสดงปัญญาขั้น

อนึ่ง ศीलเป็นเบื้องต้นของพระพุทธรูปทั้งหมด สมาริเป็นท่ามกลาง ปัญญาเป็นที่สุด โดยประการดังนี้ ท่านแสดงพระพุทธรูปทั้งหมดอันงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด เพราะกล่าวไว้โดยนัย[ที่กล่าวโดยอ้อม]

การแสดงนัย[โดยอ้อม]นี้เป็นวิธีประกาศพระพุทธรูปโดยสิ้นเชิง มิฉะนั้นแล้วใครเล่าจะสามารถประกาศคุณของพระผู้มีพระภาคที่ละบทโดยไม่มีส่วนเหลือได้ สมจริงดังคำกล่าวว่

พุทโธปิ พุทธสส ภณฺเญย วณฺณํ
กปปมฺปิ เจ อญฺญมภาสมาโน
ชีเยถ กปโป จิริทิมฺมนฺตเร
วณฺโณ น ชีเยถ ตถาคตสฺส.^{๒๙}

“แม้ผิวว่าพระพุทธรูปเจ้าจะพึงสรรเสริญคุณของพระพุทธรูปเจ้า ไม่ตรัสคำอื่นเลยตลอดกับ กับพึงหมดสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน แต่คุณของพระตถาคตมิได้หมดสิ้นไป”

ด้วยเหตุนั้น แม้ท่านพระสารีบุตรผู้พยายามกำหนดพระพุทธรูปจึงปฏิเสธว่า โน เหน่ ภนฺเต (มิใช่ออย่างนั้น พระเจ้าข้า) แล้วกราบทูลว่า อปิจ เม ภนฺเต ธมฺมทฺวโย วิทิต^{๓๐} (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ แต่ข้าพระองค์รู้แนวธรรม)

พระอรธกถาจารย์ได้สรรเสริญพระผู้มีพระภาคด้วยคุณของพระสัพพัญญูทั้งสิ้นโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา (บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ) เป็นต้น เพื่อสรรเสริญพระสัทธรรม

ในพาทย์นั้น มีคำที่เหลือ[เพิ่มเข้ามา]ว่า บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ

[ท่านกล่าวว่าให้เพิ่ม หุตฺวา (เป็น) เข้ามาเป็นปาสฺสเสสะในพาทย์นี้ แสดงว่า คำว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา ไม่ใช่ประธานในประโยค แต่เป็นวิเสสกัตตาหรือวิติกัตตาในประโยค ซึ่งสัมพันธ์ในปาสฺสเสสะว่า หุตฺวา]

พึงทราบวิชาโดยรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) อย่างนี้ก่อนในเรื่องนี้ ดังนี้

วิชา คือ สภาวะได้ลักษณะของตน [สภาวะลักษณะ] และสามัญญลักษณะของธรรมทั้งหลายที่ควรได้

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**วิชา** เพราะเป็นสภาวะทำลายหมู่ความโลภเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**วิชา** เพราะเป็นสภาวะกระทำอริยสัจ ๔ ให้ประจักษ์

[คำว่า วิชา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะได้ลักษณะที่ควรได้ = วินุทียัม วินุทิตติ วิชา (วิท ธาตุ ลาภะ = ได้ + ย บัจจัย + อา อิตถีบัจจัย)
- สภาวะทำลายหมู่ความโลภเป็นต้น = โลกกฺขนธาทินิ วิชฺฌตฺติ วิชา (วิท ธาตุ วิชฺฌเน = เจาะ, ทำลาย + ย บัจจัย + อา อิตถีบัจจัย)
- สภาวะกระทำอริยสัจ ๔ ให้ประจักษ์ = จตฺตาริ อริยสจฺจานิ วิทิตฺเต กโรตฺติ วิชา (ทำตัวรูป วิทิตกรณฯ เป็น วิชา ด้วยนิรุตตินัย)]

อนึ่ง โดยประเภท วิชา ๓ ชื่อว่าวิชา ตามนัยที่ปรากฏในภยเภรวสูตร^{๑๑} และ วิชา ๘ ก็ชื่อว่าวิชา ตามนัยที่ปรากฏในอัมพณฺณสูตร^{๑๒} เป็นต้น

คำว่า **จรรณะ** คือ เครื่องประพฤติ หมายถึง ธรรม ๑๕ อย่างมีศีลสังวร เป็นต้น

โดยประการดังนี้ บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมคือถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ ดังกล่าวนี้นี้ ได้ชื่อว่า วิชาจรรณสัมปันนะ

คำว่า **เยน** (ด้วยพระธรรมใด) คือ ด้วยพระธรรมใดที่เป็นอุปการณ หรือเพราะพระธรรมใดอันเป็นเหตุ

[คำว่า เยน ลงตติยาวิภัติในอรรถกรณะ แปลว่า ด้วยพระธรรมใด หรือลงในอรรถเหตุ แปลว่า เพราะพระธรรมใด]

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าธรรมคือมรรคมีอรรถกรณะ เพราะให้สำเร็จกิจยาหุลุดพฺน อย่างยิ่ง ส่วนธรรมคือนิพพานมีอรรถเหตุ เพราะเป็นอาร์มมณบัจจัย โดยแท้จริงแล้ว

อรรถเหตุนี้ก็คืออรรถของปัจจัยนั้นแหละ แม้ปริยัติธรรมก็สมควรมีอรรถเหตุ เพราะเป็นเหตุอย่างต่อเนื่อง ส่วนธรรมคือผลมีอรรถทั้งสองอย่างได้

ถามว่า : ธรรมคือผลมีอรรถทั้งสองอย่างได้อย่างไร

ตอบว่า : อรรถกระณะพึงมีได้แก่กิริยาหลุดพ้นด้วยเหตุนี้ว่า ความมีสภาพคล้อยตามความหลุดพ้น และการมีความหลุดพ้นเป็นที่สุดย่อมมีแก่ผล เพราะมีหน้าที่ขจัดด้วยการระงับกิเลสที่ถูกมรรคตัดขาดได้โดยสิ้นเชิง สมจริงดังคำกล่าวว่

โลกุตตเร ปณฺ ตาย สทุธาย...ตาย ปญฺญา ยวุปสนฺตาย มคฺคานนฺตรเมว ผลํ
อุปฺปชฺชติ.^{๓๓}

“ส่วนในโลกุตตรจิต เมื่อศรัทธานั้น...เมื่อปัญญานั้นยังไม่สงบแล้ว ผลย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากมรรค”

ส่วนอรรถเหตุพึงมีได้ เพราะเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่สภากาถามิมรรคและวิปัสสนาเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ธรรมคือผลและปริยัติที่แม่มีได้ตรัสว่าเป็นธรรมอันเลิศเป็นต้นในอัคคปสาทสูตร^{๓๔} เป็นต้น ก็ตรัสไว้โดยความเป็นธรรมที่บุคคลควรระลึกถึงในฉัตตมาณวกวิมาน^{๓๕} เป็นต้น ดังนั้นในคัมภีร์มหาอรรถกถาจึงยกขึ้นแสดงว่าธรรมคือผลและปริยัติเป็นที่พึงได้เหมือนมรรคและนิพพานนั้น

อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านี้ พึงทราบว่ธรรมคือความรู้และความประพัตินับเข้าในมรรคโดยพิเศษ เพราะธรรมดังกล่าวให้สำเร็จกิริยาหลุดพ้นโดยตรง มิใช่ธรรมอย่างอื่น [ธรรมอย่างอื่น คือ ความรู้และความประพัตินขณะให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาที่บำเพ็ญไว้ในเวลาก่อนจะบรรลุมรรค] ซึ่งมีความเป็นธรรมหลุดพ้นด้วยความมีประโยชน์เพื่อ ความหลุดพ้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้เหตุใดพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา หุตฺวา(บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพัติน) เพราะการบรรลุความถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพัตินดังที่กล่าวไว้แล้วมิได้ในเวลาหลุดพ้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ข้อนี้ไม่ผิด เพราะประสงค์เอาความมีกิริยาเสมอกันดังพระพุทธวจนะว่

จกฺขุณฺจ ปฏฺิจจ รูปเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ^{๓๖}

“จักขุวิญญานย่อมเกิดขึ้นอาศัยจักขุและรูปารมณ”

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเป็นที่ สมฺปนฺนา มีอรรถปัจจุบันกาล ดัง อุปฺปนฺน ศัพท์ใน คำนี้ว่า อุปฺปนฺนา ฐมา^{๓๗} (สภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นอยู่ [คือกำลังถึงขณะทั้ง ๓]) ด้วยเหตุนี้ การประกอบบทจึงสำเร็จได้โดยปราศจากคำที่เหลือ [คือ หุตฺวา]

[นัยแรกท่านให้เพิ่ม หุตฺวา ที่มีอรรถสมานกาลกิริยา นัยหลังไม่ต้องเพิ่ม หุตฺวา แต่ ต ปัจจุบันใน สมฺปนฺนา ลงในปัจจุบันกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุทธมาทิตฺเตกตฺตริ (เมื่ออรรถของ พุทธ ธาตุและ คมฺ ธาตุเป็นต้นปรากฏอยู่ ให้ลง ต ปัจจุบันในกัตตุสาธนะ)]

อนึ่ง คำว่า เยน พึงสัมพันธ์ในฝ่ายทั้งสองว่า เยน ฐมฺเมน วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา, เยน ฐมฺเมน นิยุยฺหติ (บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติด้วยพระธรรมไดย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยพระธรรมใด)

[ฎีกาให้แปลคำว่า เยน สองครั้งดังที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่ในที่นี้แปลครั้งเดียวเพื่อให้เหมาะสมกับข้อความในภาษาไทย]

คำว่า โลกโต (จากโลก) หมายถึง จากโลกคือขั้นเป็นต้น ความหมายก็คือ จาก วัฏฏะ

คำว่า ตํ คือ ธรรมที่จำแนกเป็นมรรค นิพพาน ผล และปริยัตินั้น

คำว่า อุตฺตมํ (อันสูงสุด) หมายความว่า อันประเสริฐ โดยแท้จริงแล้ว พระธรรมนั้นได้ชื่อว่า อนุตฺตระ (ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า) เพราะไม่มีธรรมอื่นที่ยิ่งไปกว่าตน

ในเรื่องนั้น พึงทราบความประเสริฐดังต่อไปนี้

- มรรคเป็นธรรมประเสริฐ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุแห่งความหลุดพ้น
- นิพพานเป็นธรรมประเสริฐ ด้วยอรรถว่าเป็นนิสสรณวิเวก (ความสงัดด้วยการสลัดออก)
- ผลเป็นธรรมประเสริฐ ด้วยอรรถว่าเป็นสภาพสงบของพระอริยะ

บัณฑิตพึงแสดงข้อความนั้นโดยคล้อยตามพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

ยาวตา ภิกขเว ธมฺมา สงฺขตา, อริโย อญฺจสิโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.^{๓๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดมีปัจจัยปรุงแต่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ ตถาคตกล่าวว่าเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”

ในคำว่า ธมฺมํ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้

ธรรม คือ สภาวะทรงผู้ปฏิบัติตามที่สั่งสอนไว้โดยทำให้ไม่ตกอบายและสังสารวัฏ

ชื่อว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง หมายถึง พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุรอบด้าน มีพระญาณที่ไม่ติดขัดด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ด้วยพระญาณนั้นพระองค์จึงทรงบรรลुพระพุทธคุณทั้งหมดโดยการบรรลुสัมมาสัมโพธิญาณ ฉะนั้น ธรรมธรรมดังกล่าวเป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชา ฉะนั้น เพราะเป็นธรรมที่พระองค์เคารพนอบน้อมบูชาด้วยการเสพ การอบรม การกระทำให้มาก การปฏิบัติชอบ การพิจารณา การแสดงธรรมโดยเคารพ การให้ตั้งอยู่ในกระแสจิตของเวไนยชน และการสรรเสริญด้วยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อริโย โว ภิกขเว สมฺมาสมายิ เทเสสฺสามิ.^{๓๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะแสดงสัมมาสมายิอันประเสริฐแก่พวกเธอ”

มคฺคานญฺจสิโก เสฏฺโฐ.^{๔๐}

“อัญญาungskิम्मรรคดีเลิศกว่าหนทางทั้งหลาย”

ยาวตา ภิกขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.^{๔๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดที่มีปัจจัยปรุงแต่ง หรือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง วิราค-
ธรรม ตถาคตกล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”

เอกายโน อโย ภิกขเว มคฺโค สุตตานํ วิสุทฺธิยา.^{๔๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อความหมดจดของเหล่าสัตว์”

ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกฺลยาณ^{๔๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้นแก่เธอทั้งหลาย”

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบรูชานั้น

อนึ่ง พึงทราบข้อความสังเขปในเรื่องนี้ดังนี้ว่า บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤดี และหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะทั้งปวง เพราะบรรลุพระธรรมใด ข้าพเจ้าขอนมัสการหรือสรรเสริญโลกุตตรธรรม ๙ พร้อมด้วยพระปริยัติธรรมอันสูงสุดคือประเสริฐนั้นซึ่งเป็นเหตุให้พระอริยะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณทั้งหมด และเป็นเหตุให้หลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง ด้วยนัยมีการปฏิบัติชอบ เป็นต้น

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำทั้งสองว่า เยน โลกโต นิยุยฺหนติ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา จ โหนฺติ (บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤดี ย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยพระธรรมใด) กล่าวว่าพระธรรมเป็นธรรมที่ควรอบรมและควรกระทำให้แจ้งตามลำดับ

คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิชา

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิมุติ

เช่นเดียวกันนี้ คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยฌาน

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิโมกข์ (ความหลุดพ้นจากกิเลส)

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยสมาธิ

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยสมาบัติ

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยขยญาณ (ญาณหยั่งเห็นความสิ้นกิเลส, มรรคญาณ)

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยอนุปาทญาณ (ญาณหยั่งเห็นความไม่เกิดกิเลสอีก, ผลญาณ)

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยเปรียบกับสายฟ้าแลบ (ปัญญาในมรรคจิตขั้นต่ำ ๓)

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยเปรียบกับสายฟ้าผ่า (ปัญญาในอหัตตมรรคจิต)
อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิราคะ (การขจัด
กิเลส)

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยนิโรธ (ความดับกิเลส)
เช่นเดียวกันนี้ คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นธรรมนำออก[จากวิญญู]
คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นธรรมหลุดพ้น[จากวิญญู]
อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นเหตุ
คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพยังเห็น
คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพสงบ
อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพเป็นใหญ่
คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพอมตะ
อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นคำสอนที่ตรัสไว้ดี เพราะ
แสดงความหลุดพ้น

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่ควรเห็นได้ด้วยตนเอง เพราะเป็น
ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง

เช่นเดียวกันนี้ คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความไม่ขึ้นกับกาล[ในการให้ผล]
คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่ควรมาดู
อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่ควรน้อมมาปฏิบัติ
คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพาส ย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วย
พระธรรมใด ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมอันสูงสุดที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชา

อนึ่ง คำว่า อุตม (สูงสุด) นี้สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพบริบูรณ์ด้วย
การแสดงว่าธรรมอื่นที่ดีเลิศกว่าไม่มี

คำว่า สมมาสมพุทฺฐชิตํ (ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชา) นี้ สรรเสริญพระธรรม โดยความเป็นสภาพหมดจด โดยแท้จริงแล้วพึงทราบว่ :-

- พระธรรมนั้นเป็นสภาพน่านุชา เพราะความหมดจดจากโทษทั้งปวง
- มีความถึงพร้อมด้วยการละ เพราะเป็นสภาพหมดจด
- มีความถึงพร้อมด้วยบุคคลผู้เป็นแดนเกิด เพราะมีสภาพบริบูรณ์
- มีความไพบูลย์แห่งการอบรมความถึงพร้อมด้วยการละ เพราะจัดโทษโดย

สิ้นเชิง

- มีความเกิดขึ้นแห่งการรู้แจ้งความถึงพร้อมด้วยเหตุเกิด เพราะไม่มีกิจอื่นที่พึงกระทำยิ่งไปกว่านั้น

ความจริงแล้วพระธรรมนั้นเป็นสภาพสูงสุด เพราะไม่ทั่วไปเสมอกับธรรมอื่น

เช่นเดียวกันนี้ท่านแสดง ศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ที่เป็นเสกขะพร้อมด้วยศีลที่เป็นเบื้องต้น ด้วยความเป็นธรรมที่ควรอบรม

ท่านแสดงศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ที่เป็นเสกขะพร้อมด้วยยสังขตธาตุ ด้วยความเป็นธรรมที่ควรรู้แจ้ง

พระอรรถกถาจารย์สรรเสริญพระสัทธรรมโดยย่อด้วยคุณของพระสัทธรรมทั้งปวง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า สีลาทิคุณสมปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น) เป็นต้น เพื่อสรรเสริญพระอริยสงฆ์

ในคาถาเหล่านั้น บาทคาถาว่า สีลาทิคุณสมปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น) คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ เป็นต้น หรือเป็นผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่ถึงพร้อมแล้ว ที่จริงแล้วศีลเป็นต้นของพระอริยะทั้งหลายมีความหมดจดยิ่งจัดปฏิบัติได้ด้วยการละกิเลสที่ควรละด้วยมรรคนั้นๆ จึงควรกล่าวว่าถึงพร้อมมิใช่ศีลเป็นต้นของปุถุชน เพราะพระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญพระอริยสงฆ์ด้วยคำว่า สุปปปฏิปนโน^{๔๔} (ผู้ปฏิบัติดี) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง บาทคาถาว่า สীลาทิกุณสมฺปนฺโน แปลว่า ผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่บริบูรณ์แล้ว โดยแท้จริงแล้ว ธรรมชั้นมัคค์ศีลชั้นนี้เป็นต้นของพระอริยบุคคลที่เป็นเสกขะและอเสกขะย่อมถึงความบริบูรณ์ตามสมควรพร้อมด้วยการแทงตลอดอริยสัจ

[คำว่า สীลาทิกุณสมฺปนฺน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น = สীลาทิกุณฺเห สฺมฺปนฺโน สীลาทิกุณสมฺปนฺโน (ตติยาตปฺปวิสสมาส)

- ผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่ถึงพร้อมแล้ว = สীลาทิกุณฺหา สฺมฺปนฺนา ยสฺสาติ สীลาทิกุณสมฺปนฺโน (ฉนฺฐีพหุพหิสมาส, สฺมฺปนฺน ศัพท์แปลว่า ถึงพร้อมแล้ว)

- ผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่บริบูรณ์แล้ว = สীลาทิกุณฺหา สฺมฺปนฺนา ยสฺสาติ สীลาทิกุณสมฺปนฺโน (ฉนฺฐีพหุพหิสมาส, สฺมฺปนฺน ศัพท์แปลว่า บริบูรณ์แล้ว)

คำว่า สฺมฺปนฺน มีความหมายว่า บริบูรณ์, หวาน และถึงพร้อม ดังคัมภีร์อภิธานปฺปทีปิกา กล่าวว่า

สมฺปนฺโน ตีสุ สฺมฺปนฺนฺเณ มธุเร จ สมฺกคฺคิ.^{๔๔}

“สมฺปนฺน ศัพท์ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า บริบูรณ์, หวาน และถึงพร้อม”]

บาทคาถาว่า จิโต มคฺคผลเสฺส แปลว่า ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว ความหมายก็คือ ผู้ดำรงอยู่ในมรรค และผู้ดำรงอยู่ในผล

คำว่า โย (พระอริยสงฆ์ใด) แสดงพระอริยสงฆ์โดยไม่แน่นอน

พึงทราบความแน่นอนของพระอริยสงฆ์นั้นด้วยคำนี้ว่า ตํ (พระอริยสงฆ์นั้น)

ถามว่า : พระอริยบุคคลทุกคนในพระอริยสงฆ์ไม่ใช่ผู้ดำรงอยู่ในมรรค และทุกคนก็ไม่ใช่ผู้ดำรงอยู่ในผล

ตอบว่า : ข้อนี้จริง แต่ท่านแสดงหมู่โดยกล่าวถึงบางส่วนจึงกล่าวไว้อย่างนี้ ดังคำว่า สมํ จุณฺณํ (ผมมีส่วนประกอบเสมอกัน) อุปมาว่าความมีส่วนประกอบเสมอกันที่มีได้ในบางส่วนของผมที่ผสมกัน ย่อมเรียกในหมู่ว่า สมํ จุณฺณํ ฉนฺใด ความเป็นผู้ดำรงอยู่ใน

มรรคและผลที่มีได้ในพระอริยบุคคลอันเป็นบางส่วนของพระอริยสงฆ์ เมื่อดำรงอยู่ในพระอริยสงฆ์ที่เป็นหมู่ก็เรียกว่า มคฺคผลเสสุ (ในมรรคผล) ฉะนั้น

[ความจริงแล้วพระอริยบุคคลทุกคนจะดำรงอยู่ในมรรค ๔ และผล ๔ ในขณะเดียวกันไม่ได้ เพราะมรรค ๔ เกิดทีละขณะกัน และผล ๔ ก็เกิดต่อจากมรรค ๔ ดังนั้น คำว่า มคฺคผลเสสุ (ในมรรคผล) จึงเป็นสำนวนทางที่ภาษาเรียกว่า เอกเทศุปจาระ คือ สำนวนที่ระบุถึงบางส่วนโดยกล่าวถึงหมู่ ซึ่งในที่นี้เป็นการระบุถึงพระอริยบุคคลทีละคนในขณะบรรลุมรรคและผล โดยกล่าวถึงหมู่พระอริยบุคคล ด้วยคำว่า มคฺคผลเสสุ (ในมรรคผล) ดังคำว่า สมํ จุณฺณํ (ผงมีส่วนประกอบเสมอกัน) ซึ่งระบุถึงผงทีละอย่างโดยกล่าวถึงหมู่ผงที่ผสมกันแล้ว]

ชื่อว่า อริยะ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส, ไม่ดำเนินชีวิตในความชั่ว, ดำเนินชีวิตในความดี และเป็นที่รู้จักของโลกพร้อมทั้งเทวโลกกว่าเป็นที่พึง

[คำว่า อริย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ผู้ไกลจากกิเลส = อารกา กิเลเสหิติ อริโย (แปลง อารกา เป็น อริย ด้วยนิรุตตินัย)
- ผู้ไม่ดำเนินชีวิตในความชั่ว = อนเย น อิริยตฺติ อริโย (น ศัพท์ + อิริย ธาตุ ชีว-
วุตฺติยํ = ดำเนินชีวิต + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลบ น ศัพท์และแปลงอักษรด้วยนิรุตตินัย)
- ผู้ดำเนินชีวิตในความดี = อเย อิริยตฺติ อริโย (อิริย ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ผู้เป็นที่รู้จักของโลกพร้อมทั้งเทวโลกกว่าเป็นที่พึง = สเทวเกน โลเกน สรณฺหติ
อรณฺเอยติ อริโย (อร ธาตุ = ภาณ = รู้ + ญย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ชื่อว่า สงฆ์ เพราะเป็นหมู่บุคคลผู้อยู่รวมกันด้วยความเสมอกันแห่งทิวภูมิและศีล

อริยสงฆ์ คือ หมู่สงฆ์ผู้ประเสริฐ [ข้าพเจ้าขออนมัสการ]พระอริยสงฆ์นั้น

ชื่อว่า บุญ เพราะยังผลให้เกิดขึ้นในภพที่ดีงาม หรือชื่อว่า บุญ เพราะเป็นสภาพชำระกระแสดจิตของตน

[คำว่า ปุณฺณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพผลให้เกิดขึ้นในภพที่ตั้งงาม ตามนัยนี้เป็นอนิพัตตนาฏิกะ คือ ศัพทที่ไม่สำเร็จด้วยรากศัพท์ และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้
- สภาพชำระกระแสดิจของตน = อตตโน สนตานิ ปุณฺณาคีติ ปุณฺณํ (ปุ ธาตุ ปวเน = ชำระ + ย ปัจจัย)

ปุณฺณคือทนาย่อมชำระกระแสดิจให้หมดจดจากความตระหนี่ ปุณฺณคือศีลย่อมชำระกระแสดิจให้หมดจดจากความโลภและความโกรธที่เป็นเหตุให้ผิดศีลในระดับวิติกมกิลเลส ส่วนปุณฺณคือภาวนาย่อมชำระกระแสดิจให้หมดจดจากกิเลสทั้งหมดในระดับปริยฎฐานและอนุสัย]

คำว่า เขตตะ คือ สิ่งที่รักษาเมล็ดพืชที่หว่านไว้ เพราะเป็นทิงอกขึ้น หมายถึง นา เป็นต้น

คำว่า เขตตะ คือ สิ่งเหมือนนา

คำว่า ปุณฺณุกเขตตะ คือ พระอริยบุคคลผู้เหมือนนา เพราะเป็นทิงอกขึ้นแห่งบุญของเหล่าสัตว์โดยการกระทำให้มีผลมาก

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อนุตฺตโร วนฺเต (ข้าพเจ้าขอนมัสการพระอริยสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ)

[การประกอบ สมฺพนฺโธ ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มีหลักการใช้ ๓ อย่าง คือ

๑. ใช้ในกรณีที่วางบทไว้ห่างกัน จึงประกอบ สมฺพนฺโธ เพื่อเชื่อมบทเข้าหากัน
๒. ใช้ในกรณีที่เพิ่มบทอื่นซึ่งเรียกว่าปาฐเสสสะเข้ามา จึงประกอบ สมฺพนฺโธ เพื่อให้ทราบว่ามีบทอื่นเพิ่มเข้ามา
๓. ใช้ในกรณีที่วางบทไว้สลับกัน จึงประกอบ สมฺพนฺโธ เพื่อเรียงคำใหม่ตามปกติไม่สลับกันเหมือนในประโยคที่กำลังอธิบายอยู่]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า สีลาทิคุณสมฺพนฺโธ (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์ของพระผู้มีพระภาคเป็นอนุชาตบุตร ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่พระธรรมมีความถึงพร้อมด้วยบุคคลผู้เป็นแดนเกิด

[บุตรมี ๓ จำพวก คือ

๑. อติชาตบุตร บุตรที่มีคุณธรรมสูงกว่าบิดามารดา คือ นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และมีศีล ๕ เป็นปกติในขณะที่บิดามารดาไม่นับถือพระรัตนตรัยและไม่มีศีล ๕

๒. อนุชาตบุตร บุตรที่มีคุณธรรมเสมอกับผู้ให้กำเนิด คือ นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และมีศีล ๕ ในขณะที่บิดามารดานับถือพระรัตนตรัยและมีศีล ๕ เช่นเดียวกัน

๓. อวชาตบุตร บุตรที่มีคุณธรรมทรามกว่าผู้ให้กำเนิด คือ ไม่นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และไม่มีศีล ๕ ในขณะที่บิดามารดานับถือพระรัตนตรัยและมีศีล ๕

ดังข้อความในคัมภีร์อิติวุตตกะว่า

ตโยเม ภิกฺขเว ปุตุตา สนฺโต สวิขฺขมานา โลกสมฺมึ. กตเม ตโย. อติชาโต อนุชาโต อวชาโตติ.^{๔๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก บุตร ๓ จำพวกเป็นไฉน คือ อติชาตบุตร อนุชาตบุตร และอวชาตบุตร”

อติชาตํ อนุชาตํ   ปุตุตมิจฺจนฺติ ปณฺหิตา

อวชาตํ น อิจฺจนฺติ   โย โหติ กุลคฺคฺชนโน.^{๔๗}

“ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมปรารถนาอติชาตบุตรและอนุชาตบุตร ไม่ปรารถนาอวชาตบุตร ซึ่งเป็นผู้ทำลายตระกูล”]

คำว่า จิโต มคฺคผลสุ (ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว) นี้ แสดงความถึงพร้อมด้วยการละ (ปหานสัมปทา) เพราะกล่าวถึงการละโดยสมุจเฉทปหานและปฏิบัติสัทธิปหาน พร้อมทั้งแสดงความถึงพร้อมด้วยญาณ (ญาณสัมปทา) เพราะกล่าวถึงการบรรลุมรรคญาณและผลญาณ

คำว่า อริยสงฺฆํ (พระอริยสงฆ์) นี้ แสดงความถึงพร้อมด้วยบุคคลผู้เป็นแดนเกิด (ปาวสัมปทา) เพราะกล่าวว่าพระสงฆ์ทั้งหมดเป็นผู้ประเสริฐ และกล่าวว่าโลกพร้อมทั้งเทวโลกรู้จักกัน[ว่าเป็นที่พึ่ง]

บาทคาถาว่า ปุณฺณกฺเขตฺตํ อนุตฺตรํ (ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ) นี้ แสดงว่าพระสงฆ์มีอุปการะมากแก่ชาวโลก เพราะกล่าวถึงความเป็นทักษิณียบุคคลอันเลิศ

เช่นเดียวกันนี้ บาทคาถาว่า สีสาทิคุณสมปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีล เป็นต้น) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี[ตามพระพุทฺธพจน์] เป็นผู้ปฏิบัติตรง[ตามมัชฌิมาปฎิพา] เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน และเป็นผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ

คำว่า จิโต มคฺคผลสุ (ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์เป็นบุรุษ ๔ คู่ และพระอริยบุคคล ๘ จำพวก แม้เมื่อมีจำนวนมากโดยจำแนกตามกระแสขันธ์

คำว่า อริยสงฺฆ (พระอริยสงฆ์) นี้ แสดงว่าท่านเป็นผู้ควรรับสักการะ เป็นต้น

บาทคาถาว่า ปุณฺณกุเขตฺตํ อนุตฺตรํ (ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ) นี้ แสดงว่า ท่านเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า จิโต มคฺคผลสุ (ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์เป็นผู้ถึงสรณะที่เป็นโลกุตตระ คำนี้กล่าวไว้ว่าท่านเป็นชินรสของพระผู้มีพระภาค

บาทคาถาว่า สีสาทิคุณสมปนโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีล เป็นต้น)แสดงธรรม-
ขันธ์มีศีลขันธ์เป็นต้นของท่านที่เป็นเสกขะและอเสกขะทั้งปวงซึ่งจัดทำลายกิลเลสได้แล้ว

คำว่า อริยสงฺฆ ปุณฺณกุเขตฺตํ อนุตฺตรํ (พระอริยสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ) นี้ แสดงว่าท่านเหล่านั้นผู้มีคุณธรรมโดยพิเศษตามที่กล่าวไว้เป็นผู้หมดจดยิ่ง คำนี้กล่าวว่าท่านมีอานุภาพมาก เป็นทักขิไณยบุคคลอันยอดเยี่ยม เป็นผู้ควรกราบไหว้ และถึงความเป็นบุญเขตแห่งกิริยากราบไหว้

อนึ่ง การถึงสรณะเป็นเบื้องต้นแห่งคุณธรรมทั้งหมดของสาวกทั้งหลาย ศีลขันธ์ เป็นต้นที่เป็นเสกขะพร้อมด้วยปฏิบัติเบื้องต้น [คือวิปัสสนาภาวนา] เป็นท่ามกลาง ศีลขันธ์ เป็นต้นที่เป็นอเสกขะ เป็นที่สุด ดังนั้น คาถานี้จึงแสดงคุณธรรมของพระอริยสงฆ์ทั้งหมดที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

พระอรรถกถาจารย์กระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยโดยกล่าวถึงคุณธรรมทั้งหมดโดยย่อด้วยคาถาสามบทยานี้แล้ว บัดนี้ จะน้อมการนอบน้อมนั้นไปในประโยชน์ตามที่ตนประสงค์ จึงกล่าวคาถาว่า วนฺทนาชนิตฺ (ข้าพเจ้าได้กำจัดอุปสรรคในที่ทั้งปวง ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนบไหว้พระรัตนตรัยอย่างนี้) เป็นต้น

ในคานานัน คำว่า วุทธนาชนิต์ (อันเกิดจากการนบไหว้) หมายความว่า อันเกิดขึ้นด้วยกิริยานบไหว้ ความหมายก็คือ อันถูกให้บังเกิดขึ้นด้วยการสรรเสริญคุณของพระรัตนตรัย หรือด้วยการนอบน้อม

คำว่า อิติ (อย่างนี้) คือ โดยประการเป็นต้นว่า มหาการุณิกัม (ข้าพเจ้าขอนมัสการพระนาถผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง)

ชื่อว่า รัตนะ เพราะเป็นสิ่งที่ยังความชื่นชมให้เกิดขึ้น คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์

อีกนัยหนึ่ง ความเป็นสิ่งที่กระทำอย่างวิจิตร เป็นต้น เป็นความหมายของรัตนะ สมจริงดังคำกล่าววว่า

จิตตีกตัม มหคฺชฌจ	อตฺถํ ทูลลภทสฺสนํ
อโนมสตุตปรีโมคํ	รตนํ เตน วุจฺจติ. ^{๔๘}

“สิ่งที่กระทำอย่างวิจิตร ควรค่ามาก ไม่มีสิ่งใดเปรียบ พบเห็นยาก เป็นเครื่องใช้สอยของคนชั้นสูง ดังนั้นจึงชื่อว่า รัตนะ”

อนึ่ง ความเป็นสิ่งที่กระทำอย่างวิจิตรเป็นต้นย่อมปรากฏโดยเฉพาะไม่ทั่วไปในพระพุทธเจ้าเป็นต้นโดยแท้

คำว่า รตนัตตยะ คือ หมวดสามแห่งรัตนะ [ข้าพเจ้าได้กำจัดอุปสรรคในที่ทั้งปวงด้วยเดชานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนบไหว้]พระรัตนตรัยนั้น

คำว่า หตุนตราโย แปลว่า ได้กำจัดอุปสรรค

พึงสัมพันธ์คำนี้กับบท[ที่ห่างกัน]ว่า หุตฺวา

คำนั้นแสดงความถึงพร้อมด้วยศรัทธาของตน ความถึงพร้อมด้วยบุญเขตของพระไตรรัตน์ และความสามารถของบุญนั้นในการกำจัดอุปสรรคที่ขัดขวางการอธิบายเนื้อความ

คำว่า สพฺพตฺถ (ในที่ทั้งปวง) คือ ในภายในและภายนอกทั้งหมด หมายความว่า ในวัฏฏภายใน [คือชั้น ๕ ของตน] และวัฏฏภายนอก [คือชั้น ๕ ของบุคคลอื่น]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สัพพุตถ แปลว่า ในกาลทั้งปวง ความหมายก็คือ ในกาลเบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุดของการอธิบาย

คำว่า หุตฺวา เป็นบุพพกาลกิริยา พึงสัมพันธ์คำนั้นกับบท[ที่ห่างกัน]อย่างนี้ว่า กริสสามตถาวณฺณ (จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความ)

คำว่า ตสฺส คือ บุญที่เกิดจากการนบไหว้พระรัตนตรัยนั้น

คำว่า เตชสา แปลว่า ด้วยอานุภาพ คือ ด้วยกำลัง

ท่านแสดงจุดมุ่งหมายของการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคาถาเป็นต้นว่า จิตฺติ (ได้รับการวิงวอนโดยเคารพจากพระเถระนามว่า ธรรมรักขิตะ ผู้ปรารณาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งแบบแผนพระสัทธรรมแล้ว) เพื่อแสดงว่าการอธิบายเนื้อความกระทำไดยาก เพราะเนตติปกรณมีข้อความละเอียดลึกซึ้ง

ในคาถานั้น คำว่า จิตฺติ แปลว่า ความตั้งมั่น คือ ความไม่สาบสูญไป กล่าวคือความดำเนินไปไม่ขาดตอน

คำว่า อากฺขมาเนน แปลว่า ปรารณา คือ ต้องการ ความหมายก็คือ ปรารณาอย่างนี้ว่า โอหนอ แบบแผนพระสัทธรรมนี้พึงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

คำว่า จิรํ แปลว่า ตลอดกาลนาน หมายความว่า ตลอดกาลนับได้ห้าพันปี

คำว่า สทฺธมฺเมเนตฺติยา แปลว่า แบบแผนคือพระสัทธรรม ที่จริงแล้วพระสัทธรรมได้ชื่อว่า เนตติ เพราะนำคุณอันประเสริฐมาสู่กระแสจิตของเวไนยชน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สทฺธมฺเมเนตฺติ คือ แบบแผนแห่งพระสัทธรรม [ผู้ปรารณาความตั้งมั่นตลอดกาลนาน]แห่งแบบแผนพระสัทธรรมนั้น

ข้อความนี้ได้รับการพิจารณาไว้ในคัมภีร์อรรถกถานั้นแหละ

[คำว่า สทฺธมฺเมเนตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- แบบแผนคือพระสัทธรรม = สทฺธมฺมสฺงฆาตา เนตฺติ สทฺธมฺเมเนตฺติ (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- แบบแผนแห่งพระสัทธรรม = สทฺธมฺมสฺส เนตฺติ สทฺธมฺเมเนตฺติ (ณฺฐฐิตปฺปฐิตสมาส)]

คำว่า เถเรน (พระเถระ) คือ ผู้ประกอบด้วยคุณธรรมอันมั่นคง

คำว่า อภียาจิต (วิงวอนโดยเคารพแล้ว) หมายความว่า อ้อนวอนโดยเคารพเอื้อเฟื้อแล้ว

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า อ้อนวอนต่อหน้าแล้ว ความหมายก็คือ อ้อนวอนโดยไม่กระทำลับหลัง

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า อ้อนวอนโดยเจาะจงแล้ว ความหมายก็คือ อ้อนวอนกระทำให้หนักแน่น กล่าวคือ เชื้อเชิญเพื่อให้อธิบายเนื้อความของเนตติปกรณ์อย่างนี้ว่า “ท่านผู้มีอายุโปรดแต่งคัมภีร์อธิบายเนื้อความของเนตติปกรณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง”

[คำว่า อภียาจิต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วิงวอนโดยเคารพแล้ว = อภิ คารเวน ยาจิต อภียาจิต (อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เคารพ)
- วิงวอนต่อหน้าแล้ว = อภิมุข ยาจิต อภียาจิต (อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ต่อหน้า)
- วิงวอนโดยเจาะจงแล้ว = อุทิสส ยาจิต อภียาจิต (อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เจาะจง)]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ด้วยคาถาเป็นต้นว่า จิตี อากงขมานเน (ได้รับการวิงวอนโดยเคารพจากพระเถระนามว่า ธรรมรักขิตะ ผู้ปรารณาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งแบบแผนพระสัทธรรมแล้ว) ท่านแสดงว่าข้าพเจ้าได้รับการวิงวอนโดยเคารพเอื้อเฟื้อ หรือการวิงวอนต่อหน้าจากท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกันผู้ประกอบด้วยคุณธรรมอันหนักแน่นในพระศาสนา ผู้ถึงพร้อมด้วยอริยาศัปรารณาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งพระสัทธรรม จึงไม่อาจปฏิเสธคำวิงวอนของพระเถระนั้น

บาทคาถาว่า ปทุมุตตรนาถสฺส (พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ) คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ

คำว่า ปสฺสตา (ผู้ทรงเล็งเห็น) หมายความว่า ผู้ทรงเล็งเห็นความปรารถนาด้วย จักษุที่รู้เห็นภพก่อน หรือด้วยจักษุที่รู้โดยรอบ เหมือนบุคคลเห็นผลมะขามป้อมที่วางไว้บน ฝ่ามือ

คำว่า ตาทินา (ผู้คงที่) คือ ผู้ก่อปรด้วยความเป็นผู้คงที่ หรือผู้มั่นคงในที่ทั้งหมด มีถ้อยคำที่เหลือ[ที่ควรเพิ่มเข้ามา]ว่า พระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย

คำว่า ยสฺส คือ ท่านพระมหากัจจายนเถระ

คำว่า จปิโต (ผู้ได้รับการแต่งตั้ง) หมายความว่า ผู้ได้รับการแต่งตั้งอย่างนี้ว่า

เอตทคํ ภิกฺขเว มม สวากานํ ภิกฺขุณํ สํขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ วิภชนฺตานํ ยทิตํ มหากัจจายน.๔๙

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระมหากัจจายนะนั้นเป็นเลิศกว่าภิกษุผู้เป็นสาวกของเรา ผู้อธิบายเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อให้พิสดาร”

คำว่า มหาสาวก คือ สาวกผู้ประเสริฐด้วยคุณธรรมอันพิเศษมีศีลเป็นต้น หมายถึง พระมหากัสสปะ เป็นต้น

ในบรรดามหาสาวกเหล่านั้น ท่านพระมหากัจจายนะนี้เป็นพระมหาสาวกรูปหนึ่ง

คำว่า มหาสาวกุตตมะ คือ พระมหาสาวกผู้ประเสริฐ เพราะประกอบด้วยคุณธรรมอันพิเศษ

ผู้ได้รับการแต่งตั้งจากพระศาสดาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้วยพระดำรัสว่า “ภิกษุนี้เลิศกว่าภิกษุผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร” ผู้ทรงเล็งเห็นความปรารถนาที่สัมฤทธิ์ผลอันท่านตั้งไว้แทบพระยุคลบาทของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ

ท่านเป็นผู้ถึงความเชี่ยวชาญเพราะบรรลุความเป็นผู้ชำนาญในการพิจารณาเป็นต้น อย่างยิ่งในฉานเป็นต้น และบรรลุความเป็นผู้ชำนาญทางใจอย่างยิ่งด้วยฤทธิ์ของพระอริยะ

ท่านเป็นผู้แตกฉานปฎิสัมภิทาณ เพราะมีปฎิสัมภิทาณที่จำแนกอรธเป็นต้น ได้โดยพิเศษ

ท่านเป็นผู้ที่พระสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว เพราะได้รับยกย่องจากพระผู้มีพระภาคในฐานะเป็นอันมากด้วยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ปณฺฑิโต ภิกฺขเว มหากัจจายน, มหาปณฺโณ ภิกฺขเว มหากัจจายน.^{๕๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระมหากัจจายนะเป็นบัณฑิต เป็นผู้มียุปัญญามาก”

สมจริงดังคำกล่าว[ของพระสังคีติกาจารย์]ว่า

สตฺถุ เจว สํวณฺณิโต สมฺภาวิโต วิญญฺณญจ สพฺรหฺมจารินฺ.^{๕๑}

“เป็นผู้ที่พระศาสดาทรงสรรเสริญแล้ว และเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูชนยกย่องแล้ว”

คำว่า อนุโมทิตา (ทรงอนุโมทนาแล้ว) หมายความว่า ทรงอนุโมทนาแล้วอย่างนี้ว่า “ดูกรกัจจายนะ ดีละ เธอได้กล่าวคำอธิบายหลักธรรมนี้ไว้เป็นอย่างดี”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ดังได้สดับมาว่า ในสมัยหนึ่งพระมหาเถระนี้พำนักอยู่ในไพรสนต์ไม่หว่า ได้แต่งเนตติปกรณ์นี้ที่ประดับด้วยหระและนัยแก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ในสำนักของตน เมื่อแต่งแล้วได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วถวายบังคมนั่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง แล้วทูลบอกปกรณ์นี้ตามที่แต่งไว้แต่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงสดับปกรณ์นั้นแล้วได้อนุโมทนาด้วยพระดำรัสว่า “ดีละ” เป็นต้น แล้วทรงตั้งชื่อปกรณ์ด้วยพระดำรัสว่า “ดูกรกัจจายนะ ดังนั้นเธอจงทรงจำคำอธิบายหลักธรรมนี้ว่า ธรรมเนตติ (แบบแผนแห่งธรรม)”

เนตติปกรณ์เป็นแนวทางแห่งการอธิบายหลักธรรมทั้งหมดโดยคล้อยตามหระมีเทศนาหระและนัยมีนันทิยาวัฏฏนัย เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สาสนสฺส สทายตฺตานวํคสฺสสตฺถวณฺณนา (เป็นตำราอธิบายความแห่งนวัคสัตถุศาสน์ และมีประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาในกาลทุกเมื่อ)

คำว่า คมภีรณาณเหติ แปลว่า [พึงหยั่งลง]ด้วยปัญญาอันลุ่มลึก มิใช่ด้วยศรัทธาอย่างเดียว

อีกนัยหนึ่ง แปลว่า อันพระอริยะผู้มีปัญญาอันลุ่มลึก คือ ผู้มียุปัญญามาก [พึงหยั่งลง]

[คำว่า คมภิรตญาณิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ปัญญาอันลุ่มลึก = คมภิรานิ ฌานานิ คมภิรตญาณิ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารย-
สมาส)
- ผู้มีปัญญาอันลุ่มลึก = คมภิรานิ ฌานานิ เยสนติ คมภิรตญาณิ (ฉฐฐีพหุพพีหิ-
สมาส)]

ด้วยคำเป็นต้นว่า กิจจาปิ (แม้ข้าพเจ้าจะประพันธ์คัมภีร์อธิบายเนื้อความเนตติ-
ปกรณได้โดยยาก) ท่านแสดงข้อความนี้ว่า ความถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยมีคุณธรรมใน
พระศาสนาเป็นต้นทำให้ข้าพเจ้าอุตสาหะ ซึ่งแม้ข้าพเจ้าจะไม่อาจแต่งคัมภีร์อธิบายได้เพราะ
รู้ว่าเนตติปกรณมีข้อความลุ่มลึก และไม่ใช่วิสัยแห่งญาณของตน

คำว่า ปณฺจปิ นิกายเ โอคาเหตุวา (หยั่งลงสู่ร่างกายทั้ง ๕) แสดงการเข้าไปตั้งอยู่
ในนิกายทั้ง ๕ ของเนตติปกรณ และแสดงว่าเนตติปกรณเป็นตำราอธิบายนิกายเหล่านั้น

การนำข้อความจากคัมภีร์เปฏฺโกปเทศเป็นต้นว่า กตโม อสฺสาโท จ อาทีนโว จ
(อัสสาทะและอาทีนวะคืออะไร) มาอ้างแล้ววินิจฉัยข้อความแห่งบทของเทศนาหาระเป็นต้น
ในปกรณนี้ เป็นการเทียบเคียงกับคัมภีร์เปฏฺโกปเทศ

คำว่า ยถาลํ (ตามกำลัง) หมายความว่า ข้าพเจ้าไม่อาจแต่งคัมภีร์อธิบายเนตติ-
ปกรณได้ง่ายโดยประการทั้งปวงแม้โดยส่วนทั้งหมด คำนี้แสดงว่าพระอรรถกถาจารย์เป็นผู้
ปราศจากความทะนงตนว่า เราจักแต่งตามสมควรแก่กำลังปัญญาของตน

คำว่า สุวิสุทฺธิ์ แปลว่า อันหมดจดดี ความหมายก็คือ ไม่ระคนกับโทษคือความ
เห็นในนิกายอื่นที่เพิ่มเข้ามาในระหว่างๆ

คำว่า อสํกิญฺณ (ไม่สับสน) หมายความว่า แม้ในนิกายของตนก็ไม่สับสนด้วย
การพิจารณาเนื้อความของบทอื่น เป็นต้น คือ กำหนดไว้ดีไม่เคลื่อนกล่นปราศจากการ
ปะปนกันเช่นนั้น

คำว่า วินิจฺฉยะ คือ ข้อวินิจฉัยโดยลักษณะต่างๆ

คำว่า อัตถวินิจจยะ คือ ข้อวินิจจัยความ หมายถึง ถ้อยคำที่ขจัดความสงสัย อันดำเนินไปด้วยลักษณะทำลายความสงสัยที่เหมือนต่อไม่ในเนื้อความที่มีในฐานะเข้าใจยาก

คำว่า นิปฺพัตถวินิจจยะ คือ มีข้อวินิจจัยความอันละเอียด กล่าวคือ สุขุมลุ่มลึก อีกนัยหนึ่ง คำว่า อัตถวินิจจยะ คือ สภาวะตัดสินเนื้อความ หมายถึง ปัญญาที่มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วเป็นวิสัย

คำว่า นิปฺพัตถวินิจจยะ คือ มีปัญญาวินิจจัยความอันละเอียด

[ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความ]อันมีข้อวินิจจัยความอันละเอียดนั้น

คำว่า สมยํ แปลว่า ความเห็น

ความหมายก็คือ ความเห็นของอาจารย์ผู้อยู่ในวัดมหาวิหารเป็นความเห็นที่หมดจดดีตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ไม่สับสน และมีข้อวินิจจัยอันละเอียดลึกซึ้ง ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนตติปกรณโดยไม่ขัดแย้งกับความเห็นนั้น แสดงแบบแผนของหลักธรรมที่ปรากฏในวัดมหาวิหารนั้นนั้นแหละโดยคล้อยตามไม่ขัดแย้ง

คำว่า ปมาทเลขํ (อักษรที่จารึกด้วยความพลั้งเผลอ) หมายความว่า อักษรผิดพลาดที่เป็นไปโดยจารึกอักษรด้วยความพลั้งเผลอในเวลาลอกฉบับโบราณต่อๆ กันมา

คำว่า วชฺเชตฺวา (หลีกเลี่ยง) หมายความว่า นำออกไป

บาทคาถาว่า ปาฬี สมฺมา นิโยชยํ (ประกอบคำบาลีไว้เป็นอย่างดี) หมายความว่า ประกอบคำบาลีของเนตติปกรณนั้นๆ ไว้เป็นอย่างดีในพระพุทธรูปที่นำมาแสดงโดยความเป็นอุทธารณนั้นๆ หรือประกอบคำบาลีกล่าวคือพระพุทธรูปที่เป็นอุทธารณนั้นๆ ไว้เป็นอย่างดีในเนตติปกรณที่เป็นสูตรนั้นๆ ด้วยการอธิบายความ

[เนตติปกรณมีองค์ประกอบสำคัญ ๒ ส่วน คือ สูตร และอุทธารณ โดยท่านผู้แต่งแสดงแบบแผนที่เป็นหาระ นัย และสาสนบัญญัติ แล้วนำพระพุทธรูปมาอ้างไว้เป็นอุทธารณ ข้อนี้คล้ายคลึงกับสูตรทางคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีองค์ประกอบหลัก ๓ ประการ คือ

๑. สูตร ข้อความที่แสดงกฎทางไวยากรณ์ใช้ท่องจำเหมือนสูตรทางคณิตศาสตร์ ได้แก่ประโยคว่า อตฺโถ อกฺขรสมฺมาโต (เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร)

๒. วุตติ ข้อความที่อธิบายสูตรซึ่งกล่าวไว้โดยสังเขปให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น โดยนำคำอธิบายจากสูตรอื่นมากล่าวเพิ่มเติม หรือเพิ่มคำอธิบายที่เหมาะสมกับสูตรนั้นๆ ได้แก่ ประโยคว่า โย โกจิ โลกียโลกุตตราทิเกโท วจนตโต, โส สพุโพ อกุขเรเหว สมุณายเต (เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกียะและโลกุตระเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น)

๓. อุทาหรณ์ ตัวอย่างที่นำมาอ้างอิงให้สมเหตุสมผลกับกฎที่ได้ตั้งไว้ โดยนำมาจากพระบาลีเป็นหลัก]

คำว่า อุปเทส (คำชี้แนะ) หมายความว่า คำแนะนำของเนตติปกรณ คือ หัวใจของเนตติปกรณ กล่าวคือ วิสัยที่กำหนดเนื้อความของศัพท์ในเนตติปกรณทั้ง ๓๓ อย่าง และประเภทของสาสนบัญญัติไว้โดยไม่ปะปนกัน พร้อมด้วยการจำแนกเหตุนี้

คำว่า วิภาเวนโต แปลว่า แสดง

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนตติปกรณนั้น

[คำว่า วิภาเวนโต ปกาเสนโต (คำว่า วิภาเวนโต แปลว่า แสดง) ตามหลักสังวรณนา เรียกว่า วุตตินัย คือ นัยที่เขียนเหมือนวุตติของสูตร โดยไม่มี อิติ ศัพท์กำกับไว้ในบทตั้ง]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า อภียาจิโต (ได้รับการวิงวอนโดยเคารพ) นี้ แสดงเหตุของการอธิบายความ

กึ่งคาถาว่า จิตี อากงขมานเน จิรํ สพุทฺธมฺมเนตฺติยา (ผู้ปรารภความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งแบบแผนพระสัทธรรมแล้ว) นี้ แสดงจุดมุ่งหมาย[ของการรจนาคัมภีร์]

บาทคาถาว่า กริสสามตฺถวณฺณนํ (จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความ) นี้ แสดงใจความ เพราะเนื้อความของปกรณที่กำลังอธิบายอยู่ เป็นใจความ[ของคัมภีร์]

คำเป็นต้นว่า ตมฺปฺนิสฺสาย (อาศัยคำสอนของพระศาสดาและข้อวินิจฉัยของโบราณจารย์ผู้ประเสริฐนั้น) แสดงลักษณะการรจนาคัมภีร์

บัดนี้ ท่านจะเชื่อเชิญให้สดับคำอธิบาย จึงกล่าวคาถาสุดท้ายเป็นต้นว่า อิติ อตถํ
(ขอสัตบุรุษทั้งหลายจงสดับข้อความอันไม่สับสนแห่งเนติปกรณ์ของข้าพเจ้าผู้แจกแจงอยู่
โดยเคารพเถิด)

ในคานานั้น บทว่า สกุกจํ (โดยเคารพ) พึงประกอบในฐานะทั้งสอง คือ แจกแจง
อยู่โดยเคารพ และจงสดับโดยเคารพ

[คำว่า สกุกจํ (โดยเคารพ) นี้ ตามหลักภาษาเรียกว่า กาโกโลกนัย คือ นัยที่เหมือนการ
แลดูของอีกา หมายความว่า อีกาเป็นสัตว์ที่มีศัตรุมาก ต้องเหลียวมองศัตรูไปด้วย กินอาหารไปด้วย
ฉันใด คำว่า สกุกจํ ก็สัมพันธ์กับบททั้งสอง คือ วิชาขุตสุส (แจกแจงอยู่) และ นิสามยถ (จงสดับ)
ฉันนั้น]

จบ คำอธิบายคำเริ่มคัมภีร์

นิทานกถาวรรณนา

อปปี สุขุ ชลลวํ วีย โภ ตินคฺเค

ทุกฺขํ ตุ สาครชฺลํ วีย สพฺพโลเก

สํกปฺปนา ตทปิ โหติ สภาวโต หิ

สพฺพํ ติโลกํปิ เกวลทุกฺขํเมว.

เตลภฏาหคาถา. ข้อ ๕๒

ท่านผู้เจริญ ความสุขมีเพียงเล็กน้อยดังหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า
แต่ความทุกข์ในโลกทั้งมวลเหมือนน้ำในสาคร ความจริงความสุขนั้น
เกิดจากจินตนาการ โลกสามทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์โดยแท้

นิทานถกธรรมนา

(คำอธิบายนิทานถก)

เมื่อครั้งนั้นอาจารย์กล่าวแสดงความโดยสามัญทั่วไปคือข้อความของคัมภีร์ที่ปรากฏด้วยความเข้าใจเนื้อความของรูปวิเคราะห (คำจำกัดความ) ถ้อยคำดังกล่าวฟังดงามดังนั้น จึงควรเข้าใจเนื้อความของบทในเนติปกรณ์ในเบื้องต้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงถามข้อความนั้นด้วยคำว่า ตตถ เณนฺน เจน เนตติ (ถามว่า : ในคำว่า เนติปกรณ์ นั้น ชื่อว่า เนตติ เพราะความหมายอะไร)

ในพากย์นั้น คำว่า ตตถ คือ ในคำที่กล่าวว่า จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนติปกรณ์นั้น หมายความว่า ท่านกล่าวปฏิญญาว่าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนติปกรณ์ใด เนติปกรณ์นั้นชื่อว่า เนตติ เพราะความหมายอะไร

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตตถ หมายความว่า เนติปกรณ์ที่กล่าวไว้ในคำว่า เนติปกรณ์สุส (เนติปกรณ์) นั้น ชื่อว่า เนตติ เพราะความหมายอะไร

คำว่า นยฺนฺน เจน (เพราะความหมายว่า นำไปสู่พระสัทธรรม) นี้เป็นคำทั่วไปแก่กัตตุสาธนะ กรณสาธนะ และอิทธิกรณสาธนะ ดังนั้น ท่านจึงแสดงอรรถของ เนตติ ศัพท์โดยเนื่องด้วยกัตตุสาธนะก่อนว่า อริยมมํ นยติ (นำเวไนยชนไปสู่อริยธรรม) บัดนี้ ได้กล่าวว่า นยฺนฺน ตาย (ผู้แสดงธรรมทั้งหลายย่อมนำเวไนยชนไปสู่ทางแห่งไสยาปัตติมรรคด้วย เนติปกรณ์นั้น) เป็นต้น เพื่อแสดงอรรถโดยเนื่องด้วยกรณสาธนะและอิทธิกรณสาธนะ

คำว่า ตถา หิ วุตฺตํ (สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์เปฏโปกเทศ) ท่านกล่าวไว้เพราะความเข้าใจข้อความแห่งพระพุทธพจน์เนื่องด้วยคำชี้แนะในเนติปกรณ์

ในคัมภีร์เปฏโปกเทศมีข้อความเป็นต้นว่า

ตสฺมา นิพฺพายิตฺวาเมว สุตมเยว อตฺถา ปริเยสิตพฺพา, ตตถ ปริเยสํนํย อโย
อนุพฺพพิ ภาวติ โสฬส หารา ปณฺจ นยา อฏฺฐารส มุลปทานิ.^{๕๒}

“บุคคลผู้ปรารถนาจะดับกิเลสผู้มีปัญญาจากการสดับ ฟังแสวงหาเนื้อความ การแสวงหาเนื้อความในเรื่องนั้นมีลำดับอย่างนี้ คือ หาระ ๑๖ นัย ๕ มุลบท ๑๘”

การอธิบายเนื้อความโดยพิเศษที่พ้นไปจากการพิจารณาหระและนัย ย่อมไม่มี ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สุตตสส อตฺถสํวณฺณา เนตฺติอุปเทสยตฺตา (การอธิบายความพระพุทฺธพจน์ ทั้งหมดเนื่องด้วยคำชี้แนะของเนตติปกรณ์)

ข้อความดังกล่าวจักมีปรากฏในปภินกกถาต่อไป

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า สุตตปฺปภาว (และเนตติปกรณ์ก็มีพระพุทฺธพจน์เป็นแดนเกิด) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่าเนตติปกรณ์ที่มีขอบเขตกว้างขวางอย่างนี้มีแดนเกิดจากใคร คำนั้นแสดงว่าเนตติปกรณ์เป็นคัมภีร์สำคัญทรงคุณค่า และคำนี้ก็มุ่งแสดงว่าพระพุทฺธพจน์ เป็นที่อาศัยของเนตติปกรณ์ ไม่ใช่มุ่งปฏิเสธว่าพระเถระเป็นแดนเกิด เพราะพระเถระยังลงสู่ภิกษุอันยิ่งใหญ่ทั้ง ๕ แล้วแต่งปกรณ์นี้ที่เป็นคำอธิบายนิยายเหล่านั้นโดยมีนิยายดังกล่าว เป็นที่อาศัย ดังนั้น ความมีธรรมที่ฟังอธิบายเป็นที่อาศัยนี้จึงเป็นปกติทั่วไปของการอธิบาย [แห่งพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย]

คำว่า ปกรณปริจฺเจทโต แปลว่า โดยปริจเจทของคัมภีร์ เพราะการพิจารณาหระ เป็นต้นทั้งสามเป็นประเภทของเนตติปกรณ์ หรือแปลว่า โดยปริจเจทที่เป็นคัมภีร์ เพราะการพิจารณาหระ เป็นต้นทั้งสามเป็นคัมภีร์คือฐานะสามอย่าง

คำว่า ปาฬิวตฺถานโต แปลว่า โดยกำหนด[เนื้อหา]บาลี

พระอรรถกถาจารย์แสดงว่าชื่อสังคหวาระเป็นอันวัตถนาม (ชื่อที่คล้อยตามความหมาย) ด้วยคำเป็นต้นว่า สพฺโพ หิ ปกรณตฺโถ (เพราะเนื้อความของคัมภีร์ทั้งหมด ย่อมถูกประมวลไว้ด้วยคาถา ๕ บทว่า ยํ โลโก ปุชฺชเต เป็นต้น โดยแท้)

ผู้ท้วงติงกล่าวถึงความไม่แน่นอนนั้นด้วยคำว่า นนุ เจตฺถ ปญฺจานํ อสงฺคหิตํ (ถามว่า : สาสนปฏิฐานมิได้รวบรวมไว้ในคาถา ๕ บทเหล่านี้ มิใช่หรือ) เป็นต้น

ผู้เฉลยอื่นตอบไว้ด้วยคำว่า นยิทเมว (ไม่พึงทราบอย่างนี้) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า แม้ท่านจะได้รวมเอาสาสนปฏิฐานไว้โดยตรง แต่ก็รวมเอาไว้โดยอ้อม

ด้วยคำเป็นต้นว่า ตถา หิ (สมจริงดังคำที่จะกล่าวต่อไป) ท่านกล่าวย้ำข้อความนั้นให้ชัดเจนด้วยพระบาลี

นัยแสดงเนื้อความ มีนันทิยาวิภูษิตเป็นต้น

สังขาร ๓ มีปัญญากิสังขารและกายสังขาร เป็นต้น

ในเรื่องนั้น การรวมนัยแสดงเนื้อความซึ่งกันและกันไว้ จักมีปรากฏต่อไป

สังขาร ๓ อื่น พึงทราบดังต่อไปนี้

- กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร ชื่อว่า ปัญญากิสังขาร
- อกุศลเจตนา ชื่อว่า อปัญญากิสังขาร
- กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร ชื่อว่า อาเนญซากิสังขาร
- ปัญญากิสังขารและอปัญญากิสังขารที่ดำเนินไปทางกายทวาร ชื่อว่า กายสังขาร
- ปัญญากิสังขารและอปัญญากิสังขารนั้นนั้นแหละที่ดำเนินไปทางวจีทวาร ชื่อว่า

วจีสังขาร

- สังขารทั้ง ๓ ที่ดำเนินไปทางมโนทวาร ชื่อว่า จิตตสังขาร

โดยประการดังนี้ ธรรมที่กล่าวไว้ในหมวด ๓ อย่างแรกโดยเนื่องด้วยประเภทท่านกล่าวไว้ในหมวด ๓ ที่สองโดยเนื่องด้วยทวาร ธรรมที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยทวารนั้นท่านกล่าวไว้ในหมวด ๓ อย่างแรก[โดยเนื่องด้วยประเภท] พึงทราบความเกี่ยวเนื่องกัน[ของมูลบทและสาสนบัญญัติ]อย่างนี้

คำว่า ยตถ แปลว่า ในวาระใด

คำว่า เปฏฺเฏ คือ คัมภีร์เปฏฺโปกเทศ

คำว่า สมฺปตฺมานา (ประชุมกันอยู่) หมายความว่า ประชุมกันอยู่ด้วยการอธิบายความ

คำว่า พุณฺณชฺชนวิธิปฺปุตฺตา (เพราะแสดงวิธีแห่งศัพท [พระพุทฺธพจน์] จำนวนมาก) นี้ แสดงเหตุของการประชุมกันแห่งหระจำนวนมากในสูตรหนึ่ง สมจริงดังผู้แตกฉานอักษรศาสตร์กล่าวว่า อเนกสามตฺถิยนิจิตา สทฺทา (ศัพททั้งหลายถูกสั่งสมไว้ด้วยความสามารถนานัปการ)

[คำว่า อเนกสามตฺถินิจิตา สทฺทา (ศัพท์ทั้งหลายถูกสั่งสมไว้ด้วยความสามารถน่านับการ) หมายความว่า ศัพท์แต่ละศัพท์มีนัยทางภาษาหลากหลายในด้านความหมาย วิธีใช้ และการวินิจฉัยความ เป็นต้น ขึ้นอยู่กับบริบทและเรื่องราวที่กำลังกล่าวถึงนั้นๆ ดังคำว่า สงฺคาเม อสฺเส อาเนหิ แปลว่า “จงนำมามากในสงคราม” คำว่า อสฺเส ในพากย์นี้มีความหมายว่า ม้า ส่วนคำว่า โรคิสาลายํ อสฺเส อาเนหิ แปลว่า “จงนำเกลือมาในเรือนรักษาคนป่วย” คำว่า อสฺเส ในพากย์นี้มีความหมายว่า “เกลือ”]

คำว่า น สรูปโต (ไม่ได้ยกแสดงไว้โดยตรง) นี้ แสดงว่าสาสนบัญญัติฐานถูกยกแสดงไว้โดยอ้อมแม้ในอุทเทสวาระและนิทเทสวาระเหมือนในสังคหวาระ

ถามว่า : ข้อความนั้นเป็นไปได้อย่างไรในอุทเทสวาระก่อน เพราะรวมเอาไว้ด้วยคำว่า มูลบท แต่มีได้ในนิทเทสวาระอย่างไร

ตอบว่า : แม้มูลบทก็ถูกรวมเอาไว้ด้วยคำว่า นัย ในนิทเทสวาระนั้น เพราะการประกอบนัยอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากมูลบท

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “สาสนบัญญัติฐานไม่ใช่คำอธิบายของพระพุทฺธพจน์โดยเฉพาะเหมือนหาระและนัย แต่เป็นเพียงข้อความพิเศษที่ปรากฏโดยความเป็นสูตรฝ่ายเศวราหมองเป็นต้นในพระพุทฺธพจน์นั้นๆ ดังนั้น จึงไม่นับเข้าในเนื้อความของบทแห่งเนตติ-ปกรณนี้ ด้วยเหตุนี้ สาสนบัญญัติฐานจึงไม่นับเข้าในเนื้อความของบทแห่งเนตติ ๓๓ และพระมหากัจจายนะจึงมิได้ยกแสดงไว้ในอุทเทสวาระและนิทเทสวาระ”

[คำว่า อปเร (อาจารย์ท่านอื่น) กล่าวไว้เพื่อแสดงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นที่เรียกว่า วาททสสนมัตตะ (การแสดงความเห็นเท่านั้น) โดยท่านผู้แต่งมิได้มุ่งคัดค้านความเห็นนั้น ข้อนี้ต่างจากคำว่า เกจิ (บางคน) ซึ่งท่านผู้แต่งมุ่งคัดค้านความเห็นดังกล่าว อย่างไรก็ตาม คำว่า เกจิ อาจแสดงข้อความ ๓ ประการ คือ

๑. นิคคหะ   การชม คือ การคัดค้าน เช่น เกจิ ปน เหว่ วทนฺติ. ตํ น คเหตุพฺพํ (บางคนกล่าวไว้อย่างนี้ บัณฑิตไม่ควรถือเอาความเห็นนั้น)

๒. ปัคคะ การยกย่อง คือ การเห็นตาม เช่น เกจิ ปน อีทิสสุ จาเนสุ เอว วทนติ. ตํ ยุตตํ วีย ทิสฺสติ (บางคนกล่าวไว้อย่างนี้ในฐานะเช่นนี้ ความเห็นนั้นพบว่าเหมือนสมควร)

๓. วาททสฺสนมัตตะ การแสดงความเห็นเท่านั้น โดยไม่คัดค้านหรือเห็นตาม เช่น เกจิ พการุญฺจาเน ทการํ ปจฺนติ (บางคนออกเสียง ท อักษรในที่ พ อักษร)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสังกัณฺธิปกรณฺนิสสัยว่า

ยถา हि जातिका ओतुं	वाक्यरूपं चोदरे
एवं गेजातिका सत्ता	वाक्यरूपं चोदरे.
निकुहं पकुคव्यापि	वातทस्सनमतัก
वातทस्सनमेवेत	विण्णमतप्फं ปโยคโต. ^{๕๓}

“นิบาตมี จ เป็นต้นย่อมแสดงเนื้อความตามสมควรแก่ประโยค ฉนฺได ศัพท์ทั้งหลายมี เกจิ เป็นต้นก็แสดงเนื้อความตามสมควรแก่ความเห็น ฉนฺนํ ซึ่งเป็นการชม การยกย่อง และการแสดงความเห็นเท่านั้น

พึงทราบว่าเป็นประโยค[ว่า เกจิ อิจฺฉนฺติ ปณฺธิตา (บัณฑิตบางท่านย่อมปรารภนา)] นี้ เป็นการแสดงความเห็นเท่านั้นตามอุทาหรณ์”]

ท่านจะย้าข้อความที่กล่าวว่า ปาฬิต เอว วิณฺณายติ (ทราบได้โดยพระบาลี นั้นแหละ) จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตถา हि (เพราะไม่มีข้อความอื่นหนักแน่นกว่าพระบาลี)

คำนั้นแสดงว่าแม้การอนุโมทนาของพระผู้มีพระภาคก็คล้อยตามพระบาลี เหมือน การที่พระเถระแต่งเนตติปกรณฺไว้โดยแท้

ท่านจะกล่าวทั้งดั่งว่าบุคคลไม่อาจกล่าวว่าคำนำ[ของคัมภีร์]มิได้กล่าวไว้ เพราะ เป็นสาวกภาสิต จึงกล่าวว่า สาวก...ภาสิต (เพราะแม้สุกสูตร อนังคณสูตร และกัจจายนสังยุตต์ เป็นต้น ที่เป็นสาวกภาสิต ก็กล่าวคำนำไว้)

คำว่า นยิทํ เอกนฺติกํ (คำนำ[ของคัมภีร์]นี้ไม่มีแน่นอน) แสดงว่า ความเป็นสาวกภาสิตหรือพุทธภาสิต มิใช่ขึ้นอยู่กับการกล่าวหรือการไม่กล่าวคำนำ เพราะพบเห็นทั้งสองอย่างในภาสิตทั้งสอง ความไม่ใช่สาวกภาสิตของเนตติปกรณฺด้วยการไม่กล่าวคำนำ

จึงไม่สมเหตุผล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น จ ตาวตา ตานิ อปฺปมาณํ เอวมิธปิ ทฏฺฐพฺพํ (คัมภีร์เหล่านั้นมิใช่ไม่หนักแน่นด้วยการไม่มีคำนำเพียงเท่านั้น แม้ในเนตติปกรณ์นี้ก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้น)

อนึ่ง คำนำ[ของคัมภีร์]นี้ไม่มีแน่นอน เพราะบางคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาสิต เช่น ปฏิสัมภิตามรรค นิตเทส [จุพนิตเทส มหานิตเทส] และที่เป็นพุทธภาสิต เช่น ธรรมบท และพุทธวงศ์ เป็นต้น ก็ได้กล่าวคำนำไว้ คัมภีร์เหล่านั้นมิใช่ไม่หนักแน่นด้วยการไม่มีคำนำเพียงเท่านั้น แม้ในที่นี้ก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

คำเป็นต้นว่า นิทานญจ นาม (อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า คำนำของพระสูตรและวินัยกล่าวไว้โดยพระมหาสาวกมีพระธรรมกถึกคาริก [พระอานนท์] และพระอุบาลีเถระ เป็นต้น แต่คัมภีร์นี้เป็นภาสิตของพระมหาสาวก การแสวงหาคำนำจึงไม่มีประโยชน์ เพราะการพิจารณา คำนำไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่นนอกจากพระเถระ บุคคลพึงแสวงหาประโยชน์ซึ่งไม่ขัดแย้งกับพระบาลีในเรื่องนี้) แสดงว่า ความสมเหตุผลของคัมภีร์นี้ย่อมสำเร็จด้วยเหตุที่ให้ถึงความสมเหตุผลแห่งการไม่กล่าวถึงคำนำ

บัดนี้ ท่านแสดงเหตุที่แน่นอนในการไม่กล่าวถึงคำนำของเนตติปกรณ์ด้วยคำเป็นต้นว่า อถ วา (อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าหน้าที่ในการกล่าวคำนำของคัมภีร์นี้ไม่มีโดยเฉพาะ เพราะเป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความของพระบาลีเหมือนคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคและนิตเทส เป็นต้น) ความหมายในเรื่องนี้ก็คือ พระมหากัจจายนะไม่ควรกล่าวคำนำของเนตติปกรณ์ เพราะเป็นคำอธิบายเนื้อความของพระบาลี ดังจะเห็นได้ว่าไม่พบคำนำของคัมภีร์อธิบายเนื้อความของพระบาลี เหมือนไม่พบคำนำของคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคและนิตเทส เป็นต้น

คำว่า อาทินา นเยน ปกรณวิภาโค เวทิตพฺพโ (โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกปกรณ์โดยนัยมีอย่างนี้เป็นต้น) เป็นคำลงท้ายของการจำแนกปกรณ์ตามที่แสดงไว้แล้วด้วยคำว่า (บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกที่จะกล่าวต่อไปนี้ เพื่อความเข้าใจประการต่างๆ ในปกรณ์นี้) เป็นต้น เริ่มตั้งแต่ปกรณ์ ๑ อย่างจนถึง ๘๔,๐๐๐ อย่าง

ในพากย์นั้น ในคำว่า อาทินา นเณ (โดยนัยมีอย่างนี้เป็นต้น) ฟังทราบการ
ประมวลนัยอย่างนี้ว่า

- การจำแนกธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง
- การจำแนกการบัญญัติและธรรมที่ควรบัญญัติ
- การจำแนกธรรมที่นับเข้าในกาล ๓
- ประโยชน์เพื่อการนำออกจากโอฆะ ๔
- การละความเพลิดเพลน ๕ เป็นต้น
- การระงับหมู่ตัณหา ๖
- การรวบรวมวาระ ๗ มีสังคหวาระ เป็นต้น
- การแสดงการเพิกถอนความผิด ๘ เป็นต้น

จบ คำอธิบายนิทานกถา

ปโยธรา ปรีดาบิ
นนวนุตตลาโก มหติ

หรณเตยว สรริน
ปรทุกโขปสนุดเย.

กาวยาทรระตะ. ๒.๑๗/๓

“เมชมฝนย้อมกำจัดควมร้อนแกชนทงหลาย การได้รับอติภพของทำน
ผู้ประเสริฐย้อมมีเพื่อดับทุกข์แกผู้อื่นโดยแท้”

๑

สังคหาวรรณนา

ลพฺธาน พุทฺธสมย์ อติทูลลภํ จ

สทฺธมฺมํมคฺคํสมํ สิวทํ ตเถว

กัลยาณมิตฺตปวเร มติสมฺปทญฺจ

โก พุทฺธิมา อวิรตํ น ภาเซยฺย ธมฺมํ.

เตลภาหคาคา. ข้อ ๙๙

“ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระสัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่ดั่งาม และความไพบุลย์แห่งปัญญา จะไม่พึงชองเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ”

๑. สังคหาวรรณนา

(คำอธิบายสังคหาวรรณ)

คำว่า ยัม เป็นศัพท์สรรพนามที่มีเนื้อความไม่แน่นอน กล่าวไว้โดยความเป็นกรรมการ (นามศัพท์ซึ่งทำหน้าที่กรรม)

การประกอบศัพท์ที่มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจความหมาย เนื่องด้วยความมีอรรถเป็นหลัก จึงชื่อว่า อรรถปทัตถกะ (มีอรรถเป็นอรรถของบท) เท่านั้น ศัพท์ดังกล่าวกลายเป็นศัพท์ที่ชื่อว่า สัทปทัตถกะ (มีศัพท์เป็นอรรถของบท) ด้วย อิติ ศัพท์ที่อยู่ท้ายซึ่งกระทำการเปลี่ยนอรรถของบท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยนฺติ อนิยมโต อุปโยคินิทุเทโส (คำว่า ยัม เป็นศัพท์แสดงด้วยทฤติยาวิภัติโดยมิได้กำหนดแน่นอน)

พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า โลโกติ กตฺตุนิทุเทโส (คำว่า โลโก เป็นศัพท์แสดงกัตตา) เป็นต้น

[คำว่า สัทปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า เป็นศัพท์ที่แปลทับศัพท์นั่นเอง ไม่ต้องแปลตามอรรถนั้นๆ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺโทเยว ปทตฺโต ยสฺสาติ สทฺทปทตฺตโก (สัทปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท)

การประกอบสัทปทัตถกะนิยมใช้ในฐานะ ๒ แห่ง คือ

๑. สูตรของคัมภีร์ไวยากรณ์ เช่น สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๖๙) ว่า ราชสฺส ราชฺสูหิสฺส จ (แปลง ราช ศัพท์เป็น ราชฺ ในเพราะ สฺ, นฺ และ หิ วิภัติ ได้บ้าง) ในที่นี้ ราชสฺส มิได้แปลว่า “พระราชา” แต่แปลว่า “ราช ศัพท์” เพราะมุ่งให้หมายถึงศัพท์เป็นหลัก

๒. บทตั้งในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา ที่มี อิติ ศัพท์ประกอบรวม อิติ ศัพท์นี้มิอำนาจทำให้บทตั้งแปลทับศัพท์ ไม่เปลือยออกความหมายเหมือนในประโยคทั่วไปโดยใช้ในความหมายว่า ปทัตถวิปลาส คือ เปลี่ยนอรรถของบท โดยเปลี่ยนความหมายปกติให้เป็นการแปลทับศัพท์ เช่น

โย ปนาติ โย ยาทีโส.^{๕๔}

“พระดำรัสว่า โย ปน คือ ภิกษุใด หมายถึง ภิกษุเช่นใด”

คำว่า โย ปน เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า โย ยาทีโส เป็นบทขยาย บทตั้งทั้งหมดที่ปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่มีอรรถดังกล่าว

ศัพท์อื่นจากนี้ทั้งหมดที่แปลออกความหมายตามปกติ ชื่อว่า อัตถปัทตถกะ คือ มีอรรถเป็นอรรถของบท หมายถึง แปลตามศัพท์โดยปกติ ดังมีรูปวิเคราะหฺว่า อตฺถเวยว ปทตฺถโก ยสฺสาติ อตฺถปทตฺถโก (อัติปัทตถกะ คือ มีอรรถเป็นอรรถของบท)

ในคัมภีร์สหสารถสาธินได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

เกวลํ อิติสทฺเทนา- สมฺมสิโส อตฺถปทตฺถโก

อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต ภาเว สทฺทปทตฺถโก.^{๕๕}

“ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อิติ ศัพท์อย่างเดียว ชื่อว่า อัติปัทตถกะ

ถ้าประกอบด้วย อิติ ศัพท์ก็ชื่อว่า สทฺทปัทตถกะ”

ข้อความว่า “อิติ ศัพท์ที่อยู่ท้ายซึ่งกระทำการเปลี่ยนอรรถของบท” หมายความว่า อิติ ศัพท์ดังกล่าวใช้ในความหมายว่า ปัทตถวิปลาส คือ การเปลี่ยนอรรถของบทเพื่อให้เป็นสทฺทปัทตถกะนั่นเอง แปลว่า “ว่า” ดังคัมภีร์อธิบายนปทีปิกากล่าวว่า

อิติ เหตุูปการเรสุ อาทิมฺหิ อวธารणे

นิทฺสสเน ปทตฺถสฺส วิปลฺลเส สมฺปาเน.^{๕๖}

“อิติ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ, ประการต่างๆ, เบื้องต้น, การตัดสิน, การชี้แนะ, การเปลี่ยนแห่งอรรถของบท และการจบ”]

ท่านกล่าวถึงเนื้อความของบทในคาถาว่า ยํ เป็นต้นโดยแสดงความเป็นกรรมกัตตา กิริยา และบทขยายกัตตาเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคำเป็นต้นว่า โลเกียนฺติเอตฺถ (ในข้อนั้น คำว่า โลเกีย นี้ มีรูปวิเคราะหฺว่า บญฺญ บาป และวิปากของบญฺญบาปนั้นมีอยู่ในบุคคลนี้ เหตุนี้บุคคลนั้นชื่อว่า โลก คือ เหล่าสัตว์ หมายถึง หมู่สัตว์) เพื่อแสดงอรรถของบทแต่ละบท

โลก ศัพท์พึงทราบว่าการถึงสัตว์โลกโดยความสามารถ[ตามฐานะ]ในที่นี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปุชนกิริยาโยคยภูตดาวเสน (เพราะเป็นผู้ควรแกกิริยาบูชา)

การบูชาต่อจากกาลอันตรธานไปของพระศาสนา พึงทราบด้วยการอุปติเกิดของ พระพุทธเจ้าพระองค์อื่น เหมือนการบูชาพระพุทธเจ้าวิปัสสีเป็นต้นในปัจจุบัน

แม้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพุทธวงศ์เทศนา^{๕๗} ด้วยพระดำรัสว่า ที่ปงฺกโร (พระพุทธเจ้าที่ปังกโร) เป็นต้น แต่ท่านกล่าวว่า ยถา ห กวา สุขเมธภูโต (สมจริงดังพระผู้มีพระภาคผู้สวดยพระชาติเป็นสุขเมธดาบสได้กล่าวไว้) เพราะหมายถึงความเป็นไปโดยอัธภาพของสุขเมธบัณฑิต

คำว่า ปริณญากุกเมน (ตามลำดับการรู้ชัด) หมายความว่า ตามลำดับแห่งญาณ-ปริณญา (การรู้ชัดด้วยการกำหนดรู้) เป็นต้น

คำว่า ลกขณาวโธปปฏิปัตติยา (โดยการปฏิบัติที่ยังเห็นไตรลักษณ์) คือ วิปัสสนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุขญตมุขาทิหิ (ด้วยแนวทางมีสุขญตวิโมกข์ เป็นต้น)

คำว่า ตถา จ วุตฺตํ (และสมจริงดังคำกล่าว) หมายความว่า โดยเหตุที่คำสอนอัน ประเสริฐเป็นสิ่งที่วิญญูชนพึงทราบโดยแท้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เอตุ วิญญู ปุริโส อสโจ อมายาวิ อชฺชาติโก. อหฺมฺนุสาสามิ. อหํ ธมฺมํ เทเสมิ. ยถานุสิฏฺฐํ ตถา ปฏิปชฺชมาโน น จิรสฺเสว สามญฺเวยว ฃสฺสติ. สามํ ทกฺขติ.^{๕๘}

“บุรุษผู้เป็นวิญญูชนปราศจากมายาสาไทย เป็นคนเที่ยงตรง จงมาเถิด เราจะสอน จะแสดงธรรม ผู้ที่ปฏิบัติตามที่เราสั่งสอนจักรู้เห็นเองต่อกาลไม่นาน”

ศัพท์ว่า ยํ มีคำสอนเป็นวิสัย [คือ เป็นวิเสสนะของ สาสณ] โล กपाल ศัพท์แม้มี พระศาสดาเป็นวิสัย [คือ แปลว่า พระศาสดา ตามความเห็นของอาจารย์ท่านอื่น] ก็เป็น บทขยายของ โลก ศัพท์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สโลกปาโลติ เจตฺถ (อนึ่ง โลกपाल ศัพท์ในคำว่า สโลกปาโล นี้ แม้เป็นบทขยาย ก็ควรที่จะแสดงซ้ำได้อีก เหมือนเป็นคำที่ถูก ขยายที่เป็นหลักสำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับบทวิเสสนะโดยความเป็นเจ้าของ[แห่งคำสอน]เพราะ มองหา สาสณ ศัพท์) โดยตั้งคำถามไว้ในใจว่าการแสดงซ้ำอีกว่า ตสฺส จะมีพระศาสดา เป็นวิสัยได้อย่างไร

ความหมายก็คือ โลกบาล ศัพท์แม่เป็นบทขยาย ก็ควรแสดงซ้ำได้เหมือนเป็น บทประธาน เพราะลำดับศัพท์และลำดับอรรถไม่เหมือนกัน

พระผู้มีพระภาคทรงบูชาธรรมด้วยความเคารพในธรรม[ในบางคราว]มิได้คำนึงถึง เวไนยชนแล้วยังสัตตาหะ ๗ ให้ล่วงเลยไปด้วยการเข้าสมาบัติและการพิจารณาธรรม ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ภควโต...ที่เปตพุกา (การบูชาธรรมของพระผู้มีพระภาค พึงแสดงด้วยการปฏิบัติ ตลอด ๗ สัตตาหะ เป็นต้น)

ในพากย์นั้นพึงทราบว่ารวมเอาการแสดงธรรมแก่สาวกและการลูกรับสาวก ผู้แสดง ธรรมเป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า อาทิ (เป็นต้น)

คำว่า อิจฺจสุส ตัตถเป็น อิติ + อสุส ความหมายก็คือ โดยแสดงความเป็น ผู้รู้ธรรมทั้งปวงและไม่มีสิ่งใดขัดขวางของพระผู้มีพระภาค ด้วยพระธรรมเทศนาที่ไม่แปรผัน ไม่ทำอันตราย และนำออกจากวิภวาทะอย่างนี้

คำว่า เตน คือ โดยประกอบด้วยเวสาร์ชญาณ ๔

พระองค์ทรงประกาศความเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมของพระสัมพันธัญญ์ทั้งปวง เช่น ทสพลญาณ อสาทารณญาณ ๖ และอาเวณิกพุทฺธธรรม ๑๘ เป็นต้น เพราะไม่ปราศจาก เวสาร์ชญาณนั้น

ด้วยคำว่า อาทิ (เป็นต้น) ในคำว่า อาเวณิกพุทฺธมฺมาทิ (อาเวณิกพุทฺธธรรม ๑๘ เป็นต้น) พึงทราบว่ารวมเอาคุณวิเศษของพระผู้มีพระภาคเป็นต้นอย่างนี้ว่า

- ญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวางในกาลทั้ง ๓
- ญาณหยั่งเห็นอริยสัจ ๔
- ปฏิสัมภิทาญาณ ๔
- ญาณกำหนดรู้คติ ๕ [คือ นiryคติ = นรก, ตีรัจฉานคติ = สัตว์ตีรัจฉาน, เปตคติ = เปต, มนุสสคติ = มนุษย์โลก และเทวคติ = เทวโลกและพรหมโลก]
- อภิญญาญาณ ๖

- อริยทรัพย์ ๗ [คือ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตปปะ การสดับ การบริจาค และปัญญา]

- โพชฌงค์ ๗ [คือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา]

- วิชา ๘ [คือ อภิญญา ๖ เพิ่มวิปัสสนาญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นรูปนามว่าเป็นไตรลักษณ์) และมโนมยทธิ (ฤทธิ์ทางใจ เช่น เนรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ ดุจชักไส้จากหญ้าปล้อง ชักดาบจากฝัก หรือชักงูออกจากคราบ)]

- ญาณที่ไม่ครั้นคร้ามในบริษัท ๘

- ความหลุดพ้น (วิโมกข์) ๘

- การเจริญสมาธิ (สมาธิจริยา)

- ธรรมที่พึงประพฤติไปตามลำดับ (อนุปปพวิหาร) ๙

- ธรรมอันกระทำที่พึง (นาถกรณธรรม) ๑๐

- ธรรมเป็นที่อยู่ของพระอริยะ (อริยवास) ๑๐

- ฐติธรรม ๑๓

- พุทธญาณ ๑๔

- ความประพฤติที่นำไปสู่พระนิพพาน (จรณธรรม) ๑๕ [คือ ศีลสังวร, การสำรวม ทวารในอินทรี, การรู้จักประมาณในการบริโภค, การเจริญสติเป็นนิตย์, สัทธรรม ๗ (อันได้แก่ ศรัทธา หิริ โอตตปปะ ความเป็นพหูสูต ความเพียร สติ และปัญญา) และรูปฌาน ๔]

- ความเป็นไปแห่งญาณ (ญาณจริยา) ๑๖

- สติกำหนดรู้กองลมเข้าออก (อานาปานสติ) ๑๖

- ปัจจเวกชนญาณ ๑๙ [คือ ญาณพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ของพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี อีกทั้งญาณพิจารณามรรค ผล นิพพาน และกิเลสที่ตนละได้แล้วของพระอรหันต์]

- ญาณแสดงปัจจัย ๒๔ [คือ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) อธิปัตติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิปัตติ) อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดกรรม

ต่อเนื่องไป) สมันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) สหชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่ซ่อนเสวยอยู่เนื่องๆ) กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม) วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิปาก) อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) อินทริยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทริย์) ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน) มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค) สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ) วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มีได้มาประกอบ) อัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) นัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี) วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจาก) อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก)]

- ที่ตั้งแห่งญาณ ๔๔

- ที่ตั้งแห่งญาณ ๗๗

- มหาวิชฌญาณ (ญาณที่เหมือนดั่งสายฟ้าอันยิ่งใหญ่) ที่ดำเนินไปในสมบัติ ๒๔
แสนโกฏิขณะ

- ญาณที่เป็นไปโดยลักษณะแสดงจำแนกปฏิฐานโดยรอบซึ่งมีนัยหาที่สุตมิดได้

[ความหลุดพ้น (วิโมกข์) ๘ ^{๕๔} คือ

๑. ผู้มีรูปมองเห็นรูปภายใน = รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุภายในกายของตน เช่น สีส้ม เป็นต้น

๒. ผู้มีรูปสัญญาภายในมองเห็นรูปภายนอก = รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดอารมณ์ภายนอก

๓. ผู้น้อมใจดังไปว่า “งาม” = ฌานของผู้เจริญวรรณกสิณ กำหนดสีที่งาม หรือเจริญอัปปมัญญา

๔. ผู้บรรลุอากาศาณัญจายตนะโดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุตมิดได้ เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง และปฏิขณสัญญาดับไปเพราะไม่ใส่ใจนันทตสัญญา

๕. ผู้บรรลุวิญญานัญจายตนะโดยมนสิการว่า วิญญานหาที่สุตมิดได้ เพราะล่วงพ้นอากาศาณัญจายตนะโดยสิ้นเชิง

๖. ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนะโดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย เพราะล่องพ้นวิญญาณัญจายตนะโดยสิ้นเชิง

๗. ผู้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะล่องพ้นอากิญจัญญายตนะโดยสิ้นเชิง

๘. ผู้บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ เพราะล่องพ้นเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยสิ้นเชิง

การเจริญสมาธิ ๙ (สมาธิจริยา)^{๖๐} คือ ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ พร้อมทั้งวิตกวิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตาจิต เพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นไป จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ธรรมที่พึงประพฤติไปตามลำดับ (อนุปฺพพวิหาร) ๙^{๖๑} คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๕ และสัญญาเวทยิตนิโรธ คือ สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิโรธสมาบัติ

ธรรมอันกระทำที่พึง (นาถกรณธรรม) ๑๐^{๖๒} คือ

๑. คีล การสำรวมพระปาติโมกข์ของพระภิกษุ
๒. พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก
๓. กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร
๔. โสวัสสตา ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย
๕. กิงกรณียะสุ ทักขตา ความเอาใจใส่ช่วยชวนชวายนในกิจใหญ่ทุกอย่างเพื่อเพื่อน

รวมหมู่คณะ

๖. รัหมกามตา ความเป็นผู้ใคร่ธรรม
๗. วิริยารัมภะ ความขยันหมั่นเพียร
๘. สันตุฏฐี ความยินดีพอใจปัจจัย ๔ ที่ได้รับด้วยความเพียรอันชอบ

ธรรมของตน

๙. สติ ความมีสติระลึกจดจำการทำคำที่พูดไว้ได้อย่างดี (โดยเฉพาะพระอนาคามี และพระอรหันต์เป็นผู้มีสติสมบูรณ์สามารถจดจำได้แม้ผ่านไปช้านาน)

๑๐. ปัญญา การยังเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมปัจจุบันกล่าวคือรูปนามตามความเป็นจริง

ธรรมเป็นที่อยู่ของพระอริยะ (อริยวาส) ๑๐^{๖๓} คือ

๑. เป็นผู้ละองค์ ๕ [คือ เป็นผู้ละกามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกุจจะ และ วิจิกิจฉา]

๒. ประกอบด้วยองค์ ๖ [คือ เป็นผู้ไม่ยินดีในร้าย มีอุเบกขาและสติสัมปชัญญะ ในขณะ เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส กระบสสัมผัส และรับรู้ธรรมารมณ์]

๓. รักษาแต่อย่างเดียว [คือ ประกอบด้วยจิตอันรักษาด้วยสติ]

๔. มีธรรมเป็นที่พักพิง ๔ แห่ง[คือ เมื่อพิจารณาแล้วย่อมเสพปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช, อดทนต่ออนิฏฐารมณ์มีความหนาวเป็นต้น, หลีกเลี้ยงสิ่งที่เป็นโทษต่อ ร่างกายและจิตใจ เช่น ช้างร้าย คนพาล การพนัน สุราเมรัย และบรรเทาอกุศลวิตกที่ดำริในกาม การป้องกัน และการเบียดเบียน]

๕. จัดความเห็นส่วนตัว [คือ จัดความเห็นส่วนตัวเป็นอันมากของเหล่าสมณะและ พราหมณ์]

๖. สละการแสวงหา [คือ สละการแสวงหากาม สละการแสวงหาภพ สงบระงับ การแสวงหา พรหมจรรย์]

๗. มีความดำริไม่ขุ่นมัว [คือ ละความดำริในกาม ความดำริในการป้องกัน และความดำริ ในการเบียดเบียน]

๘. สงบระงับกายสังขาร [คือ บรรลุจุดตถุณาน ไม่มีสุขและทุกข์ เพราะละสุขและทุกข์ได้ ทั้งยังดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มีสติบริสุทธิประกอบด้วยอุเบกขา]

๙. มีจิตหลุดพ้นด้วยดี [คือ มีจิตหลุดพ้นแล้วจากราคะ โทสะ และโมหะ]

๑๐. มีปัญญาหลุดพ้นด้วยดี [คือ หยั่งรู้ว่าเราละราคะ โทสะ และโมหะแล้ว ตัดรากขาด ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่เกิดอีก

อุดงค์ธรรม ๑๓^{๖๔} คือ

๑. บังสุกุลิ๊งกะ   องค์แห่งผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คือ การไม่ใช่ผ้าที่ผู้อื่นถวาย

๒. เตจีวริ๊งกะ   องค์แห่งผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตร คือ การไม่ใช่ผ้าหลายผืนมากกว่า

ไตรจีวร

๓. ปิณฑปาติ๊งกะ   องค์แห่งผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร คือ การไม่รับอดิเรกลาภ

๔. สปะทานจาริกังคะ องค์แห่งผู้เที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเป็นวัตร คือ การไม่งดการเที่ยวตามใจอยาก

๕. เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้นั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร คือ ฉันวันละมือเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีก

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ องค์แห่งผู้ฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร คือ ไม่ใช้ภาชนะใส่อาหารเกิน ๑ อย่างคือบาตร

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ องค์แห่งผู้ห้ามภตที่ถวายภายหลังเป็นวัตร คือ เมื่อได้ปลงใจกำหนดอาหารที่เป็นส่วนของตนซึ่งเรียกว่าห้ามภตด้วยการลงมือฉันเป็นต้นแล้ว ไม่รับอาหารที่เขานำมาถวายอีก แม้จะเป็นของประณีต

๘. อารัญญิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ ชั่ววัน คือ ๒๕ เส้น

๙. รุกขมูลิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ ชั่ววัน คือ ๒๕ เส้น

๑๐. อัฟโกลาสิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ที่แจ้งเป็นวัตร

๑๑. โสสานิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ป่าช้าเป็นวัตร

๑๒. ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจัดให้เป็นวัตร

๑๓. เนสัชชิกังคะ องค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร คือ อยู่เพียง ๓ อิริยาบถเว้นการนอน

สติกำหนดรู้กงลงมเข้าออก (อานาปานสติ) ๑๖ ^{๖๕} คือ

๑. ทีฆิ วา อสฺสสนฺโต ทีฆิ อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆิ วา ปสฺสสนฺโต ทีฆิ ปสฺสสามีติ ปชานาติ (เมื่อหายใจเข้ายาว ย่อมรู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ย่อมรู้ว่าหายใจออกยาว)

๒. รสฺส วา อสฺสสนฺโต รสฺส อสฺสสามีติ ปชานาติ. รสฺส วา ปสฺสสนฺโต รสฺส ปสฺสสามีติ ปชานาติ (เมื่อหายใจเข้าสั้น ย่อมรู้ว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น ย่อมรู้ว่าหายใจออกสั้น)

๓. สพฺพกายปฏิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ. สพฺพกายปฏิสฺสเวที ปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ (เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจะประจักษ์กงลงมทั้งหมด [เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกงลงม] เมื่อหายใจเข้า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจะประจักษ์กงลงมทั้งหมด เมื่อหายใจออก)

๔. ปสฺสสมภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสสมภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจะผ่อนลมหายใจ เมื่อหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจะผ่อนลมหายใจ เมื่อหายใจออก)

๕. ปิติปภฺนึสฺสเวทึ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. ปิติปภฺนึสฺสเวทึ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังปิติให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังปิติให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๖. สุขปภฺนึสฺสเวทึ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. สุขปภฺนึสฺสเวทึ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังสุขให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังสุขให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๗. จิตฺตสงฺขารํ ปภฺนึสฺสเวทึ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. จิตฺตสงฺขารํ ปภฺนึสฺสเวทึ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังจิตตสังขารให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๘. ปสฺสสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสสมภยํ จิตฺตสงฺขารํ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังผ่อนจิตตสังขาร เมื่อหายใจออก)

๙. จิตฺตปภฺนึสฺสเวทึ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. จิตฺตปภฺนึสฺสเวทึ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังจิตให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังจิตให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๑๐. อภิปปโมทยํ จิตฺตํ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. อภิปปโมทยํ จิตฺตํ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังจิตให้รู้แจ้ง เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังจิตให้รู้แจ้ง เมื่อหายใจออก)

๑๑. สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. สมาทหํ จิตฺตํ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังจิตให้ตั้งมั่น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังจิตให้ตั้งมั่น เมื่อหายใจออก)

๑๒. วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. วิโมจยํ จิตฺตํ ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจออก)

๑๓. อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ. อนิจฺจานุปสฺสี ปสฺสสึสสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เรากำลังรู้ความไม่เที่ยง เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเรากำลังรู้ความไม่เที่ยง เมื่อหายใจออก)

๑๔. วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ. วิราคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความปราศจากไป เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความปราศจากไป เมื่อหายใจออก)

๑๕. นิโรธานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ. นิโรธานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความดับ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความดับ เมื่อหายใจออก)

๑๖. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความสละไป เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความสละไป เมื่อหายใจออก)

มหาวชิรญาณ คือ ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า]

อีกนัยหนึ่ง ท่านแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีคุณอันวิเศษ อนึ่ง ความเป็นผู้มีคุณอันวิเศษนั้นพึงทราบด้วยกรุณาอันใหญ่หลวงและปัญญาอันไพศาล เพราะความถึงพร้อมด้วยความเป็นพระศาสดาย่อมสำเร็จได้ด้วยกรุณาและปัญญาเหล่านั้น

ในเรื่องนั้น ประเภทแห่งการดำเนินไปของกรุณาอันใหญ่หลวง พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคด้วยคำเป็นต้นว่า

พหุเกหิ อากาเรหิ ปสฺสนฺตานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ สตฺเตสฺสุ มหากุรฺณา โอกฺกมฺติ.”

“กรุณาอันยิ่งใหญ่ในเหล่าสัตว์ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ที่ตรวจดูเหล่าสัตว์ด้วยอาการต่างๆ ย่อมหยั่งลง”

ประเภทแห่งการดำเนินไปของปัญญาอันไพศาล ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ ความถึงพร้อมด้วยความประเสริฐของพระผู้มีพระภาค แสดงไว้ด้วยกรุณา ความถึงพร้อมด้วยความรู้ แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความมีเหล่าสัตว์เป็นใหญ่ แสดงไว้ด้วยกรุณา ความมีธรรมเป็นใหญ่ แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นที่พึงของโลก แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นที่พึงของตน แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นผู้กระทำอุปการะก่อน แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นผู้รู้อุปการะที่บุคคลอื่นกระทำไว้ แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นผู้ไม่เบียดเบียนผู้อื่น แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นผู้ไม่เบียดเบียนตน แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความสำเร็จแห่งธรรมที่กระทำความเป็นพระพุทธรเจ้า แสดงไว้ด้วยกรุณา ความสำเร็จแห่งความเป็นพระพุทธรเจ้า แสดงไว้ด้วยปัญญา

การยังบุคคลอื่นให้ข้ามพ้น แสดงไว้ด้วยกรุณา การข้ามพ้นด้วยตนเอง แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นผู้มีจิตอนุเคราะห์สรรพสัตว์ แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นผู้มีจิตปราศจากความยึดติดในธรรมทั้งปวง แสดงไว้ด้วยปัญญา

โดยประการดังนี้ พึงทราบความเต็มเปี่ยมแห่งการบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นและความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตนโดยประการทั้งปวง

คำว่า ตีสุปิ อวตฺถาสฺ (ระยะเวลาทั้ง ๓) คือ ระยะเวลาที่เป็นเหตุสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยเหตุ) ผลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยผล) และสัตตูปการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการเกื้อกูลเหล่าสัตว์)

บัณฑิตพึงประกอบข้อความโดยเนื่องด้วยศาสนาทั้ง ๓ ว่า การหยั่งเห็นปฏิเวธศาสนา การใส่ใจปฏิบัติศาสนา และการกระทำการสั่งสมปริยัติศาสนาด้วยการสดับเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยถารหิ (ตามสมควร)

ท่านกล่าวว่า การบูชาคือการแสดงสัทธรรมทั้ง ๓ ที่กล่าวไว้ว่าเป็นคำสอนในเรื่องนี้ โดยสามัญทั่วไปด้วยคำว่า สกุกจํ ธมฺมเทสเนน (การแสดงธรรมโดยเคารพ) แล้ว เมื่อจะแสดงจำแนกการบูชาข้างต้นโดยเนื่องด้วยการบูชาคือการชมเชย จึงกล่าวว่า อริยํ โว ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันประเสริฐแก่เธอทั้งหลาย) เป็นต้น

ในพากย์นั้น ฟังประกอบคำว่า สกุกจฺ (โดยเคารพ) แม้กับคำว่า โถมเนน (ด้วยการชมเชย)

อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบการประกอบบทแม่ในที่นี้ โดยเนื่องด้วยการบูชาทั้งสองอย่าง
คำว่า อริยภาวาทโย (ความเป็นธรรมอันประเสริฐ เป็นต้น) หมายความว่า
ความเป็นธรรมอันประเสริฐ ดีเลิศ ยอดเยี่ยม เป็นต้น

คำว่า นิยุยานาทโย (การนำออกจากวัฏฏะ เป็นต้น) หมายความว่า โสตาปัตติ-
มรรคที่เป็นเหตุแห่งการนำออกจากวัฏฏะ เป็นต้น

คำว่า สุวาสุตตาทโย (ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดี เป็นต้น) หมายความว่า
ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดี ความเป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เป็นต้น

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ยสฺมา ปน (อนึ่ง บุคคลผู้เพิกถอนอวิชชาแล้วด้วยการ
แทงตลอดอริยสัจ ย่อมได้ชื่อว่าบัณฑิตด้วยการหยั่งเห็นสภาวะธรรม) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า
คานานี้ก็กล่าวถึงคุณของพระอริยสงฆ์

คำว่า พาลยาทิสมติกุมนโต (เพราะล่วงพ้นความเป็นคนเขลาเป็นต้น) หมายความว่า
ว่า เพราะล่วงพ้นความเป็นคนเขลา คือ ความไม่ฉลาด เป็นต้น

ญาณพิเศษ คือ ปัญญาที่เกิดจากการสดับตรับฟัง (สุตมยปัญญา) ปัญญาที่เกิดจาก
การดำริ (จินตามยปัญญา) และปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา)

ระยะเวลา คือ ระยะเวลาที่บุคคลฟังสดับตรับฟัง ฟังกระทำไว้ในใจ และฟัง
แทงตลอด

คำว่า อุกฺยํ (ทั้งสอง) คือ กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถทั้งสอง

คำว่า อุกฺยถา (ทั้งสองประการ) คือ ฟังประกอบทีละบทโดยความเป็นกรณี-
สาธนะและกรรมสาธนะ

คำว่า ปฏิปชฺชิตพฺพตฺตา แปลว่า ฟังรู้

คำเป็นต้นว่า อยฺยจฺ คาถา (อนึ่ง ฟังทราบว่าคานานี้ตั้งไว้โดยอาจารย์ผู้
สังคายนาเนตติปกรณ โดยเนื่องด้วยการประมวลเนื้อหาของคัมภีร์ เหมือนคำว่า เตนหา

อายุสมา [เพราะเหตุนี้ พระมหากัจจายนะจึงกล่าวไว้] เป็นต้นในคำลงท้ายนิเทศของ
หาระนั้นๆ ในวิภังควาระของหาระ) เป็นความเห็นของบางคน เพราะอาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า
“พระกัจจายนเถระกล่าวคาถานี้ไว้” ดังจะเห็นได้ว่า การแสดงธรรมในบางคราวก็น้อมเข้าหา
ตนได้บ้าง ดังพระพุทธดำรัสว่า

ทสพลสมนฺนาโคโต ภิกฺขเว ตถาคโต จตุหิ จ เวสสราชฺเชหิ สมณฺนาโคโต อาสภํ จานํ
ปฏฺิขานาติ, ปริสาสุ สีนฺนาทํ นทติ.^{๖๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยกำลัง ๑๐ และเวสสราชญาณ
๔ ย่อมปฏิญาณฐานะอันอาจหาญ บั่นลือสีหนาทในบริษัททั้งหลาย”

ด้วยเหตุนี้ คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า กตเม โสฬส หารา (หาระ ๑๖ ประการใน
เรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้นจึงเป็นคำที่ถูกย่ำให้มั่นคง

[ท่านผู้แต่งเนตติฎีกาก็คือท่านผู้แต่งเนตติอรรถกถา จึงอธิบายว่าข้อความที่ท่านกล่าวไว้ใน
เนตติอรรถกถาข้างต้นเป็นความเห็นของบางคน แต่อาจารย์ท่านอื่นซึ่งท่านผู้แต่งเคารพนับถือ
กล่าวว่าเป็นภาสิตของพระมหากัจจายนะ เมื่อเป็นดังนี้จึงมีผลพลอยได้ต่อมาก็คือ ประโยคว่า กตเม
โสฬส หารา (หาระ ๑๖ ประการในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้น จึงถูกย่ำว่าเป็นภาสิตที่พระมหา-
กัจจายนะกล่าวไว้เองในลักษณะของคำถาม ไม่ใช่คำถามที่บุคคลอื่นเพิ่มเข้ามาในเนตติปกรณ์

คำว่า สมตฺถิต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อตฺถ ธาตุ (याज् = ขอ) + เถ บัจฺจย + ต
บัจฺจย (สันสกฤตใช้เป็น สมฤติ, ปรากรฤตใช้เป็น สมตฺถิ) มีรูปอาขยาตว่า สมตฺถเถติ แปลว่า ย่อม
สามารถ หรือย่อมให้สำเร็จ คือ ย่อมย่ำความนั่นเอง (สันสกฤตใช้เป็น สมฤยเต, ปรากรฤตใช้เป็น
สมตฺถเออิ])

คำว่า ยถาวุตฺตอตุมฺเขเนว (โดยเน้นความหมายเป็นหลักตามที่กล่าวไว้แล้ว)
หมายความว่า โดยการแสดงความหมายคือมูลบท

คำว่า ปรโต อาคมิสฺสติ (จักปรากฏต่อไปข้างหน้า) หมายความว่า จักปรากฏ
ต่อไปในตอนท้ายของนิเทศวาระ [ข้อ ๒๕] ด้วยคำว่า ตีณิ จ นยา อนฺนา (ข้อความแห่ง

พระพุทฺธพจน์ประกอบด้วยฝ่ายอรรถ ๙ ประการ คือ นัยที่นับได้ ๓ อย่างถ้วน [นันทิยา-
วิภูษณัย ติปุทฺทลนัย และสืหวิกกีฬิตนัย] และกลุ่มอรรถ ๖ ประการ) เป็นต้น

คำว่า วุจฺจติ เป็นศัพท์ที่แสดงโดยความเป็นกรรมในกัตตา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วทติ
(ย่อมกล่าว)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วุจฺจติ นี้เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกรรมกัตตา (กัตตาที่มี
รูปเป็นกรรมวาจก)

[กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม หมายความว่า โดยรูปศัพท์ปรากฏเป็นกรรมแต่แปล
เป็นกัตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมกฺกฺโต กตฺตา กมฺมกตฺตา (กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม) เช่น
ประโยคว่า สยํ กรียเต กโฏ (เสื่อย่อมกระทำให้เอง), สยเมว ปจฺเจเต โอทโน (ข้าวย่อมหุงเองนั่นเทียว)
ประโยคนี้มีรูปคล้ายประโยคกรรมวาจกที่แปลว่า “เสื่ออันเขาเย่อมกระทำให้” และ “ข้าวอันเขาเย่อมหุง”
บทว่า กโฏ ก็ตาม โอทโน ก็ตาม ท่านไม่เรียกว่า วุตตกรรม แต่กลับเรียกว่า กรรมกัตตา ท่านอธิบายว่า
สำเร็จเองได้โดยง่าย จึงเหมือนกับไม่ต้องมีกัตตาเป็นผู้ทำกิจสาสนเสื่อหรือหุงข้าว เหมือนกับว่า
สิ่งของเหล่านี้สำเร็จเองโดยอัตโนมัติ อย่างเช่นใช้เครื่องจักรทำงานในปัจจุบัน การแปลประโยคที่มี
บทกรรมเป็นกัตตาเช่นนี้ ไม่ต้องใส่ “อนภิหิตกัตตา” เข้ามาแปล เพราะถือว่ากรรมนั้นมีกัตตาอยู่ใน
ตัวเอง กรรมกัตตานั้นเป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง เรียกว่า ตัทธัมมุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึง
สิ่งที่ไม่จริงใจให้เหมือนมีจริง ความจริงกรรมกัตตาก็มีลักษณะของวุตตกรรมที่ต้องมีกัตตาเป็นผู้ทำกิจ
แต่ถูกยกขึ้นกล่าวให้เป็นกัตตาผู้กระทำให้ด้วยตนเอง จึงจัดเป็นตัทธัมมุปจาระ

เรื่องกรรมกัตตานี้พบในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีว่า

กมฺมกตฺตาติ สุกโร

กมฺมกฺกฺโต กถียเต.^{๖๘}

“การกที่ถูกกระทำได้ง่าย เป็นกรรม การกนั้น เรียกว่า กรรมกัตตา”

กรียมานํ ยํ กมฺมํ

สยเมวปฺปสิขฺมุติ

สุกวํ เสหิ คฺกุณฺเห

กมฺมกตฺตาติ ตํ วิทุ.^{๖๙}

“กรรมใดที่ถูกกระทำอยู่ย่อมสำเร็จได้เอง เป็นสิ่งที่กระทำได้ง่ายโดย

สภาพของตน ผู้รู้กล่าวกรรมนั้นว่าเป็นกรรมกัตตา”]

ในเรื่องนี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ว่า ทั้งสองอย่างนั้น คือ หาระ และนัย เมื่อถือเอา
รอบด้าน คือ ผู้อธิบายความประกอบไว้โดยประการทั้งหมดแล้ว ย่อมแสดงพระพุทธร-
พจน์ได้เอง คำนั้นแสดงว่าผู้ที่มีความชำนาญในหาระและนัยย่อมจะอธิบายพระพุทธรพจน์
ได้โดยง่าย

คำว่า ปการนุตเรน (โดยประการอื่น) หมายความว่า ท่านระบุเนื้อความที่กล่าว
มาก่อนว่า คำสอน (สาสน์) โดยประการอื่นจากนั้นว่า เทสนา (ศัพท์), เทสิต (ความหมาย)

คำว่า นียเมตวา (ระบุ) หมายความว่า กำหนดว่าปริยัติธรรมนั้นเป็นสิ่งที่บัณฑิต
พึงเข้าใจโดยแท้

ความเป็นสิ่งที่บัณฑิตพึงเข้าใจ คือ กิริยารูชัตที่ปรากฏในคำที่ตนพึงเข้าใจในศัพท์
และความหมายพิเศษ

อนึ่ง ศัพท์และความหมายมีประโยชน์เพื่อความรู้ชัด ดังนั้น ความรู้ชัดจึงเป็น
หลักสำคัญ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ตตฺตราติ ตสฺมี วิชานเน (คำว่า ตตฺร คือ เมื่อการ
เรียนรู้นั้นพึงให้สำเร็จ) เพื่อแสดงข้อความดังกล่าว

คำว่า เอตฺถาห หมายความว่า ผู้ท้วงติงกล่าวไว้ในคำแสดงเนื้อความนี้ว่า พระพุทธร-
พจน์ ๙ ประการที่ชื่อว่านวังคสัตตฤคสาสน์

ความหมายของเรื่องนี้มีดังต่อไปนี้ คือ องค์ ๙ ควรเป็นองค์ประกอบที่กำหนด
แน่นอนปราศจากการปะปนกัน และเมื่อเป็นอย่างนั้น องค์คือเคยยะเป็นต้นก็ไม่มีสภาพ
ของสุดตะ ดังนั้น คำว่าพระพุทธรพจน์มีองค์ ๙ พึงขัดแย้งกัน

ถ้ากล่าวว่าองค์คือเคยยะเป็นต้นมีสภาพของสุดตะได้ เมื่อเป็นดังนี้ คำว่า สุดตะ
ก็ไม่ควรเป็นองค์หนึ่งโดยเฉพาะ หากเป็นตามนี้ คำสอนก็ควรมีองค์ ๘ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
กถํ ปน (องค์คือเคยยะเป็นต้นพึงจัดเป็นสุดตะได้อย่างไร และเมื่อองค์คือเคยยะเป็นต้น
เป็นสุดตะ คำสอนจะมีองค์ ๙ ได้อย่างไร) เป็นต้น

แม้องค์บางอย่างในเคยยะเป็นต้นก็ไม่ล่วงพ้นโทษตามที่กล่าวไว้ในสุดตะ จะป่วย
กล่าวไปในองค์ทั้งหมด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยมฺยจ (อนึ่ง คำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาประมวล

ความว่า “พระพุทฺธพจน์ที่มีคาถา ชื่อว่า เคยยะ พระพุทฺธพจน์ที่ไม่มีคาถา ชื่อว่า เวยยา-
กรณะ” หากเป็นตามนี้ องค์คือสุตตะก็ไม่พึงมี[โดยเฉพาะ] เป็นต้น

คำว่า สงฺคฺเหสุ (ในอรรถกถาประมวลความ) คือ ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย
โดยแท้จริงแล้ว คัมภีร์อรรถกถาที่พบในบัดนี้เป็นข้อความสังเขปของคัมภีร์อรรถกถา
ฉบับเก่า จึงเรียกว่า อรรถกถาประมวลความ

ขึ้นชื่อว่าสุตตะย่อมถูกกระทำให้มีองค์ ๒ อย่างนั้นโดยองค์ ๒ คือ พระพุทฺธพจน์
ที่มีคาถา หรือพระพุทฺธพจน์ที่ไม่มีคาถา ฉะนั้น องค์คือสุตตะจึงไม่มีโดยเฉพาะ เพราะไม่มี
สุตตะที่พ้นไปจากองค์ทั้ง ๒ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุตตฺตฺกเมว น ลียา (องค์คือสุตตะก็ไม่พึงมี
[โดยเฉพาะ])

คำว่า อถาปิ แปลว่า ถ้า

คำว่า ลียา (มีได้) หมายความว่าถึงวิธีสามัญทั่วไปที่จักกล่าวต่อไป

ท่านจะแสดงว่า แม้เป็นอย่างนี้ ก็มีโทษเช่นเดียวกัน จึงกล่าวว่า มงฺคฺลสุตฺตาทินิ
(หรือว่าพึงนับมงคลสูตรเป็นต้นเข้าในองค์คือเคยยะ เหมือนสคาถวรรคที่มีคาถา[ผสมกับ
ร้อยแก้ว]) เป็นต้น

คำว่า ตพฺภาวณิมิตฺตํ (เหตุแห่งความเป็นเคยยะนั้น) หมายความว่า เหตุแห่ง
ความเป็นองค์คือเคยยะ

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เหตุแห่งความเป็นเวยยากรณะนั้น

ผู้ท้วงติงไม่ยอมรับคำเป็นต้นว่า คาถาวิรเห (เมื่อไม่มีคาถา) แต่ถือเอาเพียงคำว่า
ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนํ พฺยากรณํ (การตอบปัญหาเรียกว่า พยากรณะ) จึงท้วงติงด้วยคำว่า เอว
สนฺเต (ถามว่า หากเป็นดังนี้ พระพุทฺธพจน์ที่มีคาถา ซึ่งดำเนินไปด้วยการตอบปัญหาก็นามว่า
เวยยากรณะหรือ) เป็นต้น

ผู้กล่าวตอบอื่นจะแสดงว่า พระพุทฺธพจน์ที่ปราศจากคาถาประสงค์เอาว่าเป็น
เวยยากรณะในที่นี้ ตามกฎครอบคลุมว่า โอกาสวิโรโต อโนกาโส วิธิ พลวา (วิธีที่มี
ขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง) จึงตอบไว้ด้วยคำว่า นาปชฺชติ (ตอบว่า : ไม่ใช่อ
อย่างนั้น เพราะไม่เนื่องด้วยชื่อเคยยะเป็นต้น และกล่าวระบุคำว่าเมื่อไม่มีคาถา) เป็นต้น

[คำว่า โอภาสวิโร โอภาโส วิโร พลวา (วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง) หมายความว่า ชื่อเฉพาะที่ปรากฏอยู่ก่อนแล้วมีขอบเขตแคบกว่าชื่อทั่วไป คือ เป็นที่รู้จักมากกว่าชื่อทั่วไป เหมือนคนที่ได้รับชื่อเฉพาะว่า นายดำ นายขาว ก็ไม่เรียกด้วยชื่อสามัญทั่วไปว่า คน ดังนั้น พระพุทธพจน์ที่เป็นการตอบปัญหาทุกอย่างจึงไม่ชื่อว่า เวยยาकरणะ แต่ได้ชื่ออื่นตามสมควร

ตามหลักภาษาบาลีและสันสกฤต วิธีหรือนัยทางไวยากรณ์มี ๒ ประการ คือ

๑. สวากาสวิธี วิธีที่มีขอบเขตกว้าง คือ วิธีที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ในครั้งแรกและครั้งหลัง หรือวิธีที่เกี่ยวเนื่องกับชื่อแรก (ชื่อเฉพาะ) และชื่อหลัง (ชื่อทั่วไป)

๒. โอนาสวิธี วิธีที่มีขอบเขตแคบ คือ วิธีที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ในครั้งแรกเท่านั้น หรือวิธีที่เกี่ยวเนื่องกับชื่อแรก (ชื่อเฉพาะ) เท่านั้น

คัมภีร์มุกคโพรฎีกากล่าวอธิบายวิธีทั้งสองเหล่านี้ว่า

สวากาสวิโร ตู	พลี นีรวากาสโก
กวจิ ภินนการียสส	ปจัม ปรโต ตถา
สมภเว วิสโย ยสส	ส วิโร สวากาสโก.
อาโท हि วิสโย ยสส	ปรโต न हि समवे
ส ปณत्तिकेनห्यตุโต	วิธี นีรวากาสโก. ^{๗๐}

“วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง วิสัยของวิธีใดซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ต่างกัน พึงมีเป็นครั้งแรกและครั้งหลัง วิธีนั้นชื่อว่า สวากาสกะ ส่วนวิสัยของวิธีใดพึงมีในครั้งแรกเท่านั้น ไม่มีในครั้งหลัง หมู่บัณฑิตกล่าวถึงวิธีนี้เป็นนิรวากาสกะ”

ข้อความต้นฉบับในสันสกฤต คือ

สวากาสวิโร ยะ สยาตุ	พลี นีรวากาสกะ
กสยจิภินนการียสย	ปจัม ปรัตสตา
สมภเวตุ วิสโย ยสย	ส วิโร สวากาสกะ.
อาทา हि วิสโย ยสย	ปรโต न हि समवे
ส ปณत्तिकेनรุตุโต	วิธีนีรวากาสกะ.]

คำว่า ตถา हि แปลว่า ด้วยเหตุนี้ นั้นหมายความว่า ด้วยความมีกำลังมากกว่า
ของชื่อที่ยังไม่ได้โอกาสแม้เมื่อมีเหตุแห่งชื่ออื่น

จบ คำอธิบายสังคหาวาระ

ชีว์ ปณณาย รุกเขย
เอว หุยโรโค สุขิต

ธน กมฺเมน ปาลเย
โปราณกวจ อิท.

วิสุทธารามวินิจฉัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้
เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี่เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

๒

อุทเทสวารวรรณา

ทุกข์ อนิจจมสุภา วัต อตตภาว
มา สักกิลสย น วิชชติ ชาตุ นิจุโจ
อมุโภ น วิชชติ หิ อปฺปมปฺปีห สาร
สารํ สมาจรธ ฐมฺมมลํ ปมาทํ.

เตลภฺภาหคาคา. ข้อ ๕๕

“ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าทำสรีระที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่งาม
ให้เศร้าหมองด้วยกามวิตกเป็นต้นเลย สิ่งของที่ถาวรย่อมไม่มี แก่นสาร
แม้เล็กน้อยในสรีระนี้หาไม่มี เชิญท่านทั้งหลายประพาศธรรมอันมี
แก่นสาร ความประมาทย่อมไม่เหมาะสมเลย”

๒. อุทเทสวารวรรณา

(คำอธิบายอุทเทสวาระ)

[๑] คำว่า วิภาเคน (ขยายความ) หมายความว่า ขยายความไว้โดยตรง

คำว่า อธิฐฐโชตนา คือ คำถามแสดงการไม่รู้เห็น

คำว่า ธิฐฐสังสนทนา คือ คำถามเทียบเคียงสิ่งที่รู้เห็นแล้ว

อนึ่ง การเทียบเคียงในเรื่องนี้ เป็นการกระทำการตัดสินด้วยการไต่ถาม

คำว่า วิมตฺตเจตนา คือ คำถามเปลื้องความสงสัย

คำว่า อนุมติปจฺจนา คือ คำถามเพื่ออนุญาตให้ผู้ฟังตอบ ดังจะเห็นได้ว่า ในคำว่า
ตํ ก็ มณฺณถ (เธอสำคัญเรื่องนั้นอย่างไร) พระพุทธเจ้าตรัสถามความเห็นว่าเป็น
ความเห็นของเธอ

คำว่า กเถตุกมฺยตา แปลว่า โดยปรารภนาเพื่อกล่าวตอบเอง

[ท่านอธิบาย กเถตุกมฺยตา ว่า กเถตุกมฺยตาย เพื่อแสดงว่า ลป ย อักษรใน ตาย ด้วย
นิปาตนะ ว่า ส เย จ (ดู ปทฐปสฺสธิปกรณํ สูตร ๕๑) ดังคำว่า

ปฏิสงฺขา โยนิโส [ปฏิสงฺขา มาจาก ปฏิสงฺขาย] (พิจารณาด้วยปัญญา)

สยํ อภิญญา สจฺจิกิตฺวา [อภิญญา มาจาก อภิญญาย (รู้เห็นทำให้แจ้งแล้วด้วยตนเอง)

ปริเยสนา [ปริเยสนา มาจาก ปริเยสนาย] (ด้วยการแสวงหา)

อาวิกตา หิสฺส ผาสฺส โหติ [อาวิกตา มาจาก อาวิกตาย] (ความผาสฺสย่อมมีแก่ภิกษุ
เพราะการเปิดเผยอาบัติ)

อสฺสวณฺตา ฐมฺมสฺส ปรีหายนฺติ [อสฺสวณฺตา มาจาก อสฺสวณฺตาย] (ย่อมเสื่อมจากธรรม
เพราะไม่ได้สดับ)

ตทารมฺมณฺตา อุปฺปชฺชติ [ตทารมฺมณฺตา มาจาก ตทารมฺมณฺตาย] (ย่อมเกิดขึ้นโดยความ
เป็นตทารมณ)

อนุปาทา วิมุตโต	[อนุปาทา มาจาก อนุปาทาย] (พ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)
สทฺธา ปพฺพชิตो	[สทฺธา มาจาก สทฺธาย] (เลื่อมใสแล้วออกบวช)
สวितาวหาโร	[สวितาวหาโร มาจาก สวิทายอวหาโร] (การนัดหมายขโมย)

ท่านแสดงเนื้อความของ หาร ศัพท์โดยเนื่องด้วยกรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ กัตตุสาธนะ ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะด้วยคำว่า หริยฺนติ เอเตหิ (ย่อมถูกขจัดไปด้วยแนวทางเหล่านี้) เป็นต้นแล้ว กล่าวว่า หารา วีย (แนวทางที่เหมือนสร้อยมุก ชื่อว่า หาระ) เป็นต้น เพื่อแสดงเนื้อความของ หาร ศัพท์โดยเนื่องด้วยการดำริความคล้ายคลึงกัน

ท่านกล่าวว่า หารยฺนติ (แนวทางใดย่อมนำออก) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงความสำเร็จของ หาร ศัพท์ด้วยความหมายว่ากระทำการนำออก เหมือนความสำเร็จของ คนฺถ ศัพท์ เป็นต้นด้วยอรรถว่ากระทำคัมภีร์

[คำว่า หาร ตามนัยนี้มาจาก หาร ศัพท์ + อิ ปัจจัยในอรรถว่า กโรติ (กระทำ) + อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ ลง อิ ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทินี กโรติ (ลง อิ ปัจจัยท้าย สทฺท ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า กระทำเสีย เป็นต้น) เช่น สทฺทายติ (ย่อมกระทำให้เสีย, ย่อมส่งเสีย), ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก), เมตฺตายติ (ย่อมกระทำเมตตา)

ตัวอย่างที่ท่านนำมากล่าวไว้ในเรื่องนี้ คือ คนฺถ ศัพท์มีความหมายว่า “กระทำคัมภีร์” มาจาก คนฺถกรณ ลบ กรณ ศัพท์หลังเป็นอุตตรโลปสมาสเหมือนคำว่า รูปสฺส ภโว รูปิ (รูปะ คือ รูปภพ) แม้คำว่า หาร ก็มีนัยเหมือนกัน เมื่อลง อิ ปัจจัยท้าย หาร ศัพท์ที่มีความหมายว่า อันตรธาน แล้ว ให้ลบ อิ ปัจจัยในเพราะสระ อ ของ ณ อนุพันธ์]

ท่านแสดงว่า คำอธิบายพิเศษเหล่านี้เป็นแนวทางที่จูงใจผู้ฟังและทำให้ผู้ฟัง เพลิดเพลิน ด้วยคำว่า หรณโต รณโต จ (เพราะจูงใจผู้ฟัง หรือเพราะทำให้ผู้ฟังเพลิดเพลิน)

คำว่า อุปฺปตฺติสาธนญฺจติ (ความเหมาะสมอันยังความสมควรให้สำเร็จ) หมายความว่า เหตุที่เป็นเครื่องสังเกต

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเทศนาหาระด้วยคำว่า แม้หาระอื่นก็ประกอบด้วยความเหมาะสมมิใช่หรือเป็นต้น

คำว่า จตุณฺณํ พยุโห เอตุถ (จตุพยุหะ คือ กลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่างมีรูปวิเคราะห์เป็นต้น) กล่าวไว้เพราะสมาสที่มีอรรถของบทอื่นย่อมมิได้แม้แก่บทซึ่งมีที่ตั้ง[คือวิภัติ]ต่างกันดังคำว่า อฺรฺสฺลิโลโม (ชนที่อก)

[คำว่า อฺรฺสฺลิโลโม ประกอบรูปศัพท์มาจาก อฺรฺสฺลิ (ที่อก) + โลโม (ชน) จัดเป็นดับปฺริสสมาสที่ไม่ลบวิภัติ คือ สฺมิ ที่มีรูปเป็น สฺลิ ในบทหน้าคือ อฺรฺสฺลิ ดับปฺริสสมาสดังกล่าวชื่อว่า อลฺลุตตสมาส คือ สมาสที่ไม่ลบวิภัติในบทหน้า เช่น

[ไม่ลบหุตฺยาวิภัติ]	ปภฺงฺกโร (ผู้กระทำแสงสว่าง, ดวงอาทิตย์)
[ไม่ลบตฺติยาวิภัติ]	สหาสกตํ (กรรมที่บุคคลกระทำแล้วโดยรวดเร็ว)
[ไม่ลบจตุตฺถิวิภัติ]	ปฺรสุสฺสพํ (บทเพื่อผู้อื่น)
[ไม่ลบปญฺจมีวิภัติ]	ปฺรโตโฆโส (เสียงจากคนอื่น)
[ไม่ลบฉฺฉวีวิภัติ]	ควปฺติเตโร (พระเถระผู้เป็นเจ้าของโค)
[ไม่ลบสํตตมีวิภัติ]	มนสิกาโร (การกระทำไว้ในใจ)

คำว่า เสสํ (คำที่เหลือ) คือ คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า วิวจนเมว เววจนํ (เววจนะ คือ หาระที่ใช้กล่าวเนื้อความโดยประการต่างๆ นั้นแหละ)

คำว่า อนุปฺปเวสฺยฺยนฺติ แปลว่า ทำให้เข้าใจ

คำว่า สมาริเยนฺติ แปลว่า ชำระ

คำว่า วินา วิภฺยเณ (โดยปราศจากความดำริ) หมายความว่า โดยปราศจากความดำริความต่างกันแห่งบทและอรรถของบทโดยนัยว่า ชาติเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความต่างกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความเกี่ยวเนื่องกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป เป็นต้น

[แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษตามอริฐานหาระนี้ มุ่งอธิบายหลักธรรมมีอริยสัจ ๔ เป็นต้น ไม่ใช่มุ่งแสดงความสามัญทั่วไปหรือความพิเศษของบทและอรรถของบทตามหลัก

ภาษาว่า ชาติเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความต่างกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความเกี่ยวเนื่องกันเป็น สภาพสามัญทั่วไป เป็นต้น]

คำว่า ปทภูจณานาทิมุขเณ (โดยมุ่งแสดงเหตุไกล่ เป็นต้น) หมายความว่า โดยมุ่งแสดงเหตุไกล่ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส

คำว่า เกจิ (หาระบางอย่าง) หมายถึง ปทัฏฐฐานหาระ ปริกขารหาระ อาวัฏฐหาระ ปรีวัตตนหาระ ปัญญัตติหาระ และโอตรณหาระ

[๒] ความเกี่ยวเนื่องกัน คือ การประกอบความเป็นเหตุและผล โดยแท้จริงแล้วความสำเร็จแห่งความสืบต่ออันเดียวกันของธรรมที่เป็นอย่างนั้น ชื่อว่า เอกัตตนิย

การจำแนก คือ สภาพที่บุคคลแจกแจงไว้ในเมื่อมีความเป็นเหตุและผลของธรรมเหล่านั้น ที่จริงแล้วเหตุเป็นอย่างหนึ่ง ผลก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง

การปราศจากความขวนขวาย คือ ความไม่อุตสาหะ เพราะเหตุและผลไม่มีความดำรงอย่างนี้ว่า เรายังเหตุนี้ให้เกิดขึ้น หรือเราเกิดจากเหตุนี้

ความมีผลที่เหมาะสม คือ ความเกื้อกูลแก่เหตุของผล

สภาวะของสมมุติสัจจะ คือ การเรียกขานที่สำเร็จด้วยการหมายรู้ทางโลกโดยอาศัยสมุหบัญญัติ เป็นต้น

สภาพของปรมัตถสัจจะ คือ ลักษณะแข็งและกระตบของปฐวีธาตุและผัสสะ เป็นต้น
ข้อความสังเขปในเรื่องนี้ มีดังนี้ คือ เมื่อสิ่งใดพินาศไปหรือเปลี่ยนแปลงไปอย่างอื่น ความเข้าใจอย่างนั้นย่อมมีด้วยจิตที่ปรากฏขึ้น ข้อนี้เป็นสมมุติสัจจะ เหมือนหม้อและน้ำอันมีที่ตั้ง[คือหม้อ]

พึงทราบปรมัตถสัจจะโดยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น

คำว่า ปรมตฺถสจฺจปฏฺฐิเวธาย (เพื่อการหยั่งเห็นปรมัตถสัจจะ) หมายความว่า เพื่อการบรรลุพระนิพพาน

คำว่า อนฺโต แปลว่า ภายใน

คำว่า ปธานาวยเวน (ด้วยส่วนหลัก) หมายความว่า ด้วยความเป็นประธาน

ต้นหาได้ชื่อว่า นนฺที ในพระบาลีว่า นนฺที ทุกฺขสฺส มฺลํ^{๗๑} (ความเพลิดเพลिनเป็นมูลเหตุของทุกข์) และได้ชื่อว่า ความปราโมทย์ในพระบาลีว่า สงฺคาเม จ นนฺที จรติ (ย่อมเที่ยวยินดีในสงคราม) ฉะนั้นจึงกล่าวว่ ตณฺหาเย, ปโมทสฺส วา (ของต้นหาหรือความปราโมทย์)

[๓] คำว่า ชาติเภทโต (จำแนกประเภท) คือ ความต่างกันอย่างนี้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล

พึงทราบอรรถเหตุที่อยู่ภายในแห่งคำว่า ยุชฺชนฺติ นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่ โยชียนฺติ (ย่อมให้ประกอบ) ความหมายก็คือ อันผู้อธิบายความย่อมให้ประกอบ

[คำว่า ยุชฺชนฺติ โดยทั่วไปสำเร็จรูปมาจาก ยุช ฐาตุ (โยเค = ประกอบ) + ย ปัจจัย + อนฺติ วิภตติ แปลว่า “ย่อมประกอบ” แต่ในที่นี้แปลว่า “ย่อมให้ประกอบ” ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยุช ฐาตุ + ย ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย + อนฺติ วิภตติ ลบ เณ การิตปัจจัย บทเช่นนี้เรียกว่า การิตันโตคะ คือ มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยุชฺชนฺติ แปลว่า ย่อมประกอบ ความหมายก็คือ [ธรรมฝ่ายกุศลและอกุศล]ควรประกอบร่วมกับมูลบท ๙ เหล่านั้น จึงถือเอาได้ด้วยคำว่า ยุชฺชนฺติ นั้น เพราะตั้งอยู่ในสภาพเดียวกับมูลบท ๙ นั้น

คำว่า นวฺหิ ปเทหิ (กับมูลบท ๙) ในอรรถนี้ลงตติยาวิภตติในสหโยคะ [แปลว่า “กับ”] ส่วนในความหมายแรกลงตติยาวิภตติในอรรถกรณะ [แปลว่า “ด้วย”]

[คำว่า นวฺหิ ปเทหิ ตามนัยของฎีกา ลงตติยาวิภตติในสหโยคะซึ่งปัจจุบันเรียกว่า สหัตตะ คือ มีอรรถของ สห ศัพท์ แปลว่า “กับ” จึงแปลคำนี้ร่วมกับ ยุชฺชนฺติ ว่า “ประกอบร่วมกับมูลบท ๙” ส่วนตามนัยของอรรถกถา ให้ลงตติยาวิภตติในอรรถกรณะ แปลว่า “ให้ประกอบด้วยมูลบท ๙”]

อนึ่ง มีปาฐะว่า เอเต โข ศัพทว่า โข ในพากย์นั้น พึงทราบว่าเป็นปทปุระณะ [คือ ยังบทให้เต็ม ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ] หรือมีอรรถว่าอวธารณะ (ย้าความ) [คือ แปลว่า แล, เท่านั้น]

คำว่า เอเต เอว (นี้แล) คือ ตัณหาเป็นต้นนี้แล ไม่ใช่ธรรมอื่นจากนี้

คำว่า อฏฺฐารเสว (มี ๑๘ อย่างเท่านั้น) หมายความว่า ไม่มีมากหรือน้อยไปกว่านั้น

ในฝ่ายแรก [โข ศัพท์มีอรรถว่าปทปุระณะ] แสดงว่าไม่มีมูลบทอื่น ฝ่ายหลัง [โข ศัพท์มีอรรถว่าอวธารณะ] แสดงว่ามูลบทเหล่านั้นไม่มากหรือน้อยกว่าจำนวนที่กล่าวแล้วนั้น

จบ คำอธิบายอุทเทสวาระ

๓

นิตเทสวารวรรณา

อดุดฉินนุปี วาเสติ
สนุโต เมตตาสุคนุเรน

สุคนุเรนิว จนุทนั
อดุดหีสุมปี วาสเย.

ดปเยกันธรรมเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๙

“ไมจันทญ่อมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตน ฉันได สัตบุรุษพึงส่ง
กลิ่นหอมแม่แก่ผู้เปียดเบียนตนด้วยกลิ่นอันหอมหวานคือเมตตา ฉันนั้น”

๓. นิตเทศวารวรรณา

(คำอธิบายนิตเทศวาระ)

[๔] ในนิตเทศวาระ คำว่า สามณฺณโต แปลว่า โดยสามัญทั่วไป

คำว่า วิเสเสน (โดยพิเศษ) หมายความว่า โดยไม่ทั่วไป

คำว่า ปทตฺโต แปลว่า เนื้อความของบท

คำว่า ลกฺขณํ (ลักษณะ) คือ สภาวะ

คำว่า กโม แปลว่า ลำดับ

คำว่า เอตฺตาวตา (คำเพียงเท่านี้) คือ มีจำนวนเพียงนี้

คำว่า เหตุวาทิ (เหตุเป็นต้น) นั้น คือ เหตุ ผล ภูมิ อุปนิสา (เหตุที่มีกำลัง)

ความเสมอกัน ความต่างกัน ลักษณะ และนัย

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ลักษณะโดยพิเศษ

หารสังเขปวรรณนา

(คำอธิบายหาระโดยย่อ)

[๑] ในคำว่า ยํ ภิกฺขเว นี้ คำว่า ยํ ลงปฐมาวักตติ อนึ่ง คำนั้นมีที่ตั้ง[คือปฐม-
วิภัตติ]เสมอกับคำทั้งสองว่า สุขํ และ โสมนสฺส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อสฺสาทียตฺติ อสฺสาโท,
สุขํ, โสมนสฺสญฺจ (อัสสาทะ คือ สภาวะน่ายินดี หมายถึง สุขและโสมนัส)

แม้รูปที่น่ารักเป็นต้นก็เป็นสิ่งที่ผู้ยังมีราคะพึงยินดีเหมือนสุขเวทนาเป็นต้น ฉะนั้น
จึงกล่าวว่า เอวํ อภิฏฺฐารมฺมณฺปิ (แม้อภิฏฐารมณก็เป็นอัสสาทะ ฉะนั้น)

คำว่า อสสาเทติ เอตยาติ วา อสสาโท, ตณฺหา (อีกนัยหนึ่ง อัสสาทะ คือ สภาวะ ทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหา) นี้ แสดงว่า คำว่า ยํ เป็นนิบาตในอรรถเหตุ

[คำว่า ยํ ในพระบาลีว่า ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธํ ปฏฺิจฺจ อูปปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ ปญฺจสุ อูปาทานกฺขนฺธํ อสสาโท มีความหมาย ๒ นัย คือ

๑. ลงปฐมาวิภัตติในอุตตกรรม เป็นวิเสสนะของ สุขํ โสมนสฺสํ
๒. ลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุ แปลว่า “เพราะเหตุคือตัณหาใด”

พระบาลีข้างต้นจึงมีความหมาย ๒ นัย คือ

๑. ดูกุรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสที่เกิดขึ้นอาศัยอุปาทานชั้น ๕ นี้ เป็นสภาวะพอใจอุปาทานชั้น ๕
๒. ดูกุรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสย่อมเกิดขึ้นอาศัยอุปาทานชั้น ๕ เพราะเหตุคือตัณหาใด ตัณหานี้เป็นสภาวะให้พอใจอุปาทานชั้น ๕]

ในเรื่องนี้มีคำอธิบายดังนี้ คือ สุขและโสมนัสย่อมเกิดขึ้นอาศัยอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นสิ่งที่น่ายินดีด้วยเหตุใด อัสสาทะคือตัณหานี้เป็นเหตุของกิริยายินดี ด้วยเหตุนี้ข้อความนี้จึงมีได้แม้ในวิปัลลัส เพราะเป็นความยินดีที่ภุคฺคิเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ วิปัลลสาปิ (แม้วิปัลลัสทั้งหลาย [สัญญาวิปัลลัส ทัญญูวิปัลลัส และจิตตวิปัลลัส] ก็ได้ชื่อว่า อัสสาทะ)

ปิ ศัพท์ในคำว่า อนิฏฺฐมฺปิ (อารมณ์ที่แม้จะไม่น่ายินดี) พึงประกอบ[เพิ่มอีก]ว่า อารมณ์ที่แม้จะน่ายินดี

ท่านถือเอาธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะทั้งสิ้นในที่นี้ด้วยคำนี้ว่า อารมฺมณ (อารมณ์) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สพฺเพสํ เตภูมกสงฺขารานํ (สังขารที่มีในภุมิ ๓)

ในคำว่า ทุกฺขาทุกฺขมสุขเวทนานํ (ทุกข์เวทนาและอุเบกขาเวทนา) นี้ ท่านถือเอาอุเบกขาเวทนาที่มีสภาพเป็นทุกข์เท่านั้น เพราะประสงค์เอาอนิฏฐารมณ์ มิได้ถือเอาอุเบกขาเวทนาที่มีสภาพเป็นสุข ซึ่งช่างไม่ชื้อปัจจัยกัณจะกล่าวว่า

ยายั ภนฺเต อทุกขมสุขา เวทนา, สนฺตสมิเ เอสา ปณฺเฑ สุเข วุตฺตา ภควตา.^{๗๒}

“ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสอุเบกขาเวทนานี้ไว้ในสุขอันสงบประณีต”

คำว่า สุขปริยายสพฺภาวโต (โดยความเป็นสุขเวทนาโดยอ้อม) แสดงว่า ความน่ายินดีแห่งอารมณ์ของเหล่าสัตว์ย่อมมีได้ด้วยผลสำคัญว่าเป็นสิ่งที่ดีนั้นเทียว [คือ มีตนเป็นแกนกลางตัดสินว่าดีหรือไม่ดีโดยขึ้นอยู่กับตนเอง]

โทษชื่อว่า อาทินวะ เพราะก่อให้เกิดโทษ โทษนั้นพึงทราบโดยความเป็นไปด้วยความบีบคั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาทินโว ทุกฺขา เวทนา, ติสฺโสปี วา ทุกฺขตา (อาทินวะ คือ ทุกข์ โทมนัส หรือทุกข์ ๓ อย่าง)

ท่านแสดงว่าอาทินวะมีความหมายว่าโทษอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ได้กล่าวว่า อถ วา (อีกนัยหนึ่ง สังขารที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดได้ชื่อว่า อาทินวะ) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าอาทินวะมีความหมายว่าคนยากไร้

คำว่า ยโต (ด้วยเหตุดังกล่าว) คือ เพราะมีสภาพเป็นโทษและเหมือนคนยากไร้

คำว่า นิสฺสรติ (สลัดออก) หมายความว่า สงบไป ความหมายก็คือ สงัดจากสังขารทั้งปวง

คำว่า สามณฺณนิทฺเทเสน (โดยสามัญญนิเทศนัย) หมายความว่า โดยความเหมือนกันในการกล่าวคำว่า นิสฺสรณ

คำว่า ปุริมาณํ (ข้อความก่อน) คือ อัสสาทะและโทษ

จ ศัพท์ในคำว่า อุปาโย จ เป็นต้น เป็นเพียงคำยังบพบให้เต็ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปจฺฉิมาณญจ (และข้อความหลัง) หมายถึง จุดมุ่งหมาย เป็นต้น

คำว่า ตทฺถโตครเภทานํ (ที่เข้าในอริยมรรคนั้น) หมายความว่า อันเป็นธรรมพิเศษที่นับเข้าในอริยมรรค

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กามภวาทีนํ (มีกามภพเป็นต้น) มิได้หมายถึงรูปภพและอรุภพอย่างเดียว แต่หมายความว่าภพที่มีสัญญาและภพที่มีขันธ์เดียว (เอกโวการภูมิ) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติณฺณํ ติณฺณํ ภวานํ (ภพอย่างละ ๓ มีกามภพเป็นต้น)

พระเทศนาของพระผู้มีพระภาคมีประโยชน์เพื่อความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นนั่นเทียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นนุ จ...นิปฺพาทียติ (ถามว่า : การบรรลุพระนิพพานย่อมถูกให้สำเร็จด้วยการแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาค และพระนิพพานก็กล่าวไว้แล้วนั้นแหละด้วยคำว่า นิสสธนะ นี้ มิใช่หรือ)

ท่านหลักเลียงโทษที่เกิดจากการพูดซ้ำ (ปุณฺรุตฺติโทษ) ด้วยคำว่า วุตฺตเมว (กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ)

ผู้กล่าวตอบอื่นได้ยอมรับว่า สจฺจเมตฺ (ถูกต้องแล้ว) ย่อมกล่าวตอบด้วยคำเป็นต้นว่า ตณฺห โข (ก็พระนิพพานนั้นย่อมถูกให้สำเร็จโดยความเป็นผลสืบเนื่อง แต่ในที่นี้หมายถึงผลของการแสดงธรรมโดยประจักษ์)

คำว่า ปรมฺปราย (โดยความเป็นผลสืบเนื่อง) นี้ แสดงว่า เสียงแนะนำของบุคคลอื่นไม่ใช่เหตุใกล้ของการบรรลุธรรมเหมือนการไล่ใจด้วยปัญญา (โยนิโสมนสิการ) เพราะธรรมเป็นสภาพที่บุคคลพึงรู้ได้เฉพาะตน สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ตุมฺเหหิ กิจฺจํ อาตปฺปี	อกุขาตาโร ตถาคตา
ปฏฺิปนฺนา ปโมกฺขนฺติ	ฉายิโน มารพฺพธนา. ^{๗๓}

“พวกเธอจงพยายามทำความเพียรเถิด พระตถาคตเป็นผู้บอกทางเท่านั้น ผู้บำเพ็ญฌานวิปัสสนาเดินตามทางสายนี้ จะพ้นจากเครื่องผูกของพญามาร”

คำว่า ตทฺธิคมการณํ (เหตุแห่งการบรรลุธรรมนั้น) หมายความว่า พึงเป็นเหตุแห่งการบรรลุอริยมรรค

ท่านกล่าวว่า สมฺปตฺติภาวเหตุ (เหตุแห่งภพสมบัติ) เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุดังกล่าวคืออะไร คำนั้นแสดงถึงบุญสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงอัฐภาพสุตท่าย

กึ่งบาทคาถาว่า อตฺตานุทฺธิจฺฉี อุหฺจ, เอวํ มจฺจุตโร ลียา (เมื่อถอนอัฐตานุกฺคิแล้วจะข้ามพ้นความตายได้) นี้ ย่อมให้สำเร็จความเป็นผลของปฏิบัติเบื้องต้นแห่งอริยมรรค เพราะการถอนอัฐตานุกฺคิและการข้ามพ้นความตายพึงมีได้ด้วยวิธีใด วิธีนั้นได้รับ

การแสดงไว้ด้วยพระดำรัสว่า เอวํ นี้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงความเป็นผลของการถอนอรรถา-
นุทสิทธิต และการข้ามพ้นความตาย

อนึ่ง ในคถาว่า ธมฺโม หเว (ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) เป็นต้น ท่าน
กล่าวว่า อิทํ ผลํ (พระพุทธรูปนี้เป็นจุดมุ่งหมาย) เพราะกล่าวถึงผลบุญฝ่ายโลกิยะ

สิ่งใดพึงถูกทำให้เกิดขึ้น สิ่งนั้นเป็นจุดมุ่งหมาย สิ่งใดทำให้เกิดขึ้น สิ่งนั้นเป็น
อุปายะ ข้อนี้เป็นการตัดสินในเรื่องนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เอเตน นยเนน (ตาม
นัยนี้ สมบัติทั้งหมดที่เกิดจากการสั่งสมบุญบารมี พึงทราบว่าเป็นจุดมุ่งหมายของการแสดง
ธรรมที่พึงให้สำเร็จของพระผู้มีพระภาค)

คำว่า อภิสมฺปตฺติ (สมบัติคือร่างกาย) หมายความว่า ความงามแห่งร่างกาย

คำว่า วิสฺสุทฺธิ หมายถึง ญาณทัสสนวิสฺสุทฺธิ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอตถาปิ...วิมฺวาทุ
(แม้ในคำที่จักกล่าวต่อไปนี้ว่า สพฺเพ ธมฺมา...วิสฺสุทฺธิยาติ อयํ อุปาโย ก็อาจทราบได้ว่า
พระมหากัจจายนะแสดงถึงปฏิปทาเบื้องต้น)

ท่านกระทำข้อความนั้นนั้นแหละให้ประจักษ์ในคำอื่นด้วยคำว่า ยสฺมา ปน (อนึ่ง
โดยเหตุที่พระมหากัจจายนะจักกล่าวว่าอริยมรรคเป็นนิสสรณะด้วยคำว่า เต ปหาย ตเร
โอฆมนฺติ อิทํ นิสฺสรณํ ดังนั้น อริยมรรคจึงเป็นทางข้ามห้วงกิเลส) เป็นต้น

คำว่า สรฺูปโต อาคตานิ (ปรากฏโดยตรง) คือ ปรากฏในพระพุทธรูปว่า

ยโต โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปณฺจณฺโณ อุปาทานกฺขนฺธานํ สมฺมุตฺตมฺจ อตฺถกฺคมณฺจ
อสุสาทมฺจ อาทินวณฺจ นิสฺสรณมฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ.^{๗๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมยังเห็นความเกิดขึ้น ความดับไป ความน่าพอใจ
โทษ และการสลัดออกแห่งอุปาทานชั้นที่ ๕”

คำว่า เอกเทเสน อาคตานิ (ปรากฏบางส่วน) คือ ปรากฏในพระพุทธรูปว่า

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสุสาทานุปสฺสิโน วิหฺรโต ตณฺหา ปวทุมฺติ.^{๗๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเพลิดเพลินในธรรมที่เกื้อกูลแก่
สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น”

อปฺปสฺสาทา กามา วุตฺตา ภควตา พหุทฺทฺชา พหุปายาสา. อาทินโว เอตฺถ ภิกฺขโว.^{๗๖}

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามมีสุขน้อย มีทุกข์มาก มีโทษมาก โทษในกามนี้มีมาก”

สงฺขารานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ นิพฺพานํ.^{๗๗}

“พระนิพพานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขารทั้งหลาย”

คำว่า น สรูปเณ อาคตานิ (ไม่ปรากฏโดยตรง) คือ ไม่ปรากฏเหมือนในสามัญญ-
ผลสูตร^{๗๘} เป็นต้น

คำว่า อตฺถวเสน (โดยเนื่องด้วยเนื้อความ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเนื้อความ
ที่น่าพอใจ เป็นต้น

คำว่า น ปปญฺจิโต แปลว่า ไม่กล่าวโดยพิสดาร

[๒] คำว่า เอเสว นโย (พึงทราบดังนี้) หมายความว่า ท่านแสดงคำที่เหลือที่จะ
จำแนกโดยชี้แจง[ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว]

ความจริงแล้ว ต ปัจจัยย่อกลงในอรรถภาวสาธนะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิสฺสขฺชิตฺตนิ
วิสฺสขฺชนา (คำว่า วิสฺสขฺชิตํ แปลว่า คำตอบ)

คำว่า สุตฺเต อาคตํ (ที่พบในพระพุทฺธพจน์) หมายความว่า มิได้ปรากฏในคัมภีร์
อรรถกถาด้วยการอธิบายความ

คำว่า ปุจฺฉานุรูปตา อิธ ปุพฺพปาริ (โดยแท้จริงแล้ว ความสมควรแก่คำถามของ
คำตอบจัดเป็นการประมวลข้อความหน้าและหลังในเรื่องนี้) แสดงระบุมความต่างกันระหว่าง
จตุพฺพหหาระและการประมวลข้อความหน้าและหลัง

คำว่า ปุจฺฉานุสนฺธิ (การเชื่อมโยงคำถาม) หมายความว่า การเชื่อมโยงคำถาม
กับคำตอบ แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าการเชื่อมโยงเทศนาที่นำมาแสดงไว้ก่อนกับเทศนา
ต่อมาที่เป็นไปโดยความเป็นเหตุของคำถาม ชื่อว่า การเชื่อมโยงคำถาม

คำว่า ปุพฺพปาทกฺโข (มองหาคำก่อน) หมายความว่า มองหาบทว่า ปุจฺฉนิตฺตํ และ
วิสฺสขฺชิตํ

อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำว่า สุตตสฺส นี้ ย่อมถือเอาเนื้อความของบทในวิยหาระที่เหลื
ยกเว้นปุจฉา วิสัชนา และอนุคติ ดังนั้น จึงรวมเอาบทอีกด้วย ในฝ่ายนี้ จ ศัพท์ในคาถา
พึงทราบในการยังบทให้เต็มเท่านั้น

คำว่า สุตตสฺส บทหน้ามอหา ปุพฺพ ศัพท์ ฉะนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า
สุตตสฺส อีก คำหลังนั้นย่อมรวบรวมอัสสาหะเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งของพระพุทฺทพจน์

ด้วยคำเพียงเท่านั้น พระมหากัจจายณะแสดงวิสัยของวิยหาระไว้ ดังท่านจกกล่าว
ต่อไปในวิยหารวิภังค์ (คำอธิบายวิยหาระ) ว่า ปท วิจินติ...อนุคติ วิจินติ (ย่อมจำแนก
บท...การอ้างพระพุทฺทพจน์)

เมื่อบุคคลถามว่า “จักขุไม่เที่ยงหรือ” การตอบอย่างแน่นอนว่า “ถูกต้องแล้ว จักขุ
ไม่เที่ยง” ชื่อว่า **เอกังสพยากรณ์** (คำตอบที่แสดงความแน่นอน)

เมื่อบุคคลถามว่า “บุคคลพึงเจริญอัญญัตริย์ หรือกระทำให้แจ้ง” การตอบโดย
จำแนกว่า “พึงเจริญอัญญัตริย์ที่นับเข้าในมรรค และกระทำอัญญัตริย์ที่นับเข้าในผลให้แจ้ง”
ชื่อว่า **วิภังชพยากรณ์** (คำตอบโดยการจำแนก)

เมื่อบุคคลถามว่า “อัญญัตริย์เป็นกุศลหรือ” การตอบโดยย้อนถามว่า “ความหมาย
ของกุศลคืออรรถว่าไม่มีโทษ หรือเป็นอรรถว่าให้ผลเป็นสุข” ชื่อว่า **ปฏิจฺฉนญาพยากรณ์**
(คำตอบด้วยการย้อนถาม)

เมื่อบุคคลถามว่า “อัตตาเที่ยงหรือไม่เที่ยง” การไม่ตอบโดยกล่าวว่า “ตถาคตไม่
ตอบปัญหานี้” ชื่อว่า **รูปนะ** (การหยุดคำถามไว้โดยไม่ตอบ)

คำถามนี้ว่า “คำเหล่านี้ว่า กุศล หรือธรรม มีความหมายเหมือนกัน หรือมี
ความหมายต่างกัน” ชื่อว่า มีข้อความเหลืออยู่ ส่วนการมีข้อความเหลืออยู่ของคำตอบ
พึงทราบในพระเทศนาตามอริยาศัยของเวไนยชน

คำตอบที่ไม่น่าอัศจรรย์ ชื่อว่า **สอฺตุตรพยากรณ์** (คำตอบที่แสดงธรรมมีธรรมอื่น
เหนือกว่า)

คำตอบที่ไม่น่าอัศจรรย์ ชื่อว่า **นินฺรุตตรพยากรณ์** (คำตอบที่แสดงธรรมไม่มีธรรมอื่น
เหนือกว่า)

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายในวิยหารนิเทศนั้นแหละ

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๕) กล่าวถึงชื่อว่าอนุตตรพยากรณ์ ส่วนเนตติฎีกา (หน้า ๓๔) กล่าวถึงชื่อว่านiruttrพยากรณ์ ทั้งสองชื่อคือ อนุตตร (น + อุตฺตร) และ นiruttr (นิ + อุตฺตร) เป็นคำไวพจน์กัน จึงไม่ผิดความหมาย แต่ท่านผู้แต่งคงจะใช้ชื่อเดียว]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบอัสสาทะเป็นต้นแม่ของเหตุอย่างนี้ว่า อัสสาทะ เหตุของอัสสาทะ จนถึงเหตุของอาณัตติ

กล่าวโดยย่อ อัสสาทะ มีลักษณะเป็นสุขและเป็นเหตุให้เกิดสุข พึงแสดงด้วยสมบัติในสวรรค์เป็นพิเศษ เพราะสมบัติในสวรรค์เป็นความยิ่งยวดของอัสสาทะ ส่วนภพสมบัติที่เหลือในที่นี้พึงทราบว่าคล้ายตามสมบัติในสวรรค์นั้น

เหตุของอัสสาทะ คือ บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานและศีล

โทษ มีลักษณะเป็นทุกข์และเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แม้วิภูฏทุกข์ก็นับเข้าในโทษ เพราะวิปริณามทุกข์และสังขารทุกข์นับเนื่องในทุกข์ทุกข์นั้นโดยพิเศษพึงทราบว่าเป็นความต่ำทรามแห่งกาม บัณฑิตพึงแสดงโทษโดยความเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง และโดยความปรากฏชั่วขณะ เป็นต้น

เหตุของโทษ คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐

นิสสรณะ คือ สภาวะสลัดออกจากทุกข์

เหตุของนิสสรณะ คือ ปฏิปทาเบื้องต้นที่คล้ายตามนิสสรณะนั้น

จุดมุ่งหมาย คือ จุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม

เหตุของจุดมุ่งหมาย คือ การแสดงธรรม

อุบาย คือ อุบายตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

เหตุของอุบาย คือ จักร ๔ [การได้บำเพ็ญบุญมาก่อน การอยู่ในสถานที่เหมาะสม การคบหาสัตบุรุษ และการวางตัวถูกต้อง]

การชักชวน คือ การแนะนำ

เหตุของการชักชวน คือ การที่ชาวโลกถูกเผาด้วยไฟราคะเป็นต้น และการประกอบ
ด้วยมหากรุณาของพระศาสดา

นอกจากนั้น ในบรรดาอริยสัจ ๔ จำแนกเป็น :-

- อัสสาทะ แสดงไว้ด้วยสมุทยสัจ
- โทษะ แสดงไว้ด้วยทุกขสัจ
- นิสสรณะ แสดงไว้ด้วยมรรคสัจและนิโรธสัจ
- อีกนัยหนึ่ง อุบาย คือ มรรค
- การชักชวน คือ การแนะนำให้บรรลุมรรค
- จุดมุ่งหมาย คือ ความดับกิเลสที่ไม่มีขึ้นเหลืออยู่

โดยประการดังนี้ พึงทราบการจำแนกด้วยการแสดงพระธรรมเทศนาที่พระพุทธ-
เจ้ารู้แจ้งด้วยพระองค์เอง [คืออริยสัจ ๔] ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายพร้อมด้วยอนุပ္พพิภา
(คำที่กล่าวก่อนอริยสัจ มี ๕ ประเภท คือ ทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม และอานิสงส์ของ
การออกจากกาม)

[อริยสัจ ๔ ได้ชื่อว่า สามุกกัณฺณิกเทศนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เทศนาที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นถือเอาด้วยพระองค์เอง คือ รู้แจ้งเองโดยปราศจากบุคคล
อื่นแนะนำ = สามํ อุกุกัณฺณิเต อุกุทริตฺวา คยฺหเตติ สามุกกัณฺณิกา (กรรมสาธนะ สามํ บทหน้า + กัสมิ ชาติ
= ถือเอา + ฌิก ปัจจัย)

- เทศนาที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ พระองค์ทรงแสดงขึ้นเอง
ก่อนที่บุคคลอื่นจะแสดง ไม่มีสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร และพรหมสามารถแสดงอริยสัจ ๔ ได้ก่อน
= สามํ อุกุกัณฺณิเต อุกุชิตฺวา เอติสฺสนฺติ สามุกกัณฺณิกา (สัตตมัพพหุพพิทฺสมาส สามํ ศัพท์ + อุกุกัณฺณิ ศัพท์ + ก
ปัจจัย)

ความหมายแรกกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาของสีลขันธวรรคว่า

สามุกกัณฺณิกาคติ สามํ อุกุกัณฺณิกา, อตฺตนาเยว อุกุทริตฺวา คหิตา, สยมนุญญาณน ทิฏฺฐา,
อสาธารณา อณฺเณสนฺติ อตฺโถ.^{๗๙}

“คำว่า สามุกกัฏฐิกา ตั้บตเป็น สามัม + อุกกัฏฐิกา หมายความว่า ยกขึ้นถือเอาด้วยพระองค์เอง คือ รู้แจ้งด้วยสยัมภูญาณ ไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น”

ความหมายที่ ๒ กล่าวตามข้อความในคัมภีร์วิมุตติวินทนีว

สามัม อตตนาว อุกกัโส อุกฺกิปัน เอติสฺสนฺติ สามุกกัฏฐิกา, สจฺจเทสนา.”^{๙๐}

“การยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เองมีอยู่ในเทศนานี้ เหตุฉะนั้นเทศนานั้นชื่อว่า สามุกกัฏฐิกา คือ การแสดงอริยสัจ”]

เหตุของบพ คือ ความสัมพันธ์แห่งเนื้อความของบพ เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าว เป็นเหตุให้เกิดบพ เป็นความต้องการจะรู้และตอบคำถาม หมายถึง ความต้องการจะรู้คำถาม ๔ คือ อทิฏฐโชนนา เป็นต้น และเป็นความต้องการจะตอบปัญหาอื่น

เหตุของคำตอบ คือ คำถาม

พึงกล่าวเหตุของข้อความที่เหลือตามสมควรอย่างนี้

[๓] ในคำว่า พุญฺชนตฺถานํ ยุตฺตายุตฺตปฏิกฺขา (การสอบสวนความเหมาะสม หรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถ) ท่านถือเอาบทด้วยคำว่า พุญฺชน (ศัพท์) และ ถือเอาอัสสาหะเป็นต้นพร้อมด้วยคำถามเป็นต้นด้วยคำว่า อตฺถ (อรรถ) โดยแท้จริงแล้วศัพท์ และอรรถของวิยหาระก็เป็นศัพท์และอรรถของยุตติหาระเป็นต้น ที่ประกอบด้วยลักษณะ พิเศษอันเหมาะสมหรือไม่เหมาะสม เป็นต้น ซึ่งอธิบายได้ว่า :-

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษโดยความเป็นปทัฏฐานและผล เป็นศัพท์และอรรถของ ปทัฏฐานหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษและถูกยกขึ้นแสดงโดยความเป็นเครื่องหมายรู้และธรรม ที่บุคคลพึงหมายรู้ เป็นศัพท์และอรรถของลักษณะหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้น เป็นศัพท์และอรรถ ของจตุพฺพหฺหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการเวียนไปหาโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันและ ธรรมที่ไม่เสมอกัน เป็นศัพท์และอรรถของอาวัฏฐานหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการจำแนกภูมิเป็นต้นเป็นศัพท์และอรรถของวิกัตติ-
หาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม เป็นศัพท์และอรรถ
ของปรีวัตตนหาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยคำไวพจน์ที่เป็นคำพ้องเป็นศัพท์และอรรถขอเวจจน-
หาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการตั้งปภาบัญญัติเป็นต้น เป็นศัพท์และอรรถของ
บัญญัติติหาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการหยั่งลงโดยมีชั้นเป็นต้นเป็นหลัก เป็นศัพท์และ
อรรถของโอตรณหาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการตรวจสอบบท ใจความของบท คำถาม และ
คำตอบ เป็นศัพท์และอรรถของโสธนหาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการแสดงโดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษเป็นศัพท์
และอรรถของอธิฐานหาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการปรุ้งแต่งโดยธรรมที่เป็นเหตุปัจจัย เป็นศัพท์และ
อรรถของปริกขารหาระ
- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการยกขึ้นแสดงการละกิเลสและการภาวนา เป็น
ศัพท์และอรรถของสมาโรปนหาระ

คำว่า พุยฺชนสฺส สภาวนิรุตฺติตา (ความเป็นศัพท์ที่แสดงความหมายของตน
[ตามรากศัพท์และรูปวิเคราะห์] เป็นความเหมาะสมโดยศัพท์) และ อตฺถสฺส สุตฺตาทีหิ
อวิโลมนํ ยุตฺตาภาโว (ความไม่ขัดแย้งกับพระสูตรเป็นต้น เป็นความเหมาะสมโดยอรรถ) นี้
แสดง[โดยตรงกันข้าม]ว่า ความเป็นศัพท์ที่ไม่แสดงความหมายของตน และความขัดแย้ง
กับพระสูตรเป็นต้น เป็นความไม่เหมาะสม ท่านแสดงเหตุของความเหมาะสมหรือความไม่
เหมาะสมด้วยคำนี้

[๔] ด้วยอาทิ ศัพท์ในคำว่า โยนิโสมนสิการาติ (เหตุมีโยนิโสมนสิการเป็นต้น) ท่านรวบรวมเหตุทั่วไปมีการพึงธรรมและการอาศัยัตตบุรุษเป็นต้น พร้อมด้วยเหตุไม่ทั่วไปมีผู้รับไทยธรรมเป็นต้น

คำว่า สมุทฺต แปลว่า ตามสมควร คือ โดยคล้อยตามธรรมนั้น

ในคำว่า ยาว สัพพธมฺมา (จนถึงธรรมทั้งปวง) นี้ ขึ้นชื่อว่า สัพพ ศัพท์เป็นปเทศ-
สัพพะ (สัพพะที่หมายถึงบางส่วน) ไม่ใช่สัพพสัพพะ (สัพพะที่หมายถึงทุกส่วน)

[คำว่า สัพพ แปลตามศัพท์ว่า “ทั้งหมด, ทั้งปวง” แต่คำนี้อาจหมายถึงเพียงบางส่วนหรือทั้งหมดอย่างแท้จริงก็ได้ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สาวเสสสัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ บางแห่งเรียกว่า ปเทศสัพพะ คือ สัพพะที่หมายถึงบางส่วน หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สัพเพ ตสนฺติ ทณฺหาสุ สัพเพ ภาณฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สัพพ ศัพท์ในพระคาถานี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ บางแห่งเรียกว่า สัพพสัพพะ คือ สัพพะที่หมายถึงทุกส่วน เช่น สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สัพพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมาต্মไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ]

อธิบายโดยพิสดารว่า สัพพ ศัพท์นี้มีวิสัยบางส่วนโดยเนื่องด้วยธรรมที่พบในพระสูตรอย่างแรก ฉนฺได มีวิสัยบางส่วนโดยถือเอาธรรมที่กำหนดไว้ด้วยปกรณนั้นๆ โดยการแสดงปทัฏฐานและผลในพระสูตรอย่างที่สอง ฉนฺนํ ไม่ใช่มีธรรมทั้งปวงเป็นวิสัย

เมื่อมีการพิจารณาเหตุ[เหมือนกัน] ความต่างกันของปทัฏฐานหระและปริกขารหระ มีดังนี้ คือ ปทัฏฐานหระมีลักษณะแสดงเหตุต่อเนื่องอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่าใดเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมที่มาในพระพุทฺธพจน์ และธรรมเหล่าใดเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมเหล่านั้นดังนี้เป็นต้น ส่วนปริกขารหระมีลักษณะแสดงความต่างกันแห่งเหตุและปัจจัยในปัจจุบันนั้นๆ

[คัมภีร์เนตติฎีกาฉบับฉฐฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า ตตฺตํ จยฺยุปฺปนฺนํ ปฏิ เหตุปัจจุตาวิสเสวิภาวนลกฺขณํ แต่ควรมีรูปว่า ตตฺตํ จยฺยุปฺปนฺนํ ปติ เหตุปัจจุตาวิสเส-

วิภาวนลกฺขณ โดย ปติ ศัพท์เป็นกัมมปวงนียะที่แสดงว่า น วิภัตติใน ตตฺปจฺยุปฺปนฺนํ ลงในอรรถ สัตตมีวิภัตติ (ดู ปทฺรฺูปสัทธิมฺมฺยฺชรี สุตฺร ๒๘๘)]

[๕] สมาน ศัพท์ในคำว่าสมานาธิกรณสมานปเท(บทเสมอกันอันมีที่ตั้งเสมอกัน) มีเนื้อความเหมือน เอก ศัพท์ ฉนฺได เอก ศัพท์ในคำว่า เอกลกฺขณา (มีลักษณะเสมอกัน) นี้ ก็มีเนื้อความเหมือน สมาน ศัพท์ ดังคำว่า เอกฺรสฺสฺสฺเจน ภาวนา (ภาวนาย่อมมีโดยความมีรส [คือรสสงบ]เสมอกัน), เอกุปฺปาทา (มีการเกิดขึ้นเสมอกัน) ฉนฺนํ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าววว่า สมานลกฺขณา (มีลักษณะเสมอกัน)

อน ศัพท์ในคำว่า สํวณฺณนาเวสน นีลฺงในอรรถกรรณสาธนะ ความหมายคือ ด้วยการอธิบาย

[คำว่า สํวณฺณนาเวสน แปลตามศัพท์เป็นกรรณสาธนะว่า “ด้วยความเป็นธรรมอันบุคคล พึงอธิบาย”

อน ศัพท์ใน สํวณฺณนา คือ ยุ บัจจยฺที่แปลงเป็น อน ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวฺนํ (แปลง ยุ บัจจยฺและ ณฺวฺ บัจจยฺเป็น อน และ อก [ตามลำดับ]) หรือเป็น อน บัจจยฺตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สุตฺร ๔๘) ว่า อโน (ลง อน บัจจยฺทำยธาตุ ในภาวสาธนะและกรรณสาธนะ)]

คำว่า ลกฺขณา (ลักษณะ) คือ เครื่องหมายรู้

ความเป็นธรรมที่เป็นไปร่วมกัน พึงทราบในพระบาลีว่า นานตฺตกายนํนานตฺตสฺสณฺณโน (ผู้มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญูณต่างกัน), นานตฺตสฺสณฺณนํ อมนสิการา (ไม่ใช่ใจ นานตฺตสฺสณฺญา [สฺสณฺญาในอารมณ์ต่างๆ คือ กามาวจรสฺสณฺญาอื่นๆ ที่นอกจากปฏิมสฺสณฺญา]) โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่เกิดร่วมกับสฺสณฺญาถูกถือเอาแล้วด้วย สณฺณา ศัพท์ในเรื่องนั้น

ความเป็นธรรมที่มีกิจเสมอกัน พึงทราบในพระบาลีว่า ททํ มิตฺตานิ คนฺถติ (ผู้ให้ย่อม ผูกมิตร) ที่จริงแล้วแม้การผูกไพเราะ การบำเพ็ญประโยชน์ และการวางตัวเสมอกัน ที่มี กิจเสมอกันโดยหน้าที่ในการผูกมิตร ย่อมถูกถือเอาเพราะเป็นสังคหวัตถุ

ความเป็นธรรมที่มีเหตุเสมอกัน พึงทราบในพระบาลีว่า ผสฺสปจฺยา เวทนา (เวทนาย่อมเกิดขึ้นเพราะผัสสะเป็นปัจจัย) ที่จริงผัสสะเป็นปัจจัยแก่สัญญาเป็นต้นเหมือนเป็นปัจจัยแก่เวทนาโดยความเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวถึงสัญญาเป็นต้นอีกด้วย เพราะมีเหตุเสมอกัน สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ตชฺชามโนวิญญานธาตฺตสมฺผสฺสชา เจตนา.^{๔๑}

“เจตนาเกิดจากการกระทบของมโนวิญญานธาตุที่สมควรแก่กุศลสัญญานั้น”

พฺภุโจ สณฺขานาติ, พฺภุโจ เจเตติ.^{๔๒}

“ผู้กระทบแล้วย่อมหมายรู้ ผู้กระทบแล้วย่อมจงใจ”

เช่นเดียวกันนี้ บัณฑิตพึงนำอุทาหรณ์มาแสดงมีอาทิว่า

ตณฺหาปจฺยา อุปาทานํ.^{๔๓}

“อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย”

ความเป็นธรรมที่มีผลเสมอกัน พึงทราบในพระบาลีว่า

อวิชฺชาปจฺยา สงฺขารา.^{๔๔}

“สังขารย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย”

ความจริงแล้วสังขารเป็นผลของอวิชชา ฉนฺได สังขารก็เป็นผลของตัณหาและอุปาทานเป็นต้น ฉะนั้น แม้ตัณหาและอุปาทานเป็นต้นจึงถูกถือเอาในเรื่องนั้นนั้นเทียว สมจริงดังคำกล่าววว่า

ปุริมกมฺภวสฺสึ โมโห อวิชฺชา อายุหนฺา สงฺขารา นิกฺกมติ ตณฺหา อุปคฺมนํ อุปาทานํ.^{๔๕}

“ในกรรมภพก่อน โมหะ อวิชชา การเพียร สังขาร ความพอใจ ตัณหา การเข้าใกล้ และความยึดมั่น ย่อมมี”

เมื่อกล่าวว่า รูป อสฺสาเทติ อภินฺนทติ. ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ (บุคคลย่อมผลิตเพลินยนิตรูป ราคะย่อมอาศัยรูปนั้นเกิดขึ้น) เวทนาเป็นต้นที่ประกอบด้วยราคะนั้น

ย่อมเป็นอันกล่าวไว้โดยแท้ เพราะมีอารมณ์เสมอกัน เนื่องจากราคะไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเวทนาเป็นต้น

ด้วย อาทิ ศัพทในคำว่า เอวมาทีหิ (โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น) ฟังทราบว่ารวมเอาเนื้อความ ฐานะ ลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์) การอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น และความสามารถ เป็นต้น การนำข้อความที่มีได้กล่าวไว้[โดยตรง]ออกมาแสดงเหมือนข้อความที่กล่าวไว้ ย่อมมีได้ในพระพุทพจน์ด้วยอำนาจของเนื้อความเป็นต้น [ท่านจะอธิบายเรื่องนี้โดยพิสดารในตอนจบของนิทเทสวาระ]

คำว่า วุตตปฺปกาเรน (ตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า ตามประการที่กล่าวไว้ในพระบาลี ^{๔๖} ด้วยคำว่า วรกฎฺเจน เอกลกฺขณานิ (มีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยความเป็นผู้มา) และตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาด้วยคำว่า สหจาริตา (ความเป็นไปร่วมกัน) เป็นต้น

[๖] คำว่า นิพพจนะ คือ คำแสดงเนื้อความตามนัยว่า ชื่อว่าผัสสะ เพราะเป็นสภาพกระทบ

อนึ่ง คำแสดงเนื้อความนั้นเป็นเนื้อความของบท มิใช่เนื้อความของพากย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทนิพฺพจนํ (คำแสดงเนื้อความของบท)

แม้ความมุ่งหมาย[ของพระพุทเจ้าหรือพระสาวก] และเหตุ[ของการแสดงธรรม] ก็พึงนำออกแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงศัพท์เป็นหลัก จะปวຍกล่าวไปใยในรูปวิเคราะห์และการเชื่อมโยงพระสูตร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิสเสโต พยฺยชนทฺวาเรเนว อตฺถปฺริเยสนา (เป็นการแสดงเนื้อความโดยมุ่งศัพท์เป็นหลักโดยพิเศษ)

คำว่า ปวตฺตติมิตฺตํ (เหตุที่ทำให้เทศนาเป็นไปนั้น) คือ อธิยาศัย[ของผู้ฟัง] เป็นต้น

[๗] คำว่า ปทญฺจาเน (เหตุใกล้) นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า บัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงธรรมที่เป็นเหตุของธรรมที่ปรากฏในพระพุทพจน์ แล้วกระทำการเวียนไปโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกัน มิใช่กล่าวไว้โดยความเป็นแบบแผน[ที่แน่นอน] ดังนั้นแม้จะไม่ยกเหตุใกล้ขึ้นแสดงก็เวียนไปหาธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันได้นั้นเทียว

อีกนัยหนึ่ง เหตุให้เกิดบท คือ เหตุเกิดแห่งศัพท์ เป็นเนื้อความของบทว่า ปทภูจัน ในฝ่ายนี้ข้อความมีอารัมภธาตุเป็นต้นที่กล่าวไว้ในประโยคนี (เนตติ. หน้า ๔๒) ว่า อารมภณ นิทุกมถาติ วีริยสส ปทภูจัน (บาทคาถาว่า ‘เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า’ นี้ เป็น ปทภูฐานแก่วีริยะ) เป็นเหตุเกิดของ วีริย ศัพท์ คือ เป็นเนื้อความที่ วีริย ศัพท์พึงกล่าว แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

[คำว่า ปทภูจัน ตามนัยแรกแปลว่า “เหตุใกล้” มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบท กรรม-ธารยสมาสว่า ปทญจ ตํ จานญจาติ ปทภูจัน นัยหลังแปลว่า “เหตุให้เกิดบท” มีรูปวิเคราะห์เป็น จัญฐิตัปปริสสมาสว่า ปทสส จัน ปทภูจัน]

ขั้นชื่อว่าธรรมที่เหลือ คือ ธรรมอื่นจากที่แสดงไว้แล้ว ซึ่งเป็นธรรมตรงกันข้าม หรืออื่นจากธรรมข้างต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิสภาคตาย อคฺคหณฺเน วา (โดยมิได้กล่าวไว้ โดยตรงหรือเพราะมีสภาวะขัดแย้งกับอารัมภธาตุเป็นต้น)

คำว่า สวณฺณนาย โยเชนโต (ประกอบการอธิบาย) หมายความว่า ประกอบใน พระบาลีด้วยการอธิบายความที่ยกขึ้นแสดงธรรมที่ตรงกันข้ามจากธรรมตามที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทสนํ (ย่อเมเวียนเทศนาไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม) เป็นต้น

คำว่า ปฏิปฺกุเข (ธรรมที่ตรงกันข้าม) นี้เป็นเพียงตัวอย่าง เพราะประสงค์การเวียน ไปหาโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันอีกด้วย

[๘] คำว่า นามวเสน (โดยชื่อ) หมายความว่า โดยชื่อทั่วไป

อนึ่ง โดยเหตุที่พระบาลี (เนตติปกรณ์ หน้า ๔๙) ปราภุขข้อความว่า มิจฺฉตฺตนิยตานํ สตฺตานํ, อนิยตานญจ สตฺตานํ ทสฺสนปหาตพฺพา กิเลสา สาธารณา (กิเลสอันบุคคลพึงละ ด้วยโสดาปัตติมรรค ทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล [บุคคลผู้ประพฤดิชั่วที่ให้ผลแน่นอนต่อจาก จุติ ๖ จำพวก] และอนิยตบุคคล [ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก]) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทสฺสนปหาตพฺพาทินามวเสน (โดยชื่อว่าทสสนปหาตพพะเป็นต้น)

คำว่า วตุฏฐเสน (โดยบุคคล) หมายความว่า โดยกระแสนามของเหล่าสัตว์ที่จริงแล้วกระแสนามของเหล่าสัตว์นั้นประสงค์ว่าเป็นวัตถุ (บุคคล) ในเรื่องนี้ เพราะเป็นเหตุเกิดของธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า ปุณฺณชนสฺส, โสตาปนฺนสฺส จ กามราคะพยาปาทา สาธารณา (กามราคะและพยาบาท ทัวไปแก่ปุณฺณชนและพระโสตาบัน)

คำว่า วุตฺตวิปริยาเยน (โดยตรงกันข้ามกับข้อความที่ได้กล่าวมาแล้ว) หมายความว่า โดยความเป็นธรรมเฉพาะไม่ทัวไปโดยชื่อและบุคคล เพราะความตั้งอยู่ในมรรคผลนั้นๆ ไม่ทัวไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในมรรคผลนั้นๆ ความเป็นภัพบุคคลไม่ทัวไปแก่ภัพบุคคล และความเป็นอภัพบุคคลก็ไม่ทัวไปแก่อภัพบุคคล [เหล่านี้]

[๙] คำว่า ภาวิตะ (ธรรมที่ควรเจริญ) นี้เป็นเครื่องสังเกตของกิริยาเจริญนั้นแล ความประสงค์ในการระบูกาลย่อมน่าไม่มีในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภาเวตพฺเพติ อตฺถโก (หมายความว่า เป็นธรรมที่ควรเจริญ)

[โดยทัวไป ต บัจจยที่ลงในกรรมสาธนะและภาวสาธนะมักใช้ในอดีตกาล แต่ในบางที่ก็ใช้ในอนามัญจกกาล คือ ไม่ระบูกาลเวลา และมีอรรถเหมือนกิจจัจจยมี ตพฺพ เป็นต้นซึ่งเป็นไปในความหมายว่า สมควร, สามารถ ตัวอย่างดังกล่าวพบในอรรถกถาพระวินัยว่า

เสกฺขา ฐมฺมา, อเสกฺขา ฐมฺมา, โลกุตฺตรา ฐมฺมาติอาทินา นเยน ปุชฺิตาปิ ปุชฺิตาหาติ อธิปฺปาโย.^{๘๘}

“ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนี้เป็นธรรมที่ควรบูชาโดยนัยเป็นต้นว่า เสกฺขา ฐมฺมา (สภาวะธรรมของพระเสกขะ มีอยู่) อเสกฺขา ฐมฺมา (สภาวะธรรมของพระอเสกขะ มีอยู่) โลกุตฺตรา ฐมฺมา (สภาวะธรรมที่พ้นจากโลก มีอยู่) ความหมายก็คือ ธรรมที่ควรแก่การบูชา”

ต บัจจยที่ลงในกรรมสาธนะและอนามัญจกกาลนี้ให้ลงด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ อตฺติเต (ในอดีตกาล) ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๖) ว่า ภาวณฺเมสฺสุ ต (เมื่อปรากฏอดีตกาล ลง ต บัจจยท้ายธาตุในภาววจกและกรรมวจก) ดู ปทฺฐปสฺสิทฺธิมฺญชรี สูตร ๖๒๒]

อนึ่ง การเจริญในที่นี้เป็นการเสพคຸณ และคำว่า กุสล (กุศลธรรม) [ในเนตติ-ปกรณ คาถา ๙] ก็มีความหมายว่า ธรรมที่ไม่มีโทษ

คำว่า ปฏิปทฺชโต แปลว่า โดยความตรงกันข้าม

อนึ่ง แบบแผน[คือปรีวัตตนหาระ]นี้จัดเป็นการตั้งธรรมตามที่ประสงค์ไว้โดยตรงกันข้ามด้วยการยกแสดงถึงความต่างกัน

[๑๐] คำว่า ปทตฺถสฺส แปลว่า เนื้อความที่บทย่อถึง หรือสภาวะธรรม

[๑๑] การตั้งไว้ (นิกฺเขปะ) คือ การแสดง

เหตุ (ปภาวะ) คือ แตนเกิด

[๑๒] ท่านแสดงว่า จ ศัพท์มีอรรถรวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้[โดยตรง]ด้วยคำว่า อวุตฺตานมฺปิ สงฺคโห (ที่มีได้กล่าวไว้ในคาถา) นี้

[๑๓] ท่านแสดงว่า ฟังทราบคำถามที่ปรากฏในพระบาลีเท่านั้น มิใช่คำถามอื่นด้วยคำว่า คาถารูพฺเห (ในถ้อยคำที่ยกขึ้นสู่คาถา) นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พุทฺธาทิหิ พฺยาเกต (อันพระพุทฺธเจ้าเป็นต้นวิสันหาไว้)

คำว่า ตสฺส อตฺถสฺส (เนื้อความนั้น) คือ เนื้อความที่บุคคลปรารภ คำนั้นแสดงถึงวิสัยของการชำระใจความ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้การชำระบทและคำถามก็กระทำได้โดยมีเนื้อความเป็นเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวอีกว่า ตสฺส อตฺถสฺส (เนื้อความนั้น)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิสฺสชฺชิตฺมฺหิ แปลว่า การวิสันหา เพราะการชำระปุจฉาย่อมมีได้ด้วยการชำระวิสันหา

คำว่า ปญฺเห แปลว่า การถาม

คำว่า คาถายํ (ในคาถา) เป็นเครื่องสังเกต ดังนั้นจึงหมายความว่า ถึงคาถา สุตตะ และเคยยะ เป็นต้น

คำว่า ยมารพฺภ (ปรารภถามปัญหา) หมายความว่า ในข้อความที่บุคคลปรารภศีลเป็นต้นแล้วถามปัญหาซึ่งแสดงไว้ในคาถาเป็นต้น

คำว่า ปุจฉิตา (ถาม) หมายความว่า กระทำการสอบถาม

มีการประกอบบทว่า การตรวจสอบความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องที่กระทำการ
สอบถาม คือ ดำเนินไปโดยกระทำการถามอย่างนี้ว่า การชำระบทในเรื่องนี้คืออะไร
การชำระคำถามคืออะไร การชำระใจความคืออะไร

[คำว่า โยชนา (การประกอบบท) ใช้ในกรณีที่ท่านผู้แต่งต้องการจะเรียงลำดับคำในพากย์
ใหม่ตามแบบแผนของประโยคบาลีโดยทั่วไป ไม่สลับบทเพื่อรักษาคณะฉันท์เหมือนในรูปคาถา]

[๑๔] คำว่า น วิกปยุตพุพา (บุคคลไม่พึงคาดคิด) หมายความว่า บุคคลไม่พึง
คาดคิดเหมือนอย่างที่ชาวโลกคาดคิดดำริความสามัญทั่วไปมีชาติเป็นต้นและความพิเศษที่
ตรงกันข้ามกับความสามัญทั่วไปนั้นว่า ชาติเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความต่างกันเป็นสภาพ
สามัญทั่วไป ความเกี่ยวเนื่องกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป เป็นต้น

เมื่อกาลเฉพาะที่ได้ชื่อว่า “พรุ่งนี้” ย่อมถูกเรียกว่า “วันนี้” ในเวลาผ่านพ้นวันนั้น
ไป และถูกเรียกว่า “วันวาน” เมื่อผ่านวันนี้ไปอีก ดังนั้น กาลเฉพาะเหล่านี้จึงมีสภาพไม่
แน่นอน

พึงทราบว่ามีสภาพไม่แน่นอนโดยนัยว่า ทิศตะวันออกย่อมมีโดยมองหา
ขอบเขตหนึ่ง และได้ชื่อว่าทิศตะวันตกโดยมุ่งถึงขอบเขตอื่นจากนั้น เป็นต้น

คำว่า ชาติอาทิวาเปกขาย (โดยมองหาชาติเป็นต้น) หมายความว่า โดยมองหา
ทุกขพิเศษมีชาติเป็นต้น

คำว่า สจฺจาเปกขาย (ด้วยการมองหาสัจจะ) หมายความว่า ด้วยการมองหาสัจจะ
โดยสามัญ

ท่านกล่าวว่า เอส นโย สมุทฺยาทีสุปิ (พึงทราบนัยนี้แม้ในสมุทฺยเป็นต้น) โดยมุ่งถึง
ข้อความว่า สภาพที่กล่าวว่าัตถหาแม้จะเป็นสภาพสามัญทั่วไปโดยมองหากามัตถหา
เป็นต้น ก็เป็นสภาพพิเศษโดยมองหาสัจจะ ดังนี้ เป็นต้น

[๑๖] คำว่า เอตถ คือ ในพระพุทฺธพจน์นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ลิกฺขตฺตยสงฺขาตสฺส
(คือไตรสิกขา)

คำว่า ยถารุติ แปลว่า ตามที่กล่าวไว้[โดยตรง]

คำว่า นิหฐาริตํ (เพิ่มเข้ามา) หมายความว่า ได้รับโดยศัพท์ มิใช่ได้รับด้วย
หลักการอื่นคือเนื้อความ ฐานะ ลิงค์ และการอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น เป็นต้น

คำว่า อตถโต ทสฺสิตา (ก็เป็นอันกล่าวไว้โดยอ้อม) นี้ หมายถึง สูตรที่กล่าวถึง
ภาวนาอย่างเดียว มิได้กล่าวถึงการละ

นยสังเขปวรรณนา

(คำอธิบายนยสังเขป)

[๑๗] คำว่า ตณฺหาวิชฺชาหิ (ด้วยตัณหาและอวิชชา) คือ ด้วยตัณหาและอวิชชา
ที่เป็นภระ [ลง หิ ตติยาวิภตฺติโนรรตภระ แปลว่า “ด้วย” ไม่ใช่ลงในอรรตติยา-
วิเสสนะ แปลว่า “โดย”]

คำว่า สังกิเลสํภะ คือ มีฝ่ายเศร้าหมอง หมายถึง เนื้อความของพระพุทฺธ-
พจน์ฝ่ายเศร้าหมอง

พึงประกอบบทว่า คำอธิบายพิเศษที่มีลักษณะนำเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ฝ่าย
เศร้าหมองนั้น

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เนื้อความของพระพุทฺธพจน์ฝ่ายหมดจด

คำว่า การถือเอาคล้อยตามมรรค คือ อาการถือเอาที่คล้อยตามมรรคอันได้แก่การ
กำหนดรู้ทุกข์เป็นต้นด้วยวิปัสสนาที่มีกำลัง [คือ วิปัสสนาญาณชั้นที่ ๕ เป็นต้นไป] และ
ภูมฺวานคามินีวิปัสสนา [คือ วิปัสสนาเป็นเครื่องบรรลุมรรค]

ท่านกล่าวว่า ตสฺส ปน (ส่วนคำอธิบายนี้โดยมุ่งแสดงตัณหาเป็นต้นโดยเนื่องด้วย
บุคคลมีอุคคฆฏิคฺคณฺณ เป็นต้น จึงชื่อนั้น) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้นย่อม
ชื่อนั้นได้อย่างไร

ในพากย์นั้น คำว่า นยโวหาโร (ชื่อนายนัย) นี้ แสดงว่าที่ตั้งของนัยได้ชื่อนายนัย

[๑๘] คำว่า พารกาทิภาวโต (ความบีบคั้นเป็นต้น) หมายความว่า ความบีบคั้น เหตุเกิด ความสงบ และเครื่องนำออก[จากวิญญูะ]

คำว่า อณฺณถาภาวามาเวน (เพราะไม่มีความเป็นโดยประการอื่น) หมายความว่า เพราะไม่มีความเป็นสภาพที่ไม่บีบคั้น ไม่ใช่เหตุเกิด ไม่ใช่ความสงบ และไม่ใช่เครื่องนำออก[จากวิญญูะ]

คำว่า สจฺจสภาวะตฺตา (เพราะมีสภาวะที่มีจริง) หมายความว่า เพราะมีสภาวะที่ไม่ผิดพลาด

คำว่า อวิสวาทนโต (เพราะไม่หลอกลวง) หมายความว่า เพราะไม่หลอกลวง ความเป็นสภาพอันประเสริฐเป็นต้น เนื่องจากมีสภาพแน่นอน

[๑๙] คำว่า สกิลิฏฺฐธมฺมา (ธรรมที่เศร้าหมอง) คือ ธรรมที่ประกอบด้วยความเศร้าหมอง

คำว่า สทฺธมฺมนยโกวิทา (ผู้ฉลาดในนัยแห่งพระสัทธรรม) คือ ผู้ฉลาดในนัยแห่งธรรมมีสัจจะและปฏิเสธสมุปปาทเป็นต้น หรือผู้ฉลาดในเอกัตตนัยเป็นต้น

[๒๐] คำว่า อตฺถวิสสชฺชเนสฺสุ (คำตอบเนื้อความ) คือ คำตอบปัญหาในพระพุทฺธพจน์ (ธรรมสังคณี ข้อ ๑ หน้า ๒๑) ว่า อิเม ธมฺมา กุสลา (ธรรมเหล่านี้ชื่อว่ากุศล) เป็นต้น และคำอธิบายเนื้อความที่ประพันธ์ไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

คำว่า โวทานิยา (ฝ่ายหมดจด) นี้แสดงว่า ธรรมที่ไม่มีโทษประสงค์เอาว่าเป็นกุศลในเรื่องนี้ มิใช่ธรรมที่มีผลเป็นความสุข

พึงประกอบบทว่า บุคคลย่อมสอดส่องด้วยใจเพื่อประกอบนัยแสดงเนื้อความนั้นๆ

[๒๑] ท่านกล่าวว่า เยน हि (เพราะวิธีที่เป็นเครื่องสอดส่องหัวข้อหลักในการประกอบนัยแสดงเนื้อความนั้นๆ ชื่อว่า ทิสาลอจนนัย) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าคำว่า ทิสาลอจนเนน (ด้วยทิสาลอจนนัย) เป็นบทกถา คำนั้นจะมีเนื้อความไม่ต่างกันอย่างไร

นัยที่เป็นชื่อเรียกชื่อว่าไวหารนัย และนัยกระทำการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกัน
ชื่อว่า กรรมนัย ไม่ใช่नัยแสดงเนื้อความเหมือนนันทิยาวิภูญนัยเป็นต้น เพราะเป็นการ
สอดส่องหรือนำมาเชื่อมธรรมที่เป็นหัวข้อหลัก

ทวาทสप्तวรรณนา

(คำอธิบายกลุ่ม ๑๒)

[๒๓] คำว่า อปริโยสิตะ ปเท (ในบทที่ยังพูดไม่จบ) หมายความว่า ในบทที่ยัง
ไม่จบเมื่อเปล่งเสียง ความหมายก็คือ ในบทที่กระทำค้างไว้ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อว่าบทฟังมิได้
ในคำที่พูดจบแล้ว ไม่ใช่พยางค์

[คัมภีร์สัททตถกถาจินตากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อนิภูจितะ ปเท วณฺโณ

วากุขรํ นิภูจิตะ ปทํ

วากุยํ ตสฺสุมทาโย ต-

มณฺเฏณฺญาเปกฺขลฺกฺขณํ^{๔๔}

“พยางค์ คือ อักษรตัวหนึ่งๆ ในบทที่ยังพูดไม่จบ บท คือ คำที่พูดจบแล้ว

ประโยค คือ หมู่บทที่มีลักษณะเกี่ยวเนื่องกัน”]

บทย่อมเป็นเหมือนเคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์โดยเนื้อด้วยเนื้อความ เพราะบท
มีคำไวพจน์ แต่พยางค์ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะไม่มีคำไวพจน์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปริยาเยวเสน
อกฺขรณโต (เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์)

คำว่า น หิ วณฺณสฺส ปริยาโย วิชฺชติ (เนื่องจากคำไวพจน์ของพยางค์หาไม่) นี้
หมายถึง พยางค์ทีละตัวมี อ อักษรเป็นต้น ไม่ใช่อักษรโดยทั่วไป เพราะท่านได้แสดง
คำไวพจน์ของพยางค์นั้นว่าเป็นวณฺณและอักษรนั้นแหละ

ท่านแสดงเนื้อความของคำว่า อกฺขร แล้ว ได้กล่าวว่า เกณฺญฺเจน วณฺโณ (ชื่อว่า
วณฺณ เพราะความหมายอะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงเนื้อความของคำว่า วณฺณ โดยเนื้อด้วย
เนื้อความของคำว่า อกฺขร นั้น

ในพากย์นั้น ท่านใส่ใจคำทักท้วงว่า บทหรือประโยคก็แสดงเนื้อความได้ ไม่ใช่พยางค์อย่างเดียวนิไมใช้หรือ จึงกล่าวว่า วรรณ เอว หิ (เนื่องจากพยางค์ดำเนินต่อเนื่องกันไปโดยขณะเล็กน้อย ซึ่งบุคคลถือเอาโดยความเป็นบทเป็นต้น ย่อมแสดงเนื้อความนั้นๆ ตามที่ชาวโลกหมายรู้กัน) เป็นต้น

คำว่า ปทาภิภาเวน (โดยความเป็นบทเป็นต้น) หมายความว่า โดยความเป็นบทและพากย์

คำว่า ยถาสมฺพณฺธิ (ตามความเกี่ยวเนื่อง) หมายความว่า ตามที่ชาวโลกหมายรู้กัน

ความเป็นผู้แสดงเนื้อความของศัพท์และความเป็นสิ่งที่ถูกแสดงของเนื้อความตามสมควรแก่การหมายรู้ตามที่ชาวโลกเข้าใจกันว่า ศัพท์นี้แสดงเนื้อความนี้ เนื้อความนี้ถูกศัพท์นี้แสดง ชื่อว่า ความเกี่ยวเนื่อง

อีกนัยหนึ่ง ความไม่แยกจากกันของศัพท์และเนื้อความ ชื่อว่า ความเกี่ยวเนื่อง บทนามที่มีพยางค์เดียวอันสมควรแก่ความเกี่ยวเนื่องนั้น เช่น มา ศัพท์เป็นต้น ในคำว่า มา เอว มณฺณสิ (อย่าคิดอย่างนั้น)

คำว่า เกจิ (บางคน) คือ ผู้อยู่ในนิกายอภยคิริ ที่จริงแล้วท่านเหล่านั้นกล่าวถึงอภิธรรมเทศนาว่าเป็นเทศนาทางใจ ดังพระราหุลจารย์กล่าวว่า “เทศนาทางใจของพระพุทธเจ้าผู้มีกรุณาอันบริสุทธิยิ่ง ชื่อว่า อักขระ เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่ถ้อยคำ”

คำว่า สตวปฺปธานํ (ระบุถึงสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม]) หมายความว่า มีบุคคลสิ่งของเป็นประธาน เพราะในบทนามมีบุคคลสิ่งของปรากฏชัด กิริยาไม่ปรากฏชัด เช่น ผสฺโส (การกระทบ) แต่ในบทอาชยตกิริยาปรากฏชัด บุคคลสิ่งของไม่ปรากฏชัด เช่น ผุสฺติ (ย่อมกระทบ)

คำนั้นแสดงว่าบทนามระบุถึงสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม] บทอาชยตระบุถึงกิริยา

[คำว่า สत्व (สันสกฤตใช้เป็น สตตฺว, สत्व) มาจาก สนฺต ศัพท์ + ตฺว ปัจจัยในภาวะตัดทอน มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺตสฺส ภาโว สत्वฺ (สฺตวะ คือ ความเป็นสิ่งที่ปรากฏ) มีคำไวพจน์อีกคำหนึ่งว่า ทพฺพ (สันสกฤตใช้เป็น ทฺรพฺย) แปลว่า บุคคลสิ่งของ]

คำว่า กิริยาวิเสสคุณนินิตํ แปลว่า อันเป็นเหตุให้เข้าใจกิริยาโดยพิเศษ เพราะแสดงกิริยาไว้โดยพิเศษ ดัง ป อุปสรรคในคำว่า จิรปฺวาสิ (ผู้อยู่แยกกันนาน) นี้ แสดงว่า กิริยา ‘อยู่’ ถูกขยายให้พิเศษด้วยการแยกกัน

เอวํ ศัพท์แสดงกิริยาโดยพิเศษในคำว่า เอวํ มนสิ กโรถ (จงใส่ใจอย่างนี้), มา เอวํ มนสากตฺถ (อย่าใส่ใจอย่างนี้) เป็นต้น

เอวํ ศัพท์แสดงสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม]โดยพิเศษในคำว่า เอวํสีลา (ผู้มีปกติอย่างนี้), เอวํธมฺมา (ผู้มีสภาพอย่างนี้)

ความหมายก็คือ แม้บทนิบาตที่เหลือก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิริยาย... นิบาตปทํ (บทนิบาต คือ บทว่า เอวํ เป็นต้น อันเป็นเหตุแสดงกิริยาและสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม]โดยพิเศษ)

[บททั้ง ๔ จำพวกมีลักษณะต่างกัณดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทสาธนีกว่า]

นามํ อุปนมนตฺถํ	อาชฺยาดํ กุริยาลกฺขณํ
อุปสฺสโค วิเสสย	นิปาโต ปุรณาย จ. ^{๔๙}

“บทนามมีประโยชน์เพื่อน้อมไปสู่เนื้อความ]บทอาชฺยาดเป็นเครื่องสังเกต กิริยา บทอุปสรรคมีประโยชน์เพื่อให้รู้กิริยาโดยพิเศษ และบทนิบาตมีประโยชน์เพื่อทำบทให้เต็ม”]

ท่านกล่าวว่า สงฺเขปโต วุตฺตํ (กล่าวไว้โดยสังเขป) แล้วกล่าวว่า ปทาภิหิตํ (ที่บทกล่าวไว้) เพื่อเฉลยคำถามว่า สิ่งทีกล่าวไว้โดยสังเขปคืออะไร

อีกนัยหนึ่ง สิ่งทีกล่าวไว้โดยสังเขป เป็นเนื้อความทั้งสองอย่าง ได้แก่ เนื้อความที่แสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์ และแสดงไว้ก่อนด้วยบท

ถามว่า : ถ้ากลุ่มบทเป็นพากย์ ขอบเขตของพากย์นั้นคืออะไร

ตอบว่า : อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พากย์หนึ่งกำหนดด้วยขอบเขตอันเป็นที่สุดแห่งเนื้อความที่บุคคลประสงค์เอา

อาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณาลักษณะต่างๆ เป็นอันมากของพากย์นี้ แต่ลักษณะต่างๆ นั้นจะมีประโยชน์อะไรเล่า ฟังทราบว่าคุณสมบัติที่มีอาชญาต อพยยะ [อุปสรรคและนิบาต] การก และวิเสสนะ ชื่อว่าพากย์

ท่านใส่ใจคำทักท้วงว่า แม้บทก็แสดงเนื้อความมิใช่หรือ จึงกล่าวว่า ปทมุตตสวเนปิ हि (โดยแท้จริงแล้ว การรู้เนื้อความในขณะฟังบทล้วนๆ ย่อมมิได้ด้วยการเชื่อมกับบทอื่นที่ได้รับด้วยการติดตามมา[จากพากย์ก่อน]เป็นต้น ดังนั้น พากย์จึงแสดงเนื้อความโดยแท้) เป็นต้น

คำว่า อาการากิหิต นิพพจน์ แปลว่า รูปวิเคราะห์ซึ่งกล่าวไว้ในกรณการจำแนกพากย์
อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า อภิหิต (กล่าวไว้) คือ ปรากฏในพระบาลี
ความพิสดารของรูปวิเคราะห์ฟังทราบโดยนัยเป็นต้นว่า

นิพพานํ มคฺเคติ, นิพพานตฺถิเกहि वा มคฺคียติ, กิเลเส वा มาเรณโต คจฺจนตฺติ
มคฺโค.^{๔๐}

“มรรค คือ สภาวะแสวงหานิพพาน, สภาวะที่ผู้ปรารณานิพพานแสวงหา หรือ
สภาวะกำจัดกิเลสไปได้”

[คำว่า มคฺค ๓ ประการ คือ

- สภาวะแสวงหานิพพาน = นิพพานํ มคฺเคติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ = แสวงหา + อ
ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะที่ผู้ปรารณานิพพานแสวงหา = นิพพานตฺถิเกहि มคฺคียติ มคฺโค (มคฺค
ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สภาวะกำจัดกิเลสไปได้ = กิเลเส มาเรณโต คจฺจนตฺติ มคฺโค (มีศัพท์เดิมว่า มาเรณต-
คมน รัสสะ อา ใน มา เป็น อ, ลบ เรณตมน คงเหลือ ค อักษร และซ้อน ค อักษรด้วยนิรุตตินัย)]

ท่านระบุถึงข้อความนี้ว่า การแสดงรูปวิเคราะห์โดยพิสดารย่อมมีได้ เพราะกล่าวถึงนิเทศของรูปวิเคราะห์นั้น จึงกล่าวว่า นิพพจนวิตุถาโร นิรวเสสเสนตฺตา นิทุเทโส (นิเทศ คือ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยพิสดาร เพราะเป็นการแสดงรูปวิเคราะห์โดยประการทั้งหมด)

คำว่า ปเทหิ (บท) คือ บทอาขยาตเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของพากย์ หรืออันถูกจำแนกออกจากพากย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วากฺยสฺส วิภาโค (การจำแนกพากย์) และได้กล่าวต่อไปอีกว่า อปริโยสิตะ (บทเป็นส่วนหนึ่งของพากย์นั้น ในพากย์ที่ยังพูดไม่จบหรือยังมิได้จำแนก ส่วนการจำแนกพากย์เป็นส่วนหนึ่งของพากย์นั้น ในพากย์ที่พูดจบแล้วหรือจำแนกแล้ว) เป็นต้น

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “อาการะ คือ การจำแนกอักษรด้วยประเภทแห่งศัพท์เดิม (ปกติ = ลิงค์และธาตุ) ศัพท์ที่ลงท้ายศัพท์เดิม (ปัจจัย = วิภัติและปัจจัย) การลบ และการอาเทศ เป็นต้น นิพพจนะ คือ การจำแนกบทด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ) นิเทศ คือ การจำแนกพากย์ โดยแท้จริงแล้ว พยางค์ บท และพากย์ เป็นสิ่งที่ยังไม่ถูกจำแนก ส่วนกลุ่มศัพท์ ๖ เป็นสิ่งที่ถูกจำแนกแล้ว”

คำว่า ฉนฺนํ วจนํ (คำเป็นที่ ๖) คือ บทที่ ๖

คำว่า กาดพฺพํ (พึงตั้งไว้) หมายความว่า พึงตั้งไว้ในคาถาอย่างนี้ว่า พยางค์ บท พากย์ รูปวิเคราะห์ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ และการจำแนกพากย์ อันเป็นที่ ๖ หรือพึงตั้งคำว่าอาการะไว้เป็นที่ ๔ ด้วยการอธิบายความ

การกล่าวศัพท์ทั้งหมดย่อมมีด้วยพยางค์ บท และพากย์ ที่บุคคลจำแนกแล้วหรือยังมิได้จำแนก ไม่มีประการอื่นจากนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยานิมานิ (พยางค์เป็นต้นที่แสดงไว้ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า กลุ่มศัพท์ ไม่มีกลุ่มศัพท์ที่ไม่นับเข้าในกลุ่มศัพท์เหล่านี้) เป็นต้น

[๒๔] ท่านกล่าวว่า กาสียติ (ประกาศไว้) เป็นต้นเพื่อแสดงว่า กาสนา ศัพท์มีอรรถเป็นกรรมสาธนะ

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า อกฺขเรหิ สฺยุมมานะหิ (เนื่องจากเสียงที่บุคคลได้ยินย่อมกระทำวิธีพิเศษ[คือรวมกันเป็นข้อความ]แก่ผู้ฟังเสียง) เพื่อเฉลยคำถามว่า การแสดง

เนื้อความโดยสังเขปและการแสดงไว้ก่อนย่อมมิได้ด้วยบทก่อน แต่การอธิบายความที่มีบทเป็นขอบเขตยังถูกประสงค์อีกด้วย ดังนั้น การแสดงเนื้อความโดยสังเขปและการแสดงไว้ก่อนจึงมิได้ด้วยอักษรอย่างไร

คำว่า ปทตถสมปฏิบัติ (ความเข้าใจเนื้อความของบท) นี้ หมายความว่า ความเข้าใจเนื้อความที่บทสื่อถึง

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ตถา हि (สมจริงดังพระมหากษัตริย์จะจักกล่าว) เพื่อแสดงว่าเนื้อความตามที่กล่าวไว้ย่อมถูกให้สำเร็จโดยกล่าวถึงกิริยาแสดงโดยย่อที่เป็นการแสดงโดยสังเขปอันกระทำด้วยพยางค์ด้วยคำว่า อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ (ทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์) เป็นต้น

คำว่า วิชฺชนุตฺตานิกมฺมปณฺณตฺติ (วิชานา อุตตานิกัมมะ และปณฺณตฺติ) เป็นสมาหารวันทสมาสที่แสดงโดยความเป็นเอกพจน์ ดังนั้น คำนี้จึงเป็นวันทสมาส

คำว่า อุกฺเยน (ทั้งสองศัพท์) คือ ศัพท์ทั้งสองอย่างนี้ได้แก่ วิวรณา และวิชานา

เอว ศัพท์เป็นศัพท์ที่แสดงไว้ด้วยการลบในคำนี้ว่า เอเตหิ (ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้เท่านั้น

[คำว่า เอเตหิ ในเนตติปกรณ์ ข้อ [๒๔] ท่านให้เพิ่ม เอว ศัพท์ที่แปลว่า “เท่านั้น, นั้นเทียว, นั้นแหละ” เข้ามาเพื่อย้ำความ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ลุตตนิททิฏฐะ คือ แสดงไว้ด้วยการลบ หมายความว่า เมื่อประกอบ เอว ศัพท์แล้วให้ลบเสียเพื่อรักษาคณะนั้น ในบางคัมภีร์เรียกว่า เอวผลัตตะ คือ ความเป็นผลของ เอว ศัพท์ กล่าวคือ เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลในประโยค ดังข้อความกล่าวว่า

เอวาทิสตฺติยา เจว

อณฺณตฺตาโปหเนน จ.

ทฺวิธา สทฺโท อตฺถนฺตรํ

นิวตฺเตติ ยถารหํ.^{๙๑}

“ศัพท์ย่อมห้ามข้อความอื่นตามสมควรด้วยวิธี ๒ ประการ คือ ความสามารถของ เอว ศัพท์เป็นต้น และการปฏิเสธข้อความอื่น”

สทฺโท'ปลกฺขณาทิ'หิ

ปตฺตีตฺตเถ นิวตฺตติ'

กโรเตวผลตฺเตน

อณฺณตฺถาโปหเนน วา."^๒

“ศัพทีย่อมกระทำการห้ามข้อความที่รู้ได้ด้วยนัยที่เป็นเครื่องสังเกต (อุป-
ลักษณะนัย) เป็นต้น ด้วยความเป็นผลของ เอว ศัพทฺ หรือด้วยการปฏิเสธ
ข้อความอื่น (อัญญตฺถาโปहनัย)”

ท่านแสดงข้อความหลัก ๒ อย่าง คือ

๑. ความเป็นผลของ เอว ศัพทฺ (เอวผลัตตะ) เช่นคำว่า ปุริโส อาคฺจฺนติ (บุรุษมาอยู่)
อาจแปลโดยเพิ่ม เอว ศัพทฺเข้ามาเป็นรูปว่า ปุริโส เอว (บุรุษเท่านั้นมาอยู่) อรรถอวธารณะคือการ
ตัดสินของ เอว ศัพทฺนี้ห้ามบุคคลอื่นนอกจากบุรุษ ดังคัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวว่า

อวธารณผลตฺตา สทฺทปฺปโยคสฺส สพฺพมฺปิ วากฺยํ อนฺโตคฺชาวธารณนฺติ อาห “ไซติ ปทฺปุรณ-
มตฺเต นิปาโต”ติ."^๓

“แม้ประโยคทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายในได้ เพราะการประกอบศัพทฺมีอวธารณะเป็นผล
ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ไซติ ปทฺปุรณมตฺเต นิปาโต (คำว่า ไซ เป็นนิบาตในการทำบท
ให้เต็มเท่านั้น)”

สพฺพสฺสเมว ปทานํ อวธารณผลตฺตา วินาปิ เอวการํ อวธารณตฺถโ วิณฺณายตฺติ อาห “เตเนว
อชฺชมาจาเรนา”ติ."^๔

“อรรถอวธารณะย่อมเป็นที่รู้ได้แม้โดยปราศจาก เอว ศัพทฺ เพราะบททั้งหมดมีอวธารณะ
เป็นผล ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เตเนว อชฺชมาจาเรน (ด้วยความประพฤติผิดนั้นแหละ)”

๒. การปฏิเสธข้อความอื่น (อัญญตฺถาโปหนะ) คือ การเพิ่มประโยคปฏิเสธเข้ามาเป็น
ปารุสเสอีกหนึ่งประโยค เช่น เมื่อกล่าวว่า ปุริโส อาคฺจฺนติ (บุรุษมาอยู่) แล้วให้เพิ่มอีกประโยคหนึ่ง
ต่อท้ายว่า น อิตฺถิ อาคฺจฺนติ (ไม่มีสตรีมา)]

ท่านแสดงผลของการห้ามข้อความทั้งสิ้นตามที่ต้องการด้วยคำว่า สงฺกาสนา...
อภาวโต (เพราะไม่มีเนื้อความของเทศนาที่พ้นไปจากสังกาสนา เป็นต้น) นี้

อาทิ ศัพทฺในคำว่า อุกุชฺฌนาทิ รวบรวมกิริยาแสดงโดยพิสดาร เป็นต้น

[๒๕] คำว่า สมมา ยุตุโต (ประกอบไว้ดี) หมายความว่า ประกอบไว้โดยชอบคือ ไม่แปรผัน และประกอบไว้โดยสิ้นเชิง สมจริงดังคำกล่าวว่า ออนุนา (ถ้วน) โดยแท้จริงแล้ว ข้อความในพระบาลีทั้งหมดนับเข้าโดยสิ้นเชิงด้วยกลุ่มอรรถและอรรถนัย ฉะนั้นจึงกล่าวคำ เป็นต้นว่า สัพพสฺส หิ (ความจริงแล้วข้อความในพระบาลีนับเข้าในอรรถนัย ๓ และแสดง ลักษณะพิเศษมีการแสดงโดยย่อ เป็นต้น)

[๒๖] ถามว่า : เหตุใดจึงไม่นับเหตุใกล้คือมูลบทในเรื่องนี้

ตอบว่า : เพราะไม่มีเนื้อความของบทอื่น[นอกเหนือจากกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ] ที่จริงแล้วมูลบทเป็นเหตุใกล้ของนัยทั้งหลาย เพราะเป็นเพียงเหตุเกิด ดังนั้น นัยนี้จึงกล่าวไว้แล้ว [หมายความว่า เมื่อแสดงนัยก็เป็นอันแสดงเหตุใกล้ของนัยคือมูลบทไว้โดยปริยาย] ฉะนั้นจึงกล่าวว่ อิติ วินิมุตโต โกจิ เนตติปทตฺโถ นตฺถิ (ไม่มีเนื้อความของบทในเนตติปกรณใดๆ ที่พ้นไปจากกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านี้)

คำว่า เนตฺติยา (ตามนัย) คือ ตามนัยที่เป็นเหตุ

[ข้อความนี้แสดงว่า สุมา วิภัตติใน เนตฺติยา ลงในอรรถเหตุด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๖) ว่า การณตฺถे จ (ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถว่าเหตุ) แปลว่า “เพราะ” แต่ในที่นี้แปลว่า “ตาม” เพื่อให้เหมาะสมกับภาษาไทย]

คำว่า หารา สัณฺเณตพฺพา (พึงอธิบายหาระไว้) หมายความว่า พึงขยายหาระไว้ ด้วยการอธิบายเนื้อความของพระพุทฺทพจน์

คำว่า สุวายั คือ ลำดับการอธิบายหาระและนัยนั้น หมายความว่า หาระและนัยแสดงไว้ในเนตติปกรณโดยลำดับใด บัณฑิตพึงประกอบหาระและนัยโดยลำดับนั้นโดยเนื่อง ด้วยการอธิบายความในพระพุทฺทพจน์

คำว่า เอว สิทฺเธ (เมื่อสำเร็จอย่างนี้) หมายความว่า เมื่อสำเร็จตามลำดับแห่งการแสดงนั้นแหละ

คำว่า อยั อารมฺโม (การปรารภหาระไว้ก่อนนั้น) หมายความว่า การปรารภที่ดำเนินไปอย่างนี้ว่า โสฬส หารา ปจฺม (หาระ ๑๖ ประการ พึงประกอบไว้ก่อน)

คำว่า อิมมตถ์ (ข้อความนี้) คือ ข้อความกล่าวคือการกำหนดที่จะกล่าวต่อไปนี้

ถามว่า : ถ้าหระและนัยพึงประกอบไว้ในพระพุทฺธพจน์ตามลำดับที่แสดงไว้นั้นแหละ ลำดับนั้นไม่มองหาเหตุหรือ หรือว่ามองหาเหตุ หนึ่ง ในเรื่องนี้ ถ้าลำดับของหระและนัยไม่มองหาเหตุ เมื่อกล่าวเนื้อความหลายประการก็ย่อมกล่าวไว้โดยลำดับอย่างหนึ่งแน่นอน

ตอบว่า : หากเป็นเช่นนั้นก็พึงประกอบไว้ในพระพุทฺธพจน์ด้วยลำดับอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนั้นการกำหนดแน่นอนพึงหาประโยชน์มิได้

ถามว่า : ถ้าลำดับดังกล่าวมองหาเหตุ เหตุนั้นคืออะไร

ตอบว่า : บัณฑิตพึงแสวงหาเนื้อความเท่านั้นในเรื่องนี้โดยไม่กระทำการแสวงหาเหตุ

ท่านประสงค์ข้อความข้างต้นแล้วกล่าวว่า นายมนุโยโค น กตฺถจิ อนุกฺกเม นิวิสติ (คำถามนี้ไม่สมควร เพราะไม่อยู่ในลำดับอย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อจะพิจารณาเหตุแห่งลำดับโดยดำริว่าเราได้ตั้งใจจะกำจัดมโนรชของท่านผู้เป็นที่รักของเทวดา จึงแสดงเหตุของการแสดงเทศนาหระในเบื้องต้นก่อนด้วยคำว่า อปิ จ (อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น ที่อาศัยของพระธรรมเทศนา คือ อัสนาหะ อาทีนวะ และนิสสรณะ ตัวเทศนา คือ การชักชวน

คำว่า ปกติยา (โดยปกติ) คือ โดยสภาพ

คำว่า ปติฏฺฐาภาวโต (เป็นที่ตั้ง) คือ เป็นที่อาศัยแม้จะปราศจากการนำออกแสดง พระอรรถกถาจารย์ย่อมกระทำเนื้อความตามที่กล่าวแล้วให้ปรากฏชัดด้วยคำว่า ตถา हि वक्षति (สมจริงดังคำกล่าว[ในวิจยหารวิภังค์])

แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า วิจยานนฺตรํ แปลว่า ต่อจากวิจยหระ

แม้คำที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

คำว่า ตถา हि (สมจริงดังคำกล่าวต่อไป) กล่าวถึงการถือเอาธรรมที่แม้มิได้กล่าวไว้ ซึ่งเป็นธรรมที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม และได้กำหนดสภาวะไว้แล้วตามเหตุต่อๆ มาโดยความมีลักษณะเสมอกัน

คำว่า อตฺถโต นิหฺวเรตฺตานํ (ธรรมที่นำมาแสดงไว้โดยย่อ) หมายความว่า ธรรมคือพระบาลีที่นำมาจากพระพุทฺธพจน์ซึ่งอธิบายอยู่ อันยกขึ้นแสดงจากพระพุทฺธพจน์อื่นโดยเนื้อความโดยย่อมีการยกขึ้นแสดงเนื้อความ[ที่มุ่งหมาย]และการเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง

ท่านกล่าวว่า นิรวเสสโต (โดยสิ้นเชิง) เพราะควรพิจารณาธรรมที่ได้รับโดยศัพท์และลักษณะอื่นในจตุพฺพหหาระนี้

คำว่า อตฺถสฺส (อรรถ) คือ ข้อความที่ศัพท์สื่อถึง

คำว่า ฐมฺมสฺส (ธรรม) คือ สภาวธรรม

คำว่า ตตฺถ ตตฺถ ตํ อภินิโรเปติ แปลว่า ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ในอรรถและธรรมนั้นๆ คือ ย่อมเรียกว่าสิ่งนี้มีชื่ออย่างนั้น

[เนตติปกรณและเนตติอรรถกถา ฉบับฉฐสสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ตถา ตถา ตํ อภินิโรเปติ แปลว่า “ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ” แต่เนตติฎีกามีรูปว่า ตตฺถ ตตฺถ แทน ตถา ตถา จึงแปลว่า “ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ในอรรถและธรรมนั้นๆ” สันนิษฐานว่าคำว่า ตตฺถ ตตฺถ คงจะเปลี่ยนเป็นรูปว่า ตถา ตถา ด้วยการจารต่อๆ กันมา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ท่านกล่าวว่า อนวเสสปริยาทานํ (การประมวลข้อความทั้งสิ้น) เพราะถือเอาอรรถและธรรมโดยสามัญทั่วไปด้วยบททั้งสองว่า อตฺถสฺส (ของอรรถ) และ ฐมฺมสฺส (ของธรรม) สมจริงดังคำกล่าวว่า ตตฺถ ตตฺถ (ในอรรถและธรรมนั้นๆ)

คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) หมายความว่า ท่านแสดงถึงการปฏิบัติชอบที่ปรากฏด้วยความเป็นไปแห่งเนื้อความในพระดำรัสว่า ปุณฺณปุณฺณ คพฺภมฺมุเปติ (ย่อมเข้าถึงการเกิดบ่อยๆ) นี้ เหมือนที่ได้กระทำการประมวลข้อความทั้งสิ้นซึ่งแสดงให้เห็นเนื้อความทั้งหมด

ไว้ในจตุพหุหาระ ด้วยเหตุนี้ ตถา ศัพท์จึงมีความหมายว่า ดิ่ง [คือ ดิ่งข้อความข้างหน้า มาสู่ประโยคหลัง = อนุกัฏมณะ]

คำว่า เตเนว (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะการเทียบเคียงพระพุทฺธพจน์อื่นเป็นวิธีเวียนไปหาธรรมอื่นที่เสมอกันหรือไม่เสมอกัน

คำเป็นต้นว่า ยโต (เพราะในวิภักติหารวิภังค์ได้ปรารภ) หมายความว่า เพราะการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันเป็นวิธีจำแนกสภาวธรรมทั่วไปเป็นต้น

คำว่า ปฏิวิภตฺตสภาเว แปลว่า ธรรมที่จำแนกสภาพไว้ด้วยความเสมอกัน

คำว่า เต ธมฺมา (ธรรมเหล่านั้น) คือ ธรรมที่เวียนไปโดยความตรงกันข้าม

ท่านกล่าวว่า ปรียา...สุโพนนฺจ (การจำแนกบัญญัติของคำไวพจน์แห่งธรรมที่ปรากฏในพระพุทฺธพจน์ซึ่งรู้อยู่ในปัญญาตติหารวิภังค์) เพราะการแสดงคำไวพจน์อย่างเดียวไม่อาจกำหนดประเภทของบัญญัติได้

คำว่า ปุจฺฉาวิโสธน์ (การชำระคำถาม) คือ การตอบ

คำว่า อารมฺภวิโสธน์ (การชำระใจความ) คือ การแสดงเนื้อความของเทศนา

การพิจารณาทั้งสองอย่างนั้นย่อมมีได้แก่ผู้ไม่สับสนในธาตุเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ธาตายนฺตา...สมฺปาเทตฺ (การชำระคำถามและใจความของเนื้อความแห่งบทในพระพุทฺธพจน์ที่ยังลงแล้วในธาตุและอายตนะเป็นต้น บุคคลย่อมเข้าใจได้โดยง่าย)

พึงทราบว่ข้อความข้างต้นนี้น่าออกแสดงไว้ด้วยอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า สุทฺโธ อารมฺโห (มีการชำระใจความ) เป็นต้น

[คัมภีร์เนตติฎีกาเรียกเนตติปกรณ์ว่า พระบาลี ไว้หลายแห่ง และเนตติปกรณ์ก็มีคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายความสืบทอดกันมาเหมือนพระบาลีอื่น ดังนั้น เนตติปกรณ์จึงจัดเข้าในพระไตรปิฎกเหมือนสาวกภาษิตอื่น คือ เถรคาถา เถรีคาถา จุฬนิทเทส มหานิทเทส และปฏิสัมภิตามรรค]

คำว่า การณากาโร (ความเป็นเหตุ) หมายถึง ปทัฏฐาน

คำว่า ปเภทโต เทสนากาโร (การแสดงจำแนก) หมายถึง คำไวพจน์

คำว่า นิทุธาเรตฺวา วุจฺจมานานิ (นำมาแสดงไว้) หมายความว่า ยกขึ้นกล่าว

คำว่า สุตฺตสฺส อตฺถํ ตถตฺตาวโพราย (เพื่อความเข้าใจเนื้อความของพระพุทฺธพจน์อย่างถูกต้อง) หมายความว่า เพื่อหยั่งเห็นสัจจะ ๔ โดยมีความเข้าใจเนื้อความของบทแห่งพระพุทฺธพจน์เป็นแนวทาง

ท่านกล่าวถึงคำอธิบายอรรถนัย ๓ ที่เกี่ยวกับเวไนยชน ๓ ว่า เวเนยฺยตฺตยปฺปโยชิต (เนื่องด้วยเวไนยชน ๓) โดยแท้จริงแล้ว เวไนยชน ๓ ที่ได้รับผลของการอธิบายนั้นเมื่อมีปัจจัยเพียบพร้อม ย่อมได้ชื่อว่าประกอบประโยชน์ไว้

คำว่า ตทฺถกฺกเมเนว (ตามลำดับการแสดงแก่เวไนยชนเหล่านั้น) หมายความว่า ตามลำดับการแสดงแก่เวไนยชนมีอุคฺคิฉิฏฺฐญฺเป็นต้นนั้นนั่นแหละ

คำว่า เต คือ อรรถนัย ๓

คำว่า เตสํ คือ อุคฺคิฉิฏฺฐญฺ เป็นต้น

ความมีอุปการะมากแก่บุคคล ๓ ย่อมมีได้ด้วยการแสดงโดยสังเขป ปานกลาง และพิสดารของอุเทศเป็นต้น ฉนฺได นัยเหล่านั้นจึงมีอุปการะมากแก่เวไนยชนตามลำดับ ฉนฺตํ

คำว่า เตสํ คือ อรรถนัย

คำว่า ตสฺส คือ ข้อความของอรรถนัย

คำว่า ตตฺถ คือ ในลักษณะนั้น

คำว่า สมฺภูจฺจํ แปลว่า เหตุเกิด

คำว่า อเนกธา (โดยประการต่างๆ) หมายความว่า โดยประการเป็นอันมาก คือ สัททนัย (นัยทางไวยากรณ์ที่มีสูตรกำกับ) และนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรกำกับ)

คำว่า ปทฺตโถ (เนื้อความของบท) หมายความว่า เนื้อความของศัพท์

คำว่า วิธิ อนฺวาทิ (วิธีและอนุวาท) หมายความว่า ควรเข้าใจการจำแนกอย่างนี้ว่า คำนี้เป็นวิธี คำนี้เป็นอนุวาทในพากย์นี้

คำว่า สมาธาทัพโพ แปลว่า ควรแก้ไข

คำว่า อนุสนธิยา อนุรูป นิคเมตตพฺพํ (ควรสรุปให้เหมาะสมกับอนุสนธิ) หมายความว่า ควรสรุปคำอธิบายให้เหมาะสมกับอนุสนธิที่มีเทศนาซึ่งจะกล่าวต่อไปปรากฏแล้วในพระพุทธพจน์

คำว่า ปโยชนํ (ประโยชน์) คือ ผล

คำว่า ปิณฑตฺโถ (ใจความ) คือ ข้อความย่อ

คำว่า อนุสนธิ (คำเชื่อมประโยค) คือ คำเชื่อมประโยคมีการเชื่อมคำถาม เป็นต้น

คำว่า อุโปคฺขมาโณ แปลว่า ตัวอย่าง

คำว่า จาลนา แปลว่า คำถาม[เนื้อความของบท]

คำว่า ปจฺจุปฺปจฺจํ แปลว่า คำตอบ

คำกล่าวจำแนกส่วนของบทมีศัพท์เดิมเป็นต้น ชื่อว่า เกทกถา เช่น ทิพฺพนฺตํ ตีเตวา^{๕๕} (เทพ คือ ผู้รู้โรจน์)

คำแสดงเนื้อความของบท ชื่อว่า ตัตตวกถา เช่น พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจริยโก^{๕๖} (พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้เองปราศจากครู ชื่อว่า พุทฺธะ)

การกล่าวคำไวพจน์ ชื่อว่า ปริยายวจนะ เช่น ปญฺญา ปชานนา^{๕๗} เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า เต อธิ กติปยหารสงฺคหิตา (แม้คำอธิบายดังกล่าวก็นับเข้าในหาระเหล่านี้) เพราะนับเข้าในบางส่วนของวิยหาระ ยุตติหาระ จตุพฺพยหาระ ปรีวตฺตนหาระ และจัดว่าเป็นเววจนหาระ

ความเป็นธรรมของเหตุพึงทราบโดยนัยว่า อตฺตโน ผลํ ธาเรตฺติ ธมฺโม (ธรรม คือ สภาวะทรงผลของตนไว้)

ท่านกล่าวว่า การโก สมฺปาปโกติ ทฺวิโธ (๒ อย่าง คือ การกเหตุ = เหตุก่อให้เกิดผล และสัมปาปกเหตุ = เหตุให้บรรลู่ถึง) โดยนับอุปการเหตุเข้าในการกเหตุ เพราะเป็นสิ่งที่กระทำให้รู้

ท่านจะแสดงเหตุที่ยังจักขุประสาทและเมล็ดพืชเป็นต้นให้เกิดขึ้น จึงกล่าวว่า ปุณ...ติวิธ (๓ อย่าง คือ การกเหตุ = เหตุก่อให้เกิดผล ญาปกเหตุ = เหตุให้อนุমানรู้ และ สัมปาปกเหตุ = เหตุให้บรรลุถึง) เป็นต้น

- เหตุเหตุ (เหตุแท้, มูลเหตุ) คือ กุศลเหตุมีโลภะเป็นต้น และอกุศลเหตุมีโลภะเป็นต้น ที่ปรากฏโดยพระพุทธพจน์ ^{๔๘} ว่า ตโย กุศลเหตุ (กุศลเหตุมี ๓) เป็นต้น

- ปัจจัยเหตุ (เหตุอุปถัมภ์) คือ เหตุที่ปรากฏโดยพระพุทธพจน์ ^{๔๙} ว่า จตฺตาโร โข ภิกฺขเว มหาภูตา เหตุ, จตฺตาโร มหาภูตา ปจฺจโย รูปกฺขนฺธสฺส ปณฺณาย (ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์) เป็นต้น

- อุตตมเหตุ (เหตุสูงสุด) คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรมในวิบากของตน

- อสาธารณเหตุ (เหตุไม่ทั่วไป) คือ จักขุประสาทและเมล็ดพืชเป็นต้นที่ไม่ทั่วไป แก่จักขุวิญญาณและหน่อเป็นต้น

แม้กุศลกรรมและอกุศลกรรมจะมีความเป็นธรรมอุปถัมภ์ การถือเอาอีกมีประโยชน์ เพื่อแสดงความเป็นเหตุเฉพาะของผลที่ดีและไม่ดี ส่วนการถือเอาเสี่ยงและอริยมรรคอีก มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นเหตุที่ให้อำนาจและให้บรรลุ

เหตุไม่ทั่วไปของหน่อเป็นต้นก็ชื่อว่าเหตุเสมอกับผล เพราะเป็นเหตุให้เกิดสิ่งที่มีประเภทเสมอกันคือเมล็ดพืชเป็นต้น

เหตุทั่วไปก็ชื่อว่าเหตุไม่เสมอกับผล เพราะเป็นสิ่งที่เกิดจากประเภทที่ไม่เสมอกัน มีน้ำจำนวนมาก เป็นต้น

เหตุที่มีในกระแสรูปนามที่เนื่องด้วยอินทรีย์ [สิ่งที่มีชีวิต] ชื่อว่า อัชฌัตติกเหตุ (เหตุภายใน)

เหตุอื่นจากนั้นชื่อว่า พาทิรเหตุ (เหตุภายนอก)

บางคนกล่าวว่า “เหตุที่มีในกระแสรูปนามของตน ชื่อว่า อัชฌัตติกเหตุ เหตุอื่นจากนั้นชื่อว่า พาทิรเหตุ”

ปริศคาหกเหตุ คือ เหตุอุปถัมภ์

ปริมปรเหตุ (เหตุต่อๆ มา) คือ เหตุที่เป็นอุปนิสัยปัจจัย

แม้พระนิพพานมิได้เกิดขึ้น[จากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง] การที่พระนิพพานเป็นผลของมรรคย่อมมิได้โดยอ้อม เหมือนการที่มรรคเป็นเหตุของพระนิพพาน เพราะบุคคลบรรลุการละสมุทัยและการดับสมุทัยได้ด้วยการบรรลุธรรม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ผลปริยาโย ลพุกติ (ชื่อว่าผลย่อมมิได้)

ปฏิบัติชฆมานภูมि (ภูมิของผู้ปฏิบัติอยู่) คือ ธรรมที่เป็นมรรค

ปฏิบัติชนภูมि (ภูมิของผู้ปฏิบัติแล้ว) คือ ธรรมที่เป็นผล

คำว่า กิจจโต (หน้าที่) คือ หน้าที่ของตน

คำว่า ลกฺขณโต (ลักษณะพิเศษ) คือ เครื่องหมายรู้

คำว่า สามณฺณโต แปลว่า ลักษณะทั่วไป คำนี้รวมเอาความมีเหตุเสมอกัน ความมีผลเสมอกัน และความมีอารมณ์เสมอกัน

คำที่พึงกล่าวในเรื่องนั้น ได้กล่าวไว้ในคำอธิบายนิเทศของลักษณะหระนั้นแหละ

หนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบการจำแนกนัยโดยเนื่องด้วยการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, ความขัดแย้ง, ฐานะ, สถานที, คุณลักษณะ, การอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น และความสามารถ เป็นต้น

พึงทราบการจำแนกนัยดังต่อไปนี้ :-

การประกอบร่วมกัน เช่น นาฬิ กิขเว อณฺเฏ เอกธมฺมมุปี สมฺนุสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปรวิตฺตํ, ยถฺยํ จิตฺตํ^{๑๐๐} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ทำเนนไปเร็วเหมือนจิตนี้) ในพระพุทฺธพจนนี้ตรัสว่าจิตดำเนินไปเร็ว แม้เจตสิกก็ดำเนินไปเร็ว เพราะแสดงการประกอบร่วมกับจิตของเจตสิกเหล่านั้นในที่อื่น เนื่องจากเจตสิกประกอบร่วมกับจิต

[คำว่า อณฺณตฺถ เนสํ จิตฺเตน สมฺปโยคทีปนโต (เพราะแสดงการประกอบร่วมกับจิตของเจตสิกเหล่านั้นในที่อื่น) เป็นเหตุหลักในที่นี้ จึงสัมพันธ์ สมฺปโยคทีปนโต ว่าเป็นบทเหตุใน คหิตา

คำว่า ตัมปะโยคโต (เนื่องจากเจตสิกประกอบร่วมกับจิต) เป็นเหตุช่วยที่อธิบายเหตุหลักอีกทอดหนึ่ง จึงสัมพันธ์คำนี้เป็นบทเหตุใน สมปะโยคที่ปนโต

ฉบับแปลเล่มนี้มักแปลเหตุหลักว่า “เพราะ” และแปลเหตุช่วยว่า “เนื่องจาก” ในทุกแห่ง]

อีกนัยหนึ่ง เช่น สณฺณิโน^{๑๑๑} (ผู้มีสัญญา) โดยแท้จริงแล้ว แม้การที่บุคคลเหล่านั้นมีเวทนาและเจตนาเป็นต้นก็เป็นอันแสดงไว้ด้วยการกล่าวถึงการประกอบด้วยสัญญา เพราะประกอบรวมกัน

การประกอบแยกกัน เช่น อเหตุกา^{๑๑๒} (ธรรมที่ไม่มีเหตุ) อธิบายได้ว่า ธรรมที่ประกอบรวมกับเหตุได้ชื่อว่า สเหตุกะ (ธรรมที่มีเหตุ) ดังนั้น ธรรมที่ตรงกันข้ามกับธรรมดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะประกอบแยกกัน [มิใช่หมายถึงรูปธรรมที่ไม่ประกอบกับเหตุ]

อีกนัยหนึ่ง เช่น อสณฺณิโน^{๑๑๓} (ผู้ไม่มีสัญญา) โดยแท้จริงแล้ว ท่านประสงค์เอาความเป็นไปแห่งธรรม[มีเวทนาเป็นต้น]ที่ไม่ประกอบกับสัญญาในที่นี้ มิได้ประสงค์ความไม่มีสัญญาเท่านั้น

ความขัดแย้ง เช่น เมื่อกล่าวว่า อฏฺฐมโก^{๑๑๔} (บุคคลที่ ๘ คือ พระโสดาบัน), สทฺธานุสारी^{๑๑๕} (ผู้คล้อยตามศรัทธา คือ พระอริยบุคคลผู้มีศรัทธามากในขณะบรรลุมรรคแรกด้วยการหยั่งเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง) บุคคลย่อมรู้ถึงการละสังโยชน์ ๓ ในกระแสรูปนามนั้น

เช่นเดียวกันนี้ เมื่อกล่าวว่า สติ วา อุปาทิสเส อนาคามิตา^{๑๑๖} (หรือเมื่อยังมีความยึดมั่นหลงเหลืออยู่ ก็จะมีบรรลุนาคามีผล) ย่อมรู้ถึงการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ เมื่อกล่าวว่า ทิฏฺฐเจว ธมฺเม อญฺเฆ (อรหัตตผลในปัจจุบันชาติ) ย่อมรู้ถึงการละสังโยชน์โดยสิ้นเชิง

[ความเป็นพระอริยบุคคลย่อมมีได้ด้วยการละสังโยชน์ที่ตรงกันข้าม ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงพระโสดาบันก็เป็นการแสดงการละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส]

ฐานะ เช่น อพฺยากตา ธมฺมา^{๑๐๗} (ธรรมที่เป็นอภัยากฤต) บุคคลย่อมรู้โดยฐานะว่าเป็นธรรมที่กล่าวไม่ได้โดยความเป็นกุศลหรืออกุศล [เพราะกล่าวต่อจากคำว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศล), อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศล)]

อีกนัยหนึ่ง เช่น เมื่อกล่าวว่า อุปธิ หิ นรสฺส โสจนา^{๑๐๘} (อุปธินั้นแหละเป็นความเศร้าโศกของปวงชน) ความจริงแล้วย่อมรู้ว่าธรรมภายนอกประสงค์เอาว่าเป็นอุปธิในเรื่องนี้

ความปรากฏชัด เช่น สีเตนปิ รูปปติ, อุณฺเหรณปิ รูปปติ^{๑๐๙} (ย่อมแปรปรวนด้วยความเย็นบ้าง ความร้อนบ้าง) เป็นต้น ความเป็นรูปของธรรมที่จำแนกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูปย่อมมีด้วยความปรากฏชัดมี สัต คัพพ์ เป็นต้น ความเป็นรูปของธรรมอื่น[คือจิตและเจตสิก]ย่อมไม่มี

[แม้จิตและเจตสิกจะแปรปรวนเหมือนรูป เพราะอยู่ภายใต้กฎของความไม่เที่ยง แต่ความแปรปรวนของจิตและเจตสิกไม่ปรากฏชัดเหมือนรูปที่แปรปรวนเมื่อประจวบกับความเย็น ความร้อน เป็นต้น จึงเรียกรูปธรรมที่จำแนกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูปว่าเป็นรูป ไม่เรียกจิตเจตสิกว่าเป็นรูป]

การอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น เช่น กายปสฺสทฺธิ^{๑๑๐} (ความสงบแห่งหมูนามคือกองเจตสิก), กายายตน^{๑๑๑} (อายตนะคือร่างกาย) กาย ศัพท์แรกกล่าวถึงหมู่ ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ยา ตสฺมี สมเย เวทนาขุณฺโณสฺส สมฺมาขุณฺโณสฺส สงฺขารขุณฺโณสฺส ปสฺสทฺธิ ปฏฺธิ-
ปสฺสทฺธิ ปสฺสมภนา ปฏฺธิปสฺสมภนา ปฏฺธิปสฺสมภิตตํ, อโย ตสฺมี สมเย กายปสฺสทฺธิ โหติ.^{๑๑๒}

“การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบระงับแห่งเวทนาขันธ์ สัญญา-
ขันธ์ สังขารขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า กายปัสสทฺธิ มีในสมัยนั้น”

ส่วน กาย ศัพท์อื่น[ใน กายายตน์] กล่าวถึงปสาทรูป เพราะอยู่ใกล้กับ อายตน์ ศัพท์

ความสามารถ เช่น สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ^{๑๑๓} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่), สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺหสฺส^{๑๑๔} (ทุกคนกลัวอาชญา), สพฺพาวนตํ โลกํ เมตฺตา-
สหคเตน เจตสา...ผริตฺวา วิหริตฺติ^{๑๑๕} (ย่อมแผ่ไปสู่โลกทั้งหมดด้วยจิตที่ประกอบด้วยเมตตา)
เป็นต้น

อนึ่ง ในประโยคที่ว่า สัพพ ภิกขเว อาทิตตํ นี้ แม้ สัพพ ศัพท[โดยทั่วไป]จะแสดงเหล่าสัตว์ทั้งหมดอยู่ แต่ สัพพ ศัพท[ในที่นี้]เป็นคำแสดงบางส่วน เพราะกล่าวถึงเนื้อความที่มองหากิริยาเผา [คือ สัพพ ศัพทในประโยคนี้นี้จัดเป็นปเทศสัพพะ คือ สัพพะที่แสดงข้อความบางส่วน เพราะหมายถึงธรรมที่ถูกไฟกิเลสและชาติทุกข์เป็นต้นเผาเท่านั้น อันได้แก่ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัสสสะ และสุขเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสสสะ เป็นต้น มิได้หมายรวมถึงธรรมอื่นที่ไม่ถูกเผา]

แม้ โลก ศัพทในคำว่า สัพพาวนตํ โลกํ ก็แสดงความหมายว่าเหล่าสัตว์ เพราะอัปมัณฺญามีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์

[โลก ศัพทใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สัตว์โลก   โลกคือเหล่าสัตว์
๒. โอกาสโลก   โลกคือสถานที่อยู่ของเหล่าสัตว์
๓. สังขารโลก   โลกคือสังขารอันได้แก่รูปนาม

อย่างไรก็ตาม โลก ศัพทในที่นี้ใช้ในความหมายแรกเท่านั้น เพราะเมตตาเป็นหนึ่งในอัปมัณฺญาเจตสิกที่มีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์]

นอกจากนั้น ในอุททาหรณ์ว่า มาตริ ปิตริ หนตฺวา^{๑๖๖} (ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา) บุคคลย่อมรู้ว่าพระพุทธเจ้าทรงหมายถึงบาปกรรมบางอย่างเช่นนั้นที่อยู่ในฐานะเหมือนมารดาบิดา โดยตรัสไว้ตามเวไนยชน เพราะมีการปฏิเสธโดยสิ้นเชิง [คือ ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าชัตติย-ราชอีกสององค์ ทำลายรัฐพร้อมทั้งเจ้าพนักงาน] และแสดงไว้ว่ากรรมคือการฆ่ามารดาบิดามีโทษมาก[ในพระพุทธดำรัสอื่น] แต่ทรงอนุญาตเรื่องนั้นที่กระทำไว้ในที่นี้

ถามว่า : บาปกรรมเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ ตัณหาและมานะ เพราะตัณหาเหมือนมารดาให้กำเนิดเหล่าสัตว์ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ตณฺหา ชนฺติ ปริสํ^{๑๖๗} (ตัณหายังบุคคลให้เกิดขึ้น)

มานะอยู่ในฐานะเหมือนบิดา ดังคำกล่าวว่า “ฉันเป็นบุตรของพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชาโน้น” เพราะการเชิดชูตนโดยอาศัยมานะนั้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สามตฺถิยาที่นี้ (ความสามารถเป็นต้น) รวบรวมสถานที่และ
ปกติเป็นต้น

[ในคัมภีร์ปิยคสฺสทฺธิซึ่งแต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ มีข้อความว่า

สโยคา วิปปโยคา จ	สาหจริยา วิโรธโต
อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา	สทฺทนฺตรสมิปโต.
สามตฺถโยจฺจิตฺยเทเสหิ	กาลพฺยตฺตานูรูปโต
อุปจารากากุเกท-	สมพฺนเรหฺพุลกฺขณา.
วจฺนา จ ตทฺทคฺคฺตา	ปธานตฺตาดิอาทิหิ
สทฺทตฺถา ปวิขฺชนเต	น สทฺทาเยว เกวลา. ^{๑๑๘}

“เนื้อความของศัพท์ย่อมถูกจำแนกโดยการประกอบร่วมกัน, การประกอบ
แยกกัน, ความเป็นไปร่วมกัน, ความขัดแย้ง, เนื้อความ, ฐานะ, คุณลักษณะ,
ความใกล้เคียงกับศัพท์อื่น, ความสามารถ, ความเหมาะสม, สถานที่, กาลเวลา, ความ
ปรากฏชัดตามลึงค์, ความสมควร, อุปจาระ (คำที่กล่าวเป็นสำนวน), อากัปกริยา
พิเศษ, ความสัมพันธ์, อุปลักษณะนัย (นัยที่เป็นเครื่องสังเกต, การแสดงสิ่งใด
สิ่งหนึ่ง แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด), พจน์, ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น
และปธานนัย (การแสดงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญ แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด) เป็นต้น
ไม่พึงจำแนกศัพท์อย่างเดียว”

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ มีตามลำดับดังนี้ว่า

๑. การประกอบร่วมกัน เช่น สกิโสรา เณฺ ทียตุ (จงให้แม่ม้าที่มีลูกม้า) คำว่า เณฺ
แปลว่า แม่ม้า เพราะประกอบร่วมกับลูกม้าคือ กิโสรา

๒. การประกอบแยกกัน เช่น อกิโสรา เณฺ อาเนียตุ (จงนำแม่โคที่ไม่มีลูกม้า) คำว่า เณฺ
แปลว่า แม่โค เพราะไม่ประกอบร่วมกับลูกม้า

๓. ความเป็นไปร่วมกัน เช่น รามลกฺขณา (พระรามและพระลักษณ) คำว่า ราม
หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของพระเจ้าทศรถ มิใช่ปรสูรามบุตรของฤๅษีมัทธนิ แม้คำว่า ลกฺขณ
ก็หมายถึง พระลักษณผู้เป็นบุตรของสุมิตตะ มิใช่คนอื่นที่มีชื่อว่า ลกฺษณะ

๔. ความขัดแย้ง เช่น รามชชุนา (พระรามและท้าวอรชุน) คำว่า ราม หมายถึง พระราม บุตรของภักดวะ และคำว่า อชชุน หมายถึง ท้าวอรชุน เพราะทั้งสองคนเป็นศัตรูกัน มิใช่หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของพระเจ้าทศรถ และอรชุนผู้มีอีกชื่อหนึ่งว่า สัพยสาจิ

๕. เนื้อความ เช่น สินธุวานาย, ปวิสามิ รณงคณ (จงนำม้าสินธุพมา เราจะเข้าสู่สนามรบ) คำว่า สินธุ คือ ม้าสินธุ ตามเนื้อความที่กล่าวถึงการเข้าสู่สนามรบที่ต้องการพาหุหะ มิใช่หมายถึง เปลือ

๖. ฐานะ เช่น สินธุวานาย (จงนำเปลือมา) คำว่า สินธุ แปลว่า “เปลือ” เพราะกล่าว ในขณะที่รับประทานอาหาร จึงหมายถึงเปลือ

๗. คุณลักษณะ เช่น เทวทตต์ ปจมุปเวสย สมาริตคุรุ (จงเข้าไปหาเทวทตต์ผู้ยังครู่ให้ ชื่นชมก่อน) คำว่า สมาริตคุรุ (ผู้ยังครู่ให้ชื่นชม) แสดงคุณลักษณะของเทวทตต์นั้นว่าเป็นพหูสูตร ไม่ใช่เทวทตธรรมดา เพราะผู้ที่เป็นพหูสูตรจึงเป็นที่ชื่นชมของครู [คนอินเดียมักอธิษฐานขอบุตรจาก พระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวทต แปลว่า “เทพประทาน” ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย เหมือน ชื่อของไทยว่า สมชาย, ชื่อของพม่าว่า ม่องม่อง และชื่ออังกฤษว่า จอน (John)]

๘. ความใกล้เคียงกับศัพท์อื่น เช่น อชชุน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว) คำว่า อชชุน คือ ท้าวอรชุน เพราะเป็นผู้ทำความเพียรในสงคราม ไม่ใช่แปลว่า ต้นกุ่ม

๙. ความสามารถ เช่น อนุทรา กณณา (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องเอวเล็ก เพราะปราศจากหญิงสาวที่ไม่มีท้องอย่างแท้จริง จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้ เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญณูปัตตินัย คือ นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น

๑๐. ความเหมาะสม เช่น รามสทิสัย (บุคคลนี้คล้ายกับพระราม) คำว่า ราม เป็นที่รู้จัก อย่างกว้างขวาง จึงหมายถึงพระรามผู้เป็นบุตรของท้าวทศรถ ไม่ใช่รามะผู้เป็นบุตรของภักดวะ

๑๑. สถานที่ เช่น โปฏฐปา (คนดี, คนถ้อย) คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็น คำคำในบางท้องถิ่น

๑๒. กาลเวลา เช่น ปจ (จตุ, หุง) คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลา เข้า หมายถึง การดื่มข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น ก็หมายถึงการหุงข้าว

๑๓. ความปรากฏชัดตามลึงค์ เช่น คามสส อทฐ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน), คามสส อทฐ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน) คำว่า อทฐ ซึ่งเป็นนปุงสกลึงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่เท่ากัน คำว่า คามสส

อทุธ จึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งอย่างแท้จริง ส่วน อทุธ ซึ่งเป็นปูลงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่ไม่เท่ากัน คำนั้นจึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งโดยอนุমান แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๕๔) ก็กล่าวว่า อทุธ วุตตํ สเม ภาเค (อทุธ ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ กล่าวถึงส่วนที่เสมอกัน)

๑๔. ความสมควร เช่น นรปติ สาธุ รกฺขติ โคมณฺทลํ (กษัตริย์ย่อมรักษามณฑลแห่งปฐพีไว้ดี) คำว่า โค แปลว่า ปฐพี ไม่ใช่แปลว่า วัว เพราะการรักษาฝูงวัวไม่สมควรใช้กับพระราช

๑๕. อุปจาระ เช่น มณฺจา อุกโกสนฺติ (เตียงโห้ร้องอยู่) คำว่า มณฺจา (เตียง) หมายถึง คนที่อยู่บนเตียง โดยกล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่เจตนาหมายถึงคนที่อยู่บนเตียง ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงฐานะคือที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานนี้คือผู้อาศัย

๑๖. อากัปกิริยาพิเศษ เช่น เมื่อถูกคนอื่นกล่าวหาว่าทำในสิ่งที่ตนมิได้กระทำ ก็ทำการขมวดคิ้วด้วยความโกรธแล้วกล่าวว่า อหํ กตฺวา อมฺหิ (ฉันทำหรือ) การขมวดคิ้วดังกล่าวแสดงว่าตนมิได้กระทำ

๑๗. ความสัมพันธ์ เช่น มาตริ สมฺมา วตฺติตพฺพํ (พึงปรนนิบัติมารดาให้ดี), ปิตริ สฺสฺสฺยิตพฺพํ (พึงเชื่อฟังบิดา) แม้คำเหล่านี้จะมีได้กล่าวระบุไว้ว่า สมตริ (มารดาของตน), สปีตริ (บิดาของตน) ก็อนุমানรู้ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดาได้

๑๘. อุปลักขณนัย เช่น กาเกหิ รกฺขิตพฺพํ ทฺริ (พึงรักษาเนยใสจากกา) คำว่า กาเกหิ (กา) ยังหมายความว่าถึงสัตว์อื่นมีสุนัขเป็นต้นอีกด้วย

๑๙. พจน์ เช่น ทารา (ภรรยา) ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว ถ้าเป็นไปในความหมายว่า การฝ่าฝืน ก็มีรูปเป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

๒๐. ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น เช่น สขฺชิตํ โภชนํ (จัดแจงโภชนาหารแล้ว) หมายถึง การจัดแจงสิ่งอื่นๆ ที่เนื่องด้วยการรับประทานอาหาร คือ ที่นั่ง แก้วน้ำ และกับข้าว เป็นต้น

๒๑. ปรธานนัย เช่น นิคฺคจฺจติ อวณินาโถ (พระราชเสด็จออกแล้ว) คำว่า อวณินาโถ (พระราช) ยังหมายความว่าอำมาตย์และราชองครักษ์เป็นต้นที่ตามเสด็จพระราชอีกด้วย]

คำว่า ลพฺภมานปทฺถณฺนิทฺถารณฺมุเชน (โดยมุ่งแสดงเนื้อความของบทที่ปรากฏ) หมายความว่า โดยมุ่งแสดงเนื้อความของบทที่เป็นหระอันมีอัสสาหะเป็นต้นซึ่งปรากฏในพระพุทฺธพจน์นั้นๆ

ในคำว่า ยถาลกขณ (ตามลักษณะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ยถาลักษณะ คือ ลักษณะ
ทุกอย่าง หรือความสมควรแก่ลักษณะ

[คำว่า ยถาลกขณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลักษณะทุกอย่าง = ยํ ยํ ลกขณํ ยถาลกขณํ (ยถา ศัพท์มีความหมายว่า วิจฺฉา)
- ความสมควรแก่ลักษณะ = ลกขณสฺส อนฺรูปํ ยถาลกขณํ (ยถา ศัพท์มีความหมาย

ว่า อนฺรูป)]

ความหมายก็คือ บัณฑิตเข้าใจเหตุและผลเป็นต้นแล้วพึงประกอบโดยเนื่องด้วย
เหตุและผลเป็นต้นนั้น [หมายความว่า ให้เพิ่มคำว่า โยเซตพุพานิ เป็นกิจิยาคุมพากย์ของ
ประโยคว่า เอวํ เหตุผลาทีนิ อุปฺหาเรตฺวา เนสํ วเสน]

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า วิเสสโต ปน (กล่าวโดยพิเศษ) เป็นต้น เพื่อแสดงเหตุและ
ผลเป็นต้นที่พึงปรารถนาเป็นพิเศษในหานั้น

ข้อความนี้รู้ได้ง่ายนั้นแหละ

จบ คำอธิบายนิทเทสวาระ

โจโร ยถา สนธิมุเข คหิโต
สกมมุนา หนฺณติ พชฺชเต จ
เอวํ อัยํ เปจฺจ ปชา ปฺรตถ
สกมมุนา หนฺณติ พชฺชเต จ.

พ. เถร. ๒๖.๗/๘๖.๓๓๖-๓๓๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรม
ของตน ฉนฺได เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วย
กรรมของตน ฉนฺนํ”

๔

ปฎินิเทศวารวรรณนา

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอसानิสฺสํ ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคํ คจฺฉติ ธมฺมจารี.

พ. ขา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็น
อานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุกข์”

๔. ฎีกาเทสวารวรรณา

(คำอธิบายฎีกาเทสวารวรรณา)

๑. เทสนาหารวิภังควรรณา

(คำอธิบายเทสนาหารวิภังค)

[๕] คำว่า อนวตฺตสณฺณตํ (เป็นอันวัตถนาม) หมายความว่า เป็นชื่อที่คล้อยตามความหมาย ความหมายก็คือ ชื่อว่าเทสนาหาระนี้เป็นอันวัตถนามที่คล้อยตามความหมาย

คำว่า อวตฺตสณฺณตํ (ข้อความที่ยังไม่ได้กล่าวไว้) คือ บทที่ยังมิได้อธิบายไว้ก่อน

ท่านกล่าวว่า กตฺถ ปน (หาระนี้ย่อมอธิบายอัสสาทะเป็นต้นที่ปรากฏในที่ไหน) เป็นต้นเพื่อแสดงความเกี่ยวเนื่องกันแห่งพระดำรัสเป็นต้นว่า ฐมมํ โว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น)

โดยแท้จริงแล้ว เนตติปกรณํมีลักษณะอธิบายพระพุทฺธพจน์คือพระไตรปิฎก และเนตติปกรณํนั้นก็เป็นอย่างอื่นได้เมื่อได้ถือเอาพระพุทฺธพจน์ที่ประมวลปริยัติธรรมไว้โดยความเป็นธรรมที่ควรอธิบาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทสนาหาระ...ทสฺเสติ (แล้วจะแสดงธรรมที่ฟังอธิบายด้วยเทสนาหาระ จึงแสดงเทศนา ๖ ประการ [มีอัสสาทะเป็นต้น] ที่นับเข้าในปริยัติธรรมทั้งปวงไว้เป็นบางส่วน)

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ กตฺโม อสฺสาโท (อัสสาทะในอุเทศนั้น คืออะไร) เป็นต้น เพื่อจำแนกอัสสาทะเป็นต้นของเทสนาหาระที่มีลักษณะจำแนกอันปรากฏในคาถาและในเรื่องนี้โดยยกอุทาหรณ์ว่า อสฺสาทํ อาทีนํ (แสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุปายและการชักชวน) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ตตฺถ คือ อัสสาทะที่ตรัสไว้ในคาถาว่า อสฺสาทาทีนวตา นั้น คืออะไร หรือมีความหมายว่า อัสสาทะในอุเทศของอัสสาทะเป็นต้นนั้นที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ด้วยคำว่า อสฺสาทํ อาทีนํ เป็นต้น คืออะไร

[คำว่า ตตฺถ ท่านให้เพิ่มบทวิสัยะว่า คาถายํ หรือ อุทฺเทส ตามนัยนี้แปลว่า “ในคาถานั้น” หรือ “ในอุเทศนั้น”]

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

การยกคาถาสองบทขึ้นแสดงไว้เป็นอุทาหรณ์ มีประโยชน์เพื่อแสดงอัสสาทะทั้งสอง [คือ สภาวะนายินดี และสภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี] ซึ่งมีลักษณะเป็นอารมณ์และผู้เสพอารมณ์ อันต่างกันโดยอรรถกรรมสาธนะและกรรมสาธนะ

เช่นเดียวกันนี้ ท่านยกคาถาขึ้นแสดงตัวอย่างละสองบท เพื่อแสดงโทษทั้งสองประการ คือ โทษที่มีลักษณะแปรปรวนของกาม และโทษที่มีลักษณะเป็นทุกข์ในวิภวภูมิจึง เพื่อแสดงอุทาหรณ์ของนิสสรณะทั้งสองประการ คือ อริยมรรค และนิพพาน

บาทคาถาว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี (ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) นี้ หมายความว่า การรักษาอย่างยิ่งด้วยมรรค ผล และนิพพานย่อมมีแก่ผู้ประพฤติธรรม

ท่านกล่าวว่า นิสฺสรณํ อนามสิตฺวา (โดยไม่เนื่องด้วยนิสสรณะ) โดยมุ่งหมายว่า ความเป็นทุกข์ของสฤติภูมิก็ถูกปรารภนาได้ด้วยวิปริณามทุกข์และสังขารทุกข์นั้นแหละ สมจริงดังคำที่จักกล่าวในเนตติปกรณ์ว่า นิพพานํ वा อุปนินาย สพฺพา อุปปตฺติโย ทุกฺคตฺติ (หรือทุกติเป็นภาพทั้งหมดโดยเปรียบเทียบกับพระนิพพาน)

คำว่า อเวกฺขสฺสุ เป็นคำที่ถูกขยาย [วิธีหรือวิชานะ]

พระมหากัจจายนะกล่าวถึงลักษณะเป็นไปแห่งการหยั่งเห็นนั้น วิสฺย และกัตตา ด้วยบททั้งสามว่า สฺมณโต โลกํ โมฆราช (ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สฺมณโต...อาณตฺติ (พระพุทธพจน์ว่า ‘ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า’ เป็นการชักชวน)

ในเรื่องนั้น ความว่างเปล่าของสังขารมิได้เพราะเป็นสภาพไม่ใช่ตัวตน และว่างเปล่าจากอัตตา เนื่องจากสังขารเหล่านั้นไม่อยู่ในอำนาจและปราศจากแก่นสารคืออัตตา และเนื่องจากสังขารเหล่านั้นไม่ใช่ตัวตนและว่างเปล่าตามสภาพของตน พระอรรถกถาจารย์จึงแสดงข้อความทั้งสองนั้นด้วยคำว่า อวสวตฺติตา (ความไม่อยู่ในอำนาจ) เป็นต้น

บาทคาถาว่า เอว มจจุตโร สียา (จะข้ามพ้นความตายได้อย่างนี้) หมายความว่า เธอจะข้ามพ้นความตายได้ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้

ปฏิบัติเบื้องต้นของการข้ามพ้นความตายที่พระพุทธองค์ทรงดำริแสดงไว้ เป็นจุดมุ่งหมายอย่างยิ่งที่สำเร็จโดยประจักษ์ด้วยเทศนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺส ยัม...ผล (คำว่า อิหฺมํ ผล หมายความว่า การข้ามพ้นความตายด้วยวิธีที่กล่าวไว้อย่างนี้ คือ การลวงพ้นวิสัยของความตาย กล่าวคือ การปฏิบัติปฏิบัติเบื้องต้นแรก[ของการบรรลุมรรค]นี้ เป็นจุดมุ่งหมายของเทศนา)

[๖] คำว่า อุทาหรณวเสน แปลว่า ด้วยการยกตัวอย่าง

ในพากย์นั้น คำว่า บุคคลวิภาเคน (โดยจำแนกตามบุคคล) นี้แสดงว่า เทศนาโดยพิเศษของพระพุทธผู้มีพระภาคในอัสสาทะเป็นต้น พระองค์ได้ประกอบไว้ในบุคคลมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น

คำว่า ฆฏิตมตตํ (รับเอาไว้) หมายความว่า สักแต่ยึดหน่วงไว้ด้วยกระแสนโนทวาริกจิตโดยคล้อยตามโสตทวาร

คำว่า สสฺสตาทอิการสฺส (มีลักษณะที่เป็นสัสสตทัญญูเป็นต้น) หมายความว่า มีลักษณะที่เป็นสัสสตทัญญูและอุจฺเณททัญญู ความจริงแล้วทัญญูทั้งสองประการนี้ควรทำให้สันคลอนด้วยพระธรรมเทศนา มิใช่วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณ และปัญญายังเห็นตามความเป็นจริง [มรรคญาณ] อันที่จริงอริยาศัยโดยสามัญทั่วไปย่อมมีในจตุกกะ (หมวด ๔) ดังกล่าวนี สมจริงดังข้อความว่า

สสฺสตุจฺเณททัญฺญิ จ

ขนฺติ เจวานุโลมิกา

ยถาภูตญจ ยํ ฌานํ

เอตํ อาสยสณฺณิตํ.^{๑๑๔}

“สัสสตทัญญู อุจฺเณททัญญู วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณและปัญญายังเห็นตามความเป็นจริง [มรรคญาณ] ทั้งหมดนี้ชื่อว่า อริยาศัย”

คำว่า จลนวย แปลว่า เพื่อชม

คำว่า ปราณวุตฺติยา แปลว่า การตัดขาดโดยสิ้นเชิง

พึงทราบความสำเร็จแห่งศัพท์ว่า **อุคฺคฆฏิตฺตัญญู** คือ ผู้รู้ธรรมในเมื่ออภัยอาศัยถูกข่มไว้ โดยนับเข้าในกลุ่ม มูลวิภูษ ศัพท์เป็นต้น

[กลุ่ม มูลวิภูษ ศัพท์เป็นบทกติกที่ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรในวารติกะอันเป็นสูตรเพิ่มในคัมภีร์ ปาณินิ (อภัยยะ ๓ ปาทะ ๒ สูตร ๕) ว่า กปกรณ มูลวิภูษาทินํ อุปสํชยานํ (การกล่าวถึง มูลวิภูษ ศัพท์เป็นต้นย่อมมีในที่ลง ก ปัจจัย) เช่น

- มูลวิภูโซ รโธ (รทที่ตัดรากไม้) [มูลวิภูษ = มูล บทหน้า + วิ บทหน้า + ภูษ ธาตุ + ก ปัจจัย]

- นขมุจฺจานิ ธฺนฺนิ (ธฺนฺที่ปล่อยเลียบ) [นขมุจ = นข บทหน้า + มุจ ธาตุ + ก ปัจจัย]

- กากคฺคฺหา ตีลา (งาที่บุคคลเฝ้ารักษาจากกา) [กากคฺคฺหา = กาก บทหน้า + คฺคฺหา ธาตุ + ก ปัจจัย]

- กุมฺหิ โมทเต กุมฺทํ (ดอกไม้ที่ผลิตเพลินในน้ำ, บัว) [กุมฺท = ก บทหน้า + มฺท ธาตุ + ก ปัจจัย]

คำว่า มูลวิภูษ มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๖๕) ว่า มูลานิ วิภูษตีติ มูลวิภูโซ, รโธ (รทที่ตัดรากไม้ ชื่อว่า มูลวิภูษะ)

คำว่า วิปฺยจิตํ เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกริยาวิเศษณ์ดัง วิสมํ ศัพท์ใน บาทคาถาว่า วิสมํ จนฺทิมสุริยา ปรีวตฺตุนฺติ ^{๑๒๐} (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมโคจรไปไม่ เสมอกัน) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มนฺทํ สณฺฑิกํ (ช้า)

การแสดงนิสฺสรณะ, โทษและนิสฺสรณะ พร้อมทั้งอัสสาทะ โทษ และนิสฺสรณะ สามารถอบรมเวไนยชนทั้ง ๓ ได้

[การแสดงนิสฺสรณะ ใช้อบรมอุคฺคฆฏิตฺตัญญู การแสดงโทษและนิสฺสรณะ ใช้อบรมวิปจิตฺตัญญู ส่วนการแสดงอัสสาทะ โทษ และนิสฺสรณะ ใช้อบรมเนยยะ]

คำว่า จตฺตารอ (นัย ๔) คือ นัย ๔ เหล่านี้อันได้แก่ อัสสาทะ โทษ อัสสาทะและ โทษ อัสสาทะและนิสฺสรณะ

ท่านกล่าวว่า อาทีนวาจนโต (เพราะมิได้กล่าวถึงโทษไว้) เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าการแสดงนิสสรณะสามารถอบรมเวไนยชนได้ เหตุใดจึงไม่ถือเอานัยที่ ๕ [อัสสาทะ และนิสสรณะ] ความจริงแล้วถ้านัยนี้หมายถึงอุคฆฏัตถัญญ ข้อมความพึงสำเร็จด้วยนิสสรณะ อย่างเดียว ถ้าหมายถึงวิปจิตถัญญหรือเนยยะ ก็พึงกล่าวถึงอาทีนวะและนิสสรณะพร้อมทั้ง อัสสาทะ โทษะ และนิสสรณะ แต่ท่านมิได้ถือเอาเพราะมิได้ดำเนินไปเหมือนอย่างนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อาทีนวาจนโต (เพราะมิได้กล่าวถึงโทษไว้) เป็นต้น

ท่านขยายคำว่า เทสน (เทศนา) ที่กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปด้วยคำว่า สุตเตกเทส คากั วา (ซึ่งเป็นพระพุทธรูปบางส่วนหรือคาถา)

อนึ่ง การไม่ถือเอาปทรมะในที่นี้ ย่อมมีเพราะมิได้ระบุถึงนิสสรณะและอุบาย

คำว่า กลยาณ (กรรม) นี้ หมายถึง วิบากที่น่าปรารถนา ส่วนคำว่า ปาปก (กรรมชั่ว) หมายถึง วิบากที่ไม่น่าปรารถนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อย อสสาโท (การที่ผู้กระทำความดี เสวยผลดีนี้ เป็นอัสสาทะ), อย อาทีนโว (การที่ผู้กระทำความชั่วเสวยผลชั่วนี้ เป็นโทษ)

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวว่า อย อสสาโท (การได้ लाभ เป็นต้นนี้เป็น อัสสาทะ) โดยหมายเอาการได้ लाभ เป็นต้นที่คล้อยตามผลบุญนั้น เพราะเป็นผลแห่งบุญ

พึงทราบความเป็นโทษของการไม่ได้ लाभ เป็นต้นโดยตรงกันข้ามกับการได้ लाभ เป็นต้นนั้น

คำว่า กามา (กามคุณทั้งหลาย) คือ วัตถุกามที่ประกอบด้วยกิเลสกาม

คำว่า วิรูปฐเปเน (อาการแปรปรวน) หมายความว่า ลักษณะที่ไม่เหมาะสม

คำว่า มถนุติ แปลว่า ย่อมย้าย

คำว่า ปพฺพชิตมุหิ (อาตมาจึงออกบวช) หมายความว่า จึงถึงการออกบวช

คำว่า อปณฺณก (ที่ติงาม) หมายความว่า ไม่ผิดพลาด

คำว่า สามญญ แปลว่า ความเป็นสมณะ

ความหมายก็คือ ความเป็นผู้ระงับบาปได้เป็นของประเสริฐ คือ ดีเลิศ

ในเรื่องนั้น ข้อความนี้ว่า กามา หิ จิตฺรา มธุรา มโนรมา (กามคุณทั้งหลายอัน วิจิตรมีรสหวานน่ารื่นรมย์) เป็นอัสสาทะ ข้อความนี้ว่า วิรูปฐุเปณ มเถนติ จิตฺตํ (ย่อมย่ำยีจิต ด้วยอาการแปรปรวน) เป็นโทษ ข้อความนี้ว่า อปณฺณํ สามณฺณํ (ความเป็นสมณะที่ ดีงาม) เป็นนิสฺสรณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อยฺ...นิสฺสรณญจ (อัสสาทะ โทษ และนิสฺสรณะ คือ ข้อความนี้)

ท่านกล่าวว่า ทุกวเสนปิ (โดยเนื่องด้วยหมวดสองอีกด้วย) เพราะในพระบาลีได้ แสดงอุทาหรณ์ของจุดมุ่งหมายเป็นต้นไว้โดยเนื่องด้วยหมวดหนึ่ง (เอกกะ) และหมวดสาม (ติกะ)

ปฏิบัติแต่ละอย่างในปฏิบัติทั้งสอง คือ ปฏิปทาสะดวก และปฏิบัติลำบาก ก็แบ่งออก เป็นสองประการโดยการบรรลุช้าและการบรรลุเร็ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฏิปทา- ภิญฺเฌนโต วิภาโค ปฏิปทาโกโต โหติ (การจำแนกที่กระทำไว้ตามปฏิบัติและความรู้ได้กระทำ ไว้ตามปฏิบัติ)

การใส่ใจที่ดำเนินไปโดยนัยว่า ปฐฺวีเป็นต้น ก่อนในปฐฺวีภิกฺขุเป็นต้นของผู้ที่ได้ กระทำบุรพกิจแล้ว [คือ ตัดปลิโพธิ์มีการตัดเล็บและชักจีวรเป็นต้น] ชื่อว่า การกำหนดรู้ เป็นเบื้องต้น

คำว่า อุปจารํ (อุปจารสมาธิ) คือ อุปจารฌาน

แม้ฌานก็ได้ชื่อว่า ปฏิปทา เพราะเป็นสิ่งที่ควรปฏิบัติ ส่วนปัญญา[ในระดับอุปจาร- สมาธิและอัปปนาสมาธิ]อื่นจากปฏิปทานั้นได้ชื่อว่า อภิญฺเฌน เพราะเป็นปัญญายิ่งกว่าปัญญา ที่เกิดก่อน[ในระดับปริกรรมสมาธิ]

คำว่า กิเลเส (กิเลส) คือ กิเลสที่มีลักษณะเป็นนิวรณ์ และกิเลสที่ประกอบด้วย นิวรณ์นั้น

คำว่า องฺคปาตุภาวํ (ความปรากฏแห่งองค์ฌาน) หมายความว่า การบรรลุองค์ฌาน มีวิตกเป็นต้น

คำว่า อภินิวิสนฺโต (เจริญ) หมายความว่า ตั้งไว้

คำว่า รูปารูป ปรีคคณฺโฑ (กำหนดรู้รูปและนาม) หมายความว่า กำหนดเอา
รูปธรรมและนามธรรมโดยลักษณะเป็นต้น

ถามว่า : ความเข้าใจในการปรากฏแห่งมรรคของผู้ที่กำหนดรู้รูปและนามแล้ว ฟังมี
เพื่อให้การกำหนดรู้รูปนามเป็นต้นสำเร็จลำบาก ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวถึงปฏิปทาลำบาก
โดยการกำหนดรู้รูปนามได้ลำบาก

ตอบว่า : ข้อนั้นไม่สมควร เพราะแม้การกำหนดรู้รูปนามเป็นต้นจะสำเร็จได้สะดวก
เนื่องจากกิเลสฝ่ายตรงกันข้ามมีกำลังน้อย มรรคก็ปรากฏได้[เข้า]เพราะอินทรีย์ที่ประกอบ
ร่วมกับวิปัสสนาที่สำเร็จอย่างนั้นมีกำลังน้อย

คำว่า รูปารูป ปรีคคเหตุวา (กำหนดรู้รูปและนามแล้ว) หมายความว่า กำหนด
แล้วโดยไม่ลำบาก จะป่วยกล่าวไปไปในผู้ที่กำหนดโดยลำบาก

แม้ข้อความที่เหลือก็เช่นเดียวกันนี้

คำว่า นามรูป วุตถาเปนฺโต (กำหนดรู้รูปและนาม) หมายความว่า กระทำการ
กำหนดว่า สิ่งนี้เป็นเพียงรูปนาม ไม่ใช่สัตว์เป็นต้นนอกจากรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถามว่า : วาระไหนย่อมสมควรในเรื่องนี้

ตอบว่า : วาระที่ข่มกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งครั้งเดียวหรือสองครั้งในวาระข่มกิเลส
หนึ่งครั้ง สองครั้ง หลายร้อยครั้ง ดังนี้เป็นต้น เป็นปฏิปทาสะดวกโดยแท้ ต่อจากนั้นไม่ใช่
ปฏิปทาสะดวก ดังนั้น ฟังทราบปฏิปทาลำบากตั้งแต่วาระข่มกิเลสสามครั้งเป็นต้นไป

อีกนัยหนึ่ง วาระที่ลำบากในการข่มวิปัสสนูปกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการหยั่งเห็นความ
เกิดขึ้นและดับไปในที่สุดของการกำหนดกลาป ฟังทราบว่าเป็นปฏิปทาลำบาก

แม้การข่มวิปัสสนูปกิเลสนั้นจะไม่ลำบาก แต่มีความลำบากของการข่มกิเลสที่เกิดขึ้น
ขึ้นก่อน ความเป็นปฏิปทาลำบากจึงมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว เพราะเป็นปฏิปทาเข้าใจในเรื่องนี้

บุคคลใดมีความสะดวกในการข่มกิเลสและข่มวิปัสสนูปกิเลสทั้งหมด บุคคลนั้นฟัง
ทราบว่ามีปฏิปทาสะดวกที่บรรลุลความยิ่งยวด

เมื่อท่านจะแสดงว่าปฏิปทาลำบากและการบรรลुชา กล่าวไว้โดยการกำหนดรู้รูป-นามได้ยาก และโดยมรรคปราคฏฐา ฉนฺได พึงทราบปฏิปทาที่ ๔ โดยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น, ปฏิปทาที่ ๒ และที่ ๓ โดยผสมทั้งสองฝ่าย ฉนฺนํ จึงกล่าวว่า อิมินา... เวทิตพฺพา (พึงทราบปฏิปทา ๓ ที่เหลือ มีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนี้แน่แท้)

ท่านกล่าวว่า วิปสฺสนาปฏิกขา เอว (เป็นฝ่ายวิปัสสนาอย่างเดียว) เพราะประสงค์เอาการนำออกจากทุกข์ในวิภูฏะ

ในคำว่า เหตุปายผลหิ (พร้อมทั้งเหตุ อุบาย และจุดมุ่งหมาย) นี้ พึงทราบว่า :-
 ความเป็นผู้มีศีลจักษุ และควมมีปัญญาไม่แก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๑ [ปฏิบัติลำบาก บรรลุชา]

ความเป็นผู้มีศีลจักษุ และควมมีปัญญาแก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๒ [ปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว]

ความเป็นผู้มีทวิภูฏจักษุ และควมมีปัญญาไม่แก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๓ [ปฏิบัติสะดวก บรรลุชา]

ความเป็นผู้มีทวิภูฏจักษุ และควมมีปัญญาแก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๔ [ปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว]

อุบาย คือ อินทรีย์ที่เป็นสติ สมาธิ วิริยะ และปัญญาตามลำดับ พร้อมด้วยสติปัฏฐาน ฌาน สัมมปธาน และสัจจะอันเป็นอุปนิสัยสยบัจจย (ปัจจัยที่มีกำลัง)

จุดมุ่งหมาย คือ การนำออกจากทุกข์ในวิภูฏะ

คำว่า สมาธิมุขเณ แปลว่า โดยการเจริญภาวนาที่มีสมาธิเป็นประธาน ฉนฺนํ พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า สมถปุพฺพพฺพคฺมาย วิปสฺสนาย (ด้วยวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้า)

คำว่า อิธ คือ ในเนตติปกรณนี้ ดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า ราควิราคา เจโตวิมุตติ เสกฺขผล (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนด เป็นเสกขผล) และ ราควิราคา เจโตวิมุตติ กามธาคุสมตฺติกกม (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนด เป็นการลวงพ้นกามธาคุ)

คำว่า โส คือ พระอนาคามีนั้น

คำว่า เตน คือ ปฏิปักษ์ธรรม

คำว่า ตโต คือ ปฏิปักษ์ธรรม

ท่านกระทำการเชื่อมสมาสของศัพท์ว่า เจโต และ วิมุตติ โดยความมีวิภัตติเสมอกันแล้ว ได้กล่าวว่า อถ วา (อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น เพื่อการกระทำการเชื่อมสมาสโดยความมีวิภัตติต่างกัน

ท่านแสดงสมาสของคำว่า เจโตวิมุตติ อีกด้วยคำว่า เจโตโส วา (อีกนัยหนึ่ง เจโต-วิมุตติ คือ สภาวะที่มีความหลุดพ้นแห่งจิตจากปฏิปักษ์ธรรม) เป็นต้น โดยเนื่องด้วยเนื้อความของอัญญบท (พหูพหิสมาส)

ท่านกล่าวว่า ยถาสมฺภวํ (ตามสมควร) เพราะการประกอบบทที่กล่าวไว้ด้วย เจโต ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของ วิญญาณ ย่อมมีไม่ได้

ศัพท์ว่า หา มีความหมายว่า ไป [หา คติยํ = หา ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป] หนึ่ง การไปในเรื่องนี้หมายเอาการไปด้วยปัญญา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หาดพฺพาทิ คเมตพฺพา (คำว่า หาดพฺพา แปลว่า ฟังให้รู้)

คำว่า เนตพฺพา (ฟังแนะนำ) หมายความว่า ฟังให้เข้าใจ

[๗] คำว่า ตํ คือ ประเภทของเวไนยชน

คำว่า ฌาณวิภาเคน (โดยจำแนกตามญาณ) คือ โดยจำแนกตามญาณมีสุตมยญาณ เป็นต้น

คำว่า นิพฺพตฺตํ แปลว่า การให้เกิดขึ้น

คำว่า ตตฺถ คือ ที่ตั้งของเทศนาอันเป็นประเภทของเวไนยชนมีอุคฺคฆฏิตฺตัญญู เป็นต้น

คำว่า เทสนายํ แปลว่า ในพระพุทธพจน์

คำว่า ตํ ทสฺเสตฺถํ แปลว่า เพื่อแสดงประเภทของบุคคลดังกล่าว

บางคนสาธยายว่า สุวายํ หาโร กถํ สมฺภวติ (หานั้นย่อมเกิดขึ้นอย่างไร)

คำว่า สา (ปัญญานั้น) คือ ปัญญาพิจารณาอรรถและธรรมโดยประการที่กล่าวแล้ว

คำว่า อธิการโต (โดยการติดตามมา) หมายความว่า โดยการติดตามมาจาก
ประโยคหน้าว่า สตฺถา วา ธมฺมํ เทสยติ (พระศาสดาย่อมแสดงธรรม)

คำว่า โดยความสามารถ[ที่ผู้ฟังเข้าใจได้] หมายความว่า ความสามารถในการอบรม
เวไนยชนมีอุคฺคฆฏิตัญญู เป็นต้น

พื้งนำคำว่า อธิการโต สามตฺถิยโต วา (โดยการติดตามมาหรือโดยความสามารถ)
มาประกอบแม้ในคำว่า ปริยตฺติธมฺมสฺส อุปจารณํ (การทรงปริยัติธรรมไว้) นี้

ท่านกล่าวว่า เสสํ วุตฺตณฺยเมว (ข้อความที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ)
เพราะบุคคลสามารถประกอบได้โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่าปัญญาที่มีคำไวพจน์
คือวิมังสาเป็นต้น ย่อมมีโดยเนื่องด้วยประเภทที่ ๑ [สุตมยปัญญา] และปัญญาที่จำแนกเป็น
วิมังสาเป็นต้น ย่อมมีโดยเนื่องด้วยประเภทที่ ๒ [จินตามยปัญญา] ปัญญาที่เกิดขึ้นด้วย
ความดำริอันเป็นเหตุ ชื่อว่า จินตามยิ เป็นต้น

ในคำว่า สุตฺตจินฺตามยญาณฺตฺส พื้งทราบเอกเสส (การลบให้เหลือศัพท์เดียว) ของ
ศัพท์ที่มีเสียงเหมือนกันบางส่วนว่า คำว่า สุตฺตจินฺตามยญาณฺตฺส คือ ในสุตมยปัญญา ใน
จินตามยปัญญา ในสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา โดยแท้จริงแล้ว พระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐ
ที่ดำรงอยู่ในจินตามยปัญญานั้นแหละย่อมปรารภวิปัสสนาในภพสุดท้าย ส่วนชนเหล่าอื่น
ดำรงอยู่ในสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาจึงปรารภวิปัสสนาได้

คำว่า เตหิ คือ บุคคลผู้สารถายอย่างนั้น

คำว่า วุตฺตณฺยเณ (ตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วในเรื่อง
ปฎิปทา^{๒๑} ว่า อูปาทารูปํ ปริคฺคณฺหาติ (ย่อมกำหนดอุปาทาทายรูป), อรูปํ ปริคฺคณฺหาติ (ย่อม
กำหนดนาม) เป็นต้น

[๘] ความหมายก็คือ เสียงแนะนำของผู้อื่นที่เป็นปัจจัยมีอยู่แก่ปัญญานั้น

คำว่า ปจฺจตฺตสฺมฺมุจฺจิตฺเตน จ โยนิโสมนสิกาเรณ (และการใส่ใจโดยแยบคายซึ่งเกิด
ภายในตน) นี้ พื้งทราบว่าเวียนมาเป็นครั้งที่ ๒ ด้วยอาวุตฺตนิยฺ ดังนั้นจึงรวบรวมการเกิดขึ้น
แห่งภาวนามยปัญญาของสาวกทั้งหลาย

อีกนัยหนึ่ง การเกิดขึ้นแห่งปัญญาของสาวกเท่านั้นประสงค์เอาในเรื่องนี้ เพราะแสดงจำแนกอุคฆฏัตถุญญ เป็นต้น ในฝ่ายนี้ได้ปฏิเสธเอกเสสนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว

คำว่า อาสยปโยคปโพธสฺส นิปผาทิตตฺตา (เนื่องจากให้สำเร็จอริยาศัย ความเพียร และความเข้าใจ) นี้ แสดงว่าพระมหากัจจายนกล่าวว่า อีมา เทว ปณฺญา อตฺถิ (ปัญญากลับ ๒ เหล่านี้) โดยหมายถึงสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาที่นับเข้าในเหตุก่อน อันนับเนื่องในลำดับสองประการสุดท้าย

อนึ่ง ความมีอยู่ของปัญญาเหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นความไม่ถูกปฏิบัติขจรธรรมย่ำยี

คำว่า อปริกฺขตตฺตา แปลว่า มิได้ถูกปรุ้งแต่ง

คำว่า สุตมยฆานสฺสาปิ (ปัญญาที่เกิดจากการสดับ) หมายความว่า ปัญญาที่เกิดจากการสดับอันสำเร็จแล้วในภพก่อน

[๙] คำว่า เทศนาปฏิปทาฆานวิภาเคหิ (ด้วยประเภทแห่งเทศนา ปฏิปทา และปัญญา) หมายความว่า ด้วยประเภทแห่งเทศนามีนิสสรณะเป็นต้น ปฏิปทามีทุกขปฏิปทาเป็นต้น และปัญญามีสุตมยปัญญาเป็นต้น

คำว่า อวสิฏฺฐปาริสฺสฺเซน (บริษัทที่เหลือ) คือ บริษัทที่นับเข้าในบริษัทอันได้แก่ กษัตริย์และคหบดี

คำว่า อฏฺฐจฺหนํ (บริษัท ๘) คือ บริษัท ๘ เหล่านี้อันได้แก่ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ มาร และพรหม

คำว่า สมตฺเถติ (ย่อมเชื่อมความ) หมายความว่า ย่อมทำให้เนื้อความเชื่อมกัน

[ท่านอธิบาย สมตฺเถติ ว่า สมตฺถํ กโรติ เพื่อแสดงว่าคำว่า สมตฺเถติ สำเร็จรูปมาจาก สมตฺถ คัพพ + อิ ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ + ติ วิภัตติ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตุวตฺถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยทำยนามคัพพในอรรถของธาตุ) เมื่อลง อิ ปัจจัยแล้วแปลงเป็น เอ ได้รูปว่า สมตฺเถติ (ย่อมทำให้เนื้อความเชื่อมกัน) สมานติ, สมานนติ (ย่อมกระทำให้บริบูรณ์]

คำว่า เตน (ด้วยเหตุ นั้น) คือ ด้วยข้อความที่กลุ่มอรรถมีพากย์ต่าง ๆ เป็นวิสัย

คำว่า อุคฺคฆฺณนาทิตฺตฺถานิ (มีการแสดงโดยย่อเป็นต้นเป็นผล) หมายความว่า มีการแสดงโดยย่อ[แก่อุคฺคฆฺณิตฺตฺถานุ] การแสดงโดยพิสดาร[แก่วิปจิตฺตฺถานุ] และการนำไป[แก่เนยยะ] เป็นประโยชน์

[๑๐] ท่านกล่าวว่า อุปติฏฺฐจฺญาณํ (ที่ปรากฏ) เพื่อแสดงว่า อุปฺปฏฺฐิต ศัพท์มีอรรถอธิบายว่า อุปติฏฺฐติ เอตฺถาติ อุปฺปฏฺฐิตํ (อุปฺปฏฺฐิตะ คือ ที่ปรากฏ) ดังคำว่า ปทกฺกนฺตํ (ที่เหยียบเท้า) ฉะนั้นจึงกล่าวคำว่า อิหํ เนสํ (พึงทราบความสำเร็จแห่งศัพท์นี้ดังคำว่า อิหํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ = ที่นี้เป็นที่เหยียบเท้าของบุคคลเหล่านั้น) เป็นต้น

คำว่า ปฏิปตฺติเตสนาคมนฺเห (การไปคือการปฏิบัติและการแนะนำ) หมายความว่า การไปคือการปฏิบัติ และการไปคือการแนะนำ

พระโลกนาถทรงเจริญวิปัสสนาโดยมีปัจจุสมุปบาทเป็นแนวทางจำเดิมแต่ชราและมรณะตามนัยว่า

กิจจํ วตายํ โลโก อาปนฺโน. ชายติ จ ชียติ จ มียติ จ จวติ จ อุปฺปชฺชติ จ. อถ จ ปนิมฺสฺส ทฺวขฺสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส. กุทาสฺสุ นาม อิมสฺส ทฺวขฺสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายิสฺสติ ชรามรณสฺส.^{๑๒๔}

“ชาวโลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด แก่ ตาย จุตติ และอุบัติ แต่เขาไม่รู้จักความหลุดพ้นจากทุกข์และชรามรณะนี้ เมื่อใดเล่าความหลุดพ้นจากทุกข์และชรามรณะนี้จะปรากฏได้”

พระองค์กลับขวานคือพระญาณเพื่อตัดตัณหากิเลสเหมือนบุรุษลับขวานบนหินลับมีดเพื่อตัดหญ้าใหญ่ ยังครรวัคือวิปัสสนาให้ปรากฏเพื่อการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ เพราะความถึงพร้อมด้วยเหตุเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าสูงงอมแล้ว ทรงเข้าสมาบัติต่าง ๆ ในระหว่าง ๆ แล้วกำหนดรู้สังขารคือขันธโดยลักษณะต่าง ๆ ด้วยอนุปทัมมวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมภาติและองค์ฌาน หมายความว่า การเข้าฌานตามลำดับสมภาติแล้วออกจากฌานหนึ่ง ๆ แล้วจึงกำหนดรู้องค์ฌานพร้อมด้วยผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับองค์ฌาน)

ได้ทรงยังพระญาณโตให้ดำเนินไป ๓๖ แสนโกฏิขณะ พระญาณดังกล่าวได้ชื่อว่า มหาวิชฌญาณ (คือ ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า)

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

จตุรัสติโกฏิสทสสสมปตฺติสญจาริมหาวิชฌาณํ^{๑๒๕}

“มหาวิชฌญาณที่ดำเนินไป ๒๔ แสนโกฏิขณะ”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยหมายเอาพระญาณที่ดำเนินไปก่อนและดำเนินไปตามสมาบัติที่ทรงเข้าทุกวัน

ส่วนคำที่จักกล่าว[ในข้อ ๘๐] ว่า ฌาณวิชริ โมหชาลปทาลนํ (วิชฌญาณทำลายโมหะและข่ายตัณหา) นั้นพึงทราบว่าเป็นมรรคญาณพร้อมด้วยวิปัสสนาญาณ

ท่านจะแสดงข้อความนั้นว่า คำว่า เอตํ พุรหมจรรย์ (พรหมจรรย์นี้) หมายถึง พรหมจรรย์คือคำสอน จึงกล่าวว่า พุรหมุโน (ข้อประพฤตินของผู้ประเสริฐ) เป็นต้น

คำว่า เทสนาย นี้ลงตติยาวิภัตติในอรรถกถา

ท่านจะแสดงว่า คำว่า นิยุตโต นี้มีอรรถเหตุอยู่ภายใน จึงกล่าวว่า นิทุธาเรตฺวา โยชิโต (นำมาให้ประกอบไว้)

[โดยทั่วไปคำว่า นิยุตโต สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ต ปัจจัย แต่ในที่นี้มาจาก นิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย ลบ เณ ปัจจัย จึงทำให้มีอรรถเหตุอยู่ภายใน]

จบ คำอธิบายเทศนาหารวิภังค์

๒. วิจัยหารวิภัทรรณนา

(คำอธิบายวิจัยหารวิภัทรรณนา)

[๑๑] ท่านจะแสดงว่า บัณฑิตพึงกระทำการจำแนกบทโดยศัพท์มีประเภท ลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์) กาล สาธนะ วิภัติ และจำนวนที่เจาะจง เป็นต้น และเมื่อการจำแนกที่ได้กระทำไว้ในเรื่องนั้นถูกกระทำตามสมควรแก่หลักภาษาก็เป็นอันกระทำไว้ดี จึงกล่าวว่า อิทํ นามปทํ...อัย สหฺโต ปทวิโย (อนึ่ง การจำแนกนี้มี ๒ ประการ คือ การจำแนกโดยศัพท์ ฯลฯ) แล้วกล่าวว่า โส ปนายํ (อนึ่ง พึงทราบว่าการจำแนกบทนั้นย่อมสำเร็จด้วยการกำหนดหลักภาษาที่ไม่เปลี่ยนแปลง) เป็นต้น

คำว่า วตฺตพฺพอตฺตสํวณฺณา (การอธิบายความหมายที่พึงกล่าว) หมายความว่า การกล่าวความต่างกันของเนื้อความที่พึงกล่าวด้วยบทนั้นๆ แล้วกล่าวอธิบายด้วยคำไวพจน์

คำว่า วิจิยมานสฺส สุตฺตปทสฺส (พระพุทฺธพจน์ที่จำแนกอยู่) หมายความว่า พระพุทฺธพจน์ที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการถาม

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “แม้พระพุทฺธพจน์อื่นก็ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการถาม โดยแท้ มิใช่พระพุทฺธพจน์ทั้งหมด[ในพระสูตรหนึ่งอย่างเดียว]”

การยกเนื้อความขึ้นแสดง (อฺตฺถุทธาระ) คือ การยกเนื้อความจำนวนมากที่มีในบทหนึ่งขึ้นแสดง

การยกบทขึ้นแสดง (ปทฺทธาระ) คือ การยกบทจำนวนมากที่มีในเนื้อความหนึ่งขึ้นแสดง

คำว่า สพฺเพ คือ บทและเนื้อความของบททั้งหมดที่ปรากฏในพระพุทฺธพจน์ที่อธิบายอยู่

คำว่า นว สุตฺตฺนเต (นวัคสัตฺตฺนเต) มีการประกอบบทว่า ย่อมจำแนกโดยนำมาไว้ในพระพุทฺธพจน์ ๙ ประเภท คือ สุตตะ เคยยะ เป็นต้น

คำว่า เอกังสพยากรณียา คือ คำถามของคำตอบที่แน่นอน

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เอกังสพยากรณียา เพราะเป็นคำถามที่ควรตอบอย่างแน่นอน
ความหมายคือ ควรแก่การพยากรณ์โดยแท้
แม้บทที่เหลือทั้งสองก็มีนัยเดียวกันนี้

[คำว่า เอกังสพยากรณียา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำถามของคำตอบที่แน่นอน = เอกังสพยากรณสฺส อยนฺติ เอกังสพยากรณียา (เอกังสพยากรณ ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน อิหิ ตัทธิต)
- คำถามที่ควรตอบอย่างแน่นอน = เอกังเสน พยากรณียา เอกังสพยากรณียา (ตติยา-ตปฺปปริสสมาส)]

คำว่า จปนียา (คำถามที่หยุดไว้โดยไม่ตอบ) หมายความว่า คำถามที่ไม่ควรตอบ เพราะควรหยุดไว้

ท่านกล่าวว่า วิมตฺติเจทนํ (อันขจัดความสงสัย) โดยประสงค์เอาว่า ผู้มีความสงสัย ในธรรมที่เป็นเครื่องหุ้มห่อ เพราะสังสมลัทธิความเห็นอื่นไว้ ย่อมถาม แต่ผู้ที่ไม่รู้ธรรมที่เป็น เครื่องหุ้มห่อโดยปกติก็ถามโดยการจะรู้ ดังนั้น จึงเป็นคำถามเพื่อแสดงความไม่รู้เห็น ได้เช่นกัน สมจริงดังคำที่จักกล่าวว่า โลกสฺส นิวารณาทีนิ อชานนฺเตน (ผู้ไม่รู้เครื่องหุ้มห่อ เป็นต้นของโลก)

คำว่า เอกวตฺตูปริคฺคหา (เพราะถามสิ่งเดียว) หมายความว่า เพราะถือเอาเนื้อความ ที่ศัพท์สื่อถึงอย่างเดียว

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ปริยาปนฺนธมฺมาเสน (ในเรื่องนี้มีได้นับเอาอริยบุคคล เพราะ ชื่อว่าโลกมีได้โดยเนื่องด้วยธรรมที่นับเข้าร่วมกัน) เพื่อเฉลยคำถามว่า อินทริย์ที่บ่มไว้เพื่อ ความหลุดพ้นเป็นธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของผู้ดำรงอยู่ในฝ่ายวิวิธภูมิ แม้พระอริยบุคคลก็นับ เข้าด้วยอินทริยโลกในเรื่องนี้หรือ

ความมืดที่มีองค์ ๔ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ ไพรสณฑ์ที่รกชัฏ เมฆทึบ และเวลา เที่ยงคืน

คำว่า วิวิจจา แปลว่า เพราะความสงสัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิจิกิจจาเหตุ (เพราะมีความสงสัยเป็นเหตุ)

ท่านจะแสดงว่าคำว่า อสฺส ในบาทคาถาว่า ทุกฺขมสฺส มหพฺภํ (ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น) นี้ พึงนำมาสัมพันธ์เป็นรูปว่า ชปฺปาภิเลปนํ อสฺส พุริมิ (ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้) จึงกล่าวว่า ชปฺปา ตณฺหา อสฺส โลกสฺส (ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้น)

พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นโดยคล้อยตาม[ข้อความในประโยคหน้า]ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สพฺพสฺสตาณํ (ตถาคตกถาว่านิรฺรณํอย่างหนึ่งคืออวิชชา โดยความเป็นเหตุเกิดของสัตว์ทั้งปวง ปรารถนาชาติทั้งปวง สัตว์ที่เกิดแล้วทั้งปวง ที่จริงแล้วมวลสัตว์มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น) และโดยขัดแย้งกับข้อความในประโยคหน้า]ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สพฺพโสว (ตถาคตกถาว่าเครื่องปิดกั้นของเหล่าสัตว์ย่อมไม่มี เพราะการดับ สละ และปล่อยวางอวิชชาโดยสิ้นเชิง)

[ประโยคที่กล่าวโดยคล้อยตามประโยคหน้า ไม่มี น ปฏิเสธ ชื่อว่า ประโยคอันยะ คือ ประโยคคล้อยตาม ส่วนประโยคที่กล่าวขัดแย้งกับประโยคหน้า มี น ปฏิเสธ ชื่อว่า ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคขัดแย้ง]

พึงประกอบบทว่า ท่านแสดงอนุคฺติวิวิจยโดยคาถาสองบทว่า ทูเร สฺนโต ปกาสนฺติ (คนดีย่อมปรากฏเหมือนภูเขาหิมพานต์), รตฺโต อตฺถํ น ชานาติ (คนกำหนดย่อมไม่รู้ผล)

คำว่า รูปาวจรา แปลว่า รูปาวจรพรหม

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เหตุที่พ้นไปจากวิปริณามทุกข์

คำว่า ยโต คือ การพ้นไปจากวิภวทุกข์ใด

คำว่า ตํ คือ วิภวทุกข์

คำว่า อนวเสสปริยาทานวเสน (โดยถือเอาทั้งหมด) หมายความว่า โดยความเป็นสังขารทุกข์

คำว่า เอกาธารํ แปลว่า คำถามอันมีที่ตั้งอย่างเดียว

ท่านกล่าวว่า อเนกาธารํ ทสฺเสตุํ (เพื่อแสดงคำถามอันมีที่ตั้งหลายอย่าง) เพราะถามข้อความสองประการ คือ เครื่องกันและเครื่องตัดขาด[กระแสกีเลส] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิวารณสงฺขาตํ สํวรํ...ปิธิยฺยนฺติ ปจฺฉิขฺชนฺติ (พระองค์จึงตรัสบอกเครื่องกันที่เรียกว่าเครื่องห้ามกระแสเหล่านั้น บาทคาถาว่า เกน โสตา ปิธิยเร หมายความว่า กระแสค้นหาเป็นต้น ย่อมถูกตัดขาดด้วยธรรมอะไร) ความหมายก็คือ พระองค์จึงตรัสบอกเครื่องกันที่เรียกว่าเครื่องห้าม เครื่องปิดกัน และเครื่องตัดขาด

ท่านกล่าวว่า ปุจฺฉาย ทฺวิตฺถวิสยตํ วิวริตฺตํ เอวนฺตืออาทิ วุตฺตํ (พระมหากัจจายนะกล่าวคำเป็นต้นว่า เอวํ [อะไรเป็นความหมดจดและความหลุดพ้นของชาวโลกผู้ถูกครอบงำโดยสิ้นเชิงและเศร้าหมองอย่างนี้] เพื่ออธิบายว่าคำถามนั้นมีขอบเขตแห่งเนื้อความ ๒ อย่าง) เพราะคำว่า โวทานํ (โวทาน) นี้ หมายเอาความหมดจดโดยการข่มไว้ (วิกขัมภณวิสุทฺธิ) และคำว่า วุจฺจฺจํ (วุจฺจฺจํ) นี้ หมายเอาความหมดจดโดยการตัดขาด (สมุจฺเจทวิสุทฺธิ) และดังคำที่ท่านกล่าวว่า โวทายติ...อริยมคฺโค (โวทาน คือ สมถะและวิปัสสนาที่ทำให้ชาวโลกหมดจด วุจฺจฺจํ คือ อริยมรรคที่ทำให้ชาวโลกพ้นไปจากกิเลสโดยความเป็นอารมณ์และการดำเนินไป)

แม้กระแสทฺวิญฺญู มาณะ และอวิชชา ก็ไปตามกระแสค้นหา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เยภฺยุเยน อนฺโรธวเสน (ด้วยความชอบใจเป็นส่วนใหญ่)

คำว่า อุปจารวเสน (โดยความเป็นสำนวน) หมายความว่า โดยความเป็นสำนวนที่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย[โดยกล่าวถึงที่ตั้ง]

คำว่า สพฺพสฺมา (จากทวารทั้งปวง) คือ จากทวารทั้งปวงอันได้แก่จักขุทวารจนถึงมโนทวาร

คำว่า สพฺพปฺปการเณ (โดยประการทั้งปวง) หมายความว่า โดยลักษณะมีความเพลิตเพลิน ความยึดมั่นผิด และความทะนงตน เป็นต้น

คำว่า ตเมว สตี (สตินั้นนั่นแหละ) คือ สติที่ตรัสไว้ด้วยการกันกระแสในเบื้องต้นนั้นนั่นแหละ

ตถาคตกถาถึงเครื่องกันกระแสในขณะบรรลุมรรค

อนึ่ง สติแม้จะกันกระแสนี้ก็คล้อยตามปัญญาในขณะที่บรรลุมรรค เพราะหน้าที่ของปัญญาเป็นใหญ่ในขณะนั้น ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ปญญาเยเต ปิยเร (กระแสนี้เหล่านี้น่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา)

คำว่า สวรร ในคำว่า สวรรปิธานัน (เครื่องกันและเครื่องตัดขาด) นี้ กล่าวถึงเครื่องกัน เมื่อบุคคลยังมิได้บรรลุมรรคใดๆ วิชาญาณที่ปรุงแต่งภาพใดๆ ย่อมสมควรเกิดขึ้น (อภิสังขารวิชาญาณ) เมื่อบุคคลได้บรรลุมรรคนั้นๆ แล้ว วิชาญาณนั้นๆ ย่อมดับไปพร้อมกับรูปนามที่เกิดขึ้นพร้อมกับตนโดยความดับไม่เกิดอีก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺส ตสฺส วิชาณสฺส นิโรธเณ สหเว (รูปนามนั้นย่อมดับไปพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิชาญาณนั้นๆ) โดยแท้จริงแล้ว ความดับไม่เกิดอีกประสงค์เอาว่าเป็นความดับในที่นี้ เพราะหมายถึงความดับกิเลสโดยไม่มีขั้นที่เหลือ (อนุปาทิสเสนิพพาน)

อนุสนธิ คือ ข้อความ[แสดงคำถาม]ที่สืบเนื่องพระเทศนา หมายถึง ข้อความที่ถามอยู่ในเรื่องนี้

คำว่า สห วิสเยน ทสฺเสตฺถ (เพื่อแสดงปฏิบัติที่เรียกว่าการเจริญกรรมฐานที่ทำให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ นั้นพร้อมด้วยอารมณ์) นี้ หมายความว่า อารมณ์ในเรื่องนี้คือสัจจะนั้นแหละ กล่าวคือ สมุทยสัจจะมีสภาพที่ควรละ ทุกขสัจเป็นอารมณ์ของสมุทยสัจ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสีโน วิหโรโต ตณฺหา ปวทุตฺตติ.^{๑๒๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเฟลิดเฟล็นในธรรมที่เกี่ยวแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น”

มรรคสัจจะมีสภาพละ นิโรธสัจเป็นอารมณ์ของมรรคสัจ

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สห วิสเยน...สจฺเจสุ (ในบรรดาอริยสัจที่มีสภาพควรละและมีสภาพละ พร้อมทั้งอารมณ์)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้พระมหากษัตริย์จะปรารภไว้ว่า สมุทโย ทวีสุ ภูมิมิสฺส ปหียติ (สมุทัยย่อมถูกละในภูมิธรรม ๒ ประการ) แต่การกล่าวจำแนกว่า ทสฺสเนน ติณิ สํโยชนานิ ปหียนติ

ท่านกล่าวว่า สติคคหณน เจตถ ปริยฺญจฺจณปฺปหานํ อิธฺาธิปฺเปตํ (อนึ่ง ท่านหมายเอา การละปริยฺญจฺจณในเรื่องนี้ด้วยการถือเอาสติ) เพื่อเฉลยคำถามว่า บุคคลย่อมยังสมาธิขึ้นให้เกิดขึ้นได้อย่างไร เพราะไม่มีการละปริยฺญจฺจณด้วยสมาธิ

คำว่า ปธานะ คือ เครื่องพากเพียร หมายถึง วิริยะ

คำว่า เต หมายถึง สังขารคือวิริยะดังกล่าว

คำว่า เอกเรเสน (โดยมีกิจอย่างเดียวกัน) หมายความว่า เพราะการดำเนินไปโดย ความมีกิจอย่างเดียวกันเหมือนอย่างอื่นที่สมาธิมีกิจอย่างเดียวกัน

เมื่อสติเป็นไปอย่างนั้น บุคคลย่อมโน้มความเพียรได้เป็นอย่างดีโดยแท้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมฺปหํสนา (ทำให้ร่าเริง) เพราะเป็นสภาพโน้มความเพียรที่ประกอบกับสตินั้น เนื่องจากเป็นธรรมชาติที่ผู้ปฏิบัติธรรมพึงระลึกถึง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวฺ เม...เหตุภาวโต (เนื่องจากเป็นเหตุให้ดำเนินไปตามที่ปรารถนาว่า ภาวนาของเราจะสำเร็จอย่างนี้)

ถามว่า : ความหมายที่ ๑ ของ อิทธิ ศัพท์ แสดงอรรถกัตตสูตรณะ ความหมายที่ ๒ แสดงอรรถกรณสาธนะ ส่วน ปาถ ศัพท์มีอรรถกรณสาธนะอย่างเดียว อนึ่ง ท่านกล่าวถึง อิทธิคือสภาพที่ควรสำเร็จ ไม่ใช่ผู้สำเร็จ และอิทธิคือสภาพที่ควรสำเร็จก็ไม่มีที่ตั้งเสมอกับ ปาถ ศัพท์ที่เป็นเหตุบรรลุ (คือ ทั้งสองศัพท์สื่อถึงสิ่งสองสิ่งอันได้แก่ เหตุบรรลุ และสภาพสำเร็จ จึงไม่ควรเชื่อมเป็นกรรมธารยสมาสเพราะเป็นสมาสที่เชื่อมคำที่สื่อถึงสิ่งเดียวกัน) ดังนั้น ท่านกล่าวว่า ปจฺเมณ อตฺถेณ อิทธิ เอว ปาโถ (ตามความหมายแรก อิทธิบาท หมายถึงเหตุบรรลุคือสภาพสำเร็จ) ได้อย่างไร

เช่นเดียวกันนี้อิทธิคือความรู้ที่ควรให้สำเร็จด้วยการกระทำกิจสำเร็จเป็นสภาพที่พึงบรรลุด้วยการกระทำกิจบรรลุ ดังนั้น ศัพท์กรณสาธนะทั้งสองจึงมีที่ตั้งเสมอกัน [คือ ทั้งสองศัพท์สื่อถึงสิ่งเดียวกันอันได้แก่ ที่ตั้ง และสภาพทำให้สำเร็จ จึงไม่ควรเชื่อมเป็นดับปฐิสมาสเพราะเป็นสมาสที่เชื่อมคำที่สื่อถึงสิ่งต่างกัน] ดังนั้น ท่านกล่าวว่า ทฺวติเยน อตฺถेณ อิทธิยา ปาโถ (ตามความหมายที่ ๒ อิทธิบาท หมายถึง ที่ตั้งแห่งสภาพทำให้สำเร็จ) ได้อย่างไร

ตอบว่า : ท่านกล่าวอย่างนั้นได้ เพราะ ปาท ศัพท์เป็นส่วนที่สำเร็จ และเป็นเหตุในการกระทำความสำเร็จ อีกนัยหนึ่ง เพราะประกอบบท[ในคัมภีร์อรรถกถา]อย่างนี้ว่า ปจเมเน อตุเถเน อิทธิยา ปาโท (ตามความหมายแรก **อิทธิบาท** หมายถึง ที่ตั้งแห่งสภาพทำให้สำเร็จ), ทุติเยเน อตุเถเน อิทธิ เอว ปาโท อิทธิปาโท (ตามความหมายที่ ๒ **อิทธิบาท** หมายถึง เหตุบรรลุนั่นคือสภาพสำเร็จ)

ถามว่า : ประกอบบทได้อย่างไร

ตอบว่า : ข้อความที่อยู่ติดกันพึงประสงค์เอาว่าเป็นความหมายที่ ๑ ส่วนข้อความก่อนจากข้อความนั้นชื่อว่าความหมายที่ ๒ ในเรื่องนี้ โดยปัจจาสัตตินัย (นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้)

แม้ในคำว่า ฉนุทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทธิปาทํ ภาเวติ (ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐ) พึงทราบว่าได้กล่าวถึงบทสมาสโดยกระทำการลบ อธิปติ ศัพท์ว่า ฉนุทาธิปติ สมาธิ ฉนุทสมาธิ (ฉันทสมาธิ คือ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ฉนุทํ เจ ภิกฺขุ อธิปตํ กริตฺวา ลภติ สมาธิ^{๑๓๐}

“ถ้าภิกษุกระทำฉันทะให้เป็นใหญ่ย่อมบรรลุสมาธิ”

ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ^{๑๓๑} กล่าวว่า ฉนุทเหตุโก, ฉนุทาธิโก วาสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ หรือมีฉันทะอย่างยั่งยืน) โดยเนื่องด้วยการแสดงความหมายของ อธิปติ ศัพท์ ดังนั้น จึงควรทราบรูปวิเคราะห์ในเรื่องว่า ฉนุทาธิปติ สมาธิ ฉนุทสมาธิ (ฉันทสมาธิ คือ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่)

พระมหากัจจายนะจะแสดงฉันทะนั้นโดยมีศรัทธาเป็นหลักตามนัยที่กล่าวแล้ว จึงกล่าวว่า สทฺธาธิปเตยฺยา จิตฺเตกคฺคตา (ความตั้งมั่นแห่งจิตที่มีศรัทธาเป็นใหญ่)

อีกนัยหนึ่ง [ตามปาฐะอีกอย่างหนึ่งว่า อิทํ ปธานํ] คำว่า อิทํ ปธานํ กล่าวถึงวิริยะ

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อิเม สงฺขารา (สังขารเหล่านี้)โดยจำแนกธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น เพราะประสงค์เอาวิริยะทั้ง ๔ ประการโดยกล่าวถึง วิริย ศัพท์เป็นเอกพจน์ [ด้วย

ชาตยาเปกขณัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน จึงใช้เป็นเอกพจน์โดยหมายถึงหลายสิ่ง
ได้] ดังนั้น จึงควรทราบสมาสอดคล้องว่า คำว่า ปธานสังขาร คือ ความเพียรอันประเสริฐ

อนึ่ง การกล่าว ปธาน ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อห้ามสังขารที่เป็นสังขตธรรมเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สังขาร คือ สภาพปรุงแต่งสิ่งนั้นๆ ให้พิเศษ หมายถึง ความเพียร
ทั้งหมด การกล่าว ปธาน ศัพท์ในเรื่องนี้มีประโยชน์เพื่อห้ามความเพียรอื่นจากความเพียร
ที่ยังกิจ ๔ ให้สำเร็จ ดังนั้นจึงหมายความว่า ความเพียรอันประเสริฐ

ในนิเทศของอิทธิบาทคือวิริยะ ความเพียรปรากฏ ๒ ครั้งในคำว่า วิริยสมาธิป-
ธานสงขารสมนุหาคต^{๓๒} ในคำนั้น คำแรกเป็นคำขยายของสมาธิว่า วิริยสมาธิ คือ สมาธิ
ที่มีวิริยะเป็นใหญ่ คำที่ ๒ มีประโยชน์เพื่อแสดงองค์ประกอบร่วม โดยแท้จริงแล้ว องค์ประกอบ
ร่วมในที่ทั้งปวงมี ๒ ประการ คือ สมาธิ และความเพียรอันประเสริฐ ฉันทะเป็นต้นเป็น
คำขยายของสมาธิ ส่วนความเพียรอันประเสริฐถูกขยายด้วยคำว่า ปธาน มิใช่ถูกขยาย
ด้วยฉันทะเป็นต้น ดังนั้น ในที่นี้ ท่านจึงมิได้กล่าวว่าความเพียรอันประเสริฐมีวิริยะเป็นใหญ่
ส่วนวิริยะที่ตั้งอยู่โดยกระทำสมาธิให้พิเศษถูกกล่าวไว้ด้วยคำว่าความเพียรอันประเสริฐ โดย
ความเป็นองค์ประกอบร่วม ด้วยเหตุนี้จึงมิได้กล่าวการประกอบร่วมกันด้วยความเพียร
ทั้งสองประการ

อนึ่ง สมาธิที่กระทำพิเศษด้วยฉันทะเป็นต้นชื่อว่าความเพียรอันประเสริฐและธรรม
อื่นที่ประกอบร่วมกับสมาธิที่ถูกกระทำพิเศษเหมือนอย่างนั้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า จตฺตาโร
อิทธิปาทา (อิทธิบาท ๔) โดยเนื่องด้วยธรรมที่กระทำสมาธิให้พิเศษ และการกระทำพิเศษ
ย่อมมีด้วยความเป็นที่อาศัยนั้นๆ ของฉันทะเป็นต้น ฉะนั้น ในคำว่า ฉนฺทสมาธิ...อิทธิปาทำ
(ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐทั้งสอง
อย่างนั้น) นี้ จึงกล่าวว่าฉันทะเป็นต้นเป็นอิทธิบาทด้วยคำว่า ปาทา ที่มีความหมายว่าเหตุบรรลु
แม้คำว่า ปาทา จะมีความหมายว่า ที่ตั้ง อีกด้วย สมจริงดังความเป็นอิทธิบาทของฉันทะเป็นต้น
ปรากฏในพระอภิธรรม อุตตรจุฬานิยเป็นต้นว่า

จตฺตาโร อิทธิปาทา ฉนฺทอิทธิปาโท.^{๓๓}

“อิทธิบาท ๔ ได้แก่ อิทธิบาทคือฉันทะ”

และในปัญหาปุจฉะได้จำแนกว่าฉันทะเป็นต้นเป็นกุศลเป็นต้นอีกโดยแม้จะตรัสไว้ก่อนว่า

จตุตาโร อธิธิปาทา. อธิ ภิกขุ จนุทสมาธิปธานสงฆารสมนนาคตํ อธิธิปาทำ
ภาเวติ.^{๑๓๔}

“อธิธิปาท ๔ คือ ภิกขุในพระศาสนานี้เจริญสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่”

ที่จริงแล้วการแสดงอธิธิปาทอันเป็นที่ตั้ง[แห่งสภาพทำให้สำเร็จ] ท่านกระทำไว้
เพื่อแสดงอธิธิปาทที่เป็นเหตุบรรลุมิฉะนั้นแล้ว ความมีอธิธิปาท ๔ ก็ไม่สมควร

พึงทราบข้อวินิจฉัยนี้ด้วยความนี้โดยเนื่องด้วยพระบาลีในที่นี้

การกล่าวถึงการอาศัยความสงบชั่วขณะ (ตทังควิเวก) ความสงบโดยเด็ดขาด
(สมุจเฉทวิเวก) และความสงบโดยสลัดออกไป (นิสสรณวิเวก) แล้วไม่กล่าวถึงการอาศัยความ
สงบโดยความสงบอีก (ปฐวีปัสสัทธิวิเวก) ย่อมมีเพราะกล่าวถึงอธิธิปาทที่ควรยอมรับอย่างนี้
ว่า จนุทสมาธิ...อธิธิปาทำ ภาเวติ ^{๑๓๕} (ย่อมเจริญอธิธิปาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและ
ความเพียรอันประเสริฐ) อันที่จริงอธิธิปาทที่นับเข้าในผล เป็นสภาพที่บุคคลผู้เจริญอธิธิปาท
แล้วพึงกระทำให้แจ้ง

คำว่า โวสสุคค มีความหมายว่า สละ และเล่นเข้าไป ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์
จึงกล่าวถึงการสละกิเลส ๒ ประการ

คำว่า ยถาธุเตน ปกาเรน (ตามลักษณะที่กล่าวไว้แล้ว) คือ ตามลักษณะที่เป็น
ตทังควิเวกและสมุจเฉทวิเวก และตามลักษณะที่น้อมเข้าหาพระนิพพาน[ในเวลาเกิดวิปัสสนา-
ญาณ] หรือรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์[ในขณะบรรลุมรรค]

คำว่า ปริณมณตํ (อันน้อมไปอยู่) หมายความว่า อันน้อมไปอยู่ในขณะเกิดวิปัสสนา-
ญาณ

[๑๔] คำว่า ปุพฺพภาคปณฺณาย (วิปัสสนา) ญาณเบื้องต้น) คือ ญาณในอุปปจารสมาธิ
ที่ดำเนินไปในวิถิจิตที่มีอวัชชนจิตเดียวกันหรือมีอวัชชนจิตต่างกัน

คำว่า อธิคมปณณาย (มรรคญาณ) คือ ญาณในอัปปนาสมาธิ

คำว่า ปุพฺพภาคปณณาย ต่อมา คือ ญาณในอุปจารสมาธิในวิถิจิตที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน หรือปฏิสนธิปัญญา

คำว่า อุปจารปณณาย (ญาณในอุปจารสมาธิ) คือ ญาณในอุปจารสมาธิที่ดำเนินไปในวิถิจิตที่มีอาวัชชนจิตเดียวกันหรือในวิถิจิตทั้งหมด

คำว่า ปุจฺจาวิสฺสชฺชนวิโยปี (แม้การจำแนกคำตอบของคำถาม) หมายความว่า แม้การจำแนกคำตอบของคำถามตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า วุตฺตณยานุสาเรน (โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า โดยไปตามนัยที่กล่าวไว้แล้วก่อน คือ อทิสฺสโรชฺตนา (แสดงสิ่งที่ไม่รู้เห็น) และวิมตฺติเจตฺตนา (ขจัดความสงสัย)

[๑๕] คำว่า เสเช อเสเช (พระเสกขะ พระอเสกขะ) คือ พระอริยบุคคลผู้เป็นพระเสกขะ และพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอเสกขะ

คำว่า วิปัสสนาปุพฺพกมฺปหานเ (การละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า) หมายความว่า การละกิเลสที่ดำเนินไปโดยทำวิปัสสนานำหน้า ความหมายก็คือ ความรู้ชัดด้วยการละ

พระมหากัจจายนะแสดงบาลีว่า ยํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา แล้วกล่าวว่า ยํ อนิจฺเจ ทุกฺখে อนตฺตนิ เพื่อแสดงว่าอาจารย์ทั้งหลายย่อมสาธยายอย่างนั้นในเรื่องนี้

คำว่า เสสฺสํกิเลสํวาทานธมฺมา (ธรรมที่เศร้าหมองอื่นจากความกำหนดยินดีและธรรมที่หมดจด) หมายความว่า ธรรมที่เศร้าหมองอันเหลือจากความกำหนดยินดีและธรรมที่หมดจดทั้งปวง

คำว่า อภาเวน แปลว่า เพราะไม่มี คือ เพราะกระทำความไม่มี

คำว่า ปโยคปรกฺกมํ หมายความว่า คำว่า ปโยคะ คือ ความพากเพียรยิ่ง คำว่า ปโยคปรักกมะ คือ ความบากบั่นพากเพียรยิ่ง

คำว่า จิตฺตํ อุกฺกชิปติ (ย่อมยกจิตขึ้นไว้) หมายความว่า ย่อมดำเนินไปไม่ให้ตกไปในฝ่ายเกียจคร้านเหมือนยกขึ้นไว้สูงในฝ่ายกุศล

คำว่า ปธานวีริย (ความเพียรที่ชื่อว่า ปธานะ) คือ ความเพียรอันสูงสุดเพราะเป็นสภาพไม่ยังอกุศลให้เกิดขึ้น

คำว่า โยเซตพฺพานิ (พึงประกอบไว้) หมายความว่า พึงประกอบไว้ตามนัยว่า เสพอยู่ ย่อมพากเพียร เป็นต้น

คำว่า อนุปฺปนฺนาติ อวตตพฺพตํ อาปนฺนํ (อกุศลธรรมที่ไม่ควรกล่าวว่ายังไม่เกิดขึ้น) คือ อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นโดยการได้รับอารมณ์, การถูกอารมณ์ครอบงำ, การยังมิได้ข่มไว้ และการยังมิได้ละโดยเด็ดขาด

[๑๖] ท่านกล่าวว่า ปจฺมมคฺเค สทฺธาปโย (ศรัทธินทรีย์เป็นต้นเหล่านี้ในปฐมมรรค) เพราะกล่าวไว้ในเนตติปริกัณห์ว่า อภฺยจฺมกสฺส อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลที่ ๘)

อนึ่ง การกล่าวถึงอินทรีย์ในพระบาลี พึงทราบว่าเป็นเพียงตัวอย่าง

การเพ่งอสุกกรรมฐานเป็นสติปัฏฐานที่ตามรู้ก่องรูป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สติปัฏฐาน-ภาวนาย สุนิคฺคหิตอ กามวิตกโก (กามวิตกถูกข่มไว้ได้เป็นอย่างดีด้วยการเจริญสติปัฏฐาน)

ท่านจะแสดงว่า สมานิตีที่เกิดขึ้นย่อมปรากฏโดยข่มกามวิตกได้อีกด้วย จึงกล่าวว่า อนวชฺชสฺสขปทฺฐาเนน (พยายามวิตกที่ทำให้จิตฟุ้งซ่าน และเป็นที่ตั้งของความทุกข์ใจ ถูกข่มไว้ได้เป็นอย่างดีด้วยความไม่ฟุ้งซ่านอันเป็นเหตุไกลของสุขอันไม่มีโทษ) เป็นต้น

ด้วยคำว่า กุสเลสุ ฐมฺเมสุ อารทฺหวีริโย (ผู้ปรารภความเพียรในกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมอดกลั้นโทษของผู้อื่นได้ง่าย) ท่านแสดงว่าฉันทะที่ประกอบรวมกับวิริยะซึ่งเกิดจากฉันทะในธรรมย่อมเพิ่มพูนความอดกลั้น

แม้การงดเว้นจากธรรมที่ไม่เป็นอุปการะย่อมมีได้ด้วยการเสพปัญญา เหมือนการเสพธรรมที่เป็นอุปการะแก่ธรรมที่ไม่มีโทษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมานิทิน (การที่สมานีเป็นต้น ขจัดธรรมฝ่ายปฏิบัติของตน ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีปัญญาเท่านั้น) เป็นต้น

[๑๗] พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า โลโก นามาทิอาทิ วุตฺตํ (ท่านกล่าวว่า โลโก นาม) เป็นต้น เพื่อจำแนกเทศนาที่มีสภาวะธรรมเป็นที่ตั้งทั้งหมดโดยบุคคลลาภฐาน (มีบุคคล

เป็นที่ตั้ง) จึงกล่าวว่า สพฺพธมฺมานนฺติ...ทสฺสเสตุํ (เพื่อจำแนกธรรมที่กล่าวไว้ด้วยบทว่า สพฺพธมฺมานํ นี้ก่อน แล้วแสดงความฉลาดของพระอเสกชะในธรรมดังกล่าว)

เหตุเกิดในมหัคคตธรรม เป็นการยังมหัคคตธรรมนั้นให้ปรากฏนั้นแหละ แม้ธรรมอื่นก็เช่นเดียวกันนี้

คำว่า วทฺตมฺยมาเนสุ (เมื่อบุคคลอบรมอินทรีย์) หมายความว่า เมื่ออบรมอินทรีย์โดยลักษณะที่ยังวิมุตติให้สุกงอมได้

คำว่า ทสฺสนปริณฺญา (การรู้ชัดคือการหยั่งเห็น) หมายความว่า การรู้ชัดรูปธรรมและนามธรรมโดยลักษณะของตนและโดยปัจจัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภาวตาปริณฺญา (การรู้ชัดคือการหยั่งเห็น)

การจำแนกไตรลักษณ์พร้อมด้วยการข่มปฏิบัติภพธรรมประสงค์เอาว่าเป็นภาวนาปริณฺญา (การรู้ชัดคือการอบรม) ในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภาวนา...ปริณฺญา จ (คำว่า ภาวนาปริณฺญา หมายถึง ตีรณปริณฺญา [การรู้ชัดด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ] และ ปหานปริณฺญา [การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น])

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบเนื้อความในคำนี้ว่า คำว่า ทสฺสนปริณฺญา คือ การรู้ชัดอันมีประโยชน์เพื่อการหยั่งเห็น) และคำว่า ภาวนาปริณฺญา คือ การรู้ชัดอันมีประโยชน์เพื่อการอบรม)

คำว่า กกุขพฺผุสนาติ (มีความแข็งและการกระทบเป็นต้น) หมายความว่า มีความแข็งเป็นต้นและการกระทบเป็นต้น

คำว่า อภิขานิตฺวา (การกำหนดรู้) หมายความว่า การรู้ยิ่ง คือ การรู้ด้วยปัญญาหรือแปลว่า เพราะกำหนดรู้สภาพที่ดำรงอยู่

[ดูว่า ปัจจัยใน อภิขานิตฺวา ตามนัยแรกลงในอรรถูปพพกาลกิริยา นัยหลังลงในอรรถเหตุ]

คำว่า อตฺถิ แปลว่า ประโยชน์

คำว่า นโย (นัย) คือ นัยที่กล่าวไว้แล้ว

อาจารย์บางท่านสาธยายว่า ยํ อสงฺขตํ บ้าง

คำว่า จตุณยโกวิท (ผู้ฉลาดในนัย ๔) คือ ผู้ฉลาดในนัย ๔ มีเอกัตตนัยและนันทต-
นัย เป็นต้น

คำว่า เทสนายุตฺตกุสโล (ผู้ฉลาดในความเหมาะสมแห่งพระเทศนา) หมายความว่า ผู้ฉลาดในวิธีแสดงธรรม

คำว่า สทิสฺส กาดพฺพา (พึงกระทำการเปรียบ) หมายความว่า พึงกระทำการเปรียบ
ด้วยการเทียบเคียง

คำว่า อาเนตพฺพา (พื้งนำมา) หมายความว่า พื้งนำมาเปรียบว่า พระเทศนาค
สอดคล้องกับพระเทศนาคนั้น

คำว่า อตฺถโต อเปตํ (ปราศจากอรรถ) หมายความว่า มีอรรถไม่เหมาะสม

คำว่า อสมฺพนฺธตฺถํ (มีอรรถไม่เชื่อมโยงกัน) หมายความว่า มีอรรถแห่งบทไม่
เกี่ยวเนื่องกัน

ท่านใส่ใจถึงคำท้วงติงว่า การจำแนกสาสนบัญญัติเป็นการจำแนกอีกอย่างหนึ่งที่ไม่
ระคนกับหาระเหมือนการจำแนกนัยมิใช่หรือ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ยสฺมา ปน (อนึ่ง
พระเทศนาของพระผู้มีพระภาคยอมจำแนกเข้าเป็นส่วนหนึ่งในสาสนบัญญัติ ๑๖ ประการ
ดังนั้น แม้นัยนั้น[การจำแนกสาสนบัญญัติ]ก็กล่าวไว้ในวิจยหาระนี้โดยความเป็นสิ่งที่ควร
จำแนก) เป็นต้น

คำว่า อิธ นิภฺขิตโต (กล่าวไว้ในวิจยหาระนี้) หมายความว่า กล่าวไว้ในวิจยหาระ
ที่จำแนกพระพุทฺทพจน์นี้ เพราะเป็นเครื่องจำแนกเนื้อความในพระพุทฺทพจน์

อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำนี้ท่านแสดงว่าไม่มีเนื้อความของบทอื่นแห่งสาสนบัญญัติ
เหมือนมูลบทด้วยการแสดงว่าสาสนบัญญัตินับเข้าในหาระนั้นแหละ

คำว่า อิมสฺส สุตฺตสฺส (พระสูตรนี้) หมายถึง พระสูตรที่อธิบายอยู่

คำว่า กสฺมี วา ปเท (หรือในคาถาบทไหน) หมายถึง คาถาที่อธิบายอยู่

คำว่า ตพฺพิเจยน แปลว่า ด้วยการจำแนกคำถามเป็นต้นและการจำแนกอัสสาทะ
เป็นต้น

จบ คำอธิบายวิจยหารวิมังก์

๓. ยุติการวิกังคมนา

(คำอธิบายยุติการวิกังค)

[๑๘] ท่านจะแสดงว่าการดำเนินไปก่อนย่อมมีในเนื้อความที่พึงหลีกเลี่ยงในที่ตรวจสอบความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมเพื่อสละเนื้อความที่พึงถือเอาหรือรับเอาเนื้อความที่พึงถือเอาโดยเข้าใจว่าเนื้อความของพระพุทฺธพจน์นี้ไม่ควรถือเอาอย่างนี้ แต่ควรถือเอาอย่างนี้ จึงกล่าวว่า อตถากาเรน คยหมานา สุตตตถา วิสโย (เนื้อความของพระพุทฺธพจน์ที่ถือเอาโดยอาการผิดพลาด เป็นขอบเขต) ดังคำว่า วามํ มุญฺจ, ทกฺขิณํ คณฺห^{๑๖} (จงปล่อยด้านซ้าย จับด้านขวา) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ถูกจำแนกด้วยพระพุทฺธพจน์[อื่น] ความเป็นเนื้อความที่ควรถือเอาย่อมเหลืออยู่ เพราะเป็นสิ่งที่ควรเว้นสมดังคำที่พระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า เมตตาวิหารสฺส สโต พยาปาโท จิตฺตํ ปริยาทาย จสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาว่า พยาบาทครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหาริบุคคล [ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา, ผู้เจริญเมตตาตามาน] ย่อมไม่สมควร), พยาปาโท ปหานํ อพฺกตํ คจฺจนตีติ ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาว่า พยาบาทของเมตตาวิหาริบุคคลย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมสมควร)

ท่านจำแนกโดยสภาพที่ไม่มีจริงด้วยการยกแสดงความเหมาะสมแล้ว จะกล่าวถึงเหตุในการถือเอาธรรมตามสภาพที่มีจริง จึงกล่าวข้อความนี้ว่า มหฺนฺตา อปทิสิตพฺพา เอเตสนฺติ มหฺปเทสฺสา (ที่อ้างอิงข้อใหญ่) ด้วยคำว่า พุทฺธาทโย (เหตุอันใหญ่หลวงที่กล่าวอ้างพระพุทฺธเจ้าเป็นต้นผู้ยิ่งใหญ่) เป็นต้น

คำว่า ปตฺติฏฺเฐน (ที่ตั้ง) หมายความว่า ที่ตั้งอันทำให้สำเร็จ

คำว่า เสเสสุ (คำที่เหลือ) คือ สังฆาปเทส เป็นต้น

โดยแท้จริงแล้ว เนื้อความแรกในเรื่องนี้เท่านั้นปรากฏในพระบาลี

ความหมายก็คือ มหฺปเทส คือ เหตุในการตัดสิน

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า สุตโตตรณาทิ (การเทียบเคียงคัมภีร์ที่สืบทอดมาในสูตร เป็นต้น) รวบรวมการเทียบเคียงคัมภีร์ที่ได้สืบทอดมาในสูตร เป็นต้น เพราะการเทียบเคียงกับสูตรและการแสดงวินัยเป็นเหตุในการตัดสินคัมภีร์ตามที่ทรงจำกันมาว่าเป็นธรรม ส่วนการไม่เทียบเคียงกับสูตรและการไม่แสดงวินัยเป็นเหตุในการตัดสินว่าไม่ใช่ธรรม

คำว่า ยทิ เอว (เมื่อเป็นอย่างนั้น) หมายความว่า ถ้าการเทียบเคียงคัมภีร์ตามที่ทรงจำกันมากับสูตรและวินัย เป็นเหตุในการตัดสินว่าเป็นธรรม และการไม่เทียบเคียงเป็นเหตุในการตัดสินว่าไม่ใช่ธรรม เมื่อเป็นอย่างนั้น

คำว่า สัมปทายะ (ผู้ประกาศธรรม) คือ ผู้ให้ธรรม กล่าวคือ ผู้แสดงธรรมให้เข้าใจ หมายถึง ผู้กล่าวธรรม

คำว่า วินัย คือ เหตุละระคะ เป็นต้น หมายถึง มูลเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ราคาทิ-วูปสมนิมิตตัม (เหตุละระคะ เป็นต้น)

ถามว่า : เหตุนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ ธรรมอันมีสมณะและวิปัสสนา เป็นต้นพร้อมด้วยที่ตั้ง ดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวต่อไปว่า เตะตตาลีส โพรงคมา ธมมา (ธรรมที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้ ๔๓ ประการ)

มหาปเทศในวินัย ชื่อว่า อนุโลมกัปปิยะ เพราะคล้ายตามสิ่งที่สมควร แม้มหาปเทศที่เป็นสูตรก็เรียกว่าอนุโลมกัปปิยะในคัมภีร์อรรถกถา เพราะเหมือนกับมหาปเทศในพระวินัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ย อนุโลมกัปปิยนติ วุจจติ (ซึ่งได้ชื่อว่า อนุโลมกัปปิยะ)

แม้ปกิณฑกเทศนาของพระผู้มีพระภาคที่ดำเนินไปในที่นั้นๆ เป็นคัมภีร์อรรถกถาก็จริง แต่ได้ชื่อว่า อาจริยวาท เพราะพระธรรมสังคากาจารย์ได้สังคายนาพระพุทฺธพจน์คือพระไตรปิฎกแล้วยกขึ้นสู่แนวคำสอนตามสมควรแก่การอธิบายเนื้อความของพระพุทฺธพจน์นั้น โดยแท้จริงแล้ว แนวคำสอนที่เป็นคำอธิบายเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ซึ่งยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง ได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหลโดยพระมหาเถระชาวสิงหลในภายหลัง

คำว่า อุตตโนมติ (อัตตโนมติ) คือ เถรวาท [คำกล่าวของพระเถระ]

คำว่า สเมนฺตเมว คเหตุพฺพํ (ควรถือเอาให้เข้ากันกับสูตร) แสดงว่าควรยกเนื้อความขึ้นแสดงจากมหาปเทศให้เข้ากันกับพระบาลี

ท่านจะแสดงว่าแม้การไม่เข้ากันกับพระบาลีของอาจริยวาทอาจมีได้ในบางคราว โดยเนื่องด้วยคำที่เกิดจากความพลั้งเผลอ[ในการจารใบลาน] อาจริยวาทนั้นไม่ควรถือเอาจึงกล่าวว่า สุตฺเตน สเมนฺโต เอว คเหตุพฺพํ (ก็ควรถือเอาให้เข้ากันกับสูตร)

คำว่า จตุหิ มหาปเทสฺหิ ยฺชฺชติ (ย่อมสมควรด้วยมหาปเทศ ๔) หมายความว่าไม่ขัดแย้งกับมหาปเทศ ๔

บัดนี้ ท่านจะแสดงลักษณะของความไม่ขัดแย้งนั้น จึงกล่าวว่า เยน เยน (คำว่า เยน เยน คือ ด้วยเหตุใดๆ) เป็นต้น

ความจริงแล้วการเทียบเคียงกับสูตรเป็นต้นเป็นเหตุหลักในเรื่องนี้โดยแท้ และเหตุหลักดังกล่าวก็มีลักษณะหลากหลาย จึงกล่าวว่า ปกาเรน (ด้วยประการต่างๆ)

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่าเมื่ออธิบายพระพุทฺธพจน์อยู่ พึงถือเอาเนื้อความด้วยการนำออกจากพระพุทฺธพจน์[อื่น]แล้วอธิบาย

คำว่า อากเตน แปลว่า การนำออก

คำว่า สุตฺโต (จากพระพุทฺธพจน์) คือ จากพระพุทฺธพจน์อื่น

ในเรื่องนี้มีความหมายอย่างนี้ว่า เมื่ออธิบายพระพุทฺธพจน์อยู่โดยไม่ขัดแย้งกับมหาปเทศ ๔ พึงถือเอาเนื้อความโดยการอธิบายด้วยความมุ่งหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุคือพระพุทฺธพจน์ที่บุคคลนำออกมาจากพระพุทฺธพจน์อื่น และด้วยประการต่างๆ มีการเทียบเคียงกับสูตรเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตน...กาทพฺพา (คำนั้นแสดงว่าบัณฑิตพึงกระทำการประกอบยุติหาระโดยนำเนื้อความจากพระพุทฺธพจน์[อื่น]มาแสดงโดยสมควรไม่ขัดแย้งกับมหาปเทศ ๔)

ในพากย์นั้น คำว่า ยุติहारโยชนา กาทพฺพา (พึงกระทำการประกอบยุติหาระ) หมายความว่า พึงประกอบยุติหาระนี้ด้วยการแสดงความเหมาะสม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยุตฺติहारโยชนา กาทพฺพา หมายความว่า พึงกระทำการประกอบหาระทั้งหมดด้วยความเหมาะสมนั้น เมื่อกระทำการแสวงหาความเหมาะสมตามนัยที่จักกล่าวโดยหาระนี้แล้ว

[คำว่า ยุตฺติहारโยชนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การประกอบยุตฺติหาระ = ยุตฺติ เอว หาโร ยุตฺติหาโร, ยุตฺติหาเรน โยชนา ยุตฺติ-
हारโยชนา (ตติยาตฺปปริสสมาส)
- การประกอบหาระทั้งหมดด้วยความเหมาะสม = หารานํ โยชนา หารโยชนา, ยุตฺติยา
हारโยชนา ยุตฺติहारโยชนา (ตติยาตฺปปริสสมาส)]

ความจริงแล้วยุตฺติหาระนี้เป็นเครื่องหมายรู้ในการแสวงหาความเหมาะสม สมจริงดังพระมหากัจจายนะกล่าวว่า

สพฺเพสํ หารานํ   ยา ภูมี โย จ โคจโร เตสํ
ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา   หาโร ยุตฺตํ นิตฺติญฺโจะ.^{๑๓๗}

“การสอบสวนความเหมาะสม หรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถในหาระทั้งปวง เรียกว่า ยุตฺติหาระ”

อิมาย ยุตฺติยา อณฺณมณฺเฑหิ การณฺเห คเวสิตพฺพ.^{๑๓๘}

“บัณฑิตพึงแสวงหาด้วยเหตุซึ่งกันและกันตามความเหมาะสมอย่างนี้”

[๑๔] พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า บทเพียงเท่านั้นเป็นบททั้งหมดในคาถาหนึ่งหรือเป็นเพียงบทเดียว แสดงถึงเนื้อความอย่างเดียว

[คำว่า ยถิ วา ในพาทย์นี้ เป็นนิบาต ๓ พยางค์ที่มีความหมายเหมือน วา ศัพท์ ใช้ในอรรถวิภังค์ คือ แสดงความไม่แน่นอน]

[๒๐] คำ[ในเนติปกรณ์]ว่า ชรายํ จิตฺตสฺส อณฺณถตฺตํ (ชรา คือ ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ดำรงอยู่แล้ว) หมายความว่า ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ดำรงอยู่แล้วมีอยู่ ความเปลี่ยนแปลงนี้ชื่อว่าชรา

ความตายในทุกๆ ขณะ (ขณิกมรณะ) คือ ความแตกดับในทุกๆ ขณะ

ความตายที่ไม่เกิดอีก (สมุจเจตมรณะ) คือ การดับขั้นของพระชีนาสพ

คำว่า เกวลสฺส (ล้วนๆ) หมายความว่า ไม่ระคนกับความแก่

คำว่า เกวลสฺส มรณสฺส ทิฏฺฐตฺตา (เพราะปรากฏความตายล้วนๆ) เป็นเหตุของคำแสดงสมมุติฐานที่ตั้งไว้ก่อนว่า อณฺณว ชรา, อณฺณํ มรณํ (ความแก่และความตายต่างกัน)

คำว่า ยถา ตํ เทวานํ (เหมือนความตายของเหล่าทวยเทพ) เป็นตัวอย่างที่เหมือนกัน ส่วนอิทธิบาทเป็นต้นเป็นตัวอย่างที่ต่างกัน บัณฑิตพึงประกอบโดยถือเอาข้อความที่คล้อยตามและตรงกันข้าม

คำว่า เตหิ คือ ความแก่และความตาย

[คัมภีร์เนติฎีกาได้จำแนกประโยคในเนติอรรถกถา (หน้า ๙๑) ว่า เกวลสฺส มรณสฺส ทิฏฺฐตฺตา อณฺณว ชรา อณฺณํ มรณํ ยถา ตํ เทวานํ (ความแก่และความตายต่างกัน เพราะปรากฏความตายล้วนๆ เหมือนความตายของเหล่าทวยเทพ) โดยจำแนกข้อความออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. ปฏิญญา คำแสดงสมมุติฐาน คือ คำว่า อณฺณว ชรา อณฺณํ มรณํ (ความแก่และความตายต่างกัน)

๒. เหตุ คำแสดงเหตุ คือ คำว่า เกวลสฺส มรณสฺส ทิฏฺฐตฺตา (เพราะปรากฏความตายล้วนๆ)

๓. อุทาหรณ์ ตัวอย่าง คือ คำว่า ยถา ตํ เทวานํ (เหมือนความตายของเหล่าทวยเทพ)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๕๐๔) กล่าวถึงส่วนประกอบของประโยค ๕ ประการในที่แสดงการอนุมานสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังนี้

๑. ปฏิญญา คือ อคฺคิ ตตฺร (ไฟมีอยู่ในที่นั้น)
๒. เหตุ คือ ฐุมภาวโต (เพราะมีควัน)
๓. ทิฏฐันตะ ตัวอย่าง คือ ยตถ ฐโม, ตตฺร อคฺคิ. ยถา มหานเส (ควันมีในไฟได้ไฟก็มีในที่นั้น เหมือนในโรงครัว)
๔. อุปนัย การนำมาเทียบเคียงเพื่อแสดงความเสมอกัน คือ ฐโม จตฺร (และควันก็มีในที่นั้น)
๕. นิคม คำยืนยันสมมุติฐาน คือ ตสฺมา อคฺคิ ตตฺร (ดังนั้นจึงมีไฟในที่นั้น)

ข้อความข้างต้นนี้กล่าวตามคัมภีร์นยายทรรศนะ (อัยยยะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๓๒) ว่า ปฏิญญา-เหตุหาทรโณปนยนิคมนานวยยวา (ส่วนประกอบของประโยค คือ ปฏิญญา เหตุ อุทาหรณ์ อุปนัย และนิคม) และคัมภีร์ตักกสังคหะว่า

ปฏิญญาเหตุหาทรโณปนยนิคมนานิ ปญจายวา. ปพฺพโต อคฺคิมา อิติ ปฏิญญา. ฐุมวตตตฺตา อิติ เหตุ. โย โย ฐุมวา, โส อคฺคิมา ยถา มหานสํ อิติ อุทาหรณ์. ตถา จายํ อิติ อุปนโย. ตสฺมา ตํ ตถา อิติ นิคมนํ ^{๑๓๙}

“ส่วนประกอบของประโยค คือ ปฏิญญา เหตุ อุทาหรณ์ อุปนัย และนิคม
 ปฏิญญา คือ ปพฺพโต อคฺคิมา (ภูเขามီးไฟ)
 เหตุ คือ ฐุมวตตตฺตา (เพราะมีควัน)
 อุทาหรณ์ คือ โย โย ฐุมวา, โส อคฺคิมา ยถา มหานสํ (สิ่งที่มีควันทุกอย่างย่อมมีไฟเหมือนโรงครัว)

อุปนัย คือ ตถา จายํ (และภูเขานี้ก็เป็นอย่างนั้น)
 นิคม คือ ตสฺมา ตํ ตถา (ดังนั้นภูเขานั้นจึงเป็นอย่างนั้น)”

คำอธิบายทั้งหมดนี้กล่าวตามหลักฐานในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต แต่ไวยากรณ์บาลีรุ่นหลังบางฉบับกล่าวถึงส่วนประกอบของประโยคไว้ผิดลำดับและไม่เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว ดังคัมภีร์สัททตถกถาจินตากล่าวว่า

ปฏิกุญญา-อุปมา-เหตุ-	อุทาหรณ-นิคฺคม-
วเสนาวยวา ปญจ-	วิธา วากุเย ยถารหิ.
ยถา มหานเส เอว-	มคฺคิ ทหนฐมโต
มณฺยเต กตฺถ ฐมฺมิโน-	สิทฺธิโต'จลฺมตฺถเก. ^{๑๔๐}

“ส่วนประโยคของประโยค ๕ ประการ ฟังทราบตามสมควรโดยเนื่องด้วย ปฏิกุญญา, อุปมา, เหตุ, ตัวอย่าง และนิคม เช่น บุคคลรู้ว่ามีไฟอยู่ที่โรงครัว เพราะมีความร้อนและควันไฟ ฉะนั้นใด ย่อมรู้ว่ามีไฟอยู่บนยอดเขา เพราะมีความร้อนและควันไฟ ฉะนั้นนั้น”

ตัวอย่างที่กล่าวถึงในคานานี้ คือ

๑. ปฏิกุญญา คือ คำว่า อคฺคิ มณฺยเต (รู้ว่ามีไฟอยู่)
๒. อุปมา คือ คำว่า ยถา มหานเส (ที่โรงครัวฉนั้นใด)
๓. เหตุ คือ คำว่า ทหนฐมโต (เพราะมีความร้อนและเปลวไฟ)
๔. อุทาหรณ์ คือ คำว่า อจลฺมตฺถเก (บนยอดเขา)
๕. นิคม คือ คำว่า เอว (รู้ว่ามีไฟอยู่ ฉะนั้นนั้น)

ตัวอย่างนิคมในที่นี้ก็คือประโยคอุปมาเมื่อนั้นเอง ในประโยคอุปมานี้มีทั้งนิคม คือ เอว และ ปฏิกุญญา คือ อคฺคินิ มณฺยเต อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างที่แสดงในคัมภีร์ข้างต้นยังไม่ชัดเจน ท่านอาจารย์ โกสัลลาภวิภังค์แห่งวัดวิสุทธิธาราม จังหวัดมณฑลเลย จึงประพันธ์ตัวอย่างอีกเรื่องหนึ่งเป็นคานาว่า

เมตฺตํ ภาเวยฺย สพฺเพสุ	มาตาว ปุตฺตธิตฺตฺสุ
เมตฺตายินฺมเวรตฺตา	ปุพฺเพ ภาวี อุตฺตรา
เอวํ อเวโรโกมฺหิตี	ภาเวยฺย ตํ ปุณฺณปฺปณฺ ^{๑๔๑}

“บุคคลควรแผ่เมตตาในสรรพสัตว์ เหมือนมารดาแม่เมตตาในบุตรธิดา ควรแผ่เมตตานั้นเป็นนิตย์ว่าเราจงอย่าได้มีเวรแก่กัน ดังที่นางอุตตราได้แผ่เมตตาในกาลก่อน เพราะผู้มีเมตตาเป็นผู้ไม่มีเวร”

๑. ปฏิกุญญา คือ คำว่า เมตฺตํ ภาเวยฺย สพฺเพสุ (บุคคลแผ่เมตตาในสรรพสัตว์)
๒. อุปมา คือ คำว่า มาตาว ปุตฺตธิตฺตฺสุ (เหมือนมารดาแม่เมตตาในบุตรธิดา)

๓. เหตุ คือ คำว่า เมตตายีนมเวรตตา (เพราะผู้เมตตาเป็นผู้ไม่มีเวร)
๔. อุทาหรณ์ คือ คำว่า ปุพเพ ภาวยิ อุตตรา (ดังที่นางอุตตราได้แม่เมตตาในกาลก่อน)
๕. นิคม คือ คำว่า เอวํ อเวริโกมุหิตี ภาวะยย ตํ ปุนปฺปุนํ (ควรแม่เมตตานี้เป็นนิตยว่าเราจงอย่าได้มีเวรแก่กัน]

ท่านประกอบความไม่ต่างกันของตัณหา ชรา และมรณะไว้โดยข้ออ้างนี้ว่า ชีรณ-ภิชฺชนสภาวา (มีสภาวะเสื่อมโทรมและดับสูญไป)

แม้ข้อความนี้ว่าตัณหา ชรา และมรณะต่างกัน จะสำเร็จได้ซึ่งกล่าวระบุไว้แล้วว่ น อิทํ (แต่ท่านมิได้หมายถึงชราและมรณะ[ในทุกๆ ขณะ]ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงข้อความนี้ไว้แล้ว) เป็นต้น แต่คำท้วงติงนี้ก็สามารถตอบได้ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จะแสดงข้อความที่พบในพระบาลีว่า ยทิ จ ยถา ชรามรณํ (อนึ่ง ถ้าตัณหาพึงเป็นเหมือนชราและมรณะ เมื่อเป็นดังนี้ คนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวทั้งปวงก็พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา) เป็นต้น เพื่อแสดงโทษในเรื่องนั้นที่บุคคลยกขึ้นท้วงติง จึงกล่าวว่า ยทิ...ทสฺเสติ (คำว่า ยทิ จ [อนึ่ง ถ้าตัณหาพึงเป็นเหมือนชราและมรณะ เมื่อเป็นดังนี้ คนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวทั้งปวงก็พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา] เป็นต้น แสดงโทษเมื่อตัณหาไม่ต่างจากชราและมรณะ)

คำว่า เอเตสํ คือ ตัณหา ชรา และมรณะ

บางคนสาธยายว่า อิมาย ยุตุติยา อณฺณมณฺเณหิ การณเหติ คเวสิตฺพุพํ (บัณฑิตพึงแสวงหาด้วยเหตุซึ่งกันและกันตามความเหมาะสมอย่างนี้) ความหมายก็คือ พึงแสวงหาโดยศัพท์ และพึงแสวงหาอรรถอื่นโดยอรรถในที่อื่น

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สลฺโล วา (ธรรมเหล่านี้ คือ “ลูกศร” หรือ “การเขารน” มีความหมายอย่างเดียวกัน) เป็นต้น ในพระบาลีเพื่อแสดงเนื้อความอื่นโดยศัพท์

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อิเมสํ (ธรรมเหล่านี้) คือ ลูกศร และการเขารน

คำว่า อิจฺฉาวิปริยาเย (เมื่อไม่สมหวัง) หมายความว่า เมื่อไม่ได้สิ่งที่ตนต้องการ หรือเมื่อมีการประจวบกับสิ่งที่ไม่ใช่เหตุปัจจัย

คำว่า อิทมปิ สมตถน โหติ (แม้คำย่อความอย่างนี้) กล่าวไว้ เพราะแสดงความตรงกันข้ามกับเนื้อความอื่นตามที่ต้องการ

คำว่า ชรามรณวิปริยาเย (ไม่มีชราและมรณะ) หมายความว่า เมื่อชราและมรณะไม่มีอยู่

โดยแท้จริงแล้ว ตัณหาย่อมมีได้โดยแท้โดยปราศจากชราและมรณะตามที่ต้องการ

คำว่า ทวิธา วุตตะตา แปลว่า ตรัสไว้สองประการ หรือตรัสไว้สองครั้ง

[คำว่า ทวิธา ตามนัยแรกลง ธา ปัจจัยในอรรถประกาศด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๗) ว่า วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ทำยสังขยาศัพท์ในการจำแนก) นัยหลังลง ธา ปัจจัยในอรรถวาระด้วยการแบ่งสูตรว่า ธา จ โดยยกเว้นคำว่า วิภาเค]

พึงทราบว่าการประกอบภาระบุกิริยา (กิริยาปรามาส) อย่างนี้ว่า การตรัสไว้นี้ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยอารมณ์ของวัตถุภายนอกมีรูปารมณเป็นต้น หรือโดยเนื่องด้วยการรับเอาเป็นอารมณ์

คำว่า วิเสโส (ความต่างกัน) หมายความว่า ความต่างที่เป็นปกติของความปรารภณาและตัณหาเหล่านั้น

มีพระบาลี[ในบางแห่ง]ว่า ทวิหิ นามะหิ (โดยชื่อทั้งสอง)

[เนติปกรณฉบับปัจจุบันมีรูปว่า ทวิหิ ฐมะหิ (โดยสภาพทั้งสอง) แต่ฉบับโบราณบางฉบับพบคำว่า นามะหิ แทน ฐมะหิ]

คำว่า ยทิปิ เอว (แม้ความปรารภณาและตัณหาจะต่างกันอย่างไร) หมายความว่า แม้ความต่างกันบางอย่างของความปรารภณาและตัณหาจะมีอยู่โดยระยะเวลาพิเศษตามที่กล่าวไว้อย่างนั้นในอารมณ์ที่ต่างกัน

ท่านจะแสดงว่า ความต่างกันโดยสภาพ[ความปรารภณาและตัณหา]หาไม่ จึงกล่าวว่า ตถาปิ (ตัณหาทั้งปวงก็มีสภาพเหมือนกันด้วยการถือเอาโดยยัตรูปารมณเป็นต้นไว้มนั) เป็นต้น

คำว่า อิจฺจนฺติ แปลว่า บรรณนา

คำว่า ตณฺหายนนา แปลว่า ต้องการเสพ

คำว่า สนฺดาปนฺนุเจณ แปลว่า เพราะเป็นสภาวะทำให้เราร้อน

คำว่า อากทฺตณฺนุเจณ แปลว่า เพราะเป็นสภาวะพัดไป

คำว่า สริตานิ แปลว่า ชุ่มชื้นไปด้วยรักเสนาหา

คำว่า สีนฺหิตานิ (ซาบซ่า) หมายความว่า ซาบซ่าด้วยอำนาจของความชื่นชมที่ประกอบด้วยความรักนั้น

คำว่า วิสฺตติกา (แผ่ไป) หมายความว่า แผ่ไปด้วยความแพร่หลายในธรรมที่มีในภูมิ ๓ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น

คำว่า วิสฺฐา เป็นคำไวพจน์ของคำแรก[ว่า วิสฺตา] กล่าวไว้โดยแปลง ต อักษรเป็น ฐ [ดังคำว่า พุยาวัณฺ = พุยาวัต, อุทาหฺณฺ = อุทาหต, ทุกฺกณฺ = ทุกฺกต]

คำว่า วิสาลา แปลว่า สภาวะไพศาล

คำว่า วิสฺกุกฺติ แปลว่า อดทน คือ อดกลั้น ที่จริงแล้วผู้ที่มีความรักแม้ถูกคนรักทุบตีก็อดทนได้

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า คำว่า วิสฺกุกฺนํ แปลว่า ความพักผ่อน หรือความหัวนเกรง

ต้นหาที่ยึดเอาสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เป็นต้น ชื่อว่า วิสํวาทิกา (สภาวะหลอกลวง)

คำว่า วิสํหฺรติ (ขัดออกไป) หมายความว่า ย่อมแสดงอานิสงส์ของกามโดยประการนั้นๆ แล้วขัดจิตออกไปจากการมุ่งดำเนินไปสู่การหลีกออกจากกามโดยลักษณะต่างๆ

อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า คำว่า วิสํหฺรติ แปลว่า นำทุกข์มาให้

[คำว่า วิสํหฺรติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ขัดออกไป = วิ บทหน้า + สํ บทหน้า + หร ธาตุ + อ ปัจจัย + ตี วิภัตติ
- นำทุกข์มาให้ = วิสํ บทหน้า + หร ธาตุ + อ ปัจจัย + ตี วิภัตติ

โดยทั่วไปบทอาขยาตมักไม่นิยมเชื่อมสมาสกับบทนามข้างหน้า ยกเว้นคำเฉพาะบางคำ เช่น มนสิกรโติ (กระทำไว้ในใจ, ใส่ใจ) ปากฏิกโรติ (กระทำให้ปรากฏ), พยุณตีกโรติ (กระทำให้หมดไป) เป็นต้น ดังนั้น คำว่า วิสัหริติ จึงเชื่อมเป็นสมาสตามนัยที่ ๒ ได้ ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทิปนีว

เกจิ ปน “สัจฉิโรติ, มนสิโรติ, ปากฏิโรติ, อาวักโรติ, ปาตุโรติ, อลงุโรติ, สกโรติ, ปภวติ, ปราภวติ” อิจจาพินมปิ เอกตถีมาว วทนติ.^{๑๔๒}

“อาจารย์บางท่านกล่าวถึงความเป็นสมาสแม้ของบทเป็นต้นว่า

- สจฺฉิกโรติ (กระทำให้ประจักษ์)
- มนสิกโรติ (กระทำไว้ในใจ)
- ปากกฺกโรติ (กระทำให้ปรากฏ)
- อาวีกโรติ (กระทำให้แจ้ง)
- ปาตุกโรติ (กระทำให้ปรากฏ)
- อลงฺกโรติ (ทำการการประดับ)
- สกฺกโรติ (กระทำโดยดี, เคารพ)
- ปภาวติ (มีเป็นเบื้องต้นแรก, เริ่มมี)
- ปราภาวติ (เสื่อม)

ชื่อว่า วิสุมลา (สภาวะเป็นเหตุของทุกข์) เพราะเป็นเหตุให้ทำกรรมที่ยังทุกข์ให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิสมูลา คือ มีเวทนาที่จำแนกเป็นทุกขเวทนาเป็นต้นเป็นเหตุ

[คำว่า วิสมูลา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเป็นเหตุของทุกข์ = วิสสส มุลา วิสมูลา (บัญญัติปุปฺปวิสสมาส, วิส ศัพท์ใช้ใน
ความหมายว่า ทุกข์)
- สภาวะมีเวทนาเป็นเหตุ = วิสํ มุลํ เอตยาติ วิสมูลา (บัญญัติพหุพพิหสมาส, วิส
ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เวทนา)

คำว่า วิสผลา คือ สภาวะมีผลเป็นทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์

คำว่า วิสปริโยคา คือ สภาวะมีการบริโภคทุกข์มีรูปเป็นต้น มิใช่การบริโภค
อมตธรรม

พึงทราบความสำเร็จแห่งบทในพากย์ทั้งหมดด้วยนิรุตตินัย

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า วิสตา วา ปน (อนึ่ง ตัณหานั้นแผ่ซ่านไปในรูป เสียง กลิ่น รส
สิ่งที่สัมผัส ธรรมารมณ์ ตระกูล หรือหมู่คณะ จึงชื่อว่า วิสตัดิกา) เป็นต้นอีกเพื่อแสดง
เหื่อความที่เป็นประธานในเรื่องนี้

ความเส่นหา คือ การกระทำความรักใคร่

คำว่า พนฺธนฺนุเจน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะตั้ง

คำว่า อาสีสนฺนุเจน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะตั้งใจ

คำว่า อภินนฺทนฺนุเจน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะเพิลิตเพลินยั้ง หรือเพราะเป็น
สภาวะรับเอาไว้

[๒๑] คำว่า อนภิรติ (ความไม่รื่นรมย์) หมายความว่า ความเบื่อหน่าย

คำว่า ฌาณนิพพิทา (ความเบื่อหน่ายด้วยปัญญา) คือ ปัญญาหยั่งเห็นความ
เบื่อหน่าย (นิพพิทาญาณ)

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงความเหมาะสมไว้ในความมี
ปัญหา ๓ และในการเกิดทุกข์พร้อมทั้งการเกิดความเบื่อหน่าย ฉันทไ

สุขปฏิปทาเป็นต้น คือ สุขปฏิปทาทันธาภิญญา (ปฏิปทาอันสะดวกบรรลุช้า) และ
สุขปฏิปทาชิปปาภิญญา (ปฏิปทาอันสะดวกบรรลุเร็ว)

บุคคลใดสามารถบรรลุคุณธรรมพิเศษด้วยปฏิปทาลำบาก พระธรรมเทศนาที่แสดง
แก่เขาย่อมไม่นำคุณธรรมพิเศษมาให้เหมือนแสดงแก่ผู้เหมาะสมกับปฏิปทาอันสะดวก
ดังนั้น ปฏิปทานั้นจึงไม่สมควร ท่านได้แสดงข้อความข้างต้นนี้ด้วยคำว่า รากจรีโต (คำว่า
รากจรีต ในที่นี้หมายถึงคนรากจรีตซึ่งมีกิเลสกล้า การเจริญปฏิปทาอันลำบากจึงสำเร็จแก่
บุคคลนั้น) เป็นต้น

ท่านจะแสดงข้อความนี้ว่า การไม่แสดงถึงโทษของกามโดยประการนั้นๆ ความต่ำทราม ความเศร้าหมอง และอาณิสสของการออกจากกามแก่คนราคะจิต แต่แสดงเรื่องวิปัสสนาตั้งแต่เริ่มต้น ย่อมไม่อาจนำคุณธรรมพิเศษมาให้ เพราะยังมิได้ชำระอัธยาศัยพระมหากัจจายนะจึงกล่าวไว้ในพระบาลีว่า วิปัสสนา...เทศนา (หรือพึงแสดงการละกิเลสอันมีวิปัสสนานำหน้า เทศนานั้นย่อมไม่สมควร)

คำว่า เสสฺสฺย เทสุปิ (แม้ในบทที่เหลือ) หมายความว่า ความไม่สมควรแห่งเทศนา กล่าวไว้แล้วในพระบาลีโดยเนื่องด้วยคนราคะจิตด้วยคำเป็นต้นว่า ราคะจิตสฺส (หากว่าพระองค์ทรงแสดงความหลุดพ้นทางใจด้วยเมตตาแก่คนราคะจิต หรือพึงแสดงสุขปฏิบัติทางทานาภิธมฺมา หรือพึงแสดงการละกิเลสอันมีวิปัสสนานำหน้า เทศนานั้นย่อมไม่สมควร) ฉนฺได แม้ในคนโทสจฺริตเป็นต้นในบทที่เหลือ ก็พึงนำเนื้อความมากล่าวซึ่งแม้จะมีได้กล่าวไว้ในพระบาลีด้วยคำเป็นต้นว่า โทสจฺริตสฺส ปุคฺคฺลสฺส อสุภํ เทเสยฺย (พึงแสดงอสุภภาวนาแก่คนโทสจฺริต) ตามสมควรโดยนัยนี้

ท่านกระทำการท้วงติงในใจว่า เหตุใดจึงกระทำการแสดงความไม่สมควรในยุติหาระ จึงกล่าววว่า เอตฺถ จ (อนึ่ง การได้รับความสมควรในเรื่องนี้ ย่อมมิได้ด้วยการหลีกเลี่ยงความไม่สมควร ดังนั้นจึงควรแสวงหาความไม่สมควรด้วยการพิจารณาความสมควร) เป็นต้น

คำว่า เสสฺสฺย เอเสว นโย (แม้บทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน) หมายความว่า นัยที่กล่าวมานี้เป็นแนวทางในการแสวงหาความไม่เหมาะสมที่แสดงไว้โดยเนื่องด้วยคนโทสจฺริต เป็นต้น

[ในบางแห่ง]พบคำบาลีว่า อนุโลมปฺปหานํ บ้าง มีเนื้อความอย่างนั้นนั่นแหละ

[เนติปกรณฉบับปัจจุบันมีรูปว่า อนุโลมปฺปหานํ แต่ฉบับโบราณบางฉบับคงจะมีรูปอื่นจากนี้ท่านผู้แต่งเนติฎีกาจึงกล่าวถึงฉบับที่ต่างกันไว้]

พระมหากัจจายนะแสดงว่ายุคติหาระมีขอบเขตกว้างขวางด้วยคำว่า ยาวติกา
ณาสส ภูมิ (ตามกำลังสติปัญญา) นี้

ถามว่า : เหตุใดยุคติหาระนี้จึงมีขอบเขตกว้างขวาง

ตอบว่า : ท่านจะแสดงว่าหาระนี้มีขอบเขตกว้างขวาง เพราะเป็นการสอบสวน
ความเหมาะสม และเพราะธรรมที่ควรอธิบายประกอบด้วยคุณลักษณะพิเศษที่ลึกซึ้งด้วยนัย
ต่างๆ เป็นต้น จึงกล่าวว่า ตํ กิสุส เหตุ (เพราะพระสัทธรรมมีนัยอันปราศจากขอบเขต
ดั่งาม รอบด้าน สามารถย้าย[กิเลส]ได้ และมีเทศนาอันวิจิตรพิสดาร) เป็นต้น

คำว่า อปรมาเค แปลว่า ในภายหลัง

พระมหากัจจายนะกล่าวถึงความไม่สมควรโดยแสดงว่าพยาบาทไม่เสื่อมไป[คือ
ครอบงำเสมอ]แก่เมตตาวิหารีบุคคล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สโต

[ตามหลักภาษา คำว่า สโต เป็นบทลักษณะ คือ เครื่องหมายรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งจะกล่าวถึง
ต่อไป พระมหากัจจายนะไม่กล่าวว่า เมตตาวิหาริสฺส พยาปาโท จิตฺตํ ปริยาทาย จสฺสตีติ (พยาบาท
ครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหารีบุคคล)โดยเพิ่มคำว่า สโต เข้ามา ก็เพื่อมองหากความไม่สมควร
ที่จะกล่าวต่อไปในประโยคถัดมา จึงมีรูปเต็มว่า เมตตาวิหาริสฺส สโต พยาปาโท จิตฺตํ ปริยาทาย
จสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาว่า พยาบาทครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหารีบุคคล ย่อมไม่
สมควร) แต่คำแปลไทยในเรื่องนี้ไม่อาจสื่อความหมายได้ชัดเจนเหมือนภาษาบาลี]

คำว่า ยถาธุตการณโต เอว (ตามเหตุที่กล่าวไว้แล้วโดยแท้) หมายความว่า
ถูกปฏิเสธไว้นั้นแหละ

คำว่า ปหานนุฏฏภาวโต (เพราะมีที่ตั้งเหมือนกันคือบุคคลโดยความเป็นธรรม
ที่ถูกละ) หมายความว่า เพราะวิกิจจนามีที่ตั้งเหมือนกันคือบุคคลโดยความเป็นธรรมที่ถูก
ละเหมือนธรรมที่ชื่อว่ากิเลส

ท่านกล่าวว่า อารมมณฺณรณฺตโร เหตุถ สหคตสทฺโท (โดยแท้จริงแล้วคำว่า สหคต
มีความหมายว่า รับเอาเป็นอารมณ์) โดยประสงค์ว่าแม้ฉานธรรมที่เป็นอุปจารสมาธิซึ่งอยู่

ใกล้ทุติยฆานอันรังเกียจวิตกด้วยการเห็นโทษ ย่อมไม่มีวิตกเป็นอารมณ์ ฆานธรรมที่เป็น
ทุติยฆานจะมีวิตกเป็นอารมณ์ได้อย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงการสอบสวนความสมควรหรือความไม่สมควรโดย
หลักฐานซึ่งเป็นลักษณะของยุติहारอย่างนี้แล้วบัดนี้ จะจำแนกโทษโดยแสดงคุณเป็นหลัก
จึงกล่าวว่า อปิเจตถ (อนึ่ง ในเรื่องนี้ เทศนาว่า กามฉันทะย่อมหลอกลวงโดยอ้างความ
สำคัญว่าไม่ใช่สิ่งปฏิกูล ย่อมสมควร) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนั้นด้วยความสมควรที่
คล้อยตามหลักฐานอีกด้วย

ค่านั้นมีเนื้อความปรากฏแล้วนั้นแหละ

จบ คำอธิบายยุติहारวิภังค์

ยสฺส ปปญฺจา จิตฺติ จ นตฺติ
สนฺทานํ ปลิชฌจ วีตฺติวตฺโต
ตํ นิตฺตณฺหํ มฺหิ จรณตํ
น วิชานาติ สเทวโกปิ โลโก.

พ. อ. ๒๕.๖๗.๒๐๘

“ผู้ใดปราศจากธรรมให้เนิ่นช้าและธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ
ล่วงพ้นปวงตัณหาและลุ่มอวิชชาได้ ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกย่อมไม่
รู้เห็นมุนีผู้ปราศจากตัณหาที่นั่นเที่ยวไปอยู่[ในโลก]”

๔. ปทัฏฐานหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปทัฏฐานหารวิภัต)

[๒๒] คำว่า เต้ เต้ (ธรรมนั้นๆ) เป็นคำรวบรวมไว้ทั้งหมด ดังนั้นจึงหมายถึง ธรรมทั้งหมดที่ตรัสไว้ในพระพุทฺธพจน์และธรรมที่เป็นเหตุไถ้ของธรรมดังกล่าว

ท่านกล่าวว่า กตฺถุ ปน โส (เพื่อเฉลยคำถามว่า ธรรมที่เป็นปฏิบัติต่อการ
 ทางตลอดโดยชอบนั้นมีอยู่ในธรรมใด) เป็นต้น เพื่ออธิบายข้อความนี้ว่า สัพพมมฺยาถา-
 อสมฺปฏฺิเวโร (ความไม่ทางตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง)

คำว่า ปิยายิตพุพชาติย์ แปลว่า มีสภาพน่ารัก

คำว่า มิฉญาปฏิปทา (การปฏิบัติผิด) คือ การถึงความประมาท หรือความเชื่อผิด

ท่านจะแสดงว่าบัณฑิตพึงนำข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในพระบาลีออกมาแสดงไว้ โดยนัยที่นำมากล่าวโดยอ้อม]ว่า เจตนาฆ่าสัตว์แม้เกิดขึ้นครั้งเดียวย่อมเป็นเหตุเกิดของความโกรธ เพราะก่อเวร การถึงความประมาทหรือความเชื่อผิดแม้เกิดขึ้นครั้งเดียวย่อมเป็นเหตุเกิดของความหลง จึงกล่าวว่า โทสส...อิมินา นเยน อตถ เวทิตพฺโพ (พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้แม้ในคำว่า การฆ่าสัตว์เป็นปทัฏฐานแก่โทสะ การปฏิบัติผิดเป็นปทัฏฐานแก่โมหะ)

สี่และรูปร่างมีลักษณะถือเอาความหมายว่านิมิต อวัยวะที่ละส่วนมีลักษณะถือเอาความหมายว่าอณูพยัญชนะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิมิตตานุพยัญชนคฺคณฺณลภณ (มีลักษณะถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่)

นิมิต คือ เครื่องหมายรู้ความเป็นหญิงหรือชาย [รูปร่างของหญิงชาย]

อนุพยัญชนะ คือ มือ เท้า การหัวเราะ และการพูด เป็นต้น [อวัยวะน้อยใหญ่และ
อากัปกิริยา]

คำว่า ผัสสปัจจัยะ คือ มีผัสสะเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสปัจจัยตา คือ ความมีผัสสะเป็นปัจจัย

คำว่า อัสสาทะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหา

วัตถุ คือ ญเอยธรรม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วัตถุวิปฏิบัติ วิสยสมาวปฏิเวธ (ความไม่ผิตพลาดแห่งวัตถุ[ที่ควรเชื่อคือญเอยธรรม] เป็นการแทงตลอดสภาวะที่มีอยู่จริงของอารมณ์)

ท่านกล่าวว่า สีสสมาธิสมุปาทน์ (การยังศีลและสมาธิให้สำเร็จ) เพื่อแสดงสัมมาปฏิบัติที่ระบุไว้ในเรื่องนี้

[เนตติอรรถกถาฉบับปัจจุบันมีรูปว่า สีสสมาธิสมุปาทน์ แต่ควรมีรูปว่า สีสสมาธิสมุปาทน์ จึงจะถูกหลักภาษา เพราะ สมุปาทน์ สำเร็จรูปมาจาก ส บพหน้า + ปท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลว่า “ให้สำเร็จ” ส่วน สมุปาทน์ มาจาก ส บพหน้า + ป บพหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย แปลว่า “ให้ด้วยดีโดยประการต่างๆ”]

พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในพระบาลีว่า วินิลกวิปฺพพคฺคณฺณลขณา อสุกฺกสณฺญา (อสุกฺกสณฺญามีลักษณะถือเอาชาคศพที่ขึ้นเขียวหรือชาคศพที่มีน้ำหนองไหลเยิ้ม) ด้วยความเป็นเครื่องหมายรูปร่างส่วน หรือด้วยความเหมาะสมกับผู้ที่กำหนดในสีและกลิ่น เมื่อจะแสดงความเบื่อหน่ายที่กล่าวไว้ว่า ตสฺสา นิพฺพิทา ปทฺฐจฺานํ (ความเบื่อหน่ายเป็นปทัฏฐานแก่อสุกฺกสณฺญา นั้น) จึงกล่าวว่า นิพฺพิทา (หรือปัญญาที่เบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณซึ่งดำเนินไปอย่างนั้น) เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์กล่าวโดยพิเศษว่า ฌาเณน [ใน นิพพิทาฌาเณน (ด้วยนิพพิทาญาณ)] เพื่อระบุว่านิพพิทาญาณดังกล่าวต่างจากความหวาดกลัวศพ

คำว่า ตถา ปวตฺตํ (ซึ่งดำเนินไปอย่างนั้น) หมายความว่า ซึ่งดำเนินไปโดยอาการเบื่อหน่าย

ท่านจะแสดงว่าญาณระลึกถึงชาติก่อนของพระราชธิดาพระเจ้าวิเทหะพระนามว่า รุจา ผู้ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุเกิดของกัมมัสมกตาญาณ แต่ไม่เป็นเหตุเกิด

ของกัมมัสมณสภากาญจนแก่เสนาบดีของพระราชอาคันตุกะนั้นชื่อว่าลาตะและทาสชื่อว่าพีชกะ
ผู้ไม่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เพราะอาศัยอัสถบุรุษ จึงกล่าวว่า อิมสฺส จ...อุททริตฺตํ
(อึ่ง บัณฑิตพึงนำมหาราชสสพชาดก และเอกัจฉัสสตวาทะในพรหมชาลสูตร มากล่าว
ถึงเพื่อแสดงข้อความนี้)

คำว่า โส คือ ปสาทะ

คำว่า อวตถาวิเสโส (สภาพพิเศษที่แตกต่างออกไป) หมายความว่า ระยะเวลาพิเศษ
ที่หมายรู้ด้วยความไม่ชุ่มมัวของสัมปยุตตธรรม

คำว่า อายตนคโต แปลว่า อันดำเนินไปตามฐานะ หมายความว่า มีพระรัตนตรัย
เป็นวิสัย

ท่านแสดงปทัฏฐานที่ปรากฏตามสภาวะโดยปราศจากสภาพพิเศษที่แตกต่างกัน
ด้วยคำเป็นต้นว่า กาโย (อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐานมีกองรูปเป็นต้นเป็นปทัฏฐานแก่สติและสมาธิ)

อึ่ง ในที่นี้พึงทราบว่พระมหากัจจายนะปรารภคำว่า อปโร โนโย (อีกนัยหนึ่ง
อโยนิโสมนสิการมีลักษณะใส่ใจเห็นความน่าพอใจ[ในธรรมที่เป็นเครื่องผูก] อวิชชาเป็น
ปทัฏฐานแก่อโยนิโสมนสิการนั้น [เพราะปกปิดโทษของอโยนิโสมนสิการ]) เป็นต้น เพื่อแสดง
ธรรมที่เป็นผลของธรรมซึ่งได้นำปทัฏฐานออกแสดงไว้ในพระบาลีก่อนแล้ว

อโยนิโสมนสิการมีลักษณะใส่ใจเห็นความน่าพอใจ[ในธรรมที่เป็นเครื่องผูก] พึง
ทราบว่กล่าวไว้มีประโยชน์เพื่อเป็นตัวอย่างเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อแสดงว่อโยนิโสมนสิการย่อม
เป็นไปแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยความโลภโดยมาก

คำว่า โอปปัจจยะ คือ อุปัตติภพนั้นแหละ คำว่า โอปปัจจยิกะ คือ ความเป็น
อุปัตติภพ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปัตติภวภาเวน (โดยความเป็นอุปัตติภพ)

คำว่า ววตฺถิตภาโว (การกำหนด) หมายความว่า การกำหนด คือ การที่อินทรี
๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นมีอารมณ์และหน้าที่แน่นอนที่ละอย่างคือการเห็นรูปเป็นต้น

คำว่า ภาสฺส อังคานิ แปลว่า เหตุเกิดของภพ

ในนัยที่ ๒ คำว่า องฺคานิ แปลว่า องค์ประกอบ

อีกนัยหนึ่ง พึงประกอบกรรมวิภูโดยความเป็นองค์ประกอบที่เป็นเหตุอีกด้วย

คำว่า กมฺมฏฺฐานสฺสา (กรรมฐาน) คือ ภาวนา

คำว่า พุรฺรหฺนา แปลว่า การเจริญ

คำว่า เตสฺส คือ ในความเป็นผู้รู้จักพหุสูตรเป็นต้นนั้น

ความเป็นผู้รู้จักพหุสูตร (การเข้าใจลึกครุผู้เป็นพหุสูตร) เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์ เพราะปราโมทย์ที่ก่อปรด้วยธรรมย่อมเกิดจากการฟังธรรมที่ได้รับโดยอาศัยการเข้าใจลึกถลายณมิตรโดยชอบ

โดยประการดังนี้ เมื่อวิมุตติใดมีอยู่ วิมุตติญาณทัสสนะ (การรู้เห็นความหลุดพ้น, ปัจจเวกขณญาณ) ย่อมเกิดขึ้น วิมุตตินั้นเป็นปทัฏฐานแก่วิมุตติญาณทัสสนะ ข้อความข้างต้นย่อมปรากฏ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุริมานํ..สุวิญญะโย เอว (ความเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมหลังๆ ของธรรมก่อนๆ รู้ได้ง่ายโดยแท้)

คำว่า สห อธิญฺจาเนน (พร้อมทั้งที่ตั้ง) คือ พร้อมทั้งญาติปริญญา เพราะญาติปริญญาเป็นที่ตั้งของติริณปริญญา

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั้นแหละ

จบ คำอธิบายปทัฏฐานหารวิภังค์

๕. ลักษณะหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายลักษณะหารวิภังค์)

[๒๓] พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ลักษณะหารสฺส วิสยํ ปุจฺจนติ (ถามขอบเขตของลักษณะหาระ) เมื่อถามว่า อะไรเป็นขอบเขตของลักษณะหาระนั้น ก็ตอบได้ว่า ธรรมที่มีได้แสดงไว้ซึ่งมีลักษณะเสมอกัน

พระพุทธองค์ทรงปรารภกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนาเป็นต้น ย่อมสำเร็จได้โดยง่าย ดังนั้น ท่านจึงแสดงว่าพระองค์ได้ตรัสถึงสติที่เป็นไปในเวทนาเป็นต้นด้วยการกล่าวถึงสติที่เป็นไปในกองรูปดังกล่าว เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสติปัฏฐาน

คำว่า สติปัฏฐานภาเวน เอกลักษณะตฺตา (เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสติปัฏฐาน) ท่านกล่าวไว้เพราะอินทรีย์คือวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาที่ศรัทธาอุปัถม์ภักไวย่อมให้สำเร็จสติปัฏฐานอื่นเหมือนให้สำเร็จสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูป ข้อความนี้จักกล่าวไว้ต่อไปในคัมภีร์อรรถกถานั้นแหละ

พึงทราบเนื้อความในคำแสดงควมมีลักษณะอย่างเดียวกันที่เหลื้อมตามนัยนี้

คำว่า ปรโต (ต่อไป) คือ ในคำอธิบายจุตฺตพฺพหหาระ

คำว่า อสมฺมิสฺสโต (โดยไม่ระคนกัน) หมายความว่า แม้เวทนาเป็นต้นก็อาศัยนับเนื่องในรูปกายนี้ ดังนั้น แม้มีความเป็นไปแห่งการตามรู้เวทนาเป็นต้นในรูปกาย ก็กำหนดโดยไม่ระคนกันกับเวทนาเป็นต้นนั้น

ท่านกล่าวว่า ตถา น กายเ (เช่นเดียวกันนี้ ภิกษุมิใช่ตามรู้สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ที่พ้นไปจากอวัยวะน้อยใหญ่ในรูปกาย) เป็นต้น เพื่อแยกรูปกายออกจากอวัยวะน้อยใหญ่ และแยกอวัยวะเหล่านั้นนั้นแลออกจากผมเป็นต้น พร้อมทั้งแยกผมเป็นต้นออกจากภูตรูปและอุปาหยา रूप เพื่อปฏิเสธการถือเอากลุ่ม[เป็นอารมณ์], การเล่นไปหาซื้อ และความยึดมั่นในการถือว่เป็นแก่นสาร

แม้บุคคลที่มีความเห็นว่าเป็นกลุ่มในองค์รวมของส่วนประกอบย่อยแห่งนครมี
ปราสาทเป็นต้นก็ย่อมกระทำการถือเอากลุ่ม [คือสำคัญว่านครมีจริงเพราะเป็นองค์รวมของ
ส่วนประกอบย่อย]

อนึ่ง บางคนย่อมเล่นไปหาชื่อ[โดยสำคัญว่า] สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ชื่อนครมีอยู่ ท่าน
จึงยกนครเป็นตัวอย่างในการเล่นไปหาชื่อมีสตรีและบุรุษเป็นต้น

คำว่า อณโณ โกจิ (สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) คือ สัตว์เป็นต้น [หมายถึง วิญญาณ
หรืออาตมันที่ชาวโลกสมมุติว่าเป็นสัตว์ บุคคล ชีวะ]

คำว่า ยัม ปสฺสตี (บุคคลดูสิ่งใด) หมายความว่า ดูสตรีหรือบุรุษ

ถามว่า : การเห็นสตรีหรือบุรุษย่อมไม่มีด้วยจักขุประสาทมิใช่หรือ [เพราะจักขุ-
ประสาททำหน้าที่เห็นสี แต่มนโหวารวิธทำหน้าที่รู้ชื่อและความหมาย]

ตอบว่า : ย่อมไม่มีจริง แต่ท่านกล่าวว่า ยัม ปสฺสตี (บุคคลดูสิ่งใด) โดยความเป็น
ชื่อที่ดำเนินไปว่า เราเห็นสตรี เราเห็นบุรุษ อีกนัยหนึ่ง บุคคลดูด้วยทิวฏฐิโดยความเห็นผิด

คำว่า น ตัม ทิวฏฐํ (ไม่ชื่อว่าเห็นสิ่งนั้น) หมายความว่า สิ่งที่เห็นนั้นไม่ใช่รูปารมณ
หรือรูปารมณไม่ใช่สิ่งที่เห็น อีกนัยหนึ่ง สิ่งนั้นไม่ใช่สิ่งที่เห็นซึ่งเรียกว่าหมู่ภูตรูปและ
อุปาทายรูปมีผมเป็นต้น หรือว่าสิ่งที่เห็นไม่ใช่สิ่งที่กล่าวไว้แล้ว [คือ ไม่ใช่หมู่ภูตรูปและ
อุปาทายรูปดังกล่าว]

บาทคาถาว่า ยัม ทิวฏฐํ ตัม ปสฺสตี (เห็นสิ่งใด ไม่ชื่อว่าดูสิ่งนั้น) หมายความว่า
รูปารมณหรือสิ่งที่เรียกว่าหมู่ภูตรูปและอุปาทายรูปมีผมเป็นต้นที่เห็นได้ บุคคลไม่ชื่อว่าดู
สิ่งนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาจักขุ

คำว่า น อณฺณธมฺมานุปสฺสี แปลว่า มิใช่ตามรู้สภาวะธรรมอื่นๆ ความหมายก็คือ
มิใช่ตามรู้ลักษณะอื่นจากความไม่สวयงามเป็นต้น

ในคำว่า ปถวิกายํ (หมู่ปฐวีธาตุ) ท่านกล่าวผมเป็นต้นว่ากองรูป เพราะเป็นองค์รวม
ของปฐวีธาตุ

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่ากองรูป โดยถือเอาปฐวีธาตุโดยลักษณะ[แข็งหรืออ่อน] ซึ่ง มีอยู่ในสรีรกายทั้งหมดอันต่างกันโดยประเภทมากมาย อันดำเนินไปโดยความเกิดขึ้นก่อน และหลังด้วยความเป็นหมู่

แม้หมู่เอาไปธาตุเป็นต้นอื่นก็เช่นเดียวกัน

คำว่า อากาสสมุหสฺสชาติสฺส แปลว่า ที่ชื่อว่ากองลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า ตีสุ ภเวสุ กิเลส (กิเลสในภพ ๓) คือ กิเลสที่มีภพ ๓ เป็นขอบเขต

ในคำว่า สพฺพตฺถิกิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สัพพตฺถิกา คือ มีประโยชน์ที่พึงปรารถนา ในจิตทั้งปวงที่หุดหู่และซัดส่าย

อีกนัยหนึ่ง สัพพตฺถิกา คือ มีประโยชน์เพื่อโพชฌงค์ทั้งปวงที่พึงอบรมในจิตอัน หุดหู่และซัดส่าย

[คำว่า สพฺพตฺถิกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีประโยชน์ในจิตทั้งปวง = สพฺพตฺถ อตฺถา เอตยาติ สพฺพตฺถิกา (ภินนาธิกรณ- พหุพพีหิสมาส)

- มีประโยชน์เพื่อโพชฌงค์ทั้งปวง = สพฺเพ โพชฌนฺคา อตฺถา เอตยาติ สพฺพตฺถิกา (ฉนฺทิลีพหุพพีหิสมาส)]

คำว่า อนฺโต สงฺโกโจ แปลว่า ความท้อถอยภายใน หมายความว่า ความเกียจคร้าน

[๒๔] คำว่า คหิเตสุ (เมื่อเจริญสติปัฏฐานแล้ว) หมายความว่า เมื่อถือเอาโดย ภาวนา ความหมายก็คือ เมื่ออบรมสติปัฏฐานแล้ว หรือแปลว่า เมื่อถือเอาด้วยการกล่าว [ว่าสติปัฏฐาน] ก็การถือเอาภาวนาเป็นประธานของการถือเอาด้วยการกล่าวในเรื่องนี้ เพราะเป็นเนื้อความที่แสดงการถือเอาภาวนา

อนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในพระบาลีว่า จตุสุ สติปฏฺจาเนสุ ภาวียมาเนสุ จตฺตารโ สมมปฺปธานา ภาวนาปาริปุรี คจฺจนฺติ (เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ สมมปฺปธาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า บุคคลใดเจริญสติปัฏฐานแล้ว

บุคคลนั้นมิได้เจริญโพธิปักขิยธรรมมีสัมมปธานเป็นต้น ชื่อนี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้ โดย
การแสดงความมีลักษณะอย่างเดียวกัน

คำว่า วิปลลสา ปหิยฺหติ (วิปลลสา ๔ ย่อมถูกละได้) หมายความว่า ย่อมถูกละได้
เพราะเป็นข้าศึกโดยตรง

ท่านจะแสดงว่า กพพีการาหาร ผัสสาหาร มโนสญฺเจตนาหาร และวิญญาณาหาร
อันเป็นเหตุเกิดของกองรูปเป็นต้น ย่อมเป็นอันบุคคลกำหนดรู้ได้ด้วยการกำหนดรู้กองรูป
เป็นต้น เพราะละข้าศึก[คือวิปลลสา]ของกายานุปัสสนาเป็นต้นนั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อาหารสมุทฺทยา กายสฺส สมุทฺโย. ผสฺสสมุทฺทยา เวทนํ สมุทฺโย.^{๑๔๓}

“การเกิดขึ้นของกองรูปย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอาหาร การเกิดขึ้นของเวทนา
ย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของผัสสะ”

สงฺขารปจฺจยา วิมฺภวณฺ, วิมฺภวณฺปจฺจยา นามรูป.^{๑๔๔}

“วิมฺภวณฺย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมีเพราะวิมฺภวณฺเป็นปัจจัย”

ดังนั้น จึงกล่าวว่า จตฺตารอ อาหารา (อาหาร ๔) เป็นต้น

คำว่า สพฺพตฺถ (ในคำทั้งปวง) คือ ในคำมีอาทิอย่างนี้[ในคัมภีร์เนตติปกรณ์]ว่า
อุปาทาเนหิ อนุปาทาโน ภวติ (เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทาน)

ในเรื่องนั้น กองรูปเป็นที่ตั้งของกามุปาทานโดยพิเศษ เพราะเบญจกามคุณที่มี
ลักษณะเฉพาะย่อมปรากฏในกองรูป

เวทนาเป็นที่ตั้งของทัญญาอุปาทานโดยพิเศษ เพราะผู้ที่ไม่พะวงถึงโลกหน้าด้วยความ
เพเลิตเพลินสุขเวทนาย่อมยังความยึดมั่นให้เกิดขึ้นว่า นตฺถิ ทิณฺหิ^{๑๔๕} (ทานที่บุคคลให้ไม่มี
ผล) เป็นต้น

จิตเป็นที่ตั้งของสฬัพพตูปาทานโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นความบริสุทธิ์โดยเนื่อง
ด้วยศีลเป็นต้นของตนย่อมมีแก่ผู้มีศีลสสทิกฺกฉฺชโดยถือความมีเสมอในจิต

สภาวะธรรมเป็นที่ตั้งของอัตตวาทุปาทานโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นอัตตาย่อมมีแก่ผู้ไม่เห็นสภาวะธรรมที่มีจริงว่าเป็นความจริงด้วยการกำหนดรูปนาม

ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า จตุสฺส สติปฏฺจาเนสุ ภาวียมาเนสุ อุปาทาเนหิ อนุปาทาโน ภวติ (เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทาน)

อนึ่ง กองรูปเป็นที่ตั้งของกามโยคะโดยพิเศษตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ เวทนาเป็นที่ตั้งของภวโยคะโดยพิเศษ เพราะความเพติดเพลินในภพย่อมมีได้ด้วยการถือเอาภพว่าเป็นสุข

จิตเป็นที่ตั้งของทวิญญูโยคะโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นอัตตาย่อมมีในจิตด้วยการถือเอาสันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบต่อ) และชนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน)

สภาวะธรรมเป็นที่ตั้งของอวิชาโยคะโดยพิเศษ เพราะความหลงย่อมมีได้เนื่องจากการจำแนกสภาวะธรรมทำได้ยาก, ความเป็นเพียงสภาวะธรรมของธรรมทั้งหลาย และความเป็นเพียงสภาวะธรรมของธรรมทั้งหลายเป็นสภาพแทงตลอดได้ยาก

ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวความไม่ประกอบด้วยโยคะ เพราะมีการละกามโยคะเป็นต้นนั้นในกองรูปเป็นต้นด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔

โดยนัยนี้นั้นแหละ พระมหากัจจายนะอธิบายความเป็นผู้ไม่มีอาสวะและเป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอชะ เพราะกามราคะเป็นต้นจัดเป็นกามโยคะ กามาสวะ และกาโมชะ เป็นต้นนั้นเทียว

กองรูปเป็นที่ตั้งของอภิขฌากายคันถะตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

เวทนาอันได้แก่ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ เป็นที่ตั้งของพยาปาท-กายคันถะโดยพิเศษ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ทุกฺขาย เวทนาย ปฏฺิฆานุสฺสโย อนุเสตี.^{๑๘๖}

“ปฏิฆานุสสัย่อมนอนเนื่องในทุกขเวทนา”

จิตเป็นที่ตั้งของสฬัพพตปราคาสโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นว่าความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีลของตนย่อมมีแก่ผู้มีสัสสตทัญญูโดยถือความมีเสมอในจิต

สภาวะธรรมอันเป็นที่ตั้งของอิทัมมัจจกัณเฐนกายคันธะโดยพิเศษ เพราะมีความยึดมั่นว่าความเห็นนี้จริงแท้ที่เรียกว่าภวทัญญูและวิภวทัญญู เนื่องจากไม่มีการรู้เห็นรูปนามพร้อมทั้งปัจจัย

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบสติปัฏฐาน ๔

กองรูปเป็นที่ตั้งของลูกศรคือราคะเป็นพิเศษตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

เวทนาเป็นที่ตั้งของลูกศรคือโทสะเป็นพิเศษ

จิตเป็นที่ตั้งของลูกศรคือมานะเป็นพิเศษ เพราะจิตย่อมผาตุนที่ยึดมั่นตนเอง โดยการถือเอาว่าเที่ยงด้วยควมสำคัญว่าดีเลิศ เป็นต้น

สภาวะธรรมเป็นที่ตั้งของลูกศรคือโมหะเป็นพิเศษตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบสติปัฏฐาน ๔

อนึ่ง เมื่อภิกษุกำหนดรู้กองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรมด้วยกายานุปัสสนา เป็นต้นแล้ว เธอได้กำหนดรู้รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เพราะเมื่อกำหนดรู้จิตได้แล้วก็ป็นอันกำหนดรู้สัญญาได้อีกด้วย ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า วิญญาณญฺ-จิตฺติโย จสฺส ปริณฺณ คจฺฉนฺติ (อนึ่ง วิญญาณฐิตีของเธอย่อมถึงความรู้ชัด)

เช่นเดียวกันนี้ กองรูปเป็นที่ตั้งของฉันทาคติโดยพิเศษ เพราะผู้มีความเพ่งเล็งในกองรูปย่อมถึงฉันทาคติ

เวทนาเป็นที่ตั้งของโทสาคติ เพราะเวทนาเป็นเหตุเกิดของพยาบาทตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

จิตเป็นที่ตั้งของโมหาคติ เพราะความหลงย่อมมีในจิตที่ประกอบด้วยราคะเป็นต้น โดยเนื่องด้วยการถือเอาสันตติบัญญัติและชนบัญญัติ

สภาวะธรรมเป็นที่ตั้งของภยาคติ เพราะความกลัวย่อมเกิดขึ้นด้วยความไม่หยั่งเห็นสภาวะธรรม

โดยประการดังนี้ การละการถึงอคติย่อมมีได้ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ดังนั้น พระมหากษัตริย์จะจึงกล่าวว่า อคติคมเนหิ จ น อคติ คจฺนติ (เธออย่าอย่าไม่เกิดความลำเอียง ในการถึงอคติ)

คำว่า อกุสลสฺส โสมนสฺสสฺส วเสน (โดยเนื่องด้วยอกุศลโสมนัส) นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะแม้ข้อความนี้ก็มีได้ แต่พึงทราบว่าเป็นพระบรมศาสดาตรัสสมุทญฺสไว้ด้วยความนอนเนื่อง ในสุขเวทนานั้นด้วยการถือเอาสุขเวทนาในพระพุทธานุสว

สุขาย เวทนาย รากานุสโย อนุเสติ.^{๑๔๗}

“รากานุสยย่อมนอนเนื่องในสุขเวทนา”

คำ[ในเนติปริกษาว่า เทสํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ (อริยสัจที่เป็นทุกข์ ก็เป็นอันแสดง ไว้ในเทศนานั้น) หมายความว่า อริยสัจที่เป็นทุกข์ถูกแสดงไว้อย่างยิ่งด้วย ทุกฺขทุกฺข ศัพท์ ดังนั้น ในพระบาลีจึงกล่าวว่า เทสํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ

ข้อความที่ควรกล่าวในความเป็นไปพร้อมกันเป็นต้น ได้กล่าวไว้ในคำอธิบาย นิทเทสวาระก่อนแล้ว

จบ คำอธิบายลักษณะการวิภัทก์

อุปการีสุ โย สาธุ
อุปการีสุ โย สาธุ

สาธุตเต ตสฺส โก คฺณ
โส สาธุ สพฺภิ อฺจฺจเต.

ปัจจุตันตระ

“บุคคลใดทำดีตอบแก่ผู้มีอุปการะ ความดีของเขามิใช่สิ่งประเสริฐสุด แต่
ความดีที่กระทำในผู้ที่ไม่เคยมีอุปการะ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมสรรเสริญ”

๖. จตุพยุหหารวิภังคพรรณนา

(คำอธิบายจตุพยุหหารวิภังค์)

[๒๕] คำว่า หารานัน (ในบรรดาหาระทั้งหลาย) ลงนัญญวิภังคตินอรรณนิทธารณะ
พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า [เนื้อความของบทในจตุพยุหหาระนี้พึงนำออก
แสดงโดยมีคำศัพท์เป็นหลัก] เพราะจตุพยุหหาระนี้เป็นการจำแนกศัพท์ของพระพุทธพจน์
ในบรรดาหาระทั้งหลาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พยุณฺชนน...ทสฺเสติ (ด้วยคำว่า พยุณฺชนน นี้
ท่านแสดงว่าเนื้อความของบทในจตุพยุหหาระนี้พึงนำออกแสดงโดยมีคำศัพท์เป็นหลัก เพราะ
จตุพยุหหาระนี้เป็นการจำแนกศัพท์ของพระพุทธพจน์ในบรรดาหาระทั้งหลาย)

คำว่า ยาย คือ ด้วยรูปวิเคราะห์

คำว่า ยถารห (ตามสมควร) หมายความว่า รูปวิเคราะห์ใดๆ ที่สมควรกล่าวใน
พระพุทธพจน์ที่อธิบายอยู่ บุคคลพึงกล่าวชื่อทั้งหมดทางโลกโดยคล้อยตามชื่อทางโลก
ด้วยรูปวิเคราะห์นั้นๆ

บุคคลยังปฏิบัติาเบื้องต้นให้ถึงพร้อมแล้วจึงบรรลุสัมมัชฌธรรมได้ในภายหลัง ฉะนั้น
จึงกล่าวว่า สมมุติ...โหติ (ความเข้าใจปรมาตถสัจจะย่อมมีได้โดยมีสมมุติสัจจะเป็นหลัก
นั้นเทียว)

อีกนัยหนึ่ง พึงสัมพันธ์คำนั้นอย่างนี้ว่า ความเข้าใจปรมาตถสัจจะย่อมมีด้วย
ความเข้าใจบัญญัตินั้นๆ เป็นหลัก

พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในหาระนี้ว่า อุกฺขมฺนตฺเรน (เว้นจากโลกทั้งสอง) โดย
หมายถึงกระแสรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ แต่ในโอตรนหาระได้กล่าวข้อความว่า อุกฺข-
มฺนตฺเรนาติ ผสฺสสมฺมุติเตสุ ธมฺเมสุ (คำว่า อุกฺขมฺนตฺเรน คือ ย่อมไม่เห็นตนในธรรมที่เกิด
จากผัสสะ [มีวิญญูญาณ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก และวิจารณ์ เป็นต้น]) เพื่อแสดงว่า คำนั้น
หมายถึงธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เกิดทางทวาร ๖

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “คำว่า อนุตเรน แสดงนัยอย่างอื่น” ดังนั้นจึงมีความหมายในเรื่องนี้ว่า บุคคลผู้เข้า[ผลสมาบัติ]ไม่เพ่งโลกนี้[รูปของตนในอัทธภาพนี้] ไม่เพ่งโลกหน้า[รูปของตนในอัทธภาพอื่น] แต่เพ่งสภาพอันเว้นจากโลกทั้งสอง [คือนิพพาน]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุกมมนุตเรน แสดงความไม่มีนัยอย่างอื่น หมายความว่า บุคคลผู้เข้า[ผลสมาบัติ]ย่อมเพ่งนิพพาน ไม่เพ่งโลกนี้ ไม่เพ่งโลกหน้า แต่มีสภาพอื่นนอกไปจากโลกทั้งสอง

บางคนกล่าวว่า “ภพในระหว่าง[จุติและปฏิสนธิ]มีอยู่แน่แท้” โดยถือเอาความหมายผิดในพระพุทธรพจน์เหล่านี้ว่า อนตรปรีนิพพายี (ผู้ปรีนิพพานในระหว่าง), สัมภเวสี (ผู้แสวงหาภพ)

ข้อความของพระพุทธรพจน์คำแรกมีว่า อันตรปรีนิพพายี คือ ผู้ไม่ล่วงถึงอายุในอวิหาพรหมเป็นต้นนั้นๆ แล้วปรีนิพพานโดยดับกิเลสได้สิ้นเชิงด้วยการบรรลุอรหัตตมรรคในระหว่าง[อายุขัย] มิใช่อยู่นิพพาน

ข้อความของพระพุทธรพจน์คำหลังมีว่า พระชีณาสพเหล่าใดเกิดแล้ว ไม่ใช่จักเกิดอีก พระชีณาสพเหล่านั้นนั้นแหละได้ชื่อว่า ภูตะ (ผู้เกิดแล้ว) ด้วยบทก่อน ส่วนโดยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น พระเสกขะและปฤชณได้ชื่อว่า สัมภเวสี (ผู้แสวงหาภพ) เพราะเป็นผู้แสวงหาภพ เนื่องจากยังมีได้ละเครื่องผูกแห่งภพ

อีกนัยหนึ่ง ในบรรดากำเนิด ๔ สัตว์ที่เกิดในฟองไข่และสัตว์ที่เกิดในมดลูกชื่อว่า สัมภเวสี ตั้งแต่ยังไม่ออกจากฟองไข่หรือมดลูก เมื่อออกจากฟองไข่หรือมดลูกแล้วได้ชื่อว่า ภูตะ สัตว์ผู้เกิดในยางเหนียวและผู้ผุดเกิดขึ้นชื่อว่า สัมภเวสี ในขณะจิตแรก และชื่อว่า ภูตะ ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ เป็นต้นไป

อีกนัยหนึ่ง สัตว์ที่ยังไม่เปลี่ยนไปหาอริยาบถอื่นจากอริยาบถที่เกิดขึ้น ชื่อว่า สัมภเวสี หลังจากนั้นได้ชื่อว่า ภูตะ

ด้วยเหตุดังกล่าวบางคน[ผู้มีความเห็นผิดนั้น]พึงถูกคัดค้านว่าภพในระหว่างไม่มีจริง เพราะเมื่อมีข้อความที่คล้อยตามพระบาลีโดยตรง จะมีประโยชน์อะไรในการดำริถึงอัทธภาพคือภพในระหว่างด้วยความสามารถในการกล่าวโดยอ้อม

[คัมภีร์เนติฎีกาฉบับปัจจุบันมีรูปว่า ปฏิฆิปปิตพพ แต่คำนี้ควรมีรูปว่า ปฏิฆิปปิตพพา เพราะหมายถึง เตปิ (เกจิ) ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อนหน้านี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

บางคนกล่าวถึงความเหมาะสม[ของภพในระหว่าง]ว่า “ความปรากฏในสถานที่อื่นอย่างต่อเนืองของสภาวะธรรมที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยกระแสย่อมมีได้ เหมือนในกระแสน้ำของอวิญญูณกวัตถุมีข้าวเปลือกเป็นต้น[ที่ก่อให้เกิดต้นข้าวในที่อื่นได้] ความปรากฏในสถานที่อื่นอย่างต่อเนืองแม้ในกระแสน้ำของสวิญญูณกวัตถุก็มีได้เช่นเดียวกัน อนึ่ง นัยนี้ย่อมเหมาะสมเมื่อมีภพในระหว่าง ไม่ใช่เหมาะสมโดยประการอื่น”

พวกเขาควรกล่าวความเหมาะสมในการมาสู่มนุษย์โลกนี้จากพรหมโลก หรือในการไปสู่พรหมโลกจากมนุษย์โลกนี้โดยพลันของผู้มีฤทธิ์ที่บรรลุความชำนาญแห่งจิตได้อริชฐานรูปกายให้ดำเนินไปตามจิต [ไม่ควรยกภพในระหว่างขึ้นเป็นตัวอย่าง]

ถ้าพวกเขาไม่ปรารภความเป็นไปแห่งสภาวะธรรมในสถานที่ซึ่งกำหนดไว้ในทุกที่ และถ้าดำริว่าวิสัยของฤทธิ์ไม่อาจคาดคิดได้ความเห็นทั้งสองนั้นก็เสมอกันแม้ในเรื่องนี้ เพราะพระพุทธดำรัสว่า กมมุวิปาโก อจินเตยโย (ผลกรรมไม่อาจคาดคิดได้)

ดังนั้น ความดำรินั้นเป็นเพียงความเห็นของพวกเขา เพราะสภาวะธรรมมีสภาพที่ไม่มีใครคาดคิดได้ สภาวะธรรมเหล่านั้นย่อมปรากฏในสถานที่ซึ่งกำหนดไว้ด้วยปัจจัยเฉพาะในบางที่ และปรากฏในสถานที่ซึ่งมิได้กำหนดไว้ในบางที่ ดังเช่นผลที่เกิดจากเหตุ (ปัจจัยปบัน) มีรูปเหมือนและเสียงสะท้อนเป็นต้นย่อมปรากฏเกิดขึ้นในกระจกและสถานที่บางส่วนของภูเขาเป็นต้นอันเป็นที่อื่นจากเงาหน้าและเสียงเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรนำสิ่งทั้งหมดไปแสดงในทุกที่

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นความย่อในเรื่องนี้ส่วนการพิจารณาภพในระหว่างอันมีการแสดงรูปเหมือนไว้เป็นตัวอย่าง พึงถือเอาโดยพิสดารในคัมภีร์ฎีกาของกถาวัตถุปรภณ์ ^{๑๔๘}

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “คำว่า อิธ คือ กามภูมิ คำว่า หุริ คือ อรูปภูมิ คำว่า อุภยมนตเรน คือ อรูปภูมิ” และกล่าวว่า “คำว่า อิธ คือ ธรรมที่เป็นปัจจัย คำว่า หุริ คือ ธรรมที่เป็นปัจจัยปบัน คำว่า อุภยมนตเรน คือ ธรรมที่เป็นบัญญัติ”

ข้อความนั้นไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ท่านกล่าวว่า อวสิฏฺฐํ รูปํ (รูปที่เหลือ) โดยหมายเอาลักษณะรูป โอชารูป อาโปธาดู และอากาศธาตุ เพราะประสงค์เอารูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรี (รูปที่ไม่มีชีวิต)

[คำว่า อวสิฏฺฐํ รูปํ เป็นคำย่อของคำเต็มในหน้า ๑๑๒ ว่า อวสิฏฺฐํ ธรรมารมณปริยาปนรูป (รูปที่นับเข้าในธรรมารมณที่เหลือ)]

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๕๐) กล่าวว่า ธรรมารมณํ จำแนกเป็น ๖ อย่าง คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน และบัญญัติ

ฎีกาเก่าของอภิธัมมวาทาร (คาถา ๒๙๙) กล่าวว่า ธรรมารมณํ คือ จิต เจตสิก นิพพาน รูปอันได้แก่ปสาทรูปและสุขุมรูป อนิจจลักษณะเป็นต้น และบัญญัติ

ฎีกาใหม่ของอภิธัมมวาทารกล่าวว่า ธรรมารมณํ คือ จิต เจตสิก นิพพาน นิพผันรูป อนิจจลักษณะเป็นต้น และบัญญัติ]

ใครๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ย่อมไม่รู้จิตของพระชินาสพที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น เพราะกล่าวว่าท่านเพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่

ข้อความที่เหลือรู้ได้ง่ายนั้นแหละ

จบ คำอธิบายจตุพยุหหารวิมังค์

๗. อาวัฏฏหารวิภัทรวรรณนา

(คำอธิบายอาวัฏฏหารวิภัทค์)

[๒๙] ชื่อว่าอาร์มภธาตุ เพราะเป็นสภาวะกำจัดอกุศลธรรม หรือเพราะเป็นสภาวะตั้งไว้ในกำจัดอกุศลและยังกุศลให้ถึงพร้อม

[คำว่า อาร์มภธาตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกำจัดอกุศลธรรม = อาร์มภ ศัพท์แปลว่า “กำจัด” ธาตุ ศัพท์แปลว่า สภาวะ
- สภาวะเริ่มตั้งไว้ในกำจัดอกุศลและยังกุศลให้ถึงพร้อม = อาร์มภ ศัพท์แปลว่า “เริ่มตั้งไว้” ธาตุ ศัพท์แปลว่า สภาวะ]

คำว่า ตถาภูตา (จงเป็นอย่างนั้น) หมายความว่า จงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น ภูมิ ๓ มีกามธาตุเป็นต้น ชื่อว่า เตธาตุ

มัจจุราชชื่อว่า ผู้เป็นใหญ่เหนือภูมิ ๓ เพราะย้ายิภูมิ ๓ นั้น

กิเลสทั้งหลายแม้จะได้รับที่ตั้งตลอดกาลนานในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ก็เป็นสภาพไร้กำลัง เพราะถูกกำจัดได้ด้วยกุศลธรรมที่บุคคลอบรมแล้วในกาลไม่นาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อพลํ ทุพพลํ (กองกิเลสอันไร้พลังกำลัง) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อปลา นํ พลีนฺติ มทุหนฺเตนํ ปริสฺสยา

ตโต นํ ทุกฺขมนเวติ นาวํ ภินฺนมิโวทกํ.^{๑๔๔}

“กิเลสอันมีกำลังน้อยย่อมครอบงำนรชนนั้น อันตรายย่อมย้ายิเขา ทุกข์ย่อมติดตามเขาเพราะถูกอันตรายย้ายิเหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือแตก ฉะนั้น”

คำว่า อิหํ วจัน (พระดำรัสนี้) คือ บาทคาถานี้

คำว่า สมานิสส ปทญฺจํ (เป็นปทัฏฐานแก่สมานิ) นี้พึงประกอบความว่า เป็นปทัฏฐานแก่สมานิ เพราะส่งไปในการตามประกอบให้สมดุลกัน

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ปปญฺจา (ธรรมที่ให้เน้นซ้ำ) คือ ราคะเป็นต้น

คำว่า ตถา เจว สํวณฺณิโต (ท่านได้อธิบายไว้แล้วอย่างนั้นนั่นแหละ) หมายความว่า พระมหากัจจายนะได้กระทำการอธิบายความไว้โดยความเป็นปทัฏฐานแก่เทศนานั้นแหละ

คำว่า ตํ คือ เทศนานั้น

คำว่า ตสฺส คือ บุคคลผู้เป็นที่ตั้งของการเวียนไปหาด้วยความเสมอกันเป็นต้น

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เพื่อการบรรลุคุณธรรมพิเศษแก่ผู้เพียรเจริญภาวนาอยู่

ในคำว่า ลากวินิจฺจนยปริศฺคหมจฺฉริยานิ (การได้รับ[อารมณ์] การตัดสินใจ ความหวงแหน และความตระหนี่) เป็นต้น คำว่า ลาภ (การได้รับอารมณ์) คือ การได้รับอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งมีได้ด้วยการแสวงหา ดังนั้น จึงนับเข้าด้วยการแสวงหา

คำว่า วินิจฺจโย (การตัดสินใจ) หมายความว่า การตัดสินใจ คือ ความดำริที่ดำเนินไปว่า วัตถุเพียงเท่านั้นจักมีเพื่อการได้รับรูปารมณ์ของเรา วัตถุเพียงเท่านั้นจักมีเพื่อการได้รับสัทธารมณ์ เป็นต้น วัตถุเพียงเท่านั้นเป็นของเรา วัตถุเพียงเท่านั้นเป็นของคนอื่น เราจักใช้สอย วัตถุเพียงเท่านั้น จักเก็บไว้เพียงเท่านั้น ความดำริดังกล่าววนับเข้าในการแสวงหา เพราะความมีการแสวงหาเป็นมูลเหตุเป็นสาเหตุแห่งการบั่นเพื้อ

ความหวงแหน และความตระหนี่ ก็เช่นเดียวกันนี้ คือ ความหวงแหนเป็นความยึดมั่นว่าสิ่งนี้ของเรา ความตระหนี่เป็นสภาพทนไม่ได้ในความทั่วไปเสมอกับคนอื่นโดยดำริว่าสิ่งนี้จะมีแก่เราคนเดียว ดังนั้น โบราณจารย์จึงกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของคำนี้ว่า

มยฺเหวิมจฺฉริยํ โหตุ, มา อญฺเณสํ อจฺฉริยํ โหตุติ ปวตฺตตฺตา มจฺฉริยนฺติ วุจฺจติ.^{๑๕๐}

“ท่านเรียกว่า มัจฉริยะ เพราะดำเนินไปในลักษณะว่า สิ่งที่น่าอัศจรรย์นี้จึงมีแก่เราคนเดียว อย่ามีแก่บุคคลอื่น”

[คำว่า มัจฉริยะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความตระหนี่ = มัจฉรสฺส ภาโว มัจฉริยํ (มัจฉร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- หรือ มัจฉรเมว มัจฉริยํ (มัจฉร ศัพท์ + อีย ปัจจัยในสกตตัทธิต)
- สภาพที่ดำเนินไปว่าสิ่งที่น่าอัศจรรย์จึงอย่ามีแก่บุคคลอื่น = มา อัจฉริยนฺติ ปวตฺตํ มัจฉริยํ (มัจฉริย <มา + อัจฉริย> ศัพท์ + ญ ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)]

พึงทราบว่าการตัดสินใจเป็นต้นที่มีประโยชน์เพื่อการใช้สอยนับเข้าในการใช้สอย

คำว่า ฉนฺทราโค (ความพอใจยินดี) คือ ราคะที่มีกำลังน้อย ส่วนคำว่า อชฺโฌसानํ (ความผูกพัน) คือ การตัดสินใจที่มีกำลังด้วยอำนาจตัดสินหาว่าสิ่งนี้ของเรา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฉนฺทราคอชฺโฌसानา ตณฺหา เอว (ตัณหาที่มีความผูกพันด้วยความพอใจยินดีโดยแท้)

ความประมาทที่มีการรักษาเป็นเหตุ คือ ความประมาทที่มีการรักษาด้วยดีโดยการปิดประตูและเก็บไว้ในหีบ เป็นต้น

บุคคลผู้กระทำความบาปเป็นผู้หลงใหลติดใจมัวเมาเพราะมีการใช้สอยเป็นเหตุ ย่อมถึงความประมาทที่มีการใช้สอยเป็นเหตุเหมือนเนื้อทราย ดังนั้น การแสวงหาและการรักษา จึงเป็นเหตุของการใช้สอยอย่างนี้

ท่านจะแสดงว่า ความประมาท ๓ อย่างกล่าวไว้ด้วยอำนาจของตัณหา จึงกล่าวว่า ติวโร ตณฺหายาติ วุตฺตํ (ท่านจึงกล่าวว่า ติวโร ตณฺหา [ความประมาทด้วยตัณหา ๓])

คำว่า อวิเสเสน วุตฺตํ (ซึ่งกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไป) หมายความว่า กล่าวไว้โดยมิได้จำแนกว่า อวิชฺชาย จ ตณฺหาจ จ (ชั้น ๕ ชื่อว่า มีอุปาทาน ด้วยตัณหาและอวิชชา) แม้จะถามโดยจำแนกว่า กตเมน อุปาทาเนน สอุปาทานา (ชั้น ๕ ชื่อว่า มีอุปาทาน ด้วยอุปาทานอะไร)

คำว่า ตณฺหญฺจ อวิชฺชญฺจ จตุรฺอุปาทานานํ วเสน (ท่านจำแนกตัณหาและอวิชชา โดยเนื่องด้วยอุปาทาน ๔) พึงประกอบบทว่า ท่านจำแนกโดยเนื่องด้วยอุปาทาน ๔ มี

กามุปาทานเป็นต้น ย่อมแสดงว่าชั้นที่ ๕ เป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้พร้อมด้วยความเป็นทุกขสัจ และแสดงว่าอุปาทานเป็นสภาพที่ควรละพร้อมด้วยความเป็นสมุทยสัจ

[๓๐] พึงสัมพัทธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ความประมาท ๓ อย่างที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า โย (ความประมาทที่มีต้นเหตุเป็นมูลเหตุย่อมแสวงหาเพื่อทำสมบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมรักษาสমบัติที่เกิดขึ้นแล้ว และเป็นเหตุแห่งการบริโภค) เป็นต้น ย่อมแสวงหา ย่อมรักษา และเป็นเหตุแห่งการบริโภค อธิบายได้ว่า ความประมาทของบุคคลผู้ประมาทอยู่เป็นเหตุของการแสวงหาสมบัติและการรักษา ย่อมถูกกล่าวไว้โดยอ้อมด้วยความเป็นกัตตา[ว่า โย] แต่เป็นเหตุของการบริโภค

ท่านอธิบายความหมายของคำว่า ตปปฏิบัติกุเชน (ด้วยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความประมาทนั้น) ด้วยคำว่า อปฺปมาทานุโยเคน (ด้วยการหมั่นประกอบความไม่ประมาท) คำนั้นแสดงความเป็นสมณะ

คำว่า เชปนา (การสละ) หมายความว่า การให้ถึงความหมดสิ้นไป

คำว่า โวทานปฏุวิสภาคธมฺวเสน (โดยความเป็นธรรมที่ไม่เสมอกันฝ่ายโวทาน) มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า โวทานปฏุวิสภาคธมฺมะ คือ ธรรมที่ไม่เสมอกันกับความประมาทซึ่งเป็นฝ่ายโวทาน หมายถึง สมณะ, [การเวียนไป]โดยความเป็นธรรมที่ไม่เสมอกันฝ่ายโวทานนั้น

คำว่า สมเถ สติ (เมื่อสมณะมีอยู่) หมายความว่า เมื่อฌานอันเป็นที่ตั้งมีอยู่ ความหมายก็คือ กระทำฌานนั้นให้เป็นบาท

คำว่า ยา ปญฺญา (ปัญญาใด) คือ ปัญญาที่ดำเนินไปด้วยการจำแนกรูปนามเป็นต้น ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อโย วิปัสสนา (ปัญญา[ซึ่งเกิดร่วมกับสมณะ]นี้ ชื่อว่า วิปัสสนา)

คำว่า ปทีเนสุ แปลว่า [เมื่อธรรมทั้งสอง]ถูกทำลายอยู่

[คำว่า ปหีน สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + หา ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ปัจจุบันกาล ท่านจึงอธิบาย ปทีเนสุ ด้วยบทที่ลง มา ณ ปัจจุบันกาลว่า ปหียมาเนสุ (ถูกทำลายอยู่)]

คำว่า โวทานปฏุขิ (ฝ่ายโวทาน) หมายความว่า วางฝ่ายโวทานมีอารัมภธาตุเป็นต้น

คำว่า วิสภาคธมฺมวเสน (ธรรมที่ไม่เสมอกัน) คือ ความประมาทนั้นแหละ

คำว่า สภาคธมฺมวเสน (ธรรมที่เสมอกัน) คือ ธรรมที่เสมอกันมีสมณะเป็นต้น
ของธรรมฝ่ายโวทานมีอารัมภธาตุเป็นต้นที่วางไว้ก่อน

ในลำดับต่อมา ท่านประสงค์เอาการทำให้ที่ยังไม่ผ่องใสให้ผ่องใสอย่างยิ่งยวด
ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตํ ปน อรหตุเตน โหติ (อนึ่ง การทำให้ของตนให้ผ่องใสนั้นย่อมมีได้ด้วย
อรหัตตผล)

ท่านกล่าวว่าสัมผัปปลาปะนั้นมิใช่เป็นสมุฏฐาน โดยมุ่งหมายว่ามิฉะนั้นแหละ
เป็นสมุฏฐาน มิฉะนั้นแล้วท่านควรกล่าวว่าปิสุณวามีโทสะเป็นสมุฏฐานเหมือนกล่าวว่า
มุสาวาทมีโมหะเป็นสมุฏฐาน

ท่านกล่าวว่า กมฺมปถกมฺมวิภาเคน (โดยประเภทแห่งกรรมบถและกรรม) เพราะ
รวมอกุศลธรรมที่ถึงหรือไม่ถึงความเป็นกรรมบถได้ด้วยคำว่า สพฺพปาป (ความชั่วทุกชนิด)

[๓๑] คำว่า เสสฺสพทานํ (บพที่เหลือ) คือ บพที่เหลือในคาถาว่า กุสลสฺส อุปสมฺบพทา
(ทำแต่ความดี) เป็นต้น

คำว่า ยถาธิตํ (ตามที่พระองค์บรรลุแล้ว) หมายความว่า โดยลักษณะที่
พระองค์ทรงบรรลุแล้ว

คำว่า ปจฺจณฺญมิ (ปัจจนฺญมิ) คือ ทิศ[ตะวันตก]

คำว่า อุปริ ยาเปนฺติ (ให้ขึ้นสวรรค์ชั้นบน) หมายความว่า ให้ไปสู่เทวโลกชั้นบน
จากมนุษย์โลก

[๓๒] คำว่า ยถาวุตฺตสฺส ธมฺมสฺส (ธรรมตามที่กล่าวแล้ว) คือ ศีลและมรรค

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ตณฺหาวิชฺชาทึนํ (มีตัณหาและอวิชชาเป็นต้น) หมายถึง กิเลส
ที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับตัณหาและอวิชชาและธรรมที่เป็นปทัฏฐานของกิเลสเหล่านั้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สมถวิปัสสนาทึนํ (มีสมณะและวิปัสสนาเป็นต้น) รวบรวมผล
แห่งความเป็นสมณะ (ผลญาณ)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่านิรโยมรักษา[ด้วยคำว่า ยํ รกฺขติ, ยํ นิโรโธ (อสังขตธาตุไดย่อมรักษา อสังขตธาตุนั้นเป็นนิโรธ)] ดังนั้น จึงกล่าวมรรคว่าเป็นเครื่องมือของกิริยารักษาด้วยคำว่า เยน รกฺขติ (ย่อมรักษาด้วยอริยมรรคใด อริยมรรคนี้เป็นมรรค)

[คำว่า ยทฺถเคน และ ตทฺถเคน มาจาก ย หรือ ต สรรพนามที่ประกอบกับ อคฺค ศัพท์ซึ่งแปลว่า “เหตุ” โดยนับเข้าในความหมายว่า “ส่วน” คำทั้งสองนี้ใช้เหมือนกับ ยสฺมา และ ตสฺมา ดังคัมภีร์กัจจายนสูตรตถะกล่าวถึงความหมายของ อคฺค ศัพท์ว่า

อคฺคํ โภจฺจาสโกภาติ-	ปฺรตฺวาลมพเนสุ จ
ปริมาเณ สมฺมเห จ	ดีสุ เสฏฺฐุตตมาทิเก. ^{๑๕๑}

“อคฺค ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน, ปลาย, เบื้องต้น, ข้างหน้า, อารมณฺ์ (ดังคำว่า เอกคฺคตา = ความมีอารมณฺ์เดียว, อพฺยคฺคมนโส = ผู้มี จิตที่ไม่มีอารมณฺ์ต่าง ๆ, ผู้มีจิตตั้งมั่น), จำนวน, หมู่ เมื่อปรากฏในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ประเสริฐ และสูงสุด เป็นต้น”]

พึงประกอบบทว่า พึงนำออกแสดงสัจจะสองอย่างแรกด้วยการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกัน และพึงนำออกแสดงสัจจะสองอย่างหลังด้วยการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกัน

จบ คำอธิบายอาวัฏฏหารวิภังค์

๘. วิภัตติหารวิภัทการณนา

(คำอธิบายวิภัตติหารวิภัทการณ)

[๓๓] คำว่า ธมฺเมสุ (สภาวะธรรม) คือ สภาวะธรรมที่ต่างกันโดยจำแนกเป็นบุญและทาน เป็นต้น

คำว่า ตตฺถ ลพฺภมาโน (ปรากฏอยู่ในสภาวะธรรมนั้น) หมายความว่า พบอยู่ในสภาวะธรรมตามที่กล่าวไว้แล้วนั้น

คำว่า ญมิวิภาโค (การจำแนกญมิ) คือ การจำแนกการมาจรญมิและทัสสนญมิ เป็นต้น

คำว่า ปทฺฐฐานวิภาโค (การจำแนกเหตุใกล้) หมายความว่า การจำแนกผลแห่งปทฺฐฐานมีธรรมที่เป็นบุญเป็นต้น หรือธรรมที่เป็นปทฺฐฐานของธรรมที่เป็นบุญเป็นต้นนั้น

คำว่า เยสํ สุตฺตานํ (สูตรเหล่าใด) คือ สูตร ๔ ประเภทมีสังกิเลสภาคียสูตร เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว สภาวะธรรมทั้งหลายย่อมชื่อว่าถูกจำแนกไว้อย่างชัดเจนในสูตรเหล่านั้นด้วยการกำหนดโดยไม่ปะปนกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิเสสโต (โดยพิเศษ)

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดพระมหากัจจายนะจึงกล่าวถึงวาสนาภาคียสูตรและนิพเพรชภาคียสูตรเท่านั้นในวิภัตติหารวิภัทการณนี้

ตอบว่า : บุคคลไม่พึงทราบอย่างนี้ เพราะท่านได้กล่าวถึงสูตรอื่นโดยความเป็นที่ออกไปและที่สุด หมายความว่า ธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญออกไปจากธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมอง ธรรมฝ่ายแทงตลอดมีธรรมใดเป็นที่ที่สุด ธรรมนั้นเป็นธรรมฝ่ายอเสกชะ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงธรรมทั้งสองอย่างด้วยการถือเอาธรรมสองอย่างนั้นเกี่ยว ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อิมेषํ จตุณฺณํ สุตฺตานํ เทสนาย (เทศนาแห่งสูตรทั้ง ๔ เหล่านี้ [คือ วาสนาภาคียสูตร นิพเพรชภาคียสูตร สังกิเลสภาคียสูตร และอเสกขภาคียสูตร])

ในคำ[ของเนตติปกรณ]ว่า อิมานิ จตตาริ สุตตานิ (สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้) ฟังทราบ การรวบรวมสูตรทั้งสองอื่นด้วยพระบาลีหรือด้วยเทศนาที่จักกล่าวต่อไป ไม่ฟังทราบการ ปฏิเสธ

โดยเหตุที่พระมหากัจจายนะมิได้กระทำการกำหนดว่า เตเนว ดังนั้น จึงสำเร็จ ข้อความ[โดยอ้อม]ว่า บุคคลเป็นผู้ประพฤติพหุหมจรรยด้วยพหุหมจรรยนั้น คือ ด้วย พหุหมจรรยอันอาศัยศีลนั้น

อีกนัยหนึ่ง[ตามปาฐะว่า เตเนว] ฟังทราบว่า เอว ศัพท์มีอรรถรวบรวม

คำว่า ลียา ตสส ปฏิกฺเขโป แปลว่า ปฏิเสธพหุหมจรรยคือสมบัติ ๘ นั้น เมื่อ เป็นดังนี้ เทศนาก็มีส่วนเหลือ [คือ มีข้อความบางอย่างเหลืออยู่โดยไม่ครอบคลุมทั้งหมด]

การละทั้งสองอย่างมีตทั้งคปทานเป็นต้นที่เป็นปทัฏฐานไม่นับเข้าในเรื่องนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่าสมุจฺเจทปฏิปฺปสฺสทฺธิปหานานํ วเสน (โดยเนื่องด้วยสมุจฺเจทปหานและปฏิปัสสทฺธิ- ปหาน) ดังจะเห็นได้ว่าบางท่านสาธยายว่า เตเนว ในพากย์นี้

คำนี้ว่า เตเนว พุรหมจฺริเยนาติ ปจฺนติ (บางคนสาธยาย[โดยมี เอว ศัพท์]ว่า เตเนว พุรหมจฺริเยน [ด้วยพหุหมจรรยนั้นนั่นแหละ]) กล่าวไว้โดยหมายถึงพระบาลีบางอย่าง ที่กล่าวไว้ในคำว่า สํวรสีเล จิโต (ตั้งอยู่ในสังวรศีลแล้ว) นี้

คำว่า ยสฺมา...วกฺขติ (เพราะท่านจักกล่าวว่า นิพเพธภาคิยํ นาม สุตฺตํ ยา จตุ- สจฺจปฺภาสณา [นิพเพธภาคิยสูตร คือ เทศนาที่ประกาศสัจจะ ๔]) นี้ เป็นคำแสดงเหตุของ ความเหมาะสมในปาฐะหลัง เพราะการรวบรวมมหัคคตกุศลย่อมไม่มีด้วยนิพเพธภาคิยสูตร- เนื่องจากมีสภาพไม่แทงตลอด แต่มีการรวบรวมด้วยวาสนาภาคิยสูตร เพราะเกื้อกูลแก่การ บำเพ็ญบุญ โดยแท้จริงแล้ว ปาฐะหลังเท่านั้นสมควรกว่าด้วยเหตุที่กล่าวไว้นั้น มิฉะนั้น แล้ว เทศนาก็ฟังมีส่วนเหลือ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น หิ...เทเสติ (ความจริงแล้ว พระมหาเถระ ไม่แสดงธรรมไว้ให้มีส่วนเหลือ)

ท่านกล่าวว่า วกฺขมานานํ...วเสน (พร้อมด้วยสังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิย- สูตรที่จักกล่าวต่อไป) เพราะจักกล่าวถึงสังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตรต่อไป

คำว่า สัพพโต (ทั้งหมด) นี้มองหาข้อความก่อนและหลัง ในคัมภีร์อรรถกถา ประกอบความของคำนั้นโดยมองหาข้อความหลังว่า สัพพโตภาเคน เอกาทสสุ จาเนสุ ปกฺขิปีติว (โดยใส่เข้าในฐานะ ๑๑ อย่าง[มีการจำแนกบทเป็นต้น]โดยรอบด้านแล้ว)

ในพาทย์นั้น ท่านกล่าวว่า เอกาทสสุ จาเนสุ (ในฐานะ ๑๑ อย่าง) โดยหมายเอา เนื้อความของบทในวิจยหาระมีบทเป็นต้น

บัณฑิตพึงประกอบความโดยมองหาข้อความแรกว่า ด้วยผลของเทศนาโดยรอบด้าน เป็นต้น

พึงทราบนัยที่แสดงสังกิเลสภาคียสูตรเป็นต้นด้วยสังกิเลสคือตัณหาเป็นต้น พึงทราบผลด้วยทุกข์ในอบายและความอัปโชคในมวลมนุษย

พึงทราบนัยที่แสดงอเสกขภาคียสูตรด้วยศีลชั้นเป็นต้นของพระอเสกขะ พึงทราบผลด้วยอหัตตผลและนิพพานธาตุที่ไม่มีชั้นเหลืออยู่

ผลของข้อความที่เหลือ กล่าวไว้ในพระบาลีนั้นแหละ

คำว่า วกฺขมานานัน..วเสน (พร้อมด้วยสังกิเลสภาคียสูตรและอเสกขภาคียสูตรที่จักกล่าวต่อไป) กล่าวไว้เพราะจักกล่าวถึงสังกิเลสภาคียสูตรด้วยคำว่ากามราคะ พยาบาท และอุทฺธัมภาคียสังโยชน์ และจักกล่าวถึงอเสกขภาคียสูตรด้วยคำว่าวิราคะ และอเสกขะ

ในพระบาลีกล่าวว่า วิจเยน...ตพฺพา (บัณฑิตพึงใคร่ครวญเทศนาแห่งสูตรทั้ง ๔ เหล่านี้ [คือ วาสนาภาคียสูตร นิพเพธภาคียสูตร สังกิเลสภาคียสูตร และอเสกขภาคียสูตร] โดยผล ศีล และพรหมจรรย์ ด้วยวิจยหาระทั้งหมดแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ) เพื่อแสดงว่าพึงกระทำการพิจารณาที่มีการจำแนกธรรมเป็นต้นโดยมุ่งจำแนกบทและอรรถของบท พร้อมด้วยการนำความเหมาะสมขึ้นแสดง ฉะนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวว่า วิจเยน ...ทสฺเสติ (คำว่า สัพพโต วิจเยน หาเรน วิจินฺตว [ใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดแล้ว] หมายความว่า ใคร่ครวญด้วยวิจยหาระโดยใส่เข้าในฐานะ ๑๑ อย่าง[มีการจำแนกบทเป็นต้น]โดยรอบด้านแล้ว, คำว่า ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพานิ [พึงประกอบด้วยยุตติหาระ] นี้ แสดงว่าวิจยหาระและยุตติหาระเป็นที่ตั้งของวิภัติหาระ)

[๓๔] คำว่า เอว แปลว่า อย่างนี้

คำว่า ธมฺเม (สภาวะธรรม) คือ ธรรมที่เสมอกันซึ่งกล่าวไว้แล้ว

คำว่า สาธารณาสาธารณาเวหิ (สภาวะธรรมทั่วไป และสภาวะธรรมไม่ทั่วไป) คือ สภาวะธรรมที่ถูกขยายด้วยความทั่วไปและความพิเศษ

คำว่า เทว ธมฺมา สาธารณา (สภาวะธรรมทั่วไปมี ๒ ประการ) หมายความว่า สภาวะธรรม ๒ ประการนี้เป็นธรรมเสมอกันกับธรรมเหล่าใด ย่อมได้ชื่อว่าสภาวะธรรมทั่วไป[กับธรรมเหล่านั้น] สภาวะธรรม ๒ ประการคืออะไร คือ ชื่อ และที่อาศัย

ชื่อ คือ นามบัญญัติ (คำสื่อความหมาย) และความเข้าใจเนื้อความด้วยศัพท์โดยคล้อยตามคำสื่อความหมายนั้นนั่นแหละ พร้อมด้วยการรับเอาเนื้อความเช่นนั้นโดยสภาพสามัญทั่วไปด้วยศัพท์ มิใช่รับเอาเนื้อความโดยสภาพไม่ทั่วไป ดังนั้น เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึงจึงกล่าวว่าเป็นสภาวะธรรมทั่วไปโดยชื่อ (นามสาธารณะ) เพราะพึงถือเอาโดยเนื้อด้วยชื่อที่มีสภาพทั่วไป

ที่อาศัย คือ ที่ตั้งแห่งการดำเนินไป โดยแท้จริงแล้ว สภาวะธรรมเหล่าใดย่อมดำเนินไปในสภาวะธรรมใด สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่าทั่วไปแก่สภาวะธรรมทั้งหมดนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่าสภาวะธรรมทั่วไปโดยที่อาศัยซึ่งเรียกว่าที่ตั้งแห่งการดำเนินไป (วัตถุสาธารณะ)

อนึ่ง ทั้งสองอย่างนี้เป็นปกติคือสภาวะในความทั่วไปของสภาวะธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทว ธมฺมาติ ทูเว ปกติโย (คำว่า เทว ธมฺมา หมายความว่า ปกติมี ๒ ประการ)

คำว่า เอกสนฺตติปติตตาย (เพราะอยู่ในกระแสรูปนามเดียวกัน) หมายความว่า เพราะดำเนินไปในกระแสรูปนามเหมือนกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมานวตฺตุกา (มีที่อาศัยเสมอกัน) อธิบายได้ว่า มิฉฉัตตนิยตบุคคล (บุคคลผู้ประพฤติชั่วที่ให้ผลแน่นอนนต่อจากจุติ ๖ จำพวก) เป็นที่เกิดขึ้นของธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ฉนฺได แม่อนิยตบุคคล (ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก) ก็เป็นที่เกิดขึ้นของธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ฉนฺนํ ดังนั้น บุคคลทั้งสองจำพวกนั้นจึงมีที่ตั้งเสมอกัน

แม้ข้อความอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้ หมายความว่า ธรรมเหล่านี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจนา และสัสสัพตปราคาส แม้มีสภาวะต่างกันไปไม่ล่วงพ้นไปจากความเป็นธรรมที่พึง ละด้วยโสดาปัตติมรรค ดังนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงเสมอกันโดยชื่อ และรูปราคะเป็นต้นก็ไม่ ล่วงพ้นไปจากความเป็นธรรมที่พึงละด้วยมรรคเบื้องบน ๓ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปหาเนกกุจจา นามสาธารณา (นามสาธารณะ คือ ธรรมมีที่ตั้ง[บุคคล]เหมือนกันด้วยการละ)

อนึ่ง ท่านจะแสดงว่า แม้ข้อความว่า วัตถุสาธารณะ คือ ธรรมทั่วไปโดยที่ตั้ง เหมือนข้อความที่ปรากฏว่า วัตถุสาธารณะ คือ ธรรมทั่วไปแห่งที่ตั้ง จึงกล่าวว่า สหเชกกุจจา ววัตถุสาธารณา (ส่วนวัตถุสาธารณะ คือ ธรรมมีที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) โดยแท้จริงแล้ว ธรรมเหล่านั้นแม้ต่างกันโดยสภาวะกระทบเป็นต้นย่อมได้ชื่อว่าทั่วไปโดย ที่ตั้ง[คือบุคคล]อันเป็นที่เกิดขึ้น

ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นพระอรุณกถาจารย์ประกอบวัตถุสาธารณะโดยไม่ระบุถึงนาม- สาธารณะมีชื่อว่ากุศลเป็นต้นที่แม้จะมีอยู่

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปฏิปฐาที่หิ (ปฏิปักษ์ เป็นต้น) รวบรวมความมีผลเสมอกัน และความเป็นสหายกัน เป็นต้น

[คำว่า สหพยุตา สำเร็จรูปมาจาก สหพยุ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถัตถิต (สหพยุ เอว สหพยุตา = สหพยุตา คือ ความเป็นสหายนั้นแหละ) ส่วน สหพยุ สำเร็จรูปมาจาก สห ศัพท์ + วา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สห วาติ คจฺจดีติ สหโว (สหวะ คือ ผู้ไปร่วมกัน, สหาย), สหวสุส ภาโว สหพยุ (สหพยะ คือ ความเป็นสหาย) แปลง ว เป็น พ และลบสระ อ ใน พ อักษร]

คำว่า เสสปะเทสุ (แม้ในบทที่เหลือ) คือ ในประโยคว่า ปุณฺณชนสฺส (กามราคะ และพยาบาท ทั่วไปแก่ปุณฺณชนและพระโสดาบัน) เป็นต้น

ถามว่า : พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้อย่างไร

ตอบว่า : กามราคะและพยาบาท ทั่วไปแก่ปุณฺณชนและพระโสดาบัน เพราะมีแก่ ปุณฺณชนและพระโสดาบัน อีกทั้งไม่มีแก่พระอนาคามีและพระอรหันต์ เป็นต้น

คำว่า กถ์ เต โอธิโส คหิตา (สภาวะธรรมเหล่านั้นถือเอาบางส่วนได้อย่างไร) หมายความว่า สภาวะธรรมที่กล่าวว่าทั่วไปนั้นถือเอาบางส่วนแก่สภาวะธรรมอย่างนั้นๆ โดยลักษณะอย่างไร

สภาวะธรรมที่เป็นสามัญทั่วไป ชื่อว่า สาธารณะ เมื่อเป็นดังนี้ พระมหากัจจายนะ กล่าวว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นมีบุคคลที่เกิดโดยจำแนกเป็นมิจฉัตตนิยตบุคคลและอนิยตบุคคลเป็นต้นได้อย่างไร ความหมายก็คือ ท่านไม่ควรกล่าว[อย่างนั้น]

ถ้าข้อความนั้นพึงกล่าวโดยจำแนก[ตามบุคคล] ก็ไม่ควรกล่าวว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเป็นสภาพทั่วไปมิใช่หรือ

คำว่า เอว สาธารณา (สภาวะธรรมที่ทั่วไป) หมายความว่า สภาวะธรรมเหล่านั้นทั่วไปแก่บุคคลสองจำพวกนี้ คือ มิจฉัตตนิยตบุคคล และอนิยตบุคคล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น สพฺพสตฺตํ สาธารณํ ตาย สาธารณา (ก็ไม่ทั่วไปแก่สรรพสัตว์)

ท่านแสดงเหตุในเรื่องนั้นด้วยคำว่า ยสฺมา (เพราะไม่ล่วงพ้นวิสัยของตนและวิสัยของสภาวะธรรมอื่น ซึ่งกันและกัน) เป็นต้น

คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า สภาวะธรรมบางอย่างทั่วไปแก่สภาวะธรรม บางอย่างไม่ทั่วไปแก่สภาวะธรรมอื่นจากนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปุณฺณียตฺตํ เตสํ ปวตฺติฎฺเฐจํ (ความจริงแล้วที่ตั้งแห่งความเป็นไปของสภาวะธรรมเหล่านั้นมีความแน่นอน)

คำว่า อิตฺรธา (มิฉะนั้นแล้ว) หมายความว่า ถ้าสภาวะธรรมทั้งหลายพึงเป็นสภาพทั่วไปหรือไม่ทั่วไปแก่บุคคลทั้งหมด เพราะมีที่ตั้งแห่งความเป็นไปไม่แน่นอน เมื่อเป็นดังนี้ [ก็ไม่ควรมีชื่อเรียกอย่างนั้น]

คำว่า ตถา โวหาโร (ชื่อเรียกอย่างนั้น) หมายความว่า ชื่อเรียกอย่างนี้ว่าทั่วไปหรือไม่ทั่วไปไม่ควรมี

คำว่า เอเต เอว ฐมฺมา (สภาวะธรรมเหล่านั้น) คือ สภาวะธรรมที่กล่าวไว้ว่า ทั่วไปนั้นแหละ

คำว่า เอว (อย่างนี้) หมายความว่า โดยประการที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า มิจฺจตฺต-
นียตานํ (กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโศดาปัตติมรรค ทั่วไปแก่มิจฺจตฺตนียตบุคคล และอนียต-
บุคคล) เป็นต้น

คำว่า นียตวิสยา (มีขอบเขตแน่นอน) หมายความว่า มีที่ตั้งแห่งความเป็นไป
แน่นอน

คำ[ในเนตติปริกัรณ]เป็นต้นว่า โยปิ (บุคคลใดถึงพร้อมด้วยสภาวะธรรมเหล่านี้ บุคคล
นั้นย่อมไม่ล่วงพ้นสภาวะธรรมนั้น) เป็นคำอธิบายข้อความที่กล่าวไว้ด้วยบุคคลลาภิภูฐาน
ให้ชัดเจน

ท่านแสดงข้อความนั้นนั้นแหละโดยคล้อยตามและตรงกันข้ามด้วยคำเป็นต้นว่า
น หิ (เพราะไม่อาจกล่าวว่ กิเลสที่พึงละด้วยโศดาปัตติมรรคไม่มีแก่มิจฺจตฺตนียตบุคคล
และอนียตบุคคล หรือมีแก่บุคคลอื่น)

คำว่า เสเสปิ (แม้ในบทที่เหลือ) คือ บทมีอาทิอย่างนี้ว่า ภาวนาปหัตตพฺพา (พึง
ละด้วยมรรคเบื้องต้น ๓)

คำว่า ปจฺจตฺตนียโต (มีความแน่นอนเฉพาะตน) หมายความว่า เป็นของเฉพาะ
บุคคล

คำว่า อิตรสฺส (อื่น) คือ สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนเฉพาะตน

คำว่า ตถา (เหมือนอย่างนั้น) หมายความว่า โดยความไม่ทั่วไป

ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแม้เป็นธรรมทั่วไปโดยอาศัยธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็น
ธรรมไม่ทั่วไปโดยอาศัยธรรมอื่นจากนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สาธารณาวีรุตตาย (โดยความ
ไม่ขัดแย้งกับสภาพทั่วไป) ดังที่ท่านกล่าวว่า ตํ ตํ อุปาทาย (อาศัยเหตุเหล่านั้น) เป็นต้น
จะเห็นได้ว่าท่านแสดงความเป็นผู้ตั้งอยู่ในปจฺจมมรรคตามที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า ฐมฺมตา เป็น
สภาพทั่วไปโดยความเป็นพระอริยบุคคลจำนวนมากเช่นนั้นนั้นแหละ

คำ[ในเนตติปริกัรณ]ว่า ปจฺมสฺส คือ ผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรคที่ ๘

คำ[ในเนตติปริกัรณ]ว่า พุติยสฺส คือ พระโศดาบัน (ผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อฏฺฐมกสฺส ต่อมา คือ พระอริยบุคคลที่ ๘ ซึ่งกล่าวไว้ใน คำว่า อฏฺฐมกสฺส, อนาคามิสฺส จ (ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรคที่ ๘ และพระอนาคามี (ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนาคามิมคฺคกฏฺฐสฺส (ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค)

ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคที่นับโดยปฏิโลมตั้งแต่ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล ได้ชื่อว่า อฏฺฐมกะ (ที่ ๘)

ผู้ตั้งอยู่ในมรรคทั้งหมดเหมือนผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค เพราะดำรงอยู่ในมรรค และกำลังขจัดกิเลสอยู่ จึงได้ชื่อว่า อฏฺฐมกะ

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า อฏฺฐมกะ คือ ผู้ไม่ตั้งอยู่ต่อไปแม้ถัดจากขณะจิตเดียว

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ชื่อว่าเสกขะเป็นสาธารณะ

คำว่า อิตเรสุ (ในบุคคลอื่น) คือ บุคคลที่กล่าวไว้ในคำว่า ภพฺพภพฺพา (ภพพบุคคลและภพพบุคคล) ฉะนั้น ในพระบาลีจึงกล่าวว่า หีนุกกฏฺฐมชฺฌิมํ อูปาทาย (โดยเทียบเคียงความเป็นสภาวะที่ทรมาน ปานกลาง และอุกฤษฏ์)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า นิยามาวกฺกนฺติยา แปลว่า การหยั่งลงสู่ความแน่นอน[ในการบรรลุมรรคเบื้องต้น]คือโสดาปัตติผล

คำว่า ฌาณุตฺตรสฺส แปลว่า ฌาณอันยิ่ง

คำว่า ตถาวชิรปจฺยสมายเเค (เมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัยอย่างนั้น) หมายความว่า เมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัยคือฌาณพิเศษ

อุปมาว่าความเป็นผู้บรรลุช้าย่อมไม่มีด้วยกำลังฌาณ นั้นใด แม้ผู้ปฏิบัติปฏิบัติ [ลำบาก]ก็ถูกความสุขทำให้หมดสิ้นไป ฉะนั้น เพราะปฏิบัติที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็วกล่าวว่า เป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา เนื่องจากผู้ถึงพร้อมด้วยปฏิปทานั้นมีฌาณอันยิ่ง

คำว่า ฐัมมจินตา (การพิเคราะห์หลักธรรม) นั้น คือ ความดำริที่ไม่ปราศจากหลักธรรม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ฐัมมจินตา คือ ความดำริในหลักธรรม เพราะดำเนินไปด้วย โยนิโสมนสิการ

อีกนัยหนึ่ง ปัญญาชื่อว่า ธรรม ดังนั้น คำว่า ธัมมจินตา จึงหมายถึง ความดำริที่นำปัญญามาให้ ความหมายก็คือ ความดำริอันเป็นเหตุแห่งญาณที่เกิดจากการพิจารณา

[คำว่า ธัมมจินตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ความดำริที่ไม่ปราศจากหลักธรรม = ธมฺมโต อนเปตา จินตา ธมฺมจินตา (มัชฌิเมโลปิตฺตปฺปวิสสมาส)
- ความดำริในหลักธรรม = ธมฺเมสุ จินตา ธมฺมจินตา (สัตตมัตตปฺปวิสสมาส)
- ความดำริที่นำปัญญามาให้ = ธมฺมมาหา จินตา ธมฺมจินตา (มัชฌิเมโลปิตฺตปฺปวิสสมาส)]

ท่านกล่าวว่า อถ โข...ทสฺเสตฺถ (เพื่อแสดงนัยอย่างนี้ว่า ท่าน ศील และโลกียภาวนา ไม่ใช่ปัจจัยแก่การพึงธรรมเป็นต้นดังที่กล่าวไว้อย่างเดียว แต่ยังเป็นปัจจัยแก่การศึกษาความเป็นพหูสูตร การหมั่นเจริญกรรมฐาน และสัมมาทิฏฐิคือมรรคเป็นต้น) เพื่อแสดงว่า

- คำว่า สุตมยปญญา ในพระบาลี หมายถึงข้อความที่นับเข้าในพระพุทธรพจน์ว่า
เย เต ธมฺมา อาทิกุลยาณา...ตถารูปาสส ธมฺมา พหุสฺสุตา โหนติ.^{๑๕๒}
“ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น...เธอเป็นพหูสูตรสดับธรรมเช่นนั้น”
- คำว่า โยนิโสมนสิการ หมายถึงการใส่ใจด้วยวิธีอันถูกต้องดังกล่าวไว้ด้วยพระพุทธรพจน์ว่า

โส อนิจฺจนฺติ โยนิโส มนสิกโรติ.^{๑๕๓}

“อริยสาวกนั้นย่อมใส่ใจด้วยปัญญาว่าไม่เที่ยง”

- คำว่า สมฺมาทิฏฐิ หมายถึงสัมมาทิฏฐิดังกล่าวไว้ด้วยพระพุทธรพจน์ว่า
อิธานนฺท ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐิ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ
โวลุสศคฺคปริณามิ.^{๑๕๔}

“ดูกรอานนท์ ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัยความสงัดจาก กิเลส อาศัยการสำรอกกิเลส อาศัยความดับกิเลส น้อมไปเพื่อความสละกิเลส”

คำว่า เสส (คำที่เหลือ) คือ คำมีอย่างนี้ว่า ธมฺมสวากุชาตตา (ความเป็นธรรมที่กล่าวไว้โดยชอบ) เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์ยังมิได้แสดงข้อความของคำใดไว้ก่อน คำนั้น[พึงทราบดังต่อไปนี้]

พระมหากัจจายนะจะแสดงว่า ความเลื่อมใสยิ่งที่ประกอบด้วยปัญญาอันดำเนินไปตามฐานะ [คือ มีพระรัตนตรัยเป็นวิสัย] และความสงบใจ เป็นผลของการคบหากัลยาณมิตร จึงกล่าวว่า สบฺปฺริส...ปทฺฏฺจํ (การอาศัยสัตบุรุษ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่ความเลื่อมใสอันมั่นคงในพระไตรรัตน์และสมณะ)

ท่านจะแสดงว่า บุคคลเป็นผู้รังเกียจบาปและเบื่อหน่าย[รูปนาม]เป็นต้นได้มาก เพราะตั้งตนไว้ชอบ จึงกล่าวว่า อตฺต...ปทฺฏฺจํ (การตั้งตนไว้ชอบ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่หิริและวิปัสสนา)

ท่านจะแสดงว่า พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นเหตุให้สมบัติทั้งปวงไพบูลย์ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด จึงกล่าวว่า ธมฺมสวากุชาตตา...ปทฺฏฺจํ (ความเป็นธรรมที่กล่าวไว้โดยชอบ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การก่อให้เกิดกุศลมูลและผลสมบัติ) โดยแท้จริงแล้ว การปลุกรากเหง้าแห่งกุศलय่อมมีสมบัติเป็นที่สุด

คำว่า สงฺขสฺสุจฺจตาย (ความเป็นหมู่คณะดี) หมายความว่า เพื่อความดีงามแก่หมู่คณะ คือ เพื่อความยำเกรงของหมู่คณะ กล่าวคือ เพื่อการรับคำว่าดีแล้ว พระพุทธเจ้าข้า

คำอื่นรู้ได้ง่ายนั้นแหละ

จบ คำอธิบายวิภัตติหารวิภังค์

๙. ประวัติตนหารวิกังกรรณนา

(คำอธิบายประวัติตนหารวิกังค์)

[๓๕] ในคำ[ของเนติปกรณ]นี้ว่า สมมาทิกุสส...นิชชินฺหา ภวติ (บุคคลผู้มีสัมมาทิกุสสย่อมละมิจจาทิกุสสได้) พระมหากัจจายนะกล่าวถึงเนื้อความโดยเนื่องด้วยสัมมาทิกุสสคือมรรค ฉันทะ เนื้อความย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยสัมมาทิกุสสที่เข้าใจความมีกรรมเป็นของตนและกรรมบถ ฉันทนั้น เพราะคำนี้กล่าวถึงกรรมบถ

คำว่า ยถาตุเตนากาเรน (ตามประการที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า ตามประการดังที่กล่าวไว้แล้วว่า อวิมุตฺตาว สมานา, อวิมุตฺตีย์ (ผู้มีมิจจาวิมุตฺติมิได้หลุดพ้นอยู่ แต่สำคัญอย่างนี้ว่าเราหลุดพ้นแล้ว หรือสำคัญความไม่หลุดพ้นว่าเป็นความหลุดพ้น)

คำว่า มิจจาภินิเวสเสน (โดยเนื่องด้วยการยึดมั่นผิด) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยการยึดมั่นที่แปรปรวนโดยถือผู้ที่ไม่ใช่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ธรรมที่ไม่นำออกจากวิญญะว่าเป็นธรรมนำออก, ผู้ไม่สงบนั้นเที่ยวว่าเป็นผู้สงบ และผู้ไม่ใช่พระอริยะว่าเป็นพระอริยะ

คำว่า มิจจาธิโมกุโข (ความเลื่อมใสผิด) หมายความว่า ความเลื่อมใสที่ไม่ถูกต้องหรือการตัดสินใจที่ไม่ถูกต้อง

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า โมหะที่เกิดขึ้น ชื่อว่า มิจจาวิมุตฺตญาณทัสสนะ

[๓๖] อีกนัยหนึ่ง คำว่า วาทานุวาทะ คือ การยึดมั่นคำพูด ความหมายก็คือ การยึดมั่นคำพูดเหล่านั้น

[คัมภีร์เนติอรรถกถา (หน้า ๑๒๖) แสดงรูปวิเคราะห์ วาทานุวาท เป็นวันทสมาสวาวาหา เจว อนุวาทา จ (การพูดและการพูดตาม) ส่วนคัมภีร์เนติฎีกา (หน้า ๘๙) แสดงรูปวิเคราะห์เป็นกัมมัฏฐานฐิตปฐิสมาสวาวาหานํ อนุวาทา วาทานุวาทา (การยึดมั่นคำพูด)]

คำว่า วาทานุพตฺติโย แปลว่า ความเป็นไปแห่งโทษ

คำว่า อนุตทวยปวิตตนํ (การเปลี่ยนไปหาที่สุดสองอย่าง) หมายความว่า การเปลี่ยนไปหาที่สุดสองอย่างที่เรียกว่ากามสุขัลลิกานุโยคและอตฺตกิลมณานุโยคโดยความเป็นธรรมตรงกันข้าม

คำว่า เอเตสุปิ วาเรสุ (แม้ในวาระเหล่านี้) หมายความว่า ในวาระเหล่านี้ว่า ธรรมที่น่าออกจากทุกข์ [วิปัสสนาและอริยมรรค] เป็นอธรรมของพวกเขา ธรรมคือสุข[ในการใช้สอยปัจจัยที่ไม่มีโทษ] เป็นอธรรมของพวกเขา

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวไว้) หมายความว่า ถ้าการเบียดเบียนตน คือการยังตนให้เป็นทุกข์ เป็นธรรม อธรรมก็ควรเป็นสภาพขัดแย้งกับธรรม และสุขก็พึงขัดแย้งกับทุกข์ ดังนั้น จึงควรกล่าวอย่างนี้ว่า ความเป็นอธรรมของพวกเขาย่อมปรากฏในสุขแห่งฉาน มรรค และผล พร้อมด้วยสุขในการใช้สอยปัจจัยที่ไม่มีโทษ

คำว่า ยํ ยํ วา ปนาตืออาทินา (ด้วยคำว่า ยํ ยํ วา ปน เป็นต้น) นี้ ท่านระบุถึงปาฐะที่เหลือ

ในพากย์นี้ คำว่า ยํ ยํ วา ปน ธมฺมํ (ธรรมใดๆ) หมายความว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ กุศล หรืออกุศล น่าพอใจ หรือไม่น่าพอใจ

คำว่า โรจยติ วา อุปคจฺจติ วา (ย่อมชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบ) หมายความว่า ย่อมชอบใจด้วยจิต หรือเข้าถึงด้วยความเห็น

คำว่า ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส โย ปฏิปทฺโธ (สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมนั้นๆ) หมายความว่า สิ่งที่ได้ชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมที่บุคคลชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบนั้นๆ

คำว่า สวสฺส อนิฏฺฐโต อชฺฌาปนโน ภวติ (เธอกำหนดหมายโดยความเป็นปฏิปักษ์) หมายความว่า ธรรมใดย่อมปรากฏโดยความเป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมที่บุคคลชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบนั้น การเวียนไปหาเทศนา คือ ปวิตฺตนหาระ ย่อมมีโดยความเป็นปฏิปักษ์นั้น ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปฏิปทฺชสฺส ลกฺขณํ วิภาเวติ (ท่านแสดงลักษณะของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์)

จบ คำอธิบายปวิตฺตนหารวิภังค์

๑๐. เววจนหารวิกังควรรณนา

(คำอธิบายเววจนหารวิกังค์)

[๓๗] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อณฺณมณฺเณหิ แปลว่า กันและกัน

คำว่า आयत्ति (ในเวลาอื่น) คือ เวลาพิจารณา

คำว่า กณฺณจิ แปลว่า โดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ความหมายก็คือ ผู้ที่ไม่อาจ
แทงตลอดด้วยคำไวพจน์ที่ตรัสไว้ก่อนได้ พึงแทงตลอดด้วยคำไวพจน์อื่น

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคำไวพจน์

พึงทราบอย่างนี้ในพากย์ทั้งหมด

คำว่า ตสฺมี ชณฺเณ (ในขณะนั้น) คือ ในขณะตรัสคำไวพจน์

คำว่า วิกฺขิตฺตจิตฺตานํ (ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน) คือ ผู้มีจิตซัดส่ายโดยประการต่างๆ ไป
ในอารมณ์อื่น

คำว่า อณฺณวิหิตานํ แปลว่า คิดเรื่องอื่น

ท่านกล่าวว่า เตเนว (เพราะความเข้าใจพึงมีได้แก่บุคคลอื่นจากผู้คิดเรื่องอื่นนั้น
เมื่อมีการพูดด้วยบทก่อนซ้ำอีก) เป็นต้น โดยระบุถึงคำท้วงติงว่า เหตุใดการแสดงเนื้อความ
นั้นย่อมมีด้วยคำไวพจน์อื่น การย้าความย่อมมีได้เมื่อกล่าวถึงคำแรกนั้นมิใช่หรือ

ในพากย์นั้น คำว่า ตทณฺเณสํ แปลว่า บุคคลอื่นจากผู้มีจิตฟุ้งซ่านเป็นต้นนั้น ซึ่ง
เป็นผู้รับเอาคำแรกไว้โดยชอบนั้นแหละ

คำว่า ตตฺถ คือ การกล่าวบ่อยๆ ตามคำที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า เพื่อหลีกเลี่ยงการดำริเนื้อความอื่น หมายความว่า เพื่อหลีกเลี่ยงการ
พูดซ้ำ (ปุณฺรุตฺติโทษ) เพราะเข้าใจเชื่อที่คล้อยตามความหมายแล้ว

คำไวพจน์ย่อมมีเพื่อแสดงข้อความนั้นๆ ด้วยคำบัญญัตินั้นๆ คือ ด้วยคำสื่อความหมายว่า “ศัพท์นั้นแสดงเนื้อความอย่างนี้ และศัพท์นั้นแสดงเนื้อความอย่างนี้” โดยความเป็นคำขยาย

คำว่า อุปนิพยุหนิ (ตั้งไว้) คือ ตั้งเนื้อความที่ควรแสดงนั้นๆ ไว้ในจิตของตน

คำว่า ตถถ (ปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้น) คือ ธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา

คำว่า พิชาวาปน (การเพาะเมล็ดพันธุ์) หมายความว่า การยังเหตุให้ถึงพร้อม

พระอรรถกถาจารย์แสดงประโยชน์เป็นอันมากในการแสดงคำไวพจน์ของพระผู้มีพระภาคอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงว่าพระตถาคตทั้งหลายทรงแสดงธรรมด้วยคำไวพจน์จำนวนมากอย่างนี้ เพราะพระองค์เป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง จึงกล่าวว่า ก็ พหุณา (การแสดงประโยชน์จำนวนมากจะมีประโยชน์อะไร) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า อนาคตปัจจุปปนตถวิสยา ตณฺหา ปิหา (ส่วนปิหาเป็นตัณหาที่มีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นที่ตั้ง) เพื่อแสดงว่าในพระบาลีได้แสดงควมมีปัจจุบันเป็นที่ตั้งว่า ปิหา นาม ยา วตฺตมานสฺส อตฺถสฺส ปตฺถนา (ปิหา คือ ความปรารถนาประโยชน์ที่กำลังปรากฏ) แล้วกล่าวว่า เสยฺยตร วา (หรือเมื่อพบสิ่งที่ดีกว่าก็ปรารถนาว่าขอเราพึงเป็นเช่นนั้น) เป็นต้นเพื่อแสดงควมมีอนาคตเป็นที่ตั้งอีก

อีกนัยหนึ่ง อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) คือ การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว เพราะแสดงควมมีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นที่ตั้ง โดยความเป็นอรรถของ เอว ศัพท์[ที่เพิ่มเข้ามา]แห่งปิหาในบท[ของเนตติปกรณ]ว่า อตฺถนิปฺพตฺติปฏิपालนา (การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว)

[ตามหลักภาษา แม้ท่านผู้รจนาคัมภีร์จะไม่ประกอบ เอว ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) ไว้โดยตรง ก็อาจเพิ่มเข้ามาโดยอ้อมได้ ในที่นี้จึงเพิ่ม เอว เข้าใน อตฺถนิปฺพตฺติปฏิपालนา เป็นรูปว่า อตฺถนิปฺพตฺติปฏิपालนา เอว (การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้วนั้นเทียว) การเพิ่ม เอว ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อย้ำควมว่าปิหา มีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นที่ตั้ง]

คำว่า ฐมมารมณเณว สงฺคหิตา (นับเข้าด้วยธรรมารมณนั้นแหละ) หมายความว่า ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรมารมณนั้นแหละ

คำว่า จตุวีสติ ปทานิ (บททั้ง ๒๔) นี้ หมายความว่า ส่วน ๒๔ โดยจำแนกเป็น นักกะ ๖ คือ การเกิดขึ้นของโหม่นสอันอาศัยเรือน เป็นต้น

[๓๘] คำว่า สาเยว ปตฺตนาการเณ ฐมฺมนฺทิตฺติอาทิมหา (จึงกล่าวว่ สาเยว ปตฺตนาการเณ ฐมฺมนฺทิตฺติ [ตัณหาดังกล่าวชื่อว่า ฐมฺมนฺทิตฺติ ด้วยอาการแห่งความปรารถนา เป็นต้น] นี้ มีความหมายดังนี้ว่า ตัณหานั้นแหละที่ตรัสไว้ด้วยคำไวพจน์มี อาสา เป็นต้น เพราะดำเนินไปด้วยอาการปรารถนา

- ชื่อว่า ฐมฺมนฺทิตฺติ (ความเพลิตเพลิตในอารมณ์) เพราะเป็นสภาพยินดีอารมณ์ มีรูป เป็นต้น

- ชื่อว่า ฐมฺมเปมะ (ความรักในอารมณ์) เพราะเป็นสภาพรักใคร่อารมณ์มีรูป เป็นต้น

- ชื่อว่า ฐมฺมชโลสานะ (ความผูกพันในอารมณ์) เพราะกลืนกินให้สำเร็จแล้ว ดำรงอยู่

คำว่า อิมินาปิ (คำนี้) หมายความว่า บัณฑิตไม่พึงกล่าวคำไวพจน์โดยคำไวพจน์ เฉพาะศัพท์ว่า ปญฺญา (สภาวะรู้ชัด) ปชานนา (กิริยารู้ชัด) เป็นต้น แต่พึงกล่าวแม้ด้วย คำไวพจน์ทั่วไปอย่างนี้ว่า อาธิปเตยฺย (ความเป็นใหญ่) เป็นต้น

คำว่า อิมินาว นเณน (ตามนัยนี้นั้นแหละ) คือ ตามคำไวพจน์ที่กล่าวมานี้ เพราะ การแสดงเนื้อความของเทศนาไม่อาจกล่าวว่าเป็นการแสดงนัยแห่งพระบาลีว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น

คำว่า พลนฺปิผลตฺติคโต (ผู้ถึงความสมบูรณ์แห่งกำลัง[สรีระและปัญญา]) เป็นต้น หมายความว่า ผู้บรรลุความสมบูรณ์ คือ ความไพบูลย์ในกำลังสิบของพระตถาคต

คำว่า เวสาร์ชชปตฺตะ คือ ผู้บรรลุปัญญา ๔ ที่เรียกว่าความแก้วกล้าใน สัมโพธิญาณ การละ[กิเลส] การแสดงอันตราย และการท้วงติงคุณธรรมพิเศษ

คำว่า อัชฌาสยวีติวัตตะ คือ ผู้ก้าวล่วงฉันทะมีฉันทะในความโลภ เป็นต้น

คำว่า อสังเขปคตะ คือ ผู้บรรลुพระนิพพานที่ได้ชื่อว่าอสังเขปะ เพราะปราศจากการรวมเข้ามีการรวมเข้าในอดีตเหตุเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อสังเขปคตะ คือ ผู้บรรลุความเป็นผู้นับไม่ได้ด้วยคุณธรรม เพราะมีสภาพไม่แปรผัน

[คำว่า อสงฺเขปคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้บรรลุพระนิพพาน = อสงฺเขป คโตติ อสงฺเขปคโต (ทุติยาตปฺปวิสสมาส, อสงฺเขป มีความหมายว่า พระนิพพาน)

- ผู้บรรลุความเป็นผู้นับไม่ได้ด้วยคุณธรรม = อสงฺเขป คโตติ อสงฺเขปคโต (ทุติยาตปฺปวิสสมาส, อสงฺเขป มีความหมายว่า ความเป็นผู้นับไม่ได้)

คำว่า อสงฺเขป ตามนัยแรกหมายถึง พระนิพพาน ประกอบรูปศัพท์จาก น ศัพท์ + สงฺเขป (การรวมเข้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สงฺเขโป อสฺสาติ อสงฺเขป (อสังเขปะ คือ สภาพไม่มีการรวมเข้า) นัยหลังมาจาก น ศัพท์ + สงฺเขป (ความเป็นผู้ถูกนับ) มีรูปวิเคราะห์ว่า น สงฺเขโป อสงฺเขป (อสังเขปะ คือ ความเป็นผู้นับไม่ได้)

ในเนตติปกรณ์ได้แปลคำว่า อนุโรธวิโรธวิปยุตโต อิกฺขจฺฉินฺนุเจสฺสุ ธมฺเมสฺสุ อสงฺเขปคโต ว่า “ผู้ปราศจากความยินดีในร้าย ผู้ไม่หวั่นไหวในธรรมที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ” ความจริงควรแปลว่า “ผู้ปราศจากความยินดีในร้ายในธรรมที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ ผู้บรรลุพระนิพพาน” จึงจะสอดคล้องกับคำอธิบายของเนตติฎีกาดังกล่าวนี]

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า พึงทราบเนื้อความในการระลึกถึงพระธรรมคุณ
อย่างนี้

คำว่า ปาระ คือ สภาพคัมครองทุกขในสังสารวัฏ

อีกนัยหนึ่ง ปาระ คือ สภาพที่นรมย์ด้วยความสงบหรือสภาพที่นรมย์ด้วยความสุข

[คำว่า ปาร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพคัมครองทุกขในสังสารวัฏ = สัสารทุกขโต ปาตีติ ปาริ (ปา ธาตุ + ร ปัจจัย)

- สภาพที่นรมย์ด้วยความสงบ = สนฺเตน รเมตีติ ปาริ (ป บทหน้า + รมุ ธาตุ + ภิ

ปัจจัย อุปสรรคคือ ป ใช้ในความหมายว่า ความสงบ)

- สภาพที่นรมย์ด้วยความสุข = สุขเณ รเมตีติ ปาริ (ป บทหน้า + รมุ ธาตุ + ภิ

ปัจจัย อุปสรรคคือ ป ใช้ในความหมายว่า ความสุข)

ในเนตติปกรณ์ได้แปล ปาริ ว่า “สภาพที่เป็นดุจฝั่ง[แห่งสังสารวัฏ]” โดยแยกรากศัพท์
มาจาก ปาร ศัพท์ + อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาริ วียาติ ปาริ (ปาระ คือ สภาพที่
เป็นดุจฝั่ง) ความเห็นนี้คล้ายตามมติของคัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๑๒๙) ว่า สัสารสส ปรตีรภาวโต
ปาริ (ชื่อว่า ปาระ เพราะเป็นเหมือนฝั่งโน้นของสังสารวัฏ)]

คำว่า อภุตปุพพุตตา (เพราะไม่เคยปรากฏมาก่อน) หมายความว่า เพราะไม่เคย
เกิดขึ้นมาก่อน คำนั้นแสดงว่าพระนิพพานเป็นสภาพเที่ยง

[พระธรรมชื่อว่า อนุปัสสัคคะ (สภาพไม่มีอุปสรรค)] เพราะไม่ถูกสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
เบียดเบียน คือ ไม่ถูกรบกวนด้วยการขัดขวางอย่างใดอย่างหนึ่งของเทวดาเป็นต้น

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ทุปฺปสฺส (สภาพเห็นได้ยาก) หมายความว่า บรรลุได้ยาก

คำว่า คุณโสภาสุรภิภาเวน แปลว่า เพราะเป็นผู้มีความงามและหอมหวานด้วย
คุณธรรม

บุคคลผู้ชำนาญในการยิงธนูในที่มืด ย่อมยิงธนูไปสู่เป้าไกลที่เล็กมากได้ด้วย
แสงสว่าง เพียงชั่วขณะในความมืดแห่งราตรีด้วยความชำนาญในศิลปะ ฉันทิ พระอริยสาวก

ย่อมแทงตลอดสัจธรรม ๔ และพระนิพพานอันละเอียดสุขุมโดยแทงตลอดครั้งเดียวด้วยความถึงพร้อมด้วยศีล ฉะนั้น ฉะนั้น พระมหากษัตริย์จะจึงกล่าวว่า สิบปณฺจ สิลํ อภฺยณ-
เวธิตาย (ศีลเป็นธนูศิลป์ เพราะเป็นเครื่องยิงได้ตลอดเวลา)

พึงทราบคำว่า ชาวโลก เป็นเพียงตัวอย่าง เพราะศีลเป็นที่ตั้งของการสอดส่อง
โลกุตตรธรรมอีกด้วย

จบ คำอธิบายเวทจนหารวิภังค์

๑๑. ปณฺณุตติหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปณฺณุตติหารวิภังค์)

[๓๙] คำว่า ภควโต สภาววิกรมมกถา (ด้วยการแสดงธรรมตามปกติของพระผู้มีพระภาค) มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

คำว่า สภาวะ คือ ปกติของตน

คำว่า สภาวิกา คือ การแสดงธรรมที่เกิดตามปกติ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สภาวิกา คือ การแสดงธรรมที่มาตามปกติ

[คำว่า สภาวิกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การแสดงธรรมที่เกิดตามปกติ = สภาเวน นิพพุตตา สภาวิกา (สภาว ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน นิพพุต ตัทธิต)

- การแสดงธรรมที่มาตามปกติ = สภาเวน อาคตา สภาวิกา (สภาว ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน อาคต ตัทธิต)]

คำว่า สภาววิกรมมกถา คือ การแสดงธรรมที่เกิดตามปกตินั้นนั่นแหละ ความหมายก็คือ การแสดงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง

แม้มีความไม่ต่างกันของการแสดงธรรมที่เป็นกรณีนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ด้วยความต่างกันแห่งถ้อยคำและเทศนาที่สำเร็จโดยอ้อม หรือด้วยการจำแนกส่วนและหมู่ ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า กา จ ปกติกถา เทสนา จตุตตาริ สจฺจานิ (ถามว่า : เทศนาโดยคำกล่าวทั่วไป คืออะไร ตอบว่า : คือ อริยสัจ ๔) โดยแท้จริงแล้ว คำนี้กล่าวไว้โดยทำเนื่อความไว้ให้ไม่ต่างกับเทศนา

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทประธานและกรรมคือเครื่องมือในการทำกิจของประธาน ต้องเป็นคนละอย่างกัน เช่น กสฺสโก วิหี ทาตุเตน ลุณาติ (ชาวนาเกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า กสฺสโก (ชาวนา) เป็นประธานผู้ทำกิจเกี่ยว คำว่า วิหี เป็นบทกรรม ส่วนคำว่า ทาตุเตน เป็นบทกรรมที่เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว แต่ในประโยคของอรรถกถาเนตติปกรณ์ว่า สภาวิกธมฺมกถาย เทสนา บทประธานคือ เทสนา (การแสดงเทศนาไว้) และกรรม คือ สภาวิกธมฺมกถาย (ด้วยการแสดงธรรมตามปกติของพระผู้มีพระภาค) เป็นอย่างเดียวกันเพราะหมายถึงถ้อยคำเหมือนกัน แต่พระฎีกาจารย์อธิบายเรื่องนี้ว่าเป็นสำนวนทางหลักภาษาที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน (อภะทูปจาระ) ดังคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีริ (แห่งแห่งลูกหินบด) คำว่า สรีริ (แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้ กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง และดังคำว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมฺโฆ ปุตุโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

คำว่า “การจำแนกส่วนและหมู่” แสดงการใช้คำตามหลักภาษาโดยทั่วไปที่ไม่ใช่ สำนวน ดังคำว่า รุกฺเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) แม้กิ่งไม้จะเป็นส่วนหนึ่งของต้นไม้ แต่จัดเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่ง เท่านั้น ส่วนต้นไม้เป็นองค์รวม ดังนั้น จึงกล่าวไว้แยกเป็นสองศัพท์ว่า สภาวิกธมฺมกถาย เทสนา (การแสดงเทศนาไว้ด้วยการแสดงธรรมตามปกติของพระผู้มีพระภาค)

คำว่า “คำนี้กล่าวไว้โดยทำเนื้อความไว้ให้ไม่ต่างกับเทศนา” หมายความว่า อริยสัจ ๔ เป็นเนื้อความของเทศนา ไม่ใช่ตัวเทศนาที่เป็นวจีเภทสัททบัญญัติคือเสียงพูดที่เปล่งออกมาการกล่าวว่า เทศนาคืออริยสัจ ๔ ในที่นี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อภะทูปจาระ หรืออภะทูปจาระ ตามที่ได้อธิบายมาแล้วนั่นเองแหละ]

คำว่า ตสฺสา เทสนาย ปณฺญาปนา. อโย ปณฺณตฺติหาโร (การแสดงเทศนาไว้ ชื่อว่า ปัญญัตติหาระ) กล่าวถึงลักษณะของปัญญัตติหาระโดยย่อ

คำว่า สา คือ เทศนาตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า ตถา ตถา (โดยประการนั้นๆ) หมายความว่า โดยประการที่พึงแสดงสัจจะ
นั้นๆ

ถามว่า : สัจจะดังกล่าวยังแสดงอย่างไร

ตอบว่า : ยังแสดงโดยประการที่พึงกำหนดรู้ เป็นต้น

คำว่า ยถาธิปุเปตฺ (ตามที่ต้องการ) หมายความว่า ตามสมควรแก่ความต้องการ ความหมายก็คือ โดยคล้อยตามความต้องการในการยังบุคคลที่ควรโปรดให้เข้าใจ

คำว่า อตฺถํ (เนื้อความ) คือ เนื้อความที่ควรแสดง หรือเนื้อความมีทุกข์ เป็นต้น

[เนื้อความที่ควรแสดง คือ เนื้อความที่ปรากฏในจิตของผู้แสดงธรรมว่าควรแสดงด้วย คำบัญญัติอย่างไร ส่วนเนื้อความมีทุกข์ เป็นต้นเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติธรรมเป็นต้นที่ชาวโลกเข้าใจ ด้วยการประกาศของพระพุทธเจ้าเพื่อความพ้นทุกข์]

คำว่า นิยุชิตฺติ (ตั้งไว้) หมายความว่า ให้ดำรงอยู่ ดังคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย กล่าวคำเป็นต้นว่า

จตฺตโร หิ สุตตนิยุชเภา อตฺตชฺฌาสโย ปรัชฌาสโย ปุจฺฉาสลิโก อฏฺฐุปฺปตฺติโกติ.^{๑๔๕}

“การตั้งสูตรมี ๔ อย่าง คือ มีตนเป็นอริยาศัย มีบุคคลอื่นเป็นอริยาศัย มีขึ้น โดยเนื่องด้วยคำถาม และเกิดตามเหตุการณ์”

คำว่า ตตฺถ คือ ในการแสดงนิยุชิตบัญญัติ

คำว่า มคฺคปยุชียา (ที่มีในฝ่ายแห่งมรรค) ความหมายก็คือ กระทำไว้ภายนอก จากทุกขสัจ

คำว่า ยสฺมึ จาเน (ในที่ใด) คือ ในที่ซึ่งเรียกว่าภพ เป็นต้น

คำว่า ยถาธุตา เทสนา (เทศนาดังที่กล่าวไว้) คือ เทศนาที่มีประการดังกล่าวยาวซึ่งแสดงวิภูษะโดยมุ่งแสดงราคะเป็นต้นที่เนื่องด้วยอาหาร ๔

[๔๑] พึงประกอบคำว่า สจฺเจสุ (ในสัจจะทั้งหลาย) แม้ในคำว่า เตปวิภูษเณน (โดยเนื่องด้วยวนเวียน ๓) นี้

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ปริญาปณฺณตฺติ อาห (ท่านกล่าวว่า ปริญา-
ปณฺณตฺติ)

บททั้งสอง คือ อชฺชตฺตรโต สมาหิต (เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง)
แสดงการเจริญความยินดีในภายในที่ก่อปรด้วยความตั้งมั่นเพราะแสดงความเป็นโคจรฉัตตะ
(อฉัตตะคืออารมณ์) ความจริงแล้ว อชฺชตฺต ศัพท์ล้วนๆ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า
อฉัตตฉัตตะ (อฉัตตะคือภายใน) และโคจรฉัตตะ (อฉัตตะคืออารมณ์)

[คำว่า อชฺชตฺต แปลตามศัพท์ว่า “ดำเนินไปอาศัยตน, ภายในตน” หมายถึง ข้อความ ๔
ประการ คือ

๑. อารมณ (โคจรชฺชตฺต) เช่น อชฺชตฺตรโต สมาหิต (เป็นผู้มีความยินดีในภายใน
มีจิตมั่นคง)
๒. ตนเอง (นียกชฺชตฺต) เช่น อชฺชตฺตํ วา ฐมเมสุ ฐมมานุปสฺสี วิหริติ (ตามเห็น
ในสภาวะธรรมภายในว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่)
๓. ภายใน (อชฺชตฺตชฺชตฺต) เช่น ฉ อชฺชตฺติกานิ อายตนาणि (อายตนะภายใน ๖)
๔. วิสัย (วิสัยชฺชตฺต) เช่น อโย โข ปนันท วิหาริ ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ
ยทิตํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมณสิการา อชฺชตฺตํ สฺสณฺณตํ อุปสมฺบชฺช วิหริติ (ดูกรอานนท์ ธรรมเครื่องอยู่นี้
ได้รู้แจ้งแล้วโดยตถาคตผู้บรรลุสฺสณฺณตวิโมกข์ภายในอยู่ เพราะไม่ใสใจในमितทั้งปวง)]

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ย่อมแสดงข้อความนี้ว่า ความตั้งมั่นที่ก่อปรด้วยความ
ยินดีในภายในย่อมแสดงถึงความตั้งมั่นแห่งจิตอย่างยิ่ง ด้วยคำเป็นต้นว่า สมาธานวิสิญฺจสฺส
(โดยเนื่องด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายในซึ่งก่อปรด้วยความตั้งมั่น)

คำว่า อาสชฺชนฺเญน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะยึดหน่วงไว้

คำว่า ตถา ทสสนํ (การเห็นอย่างนั้น) หมายความว่า การทำลายตนที่แม้จะเป็น
คนเห็นผิดก็เหมือนมีรูปที่ติงาม

คำว่า อลกฺขิโก แปลว่า คนไร้ศรั

คำว่า กามานํ แปลว่า กามาวจรธรรม

คำว่า รูปานํ แปลว่า รูปาวจรธรรม

คำว่า นิสฺสรณํ (การสลัดออก) หมายความว่า รูปาวจรธรรมเป็นสภาพสลัดออกจากการาวจรธรรม อรูปาวจรธรรมสลัดออกจากรูปาวจรธรรม

คำว่า เอวํ ตสฺมาวานํ (สังขตธรรมที่มีสภาพนั้น ย่อมปรากฏ ฉะนั้น) หมายความว่า สังขตธรรมที่มีสภาพคือโลกุตตรธรรมอื่นที่ยิ่งกว่า[ตน]

คำว่า ตถา แสดงว่า อสังขตธาตุมีอยู่โดยแท้ เพราะเป็นสภาพสลัดออกจากการสังขตธรรม และเป็นอารมณ์ของมรรคญาณอันประเสริฐที่ขจัดกิเลส ฉะนั้นใด อสังขตธาตุมีอยู่โดยแท้ด้วยเหตุที่จะกล่าวต่อไป ฉะนั้น

คำว่า กตฺถลฺลํ วิสเย (ในบางฐานะ) หมายถึง อสังขตธาตุ

คำว่า อวิปริตฺตโต แปลว่า ใช้ในสภาพที่มีจริง

คำว่า อุปจารวฺตฺติสพฺภาวโต (เพราะความเป็นไปโดยความเป็นสำนวน) หมายความว่า เพราะความเป็นไปโดยความเป็นสำนวน ดังอุทาหรณ์ว่า

ยโต โข โภ อयํ อตฺตา ปญฺจหิ กามคฺเณหิ สมฺปปีโต สมงฺคีฏโต ปริจาเรติ, เอตฺตาวตฺตา โข โภ อयํ อตฺตา ปรมทิกฺกจฺมมฺนิพฺพานํ ปตฺโต โหติ.^{๑๕๖}

“ท่านผู้เจริญ อตฺตานี้เพียบพร้อมปรนเปรอบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ โดยประการดังนี้ อตฺตานี้จึงบรรลุนิพพานในอตฺภาพนี้อย่างยิ่ง”

สปกฺกจฺนินิพฺพานภาวิโน.^{๑๕๗}

“ผู้เจริญนิพพานพร้อมด้วยกามคุณอันต่ำทราม”

คำว่า ยถา ตํ สีหสทฺโท (ดังคำว่า สีห [นายสีหะ]) หมายความว่า คำว่า สีห แม้จะเป็นไปในมาณพเป็นต้นโดยความเป็นสำนวนดังคำว่า สีโห มาณวโก (มาณพชื่อว่าสีหะ) ก็ปรากฏในพญามิคาราชอันเป็นสิ่งที่จริง ฉะนั้นใด แม้คำว่า นิพพาน จะเป็นไปในความเพียบพร้อมด้วยกามคุณและรูปฌาน ก็ใช้ในสภาพที่มีจริงในบางฐานะ อนึ่ง สภาพที่มีจริงย่อมปรากฏในฐานะใด ฐานะนั้นชื่อว่าอสังขตธาตุ

ท่านจะแสดงว่า พระดำรัสของพระศาสดาผู้มีพระวาจาเป็นอย่างเดียว ทรงเห็น
ญายธรรมโดยประจักษ์เหมือนเห็นผลมะขามป้อมในฝ่าพระหัตถ์ เป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้
จึงกล่าวว่า ก็ วา เอตาย ยุตุติจินตาย อีกนัยหนึ่ง การดำริความเหมาะสมนี้จะมีประโยชน์
อะไร)

ท่านกล่าวว่า ปฏินุณาสส อตถสส สิริยา ปกาสนาปณตติ (บัญญัติแสดง
ความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่รับรองไว้) โดยความเป็นคำลงท้าย

จบ คำอธิบายบัญญัติहारविगङ्क

๑๒. โอตรณหารวิกังกรณนา

(คำอธิบายโอตรณหารวิกังค์)

[๔๒] คำว่า อินฺทฺริเยหิ ลงตติยาวิภัติในอรรถกรณะ [แปลว่า ด้วย] ดังคำว่า มคฺเคน คจฺนติ (ไปด้วยทาง) และคำว่า ผรสุนา ฉินฺทติ (ตัดด้วยขวาน)

คำว่า โอตรณ (การหยั่งลง) หมายความว่า การนับเข้า

พึงประกอบบทว่า เหมือนสัมมาสังกับปะกล่าวไว้โดยการนับเข้าในปัญญาชั้นนี้

ท่านจะแสดงว่า เมื่อศรัทธาเป็นต้นเกื้อกูลอยู่ด้วยความเลื่อมใส ความพากเพียร ความเข้าไปตั้งไว้ และความตั้งมั่นแก่ผู้ตามประกอบอธิจิตตสิกขา ปัญญาย่อมยังกิจคือการ หยั่งเห็นให้สำเร็จได้ จึงกล่าวว่า สทฺธา..วุตฺตานิ (อินทรี ๔ มีศรัทธินทรีเป็นต้นกล่าวไว้ โดยการนับเข้า เพราะเกื้อกูลแก่ปัญญา)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โน จ ภาวฺคา (และไม่ใช่องค์แห่งภพ) แสดงความเป็นเหตุ ดำเนินไปของสังขารเหล่านั้น

[๔๓] คำว่า ตถา วุตฺโต (กล่าวไว้อย่างนั้น) หมายความว่า กล่าวไว้ว่าเป็นที่อาศัย

พระมหากัจจายนะระบุถึงตัณหาโดยมีเจตนาเป็นหลัก เพราะตัณหาดำเนินไปร่วมกับเจตนา

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า รตฺตสฺส (บุคคลผู้กำหนด) หมายความว่า บุคคลผู้ยังขจัด ราคะด้วยมรรคไม่ได้

บุคคลย่อมได้ชื่อว่า ผู้กำหนด ด้วยราคะใด ท่านกล่าวถึงสุขเวทนาที่เนื่องด้วย ราคะนั้น เพราะราคะนอนเนื่องอยู่ในสุขเวทนานั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุขาย...วุตฺตํ (เพราะ กามราคานุสัยนอนเนื่องในสุขเวทนา)

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้ อวิชชาอนุสัยย่อมนอนเนื่องในอุเบกขาเวทนา)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตานิ เอว อินฺทฺริยานิ (อินฺทฺริยเหล่านั้นนั่นแหละ) คือ สุขินทฺริย โสมนัสสินทฺริย และอุเปกขินทฺริย

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อิธ เวทนาสีเสน เจตนา วุตฺตา (ในที่นี้ท่านกล่าวถึง เจตนาโดยมีเวทนาเป็นหลัก) โดยหมายถึงคำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า สงฺขารปริยาปนฺนานิ (นับเข้าในสังขารชั้น) เพราะเวทนามิได้นับเข้าในสังขารชั้น

ท่านจะแสดงว่าคำว่า ตณฺหาหยา และคำว่า ทิฏฺฐิจยา ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรรรม จึงกล่าวว่า ตณฺหาหยา (คำว่า ตณฺหาหยา คือ ตัณหา) เป็นต้น

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ยถา วา (อีกนัยหนึ่ง เมื่อตัณหาเป็นที่อาศัยของธรรมที่เหลือ บุคคลย่อมเรียกว่า ผู้อาศัยตัณหา ฉนฺได) เป็นต้น เพื่อแสดงเนื้อความของคำว่า ตณฺหาหยา เป็นต้นโดยเนื่องด้วยอรรถกรรรม

ในพากย์นั้น คำว่า เสสธมฺมานํ (ธรรมที่เหลือ) คือ ธรรมทั่วไปที่ยกเว้นตัณหา

คำว่า ตณฺหาหยา นิสฺสยภาเว (เป็นที่อาศัยของตัณหา) หมายความว่า ตัณหาเป็นที่อาศัยของธรรมเหล่านั้นในกาลใด

คำว่า ตณฺหาหยา เสสธมฺมานํ ปจฺจยภาเว (เมื่อตัณหาเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เหลือ) หมายความว่า เมื่อธรรมที่เหลือมีตัณหาเป็นปัจจัย

คำว่า กรชกายสนฺนิสฺสิตา (อาศัยร่างกาย) นี้ หมายความว่า ความสงบที่อาศัยชั้น ๓ มีเวทนาชั้นนี้เป็นต้นอีกด้วย เพราะเป็นความสงบกาย [คือ หมู่นามอันได้แก่ชั้น ๓]

คำว่า การณภาวํ (เป็นเหตุ) คือ เหตุต่อๆ มา

คำว่า ตณฺหาหยา ทิฏฺฐิจฺจุปฺเพน (เครื่องยึดถือที่เรียกว่าตัณหาและทิฏฐิ) หมายถึง เครื่องยึดถือคือทิฏฐิ และเครื่องยึดถือคือตัณหาที่เกิดขึ้นร่วมกับทิฏฐิ

ในพระบาลีกล่าวว่า อาคตติคตฺติปิ น ภาวนฺติ (ทั้งการมาและการไปย่อมไม่มี[แก่บุคคลนั้น]) เพื่ออธิบายข้อความที่กล่าวไว้ด้วยบททั้งสองว่า อาคตฺติ อิธาคตฺติ, คตฺติติ เปจฺจภโว (คำว่า อาคตฺติ [การมา] คือ การมาสู่ภพนี้ คำว่า คตฺติ [การไป] คือ ภพหน้า)

คำว่า อิธ หุรฺนติ ทวารารมณณฺมา ทสฺสีตา (คำว่า อิธ [ในโลกนี้] และคำว่า หุรฺ [ในโลกอื่น] แสดงธรรมที่เป็นทวารและอารมณฺ) หมายความว่า เพราะถือเอาโดยห้ามจาก ทวารและอารมณฺที่อยู่ใกล้และไกล

ท่านกล่าวถึงธรรมที่เป็นไปทางทวารในโอตรณหาระนี้ โดยความเป็นเนื้อความของ บทว่า อุกฺยมนฺตเรณ (ไม่มีในโลกทั้งสอง) แต่ในจุตฺตพฺพหหาระได้กล่าวถึงรูปธรรมที่ไม่เนื่อง ด้วยอินทรี (คือ รูปธรรมของสิ่งที่ไม่มีชีวิต)

คำว่า การณฺญเตน (เหตุเกิด) คือ เหตุที่เป็นอนันตรปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

ชื่อว่าอัตตาย่อมมีโดยอาศัยธรรมใด บุคคลย่อมไม่เห็นตน เพราะไม่มีธรรมคือ วิญญานเป็นต้นนั้น เนื่องจากให้ถึงความเป็นสภาพไม่เกิดอีก

พระมหากัจจายนะแสดงว่าพระผู้มีพระภาคได้แสดงถึงความเป็นปัจจัยโดยปฏิโลม ด้วยคำว่า อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ (ความหวั่นไหวย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่อาศัย[ต้นหาและทิวัง]) เป็นต้น ได้กล่าวไว้ในพระบาลีว่า เอเสวโนโต ทุกฺขสฺสาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท (คำว่า เอเสวโนโต ทุกฺขสฺส [นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์] คือ ปฏิจฺจสมุปฺปาต) แล้วจำแนกปฏิจฺจสมุปฺปาตโดยฝ่าย โลกียะและโลกุตตระด้วยคำว่า โส ทฺวิโร (ปฏิจฺจสมุปฺปาตนั้นมี ๒ ประการ) เป็นต้น เพื่อ แสดงความเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยของธรรมตามที่กล่าวไว้โดยใส่ใจคำท้วงติงว่าคำว่า อวิชฺชาปจฺยา สงฺขารา (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) เป็นต้น เป็นปฏิจฺจ-สมุปฺปาตมิใช่หรือ

คำว่า ตทตฺถตฺตาย แปลว่า มีประโยชน์เพื่อการคลายกำหนดและความหลุดพ้นนั้น

คำว่า ตพฺภาวํ แปลว่า ความเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยของโลกุตตรธรรม

จบ คำอธิบายโอตรณहारวิภังค

เมตตมพนา สโทโส จ
เมตตาสเณน สพเพสุ

ปรโทโส จ สมมติ
สพพโตคฺคิ นินวเรย.

จตุรารักษะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้าม
ไฟคือความโกรธในทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

๑๓. ไสธนาหารวิภังคธรรณา

(คำอธิบายไสธนาหารวิภังค์)

[๔๕] คำว่า ไสธนา นาม (ชื่อว่าชำระบท) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงข้อความที่บุคคลถามไว้โดยประจักษ์เหมือนแสดงผลมะขามป้อมที่ตั้งไว้ในฝ่าพระหัตถ์ ทรงอธิบายให้กระจ่างชัดเจนไม่สับสน ย่อมทรงชำระโดยขจัดมลทินคือความไม่รู้และความสงสัย เป็นต้นอันมีเนื้อความนั้นเป็นที่ตั้ง

อนึ่ง เมื่อพระองค์ทรงชำระอยู่อย่างนี้ ย่อมกล่าวได้ว่าทรงชำระบท โดยกระทำการกล่าวบทให้ไม่ต่างกับเนื้อความ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปท ไสธนา นาม (ชื่อว่าชำระบท)

[โดยทั่วไปบทต่างจากเนื้อความ โดยบทเป็นเสียงที่สื่อให้รู้ ส่วนเนื้อความเป็นสิ่งที่ถูกสื่อ แต่คำว่า ปท ไสธนา (ชำระบท) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเกโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้ไม่ต่างกัน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงบทแต่หมายถึงเนื้อความของบท

ในบางแห่งอเกโทปจาระก็เป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน ดังที่กล่าวไว้ในข้อ ๓๙]

การตอบคำถามเป็นการชำระบทในที่นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตทตถสฺส วิสฺสชฺชนโต (เพราะเฉลยข้อความของบทนั้น)

คำว่า อารัมภะ คือ สิ่งทีบุคคลปรารถนา หมายถึง ข้อความที่แสดงไว้ในเทศนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น ตาว...ปโปธิตตฺตา (ยังมีได้ทรงชำระใจความก่อน เพราะใจความที่ผู้ถามต้องการจะรู้ยังไม่จบ คำว่า สฺพุโธ อารมฺโห [พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความ] หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความ เพราะแสดงเนื้อความที่ผู้ถามต้องการจะรู้)

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า อัญญาณปุกขนุทานํ (ในเวลาที่ไม่บุคคลผู้แล่นไปสู่ความไม่รู้ หรือผู้เกิดความสงสัยถาม[ปัญหา]วิสัยแห่งคำถามของผู้ถามเป็นของมีดมนไม่ประจักษ์เหมือน ป่าช้าใหญ่ที่มีได้ถางไว้ และเหมือนทางกันดารอันกว้างใหญ่) เพื่อแสดงข้อความนั้นโดย กล่าวเปรียบว่า ขึ้นชื่อว่า การชำระบทในเรื่องนี้เป็นการทำให้กระจ่างด้วยอานุภาพในการแสดง เนื้อความ ที่มีสภาพถูกปกปิดไว้

จบ คำอธิบายโศชนहारวิวงศ์

๑๔. อธิภูฐานหารวิภังคพรรณนา

(คำอธิบายอธิภูฐานหารวิภังค์)

[๔๖] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ธารยิตพฺพา แปลว่า ฟังทรงไว้ หมายความว่า ฟังกำหนดไว้

คำว่า วุตฺตเมว (ได้กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า ได้กล่าวไว้แล้วด้วยคำว่า สามณฺณ-
วิเสสกปฺปนาย โวหารภาเวน อนนฺวญฺจนาโต (เพราะการดำริความสามัญหรือความพิเศษเป็น
สิ่งไม่แน่นอนตามถ้อยคำโวหาร) เป็นต้น [ดู ข้อ ๑๔]

คำว่า ตํ ตํ ผลํ (ผลนั้น) คือ ผลนั้นๆ มีนรกเป็นต้น

คำว่า อณฺจิตา แปลว่า ไป

คำว่า โยนิ (กำเนิด) หมายความว่า การเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง เพราะคำว่า โยนิ คือ
เครื่องระคนโดยความมีชาติเสมอกัน หมายถึง กำเนิด

คำว่า เปจฺจ (ละไป) หมายความว่า ตาย

คำว่า อุสฺสฺสนุนตาย (หนาแน่น[ด้วยความคิด]) หมายความว่า มีความดำริมาก

บางอาจารย์กล่าวปาฐะว่า อุสฺสฺสนุนตตา บ้าง

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า มนุสฺสํ เพราะมีใจหนาแน่นด้วยสัสสตทิวฏฺฐิ เป็นต้น

[คำว่า มนุสฺส ตตฺถทเป็น มน ศัพท์ + อุสฺสฺสนุน ศัพท์ โดยลบ นฺ ใน อุสฺสฺสนุน (หนาแน่น)
มีรูปวิเคราะห์ว่า มโน อุสฺสฺสนํ เอเตสนติ มนุสฺสา คัมภีร์เนตติฎฐีกาอธิบายความหมายของคำนี้ ๒
ประการ คือ

๑. ผู้มีใจหนาแน่นด้วยความคิด คือ มีความตรึกนึกคิดมากกว่าเทวดา

๒. ผู้มีใจหนาแน่นด้วยทิวฏฐิ คือ ยึดมั่นความเห็นของตนอย่างแน่นแฟ้นยิ่งกว่าเทวดา

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (ปริเฉทที่ ๕ ข้อ ๕) แสดงความหมายของคำนี้ ๒ ประการ คือ

- ผู้มีใจสูงส่ง = อุตฺตมโน มโน เอเตสนติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุตฺตมโน ศัพท์)
- ผู้มีใจอาจหาญ[ในการทำบุญและบาป] = อุตฺตมโน มโน เอเตสนติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุตฺตมโน ศัพท์)

คำว่า อสุรชาตินิพัตตนกะ คือ หนทางที่ทำให้เกิดชาติอสุร

คำว่า สงฺขา แปลว่า ปัญญา และภาวณาก็มีปัญญาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฏิสงฺขาย ปฏิปกฺขภาวณาย (ด้วยปัญญา คือ ด้วยการเจริญธรรมฝ่ายตรงกันข้าม)

[คัมภีร์อภิธานปิปปิกาแสดงความหมายของ สงฺขา ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า

สงฺขา ตุ ฌาเณ โภจฺจาส- ปญฺญตฺตติคณเนสฺ จ.^{๑๕๘}

“สงฺขา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปัญญา ส่วน ปญฺญตฺตติ และการนับ”]

[๔๗] ชื่อว่า ปฐฺวี เพราะเป็นสภาวะแผ่ไป

ชื่อว่า ธาตุ เพราะเป็นสภาวะทรงสภาพของตนไว้ และเพราะไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

อาโป คือ รูปที่ถูกสหชาตรูปแผ่ไป

อีกนัยหนึ่ง อาโป คือ รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน

[คำว่า อาป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปที่ถูกสหชาตรูปแผ่ไป = อาปิยตฺติ อาโป (อาป ธาตุ = แผ่ไป + อ ปัจจัยในกรรม-
สาธนะ)
- รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน = อปฺปายตฺติ อาโป (อา บทหน้า + ปา ธาตุ =
เจริญ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ชื่อว่า เตโช เพราะทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า เพราะเป็นสภาพกล้าแข็ง หรือ
เพราะเป็นสภาพเผาให้ร้อน

[คำว่า เตช มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า = เตชติ นิเสติ สหชาตธมฺเม ติกฺขณามพลเ
กโรตฺติ เตโซ (ติช ธาตุ = ทำให้แก่กล้า + ณ ปัจจัย)
- รูปที่กล้าแข็ง = เตชติ ติกฺโข หตุวา ภวตฺติ เตโซ (ติช ธาตุ = กล้าแข็ง + ณ ปัจจัย)
- รูปทำให้ร้อน = เตชติ ปริปาเจติ อสุมาเปตฺติ เตโซ (ติช ธาตุ = ทำให้ร้อน + ณ
ปัจจัย)]

ชื่อว่า วาโย เพราะเป็นสภาพนำสหชาตธรรมไป เพราะไปเร็ว หรือเพราะเคลื่อนไหว

[คำว่า วาย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปที่นำสหชาตธรรมไป = วายติ สหชาตธมฺเม วหตฺติ วาโย (วา ธาตุ = นำไป + ณ
ปัจจัย)
- รูปที่ไปเร็ว = มาจาก เวคคมน ประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จเป็น วาย ด้วยนิรุตตินัย
คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับ
- รูปที่เคลื่อนไหว = วายติ สมฺเวตฺติ วาโย (วา ธาตุ = เคลื่อนไหว + ณ ปัจจัย)]

คำว่า วิสติ อากาธา (อาการ ๒๐) คือ ส่วน ๒๐ หรือประเภท ๒๐ มีผมเป็นต้น
ผมเป็นต้นกล่าวว่ามีลักษณะแข็ง เพราะลักษณะแข็งปรากฏชัด[กว่าลักษณะอื่น]

[๔๘] คำว่า ปาฏิเยกโก ปถวิธาคูโกฏฐาโส (เป็นปฐวิธาคูส่วนหนึ่งโดยเฉพาะ)
หมายความว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปฐวิธาคู ความหมายก็คือ เป็นเพียงสภาวะธรรมที่
พ้นไปจากอัตตา

ในคำว่า สนฺตปฺปติ (ย่อมร้อน) นี้ พึงทราบว่า ความร้อนโดยล่วงปกติของสรีระ
ชื่อว่า สันตปาปะ ส่วนความร้อนที่ดำเนินไปด้วยการเผาสรีระ ชื่อว่า มหาทาหะ ข้อนี้เป็น
ความต่างกันของความร้อนทั้งสองนั้น

ในคำว่า เยน จ ชีรียติ (ย่อมถูกทำให้เสื่อมโทรม) ข้อความว่า ย่อมถูกทำให้
เสื่อมโทรมด้วยโรคไข้หนึ่งวันเป็นต้น ย่อมสมควร

บางอาจารย์กล่าวว่า เนยใสที่กรองร้อยครั้ง คือ เนยใสที่ต้มร้อยครั้งแล้วใส่ไว้ในน้ำจึงยกขึ้น

คำว่า รสชาติ (รสเป็นต้น) คือ รส เอ็น เนื้อ มันเหลว กระจุก และไขกระจุก บางคนนำเอ็นออกแล้วกล่าวถึงเนื้อแห้งว่าเป็นธาตุที่ ๗

คำว่า วิเวก (ย่อยสลาย) หมายความว่า แยกออกจากกัน คือ เป็นสิ่งที่แตกต่างกัน

โดยแท้จริงแล้ว อาหารที่เรียกว่าวัตถุ (ที่ตั้งแห่งชีวิต) เมื่อถึงความเปลี่ยนแปลงอยู่ ย่อมก่อให้เกิดการย่อยสลายคือรสที่แตกต่างกันกับตนเอง เหมือนสภาพของมูลและคูที่ถูกพยาธิกินและถูกไฟธาตุย่อยอาหารเผาผลาญ จึงกล่าวได้ว่าถึงสภาพอย่างนั้น แม้รสเป็นต้น ก็กลายเป็นส่วนมีเอ็นเป็นต้นเหมือนกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่ารสชาติภาเวน วิเวก คจฺจติ (ถึงการย่อยสลายโดยความเป็นรสเป็นต้น)

คำว่า สภาวลกฺขณโต (ตามลักษณะที่เป็นสภาพ) หมายความว่า ตามลักษณะที่ควรกำหนดโดยความไม่สวยงาม

[๔๘] คำว่า ยาถาวรสสลกฺขณํ (ลักษณะและหน้าที่ตามความเป็นจริง) มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

คำว่า รสะ คือ สภาพที่ควรแห่งตลอด

[ในประโยคว่า รสิตพฺโพติ รโส, ปฏิวิชฺฌิตพฺโ สภาโว คำว่า สภาโว แสดงอภิธานะคือสิ่งที่ศัพท์สื่อถึงของ รส ศัพท์ ส่วนคำว่า ปฏิวิชฺฌิตพฺโ แสดงว่า รส ธาตุในที่นี้มีความหมายว่า ปฏิวิชฺฌน (แห่งตลอด) ดังนั้น จึงแปลร่วมกันเป็นประโยคเดียวกันตามนิสสัยพม่า ไม่แปลแยกกันตามขนบนิยมของไทย เพราะเป็นการอธิบายอรรถของธาตุและแสดงอภิธานะ]

คำว่า สรสะ คือ สภาพของตน

คำว่า ยาถาวรสสะ คือ สภาพของตนที่เป็นจริง

คำว่า ยาถาวรสสลกฺขณะ คือ ลักษณะอันเป็นสภาพของตนที่เป็นจริง เพราะลักษณะเป็นเครื่องสังเกต

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยาถาวรสสลักษณะ คือ ลักษณะที่เรียกว่าการบีบคั้นและหน้าที่ซึ่งเรียกว่าความเป็นไปของตนโดยไม่แปรผัน

[คำว่า ยาถาวรสสลกขณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลักษณะอันเป็นสภาพของตนที่เป็นจริง = ยาถาวรสโส เอว ลกขณนฺติ ยาถาวรสสลกขณฺ (อวธารณบุรพท กรรมธารยสมาส, รส ศัพท์มีความหมายว่า สภาพ)
- ลักษณะและหน้าที่ตามความเป็นจริง = ยาถาว สรสลกขณฺ ยาถาวรสสลกขณฺ (วิเสสนบุรพท กรรมธารยสมาส, รส ศัพท์มีความหมายว่า หน้าที่)]

บุคคลย่อมไม่อาจเข้าใจว่าสภาพนี้เป็นหน้าที่ สภาพนี้เป็นลักษณะ เพราะอวิชชาเป็นเหตุ จึงกล่าวว่าอวิชชาห้ามไม่ให้ปัญญาที่มีหน้าที่และลักษณะเป็นวิสัยเกิดขึ้น ย่อมปกปิดหุ้มห่ออยู่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ชานิตุํ ปฏิวิซฺฐิตุํ น เทติ (ไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอด)

การไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอดนั้นเป็นหน้าที่ของอวิชชานั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิจจโต กถิตา (กล่าวถึงอวิชชาโดยหน้าที่)

อนึ่ง คำว่า กถิตา แปลว่า กล่าว เพราะอวิชชากล่าวว่ามิหน้าที่ไม่แทงตลอด

คำว่า ชาคติ (ประเภท) คือ สถานที่ปรากฏ หมายถึง สถานที่เกิด

แม้อวิชชาจะไม่อาจรับเอาอารมณ์ได้ในนิโรธสัจ แต่อวิชชาดำเนินไปโดยความเป็นเหตุของการถือเอานิโรธและมรรคในสิ่งที่ไม่ใช่ในนิโรธและมรรค [คือ เข้าใจผิดว่าศีลพรตนอกศาสนาเป็นนิโรธและมรรค] ด้วยอำนาจของการปกปิดนิโรธและมรรคนั้นแก่บุคคลผู้ต้องการจะรู้นิโรธและมรรคดังกล่าว จึงกล่าวว่าอวิชชาย่อมเกิดขึ้นในฐานะ ๘ [มีอริยสัจ ๔ เป็นต้น] นั้น

ความมีอวิชชาเป็นที่เกิดย่อมมีแก่นิโรธและมรรคนั้น และอวิชชาย่อมมีแก่ทุกข์และสมุทัยอื่นโดยความเป็นอารมณ์[ของทุกข์และสมุทัย]

คำว่า อตฺถานตฺถํ (คุณและโทษ) หมายความว่า สิ่งที่เป็นประโยชน์และมีใช้ประโยชน์

อนึ่ง ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ^{๑๕๕} กล่าวปาฐะว่า อตฺตตถฺ (ประโยชน์ที่แท้จริง)

ในเรื่องนั้น คำว่า อตฺตตถฺ คือ ประโยชน์นั้นแหละ การอธิบายด้วย อตฺต ศัพท์ที่ ๒ ย่อมมีเพื่อแสดงความไม่แปรปรวนของประโยชน์ เพราะญาณไม่ถือเอาโทษว่าเป็นประโยชน์

[คำว่า อตฺตตถฺ ตັตฺถเป็น อตฺต + อตฺต การใช้คำซ้ำกันในเรื่องนี้มีประโยชน์เพื่อย้ำความดังคำว่า ปทฺฐจฺาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้), ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ยิ่ง), รูปรูป (รูปที่เปลี่ยนแปลงยิ่ง, รูปที่เปลี่ยนแปลงชัดเจน), ราชราช (พระราชผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช), เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ)]

แม้ในคำว่า การณการณ (เหตุที่สมควรและเหตุที่ไม่สมควร) ก็พึงทราบเหมือนกัน

อีกนัยหนึ่ง คำซ้ำ (อาเมตฺติเต) ว่า อตฺตตถฺ มีประโยชน์เพื่อแสดงการกระทำประโยชน์ทั้งปวงให้ปรากฏ ความหมายก็คือ ประโยชน์ทุกอย่าง

[ตามนัยนี้เป็นคำอาเมตฺติเต ความจริงแล้วตามหลักภาษาโดยทั่วไป คำอาเมตฺติเตเป็นคำซ้ำที่ใช้ในกรณีทีกลัว โกรธ หรือเลื่อมใส เป็นต้น แต่ในที่นี้พระภูิกายจารย์หมายถึงคำซ้ำที่เรียกว่า วิจฺญา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชนโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพฺปวิจฺญา เช่น คาเม คาเม ปาณียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)
๒. คุณฺณวิจฺญา เช่น คาโม คาโม รมณียํ (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)
๓. กิริยาวิจฺญา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วิจฺญา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อิสุ ธาตุ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา) + ณ ปัจจัย + อา อิตฺธิปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺญา (วิจฺญา คือ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไป) สัททณฺติ-ปกรณํ (ปทมาลา) อธิบายลักษณะของวิจฺญาว่า

นนานาธิกรณานํ ตู   วตตุ'เมกกฺขณมฺหิ ยา
 อิจฺฉโต พฺยาปิตุํ อิจฺฉา   สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา.^{๑๖๐}

“ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการกล่าวถึงสถานที่ต่างๆในขณะเดียว
 ท่านเรียกว่า วิจฉา”

แม่คัมภีร์พาลาวตารก็อธิบายว่า

ภินฺหานิ ยานิ วตฺถุณี   กิริยาย ตู คฺกุณฺณ วา
 ทพฺเพน วาปี พฺยาปิตุํ   อิจฺฉา วิจฺฉาติ วุจฺจเต.^{๑๖๑}

“วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทัพพะ ความปรารถนา
 เพื่อแผ่ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิจฉา”]

แม้คำไวพจน์ของ หิต ศัพท์ก็มีนัยเดียวกันนี้

[คำว่า อตฺถตฺถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ประโยชน์ที่แท้จริง = อตฺโถ เอว อตฺโถ อตฺถตฺโถ (อวธารณบุรพท กรรมธารย-
 สมาส)
- ประโยชน์ทุกอย่าง = มีศัพท์เดิมมาจาก อตฺโถ แล้วซ้อน อตฺโถ อีกคำหนึ่งด้วยสูตร
 ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๒) ว่า ยทฺหนฺปปนฺนา นิปาตนา สีขณฺนติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร]
 ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทฺหนฺปปนฺนา นี้])]

คำว่า ตํ คือ คุณและโทษเป็นต้น

คำว่า อาการํ (เหตุ) คือ เหตุมีคุณเป็นต้นนั้นแหละ

คำว่า ปัจจเวกฺขณา คือ การตรวจดูธรรมที่ได้แทงตลอดแล้ว

[คัมภีร์เนตติฎีกาได้อธิบายคำว่า ปัจจเวกฺขณา แต่คำนี้ไม่พบในเนตติปกรณ์ฉบับปัจจุบัน
 คาดว่าคงจะตกหล่นไปด้วยความผิดพลาดในการจารใบลานต่อๆ กันมานับพันปี ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า พาลยะ (ความเขลา) คือ ความเป็นคนไม่รู้ลักษณะมีความคิดชั่วเป็นต้น

คำว่า สมุชานาติ แปลว่า รู้สมำเสมอโดยประการต่างๆ

คำว่า ปโมหะ คือ ความหลงยั้ง

คำว่า สัมโมหะ คือ ความหลงทั่ว

อวิชาเป็นปัจจัยพิเศษแก่กรรมที่ให้ถึงทุกคติ ดังนั้น จึงได้สิ่งที่ไม่ควรได้

คำว่า วินุติ แปลว่า ได้

อวิชาไม่เป็นปัจจัยพิเศษแก่กรรมที่ไม่มีโทษเหมือนวิชา ดังนั้น จึงไม่ได้สิ่งที่ควรได้

คำว่า อัย อวิชขาย เวมตตตา (ข้อนี้เป็นรายละเอียดของอวิชา) หมายความว่า ข้อนี้เป็นความไม่ต่างกันของอวิชาที่กล่าวไว้โดยหน้าที่ ประเภท และลักษณะด้วยคำว่า ทุกเข อกุณฺณ (ความไม่รู้ในทุกข์) เป็นต้น

เนื้อความของคำว่า วิชา เป็นต้น พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

แผ่นดินที่ปราศจากก้อนหิน ก้อนกรวด และทราย เป็นดินนุ่ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สกนฺธุเจน (เนื่องจากเป็นสภาวะนุ่มนวล)

คำว่า ตตฺตกเมว กาล (ตลอดกาลเพียงนั้น) คือ ตลอด ๕๐๐ กัป

คำว่า วิภูตฺรูปะ คือ สมบัติที่ล่องรูปที่เรียกว่ารูปสัญญา เพราะอรุปสมบัติ อย่างใดอย่างหนึ่งย่อมไม่ดำเนินไปโดยประกอบด้วยรูปสัญญา จะป่วยกล่าวไปใยในนิโรธสมบัติ [คำว่า วิภูต ตามปาฐะนี้แปลว่า ล่อง]

ท่านกล่าวว่า เสสาร์ูปสมาบัติโย (การเข้าอรุปฌานที่เหลือ) เพราะถือเอา เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติไว้โดยเฉพาะในเรื่องนั้น

ม้าพยศที่ยังไม่ได้รับการฝึก ชื่อว่า ม้าผีเท้าแล้ว

คำว่า อุตุตฺริทฺมถาย (เพื่อการฝึกฝนต่อไป) หมายความว่า เพื่อฝึกจิตให้เกิด อริยมรรค

คำว่า อิตโร (สมาธิอื่น) คือ สมาธิที่ปฏิบัติลำบากบรรลุนเร็ว และสมาธิที่ปฏิบัติ
ง่ายบรรลุนเร็ว

คำว่า อุกยโต ภาเคหิ (โดยส่วนทั้งสอง) คือ โดยส่วนที่เป็นรูปกายและนามกาย

คำว่า อุกยโต (ด้วยวิมุตติทั้งสองอย่าง) คือ ด้วยวิกขัมภณวิมุตติและสมุจเจทวิมุตติ

คำว่า อนเโกปิ (แม้มีหลายศัพท์) หมายความว่า แม้มีหลายศัพท์ตามสภาวะ

คำว่า เอกสททาภิเษยตาย แปลว่า เพราะควรกล่าวไว้ด้วยศัพท์เสมอกัน

จบ คำอธิบายอธิฐานหารวิ้งครรรณา

ยถาปิ มูเล อนุปททเว ทพฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รุหฺติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนฺนุหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิตํ ปุณฺนปฺปุณฺ

ปฺป. ๖. ๒๕.๓๓๘.๗๕

“เมื่อรากปราศจากอันตรายมันคงอยู่ ต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วย่อมกลับ
งอกขึ้นได้ ฉันทใด เมื่อบุคคลยังถอนเชื้อตัณหาไม่ได้ ทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้น
บ่อยๆ ฉันทนั้น”

๑๕. ปริกขารหารวิภังควัณณนา

(คำอธิบายปริกขารหารวิภังค์)

[๔๘] ท่านจะแสดงเนื้อความของบทว่า หิโนติ จึงกล่าวว่า การณภาวํ คจฺจนฺติ (ถึงความเป็นเหตุ) เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมาก

[หิ ธาตุใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ ไป, เราร้อน และเจริญ ดังคัมภีร์ธาตุวัตถสังคหะ (คาถา ๔๒๕) กล่าวว่า หิ คตฺยฺอุปตฺยาปฺพุทฺธิสฺสุ (หิ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป, เราร้อน และเจริญ) แต่ หิ ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “ถึง” ซึ่งนับเข้าในความหมายว่า “ไป” เพราะธาตุที่มีอรรถว่า “ไป” สามารถใช้ในอรรถว่า “เป็นไป, ถึง, รู้” ได้อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์ธาตุวัตถสังคหะว่า

เย คตฺยฺตุตา เต พุทฺธยฺตุตา ปวตฺติปาปฺณตฺถกา.^{๑๖๒}

“ธาตุเหล่านี้มีความหมายว่า ไป ธาตุเหล่านี้มีความหมาย รู้, เป็นไป และถึง”

ข้อความข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ (ธาตุมาลา) ว่า

เยสํ ธาตุนํ คตฺยฺตุโต, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโต ปวตฺติปาปฺณานิ.^{๑๖๓}

“ความหมายว่า ไป มีอยู่แก่ธาตุเหล่านี้ แม้ความรู้, ความเป็นไป และการถึงก็เป็นความหมายของธาตุเหล่านี้”]

คำว่า เอติ แปลว่า มา ความหมายคือ เกิดขึ้น

ในคำว่า อวิชฺชาขยปิ เหตุภาเว (ความเป็นเหตุของอวิชชา) นี้ พึงทราบว่า

- อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่ไม่มีระหว่างด้วยอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย และอาเสวนปัจจัย

- อวิชาเป็นปัจจัยแก่อวิชาที่ไม่มีระหว่างอันเกิดร่วมกันด้วยสหชาติปัจจัย อัญญ-
มัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย

- อวิชาเป็นปัจจัยแก่อวิชาที่ไม่เกิดร่วมกันด้วยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว

ท่านจะแสดงว่า การณะ คือ สภาวะกระทำผลของตน จึงกล่าวว่า การณภาโว จ
ผลาเปกฺขาย (และความเป็นเหตุมีอยู่โดยเนื่องด้วยผล)

คำ[ของเนตติปกรณ]ว่า นิพฺพตฺตือตฺถ โผลตฺถ (สภาพที่เกิดขึ้น ย่อมมีสภาพเป็นผล)
หมายความว่า คำว่า ผลัตถะ หมายถึง สภาพคือผล

คำว่า โย สภาโว (สภาพที่เสมอกับผลใด) คือ สภาพที่ปรุงแต่งอภิสังขารมีบุญ
เป็นต้น เป็นเหตุ

คำว่า เสสฺสเปสฺสุ (แม้ในบทที่เหลือ) คือ บทว่า วิญญาณ เป็นต้น

คำว่า ยถาวุตฺตปฺปเกโท (ที่ได้กล่าวประเภทไว้ทั้งหมด) หมายความว่า ที่ได้กล่าว
ประเภทไว้ด้วยคำว่า อสาธารณลกฺขโณ เหตุ (เหตุ คือ เหตุที่มีลักษณะเฉพาะ) เป็นต้น

คำว่า โย โกจิ ปจฺจโย (เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็น
ชนกเหตุ (เหตุก่อให้เกิดผล) เป็นต้น

คำว่า อภิสังขรณโต (เพราะปรุงแต่ง) หมายความว่า เพราะยังผลของตนให้
เกิดขึ้นโดยประจักษ์หรือโดยต่อๆ กันไป

จบ คำอธิบายปริกขารหารวิมังค์

๑๖. สมารโปนหารวิกังคฺคณา

(คำอธิบายสมารโปนหารวิกังคฺค)

คำว่า สุตฺเตน คหิตะ แปลว่า ที่กล่าวไว้ในพระพุทฺธพจน์

พึงประกอบบทว่า การถือเอาปทัฏฐานมีประโยชน์เพื่อแสดงขอบเขตที่ตั้ง[ของการเจริญและการละ] และการถือเอาคำไวพจน์มีประโยชน์เพื่อแจกแจงชื่อ[ของการเจริญและการละเหล่านั้น]

คำว่า วิสยาธิฏฺฐานภาวโต (เพราะเป็นที่ตั้งอันเป็นวิสัย) หมายความว่า เพราะเป็นที่ดำเนินไปที่เรียกว่าวิสัย

คำว่า วนียติ แปลว่า อันบุคคลเสพคฺัน

คำว่า วนติ แปลว่า ย่อมเสพคฺัน

คำว่า วนฺเต แปลว่า ขอ ความหมายคือ บรรณา

กามคฺณ ๕ เป็นเหตุแก่กามตัณหา โดยความเป็นอารมณ์นัจฉัย

การถือเอารูปร่างเป็นเหตุแก่การถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ โดยความเป็นอุปนิสสย-
นัจฉัย

พึงกล่าวความเป็นเหตุตามสมควรแม้ในอายตนะภายในและอายตนะภายนอกที่
เหลืออย่างนี้

[๕๑] ข้อความที่ควรอธิบายในคำว่า กาเย กายานุปสฺสี วิหราหิ (จงตามรู้ใน
กองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในคำอธิบายลักขณหารวิกังคฺ
แต่มีความต่างกันดังนี้ คือ คำว่า รูปธมฺมปริณฺคยา (การกำหนดรูปธรรม) หมายความว่า
การกำหนดวิญญูณฐิติที่ประกอบด้วยรูป

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า การตามรู้เวทนานั้นย่อมเห็นเวทนาทั้งหมดว่า
เป็นทุกข์

คำว่า เวทนาเหตุปริณาย (การกำหนดเหตุของเวทนา) หมายความว่า
การกำหนดผัสสาหาร

คำว่า เวทनावเสน (โดยเนื่องด้วยเวทนา) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยทุกข์
อันตนให้เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า เวทนาปริณาย (การกำหนดเวทนา) หมายความว่า การกำหนดวิญญูณฐิติ
ที่ประกอบด้วยเวทนา

คำว่า นิจุจาทินิเวสปฏิบัติ (เพราะเป็นปฏิบัติต่อความยึดมั่นว่าเที่ยง)
หมายความว่า ย่อมเป็นไปเพื่อละด้วยอนิจจานุปัสสนา

คำว่า นิจุจสณญาณิมิตตสฺส แปลว่า อันมีนิจุจสัญญาเป็นเหตุ

คำว่า สณญาปริณาย (การกำหนดสัญญา) หมายความว่า การกำหนดวิญญูณฐิติ
ที่ประกอบด้วยสัญญา

ท่านกล่าวว่า ทิฏฐาทินิเวสสฺส...อคติคมนสฺส จ (และการถึงภายาคติที่อาจเกิดขึ้น
เพราะยังไม่ได้ละความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ) เพราะการถึงอคติถูกจัดได้ด้วยปฐมมรรค

คำว่า สงขารปริณาย (การกำหนดสังขาร) หมายความว่า การกำหนดวิญญูณฐิติ
ที่ประกอบด้วยสังขาร

จบ คำอธิบายสมาโรปนหารวิภังค์

จบ คำอธิบายหารวิภังค์

สัมปตาวรรณนา

จกขุมา วิสมานีว
ปณฺติโต ชีวโลกสฺมี

วิชฺขมานเ ปรกฺกเม
ปาปานิ ปริวชฺชเย.

พ. อ. ๒๕.๔๓.๑๖๒

“บัณฑิตพึงละเว้นบาปทั้งหลายในสัตว์โลก เหมือนบุรุษผู้มีจักษุ
หลีกเลี่ยงจากทางลุ่มดอนด้วยความบากบั่น ฉะนั้น”

๑. คำอธิบายเทศกาลहारสัมปาตะ

คำว่า เอว (ท่านพระมหากัจจายนะนำพระพุทธรูปต่าง ๆ มาแสดงไว้แบบนี้) เป็นต้น แสดงการเชื่อมโยงกับการแสดงहारสัมปาตะ (การประมวฬหาระ)

ในพากย์นั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอุปมาสองประการแรกว่า พระบาลีเหมือนแก้วมณีเกลี้ยงเกล่าที่เจียรนัยไว้ดีแล้วและเหมือนเครื่องประดับทองชมพูนุทที่ทำไว้ดี ส่วนการแสดงहारวิภังค์เหมือนการประดับดอกไม้หลายสีที่ร้อยไว้ และเหมือนพวงแก้วมณีนานาประการที่ร้อยไว้งามตระการด้วยแสงหลากหลาย

ท่านแสดงไว้ด้วยอุปมาสองประการหลังว่า หารวิภังค์นั้นพร้อมทั้งบทที่ร่ายากเป็นสิ่งที่เข้าใจยากในพระพุทธรูปที่ประณีตควรค่ามาก

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า ยายํ คาถา วุตฺตา (ท่านกล่าวถึงคาถาใดไว้)

[๕๒] ความหมายก็คือ หารวิภังค์วาระมิได้ประกอบคาถานั้นไว้ด้วยเหตุที่กล่าวไว้แล้ว ดังนั้น ท่านจึงมิได้กล่าวถึงคาถานั้นไว้ในคำเริ่มต้นของหารวิภังค์วาระ

คำว่า หารสมุปาตวาโร ปณ ตํ ปโยเชติ (แต่हारสัมปาตวาระได้ประกอบคาถานั้นไว้) หมายความว่า หารสัมปาตวาระได้ประกอบคาถานั้นไว้ด้วยเหตุที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โสฬส...อาห (ท่านกล่าวถึงคาถาว่า โสฬส หารา ปจम् เป็นต้น แล้วกล่าวว่า ตสฺสา นิทุเทโส กุหิ ทฏฺฐพฺโพ. หารสมุปาเต [ถามว่า : นิเทศแห่งคาถานั้น พึงทราบ ณ ที่ไหน ตอบว่า : พึงทราบในการประมวฬหาระ])

คำว่า โยชนานยทสฺสนํ แปลว่า การแสดงนัยประกอบ

คำว่า เตน (คำนั้น) คือ คำว่า ตํ มจฺจุโน ปทํ (ความประมาทอันเป็นทางแห่งความตาย)

คำว่า สพฺพ วิปัลลาสํ (วิปัลลาสทั้งหมด) คือ วิปัลลาสทั้ง ๑๒ ประการ

คำว่า สามณฺณสฺส...โวหริยติ (อนึ่ง ความต่างกันของวิปัลลาสทั่วไป ย่อมกล่าวไว้ โดยความเป็นที่ตั้ง) หมายความว่า ความทั่วไปย่อมตั้งอยู่ในสภาพใด สภาพนั้นเป็นความ ต่างกัน

ท่านจะแสดงว่า โดยองค์ธรรมสัญญาเป็นต้นนั้นแหละเป็นวิปัลลาสโดยถือเอา รูปารมณฺ์เป็นต้นตามอาการที่แปรปรวน จึงกล่าวว่า สณฺณวิปัลลาส (สัญญาวิปัลลาสมี กำลังอ่อนกว่าวิปัลลาสทั้งหมด) เป็นต้น

เมื่ออุปาทานชั้น ๕ ปรากฏอยู่โดยลักษณะเหมือนแก้วอินทนิลและเหมือนแก้ว มณีเป็นต้น อตฺตภาพ[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น]เพราะเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อเรียกว่า อตฺตานั้น ซึ่งเรียกว่าอตฺตาโดยนิรุตตินัย เพราะเป็นเหตุให้ความถือว่าเป็นเราของเราเป็นต้น ได้ชื่อว่า อตฺตภาววัตถุ เพราะเป็นที่ตั้งของสุขเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตหิ (อตฺตา คือ ที่ตั้งของความถือตัวโดยอุปาทานชั้น ๕ นั้น) เป็นต้น

[คำว่า อตฺตา มีรูปวิเคราะหฺว่า อาหิตโ อหฺมาโน เอตฺถาติ อตฺตา คำนี้มีรูปเดิมว่า อาหิต- อหฺมาน แล้วประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จเป็นรูปว่า อตฺตา ด้วยการแปลงศัพท์โดยนิรุตตินัย คือ นัยที่ ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ]

คำว่า เตสํ คือ อุปาทานชั้น

ลักษณะเกิดขึ้น[ของวิปัลลาส] คือ ความเห็นว่างามในสิ่งที่ไม่งาม เป็นต้น

ขอบเขตของ[วิปัลลาส] คือ กองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม

คำว่า อวิชฺชา จ...เอว (และอวิชชาก็เป็นปัจจัยแก่สุกฺสสัญญาและสุขสัญญาโดยแท้) เพราะวิปัลลาสทั้งหมดมีความหลงเป็นประธาน

พินฺหา จ ศัพท์มาประกอบไว้แม้ในคำนี้ว่า สุกฺขสฺสณฺณานํ (แก่สุกฺสสัญญาและสุข- สัญญา) [คือ จ ศัพท์ในที่นี้ทำหน้าที่รวบรวมอตฺตสัญญา]

ในเรื่องนี้พึงประกอบบทดังนี้ อวิชาเป็นปัจจัยแก่สุกัสนุญาและสุขัสนุญา ไม่ใช่
ตัณหาเท่านั้น และอวิชาก็เป็นปัจจัยแก่สุกัสนุญาและสุขัสนุญาอีกด้วย มิใช่เป็นปัจจัยแก่
นิจกัสนุญาและอตัตถัสนุญาเท่านั้น

ท่านจะแสดงว่า แม้เป็นอย่างนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยแก่สุกัสนุญาที่แปรปรวนสองอย่างแรก
และอวิชาเป็นปัจจัยแก่สุกัสนุญาที่แปรปรวนสองอย่างหลัง จึงกล่าวว่า ตถาปิ (แต่ตัณหาเป็น
ปัจจัยอย่างยิ่งแก่สุกัสนุญาและสุขัสนุญาเหล่านั้น) เป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบการถือเอาทิวฐิโดยมีอวิชาเป็นหลัก ฉะนั้น พระมหากัจจายนะ
จึงกล่าวไว้ในเนตติปกรณว่า ทิวฐินิรุตฺ จิตฺตํ (จิตที่ถูกทิวฐิหุ้มห่อแล้วย่อมแปรปรวนด้วย
วิปลาส ๒ คือ ความเห็นว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง และความเห็นว่ามิตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตน)
และ โย ทิวฐิวิปลาสโส (ทิวฐิวิปลาส [วิปลาสว่าเที่ยงและวิปลาสว่าเป็นตัวตน] ย่อมเห็น
รูปที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน) เป็นต้น

อนึ่ง การถือเอาทิวฐิย่อมมีโดยมีอวิชาเป็นหลัก ฉนใด แม้การถือเอาอวิชา
ก็มีได้โดยมีทิวฐิเป็นหลัก ฉนนั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ทิวฐิสีเสน อวิชา วุตฺตา (ท่าน
กล่าวถึงอวิชาโดยมีทิวฐิเป็นหลัก)

ท่านจะแสดงว่าในบรรดาตัณหาและอวิชานั้น อวิชาไม่เป็นปัจจัยพิเศษแก่
สุกัสนุญาและสุขัสนุญาเหมือนตัณหา และตัณหาที่ไม่เป็นปัจจัยพิเศษแก่นิจกัสนุญาและ
อตัตถัสนุญาเหมือนอวิชา จึงกล่าวว่า โมโห วิเสสปัจจุโย (โมหะเป็นปัจจัยพิเศษแก่การ
ยึดมั่นผิดที่ดำเนินไปอย่างนั้นของผู้เชื่อมั่นโดยไม่แยบคายว่าเที่ยง และเป็นอตัตา)

คำว่า ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ..โหติ (คำนั้นแสดงว่าความเห็นที่ดำริส่วนอดีต (บุพพันตานุ-
กับปิกวาทะ) ทั้ง ๑๘ อย่างย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิปลาสสองอย่างหลัง) ท่านกล่าวไว้เพราะ
ความยึดมั่นคือตัณหาในส่วนอดีตมีกำลังน้อย ฉนนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า โส
อตัตฺ รูปํ อตฺตโต สมฺนุสฺสติ (ย่อมเห็นรูปที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน) มิได้กล่าวว่า อภินฺนุหติ
(ย่อมเพลิดเพลिन)

คำว่า ตณฺหาวิปลาสโส คือ วิปลาสที่ดำเนินไปโดยอาศัยตณฺหา เพราะตณฺหาไม่ใช่สภาพวิปลาสเอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหามูลโก วิปลาสโส (คำว่า ตณฺหาวิปลาสโส แปลว่า วิปลาสที่มีตณฺหาเป็นมูลเหตุ)

คำว่า ทิกฺขากินนทฺทวเสน (ด้วยอำนาจความยินดีด้วยทิกฺขุ) หมายความว่า ด้วยอำนาจความยินดีด้วยทิกฺขุที่มีตณฺหาเป็นที่อาศัย ซึ่งทำให้เรียกว่า ตณฺหาวิปลาส (วิปลาสที่ดำเนินไปโดยอาศัยตณฺหา)

คำว่า เอเตน (ค่านั้น) คือ คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โย ตณฺหาวิปลาสโส (วิปลาสที่มีตณฺหาเป็นมูลเหตุ) เป็นต้น

สัญญาวัฑฒะ ๑๖ อสัญญาวัฑฒะ ๘ เหนวสัญญาวัฑฒะ ๘ ปรมทิกฺขฐัมมนิพพานวาทะ ๕ มีสภาพถือเอาลักษณะที่สวຍงามและเป็นสุขโดยการดำริเอาด้วยการบรรลุนิพพานที่ตนเข้าใจ ไม่เหมือนกับอจฺเจตวาทะ ๗ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า คำว่า เยภฺยเยน (เป็นส่วนใหญ่)

คำว่า ปฏฺฐิปกฺขวเสนปิ (แม้โดยความเป็นปฏฺฐิปักษ์) หมายความว่า แม้โดยความบริสุทธิ[แห่งจิต]

ธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมองมีอยู่เพียงใด จิตย่อมไม่ผ่องใสเพียงนั้น แต่เมื่อใดธรรมดังกล่าวถูกขจัดไป เมื่อนั้นจิตจึงผ่องใส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น หิ (เพราะเมื่อยังละตณฺหาและอวิชชาไม่ได้ ก็ละธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้) เป็นต้น

ท่านแสดงพระบาลีว่า อรกฺขิตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาคจิตแล้ว) แล้วกล่าวว่า ยถาสนฺธุริทว คาลํ นิฏฺฐเปตุํ (เพื่อสรูปคาถาตามที่สืบท่ออนุสนธิไว้) เพราะแสดงเทศนาโดยมุ่งถึงวิปลาสเป็นหลัก

คำว่า มารสฺส (มาร) คือ กิเลสมาร เพราะผู้ที่อยู่ในอำนาจของกิเลสมารนั้นย่อมตกไปในเงื้อมมือของมารที่เหลือ [อภิสังขารมาร ชนธมาร และมัจจุมาร] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิเลสมารคฺคหณฺเนว (รวมเอาอภิสังขารมาร ชนธมาร และมัจจุมารที่มีกิเลสมารเป็นเหตุด้วยคำว่า กิเลสมาร) เป็นต้น

คำว่า มารพนฺธน์ (บ่วงมาร) มีรูปวิเคราะห์ในฝ่ายที่มารเป็นบุคคล [เทวปุตตมาร]ว่า มารพนฺธนะ คือ เครื่องผูกของมาร เพราะบุคคลผู้ไปสู่อำนาจแห่งมารนั้นย่อมสำคัญมาร และบริษัทว่าเป็นเครื่องผูกคือกิเลสของตน สมจริงดังคำกล่าวว่

อนตฺลิกฺขโร ปาโส ยวายํ จรติ มาโนโส
เตน ตํ พารยิสฺสามิ น เม สมณ โมกฺขสิ.^{๑๖๔}

“บ่วงที่ลอยไปในอากาศย่อมเกี่ยวไปในใจมีอยู่เราจะเบียดเบียนท่าน
ด้วยบ่วงนั้น ดุกรสมณะ ท่านจักไม่หลุดพ้นจากเราไปได้”

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ในฝ่ายมารอื่น [ขันธมาร และมัจจุมาร]ว่า มารพนฺธนะ หมายถึง เครื่องผูกคือมาร

คำว่า วิสฺสฺชาโร แปลว่า พระนิพพาน

ท่านจะแสดงว่าจิตได้ชื่อว่า จิตที่หลงแล้ว (มูโหหะ) เพราะประกอบด้วยโมหะ
ดังนั้น แม้จิตที่กำหนดแล้วและจิตที่โกรธแล้วจะมีความหลง การกล่าวอีกว่าจิตที่หลงแล้ว
แสดงไว้โดยความเป็นโมหะเฉพาะ [คือ โมหะที่มีกำลังมากกว่าโลภะและโทสะ] จึงกล่าวว่า
ทฺวินฺนํ โมหุหจิตฺตูปปาตํ วเสน (เนื่องด้วยจิตตูปบาทที่ประกอบด้วยความหลง ๒ ดวง)

คำว่า เอว (จิตชื่อว่ามิได้รักษา ครอบงำที่ยังมิได้สำรวมอินทรีย์) เป็นต้น
หมายความว่า จิตชื่อว่ามิได้รักษา เพราะตัดภักขะคือกุศล เนื่องจากเกิดอกุศลมีราคะเป็นต้น
อย่างนี้

ความยึดมั่นผิดทั้งหมดย่อมถึงการนับรวมเข้าในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มิจฺฉา-
ทิกฺกุจฺสิ...เวทิตพฺพํ (จิตที่มีความเห็นผิด พึงทราบโดยเนื่องด้วยจิตตูปบาทที่ประกอบด้วยทิกฺกุจฺสิ
๔ ดวง)

คำว่า สพฺเพปิ (จิตตูปบาททั้งหมด) คือ ธรรมที่กล่าวไว้ด้วยบททั้ง ๓ ว่า อรฺกฺขิตํ,
มิจฺฉาทิกฺกุจฺหิตํ, ถินมิทฺธาภิกฺกุตํ (ไม่รักษาจิตแล้ว มีความเห็นผิด และถูกถินมิทธรอบงำ)

คำว่า จกฺขุณา (ทางตา) คือ ทางทวาร[ตา]

คำว่า รูป (รูป) คือ รูปายตนะ (สีต่างๆ) ที่อาศัยวิสภาคัตถุ (วัตถุไม่เสมอกัน, คนที่มีเพศต่างกัน)

คำว่า นิमितตคฺคาหิ (ถือเอารูปร่าง) หมายความว่า ถือเอารูปร่างที่สำคัญว่าเป็น สตรี บุรุษ สวยงาม หรือไม่สวยงาม

อีกนัยหนึ่ง หมายถึง ผู้ถือเอารูปร่างโดยปกติ

[คำว่า นิमितตคฺคาหิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ถือเอารูปร่าง = นิमितํ คณฺหาตฺติ นิमितตคฺคาหิ (ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสภาระ)
- ผู้ถือเอารูปร่างโดยปกติ = นิमितํ คณฺหาติ สีเลนาติ นิमितตคฺคาหิ (ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสภาระและตัสสึละ)

คำว่า อนุพยุณฺชนคฺคาหิ (ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่) หมายความว่า ถือเอาลักษณะ อันจำแนกเป็นมือ เท้า การหัวเราะ และการพูดเป็นต้น ซึ่งได้ชื่อว่าอนุพยุณฺชนะ (อวัยวะน้อยใหญ่) เพราะยังกิเลสให้ปรากฏ

อีกนัยหนึ่ง หมายถึง ผู้ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่โดยปกติ

คำว่า ยตฺวาธิกรณํ แปลว่า เพราะเหตุใด ความหมายก็คือ เพราะการถือเอา รูปร่างและอวัยวะน้อยใหญ่

[คำว่า ยตฺวาธิกรณํ ตัดบทเป็น ยโต + อธิกรณํ โดยคำว่า อธิกรณํ เป็นคำไวพจน์ของ นิमितต (เหตุ) ลงปฐมาวิภตติท้ายบทนี้ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓) ว่า สพฺพาทิตฺ สพฺพา (ลงวิภตติทั้งหมดท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้นในอรรถเหตุ) เช่น

[ปฐมาวิภตติ] โก เหตุ

[ทุติยาวิภตติ] กํ เหตุ

[ตติยาวิภตติ] เกน เหตุนา

[จตุตถีวิภตติ] กสฺส เหตุสฺส

[ปัญจมีวิภตติ] กสฺมา เหตุสฺมา

[ฉฐวิวัฏฐิติ] กสส เหตุสส

[สัทตมวิวัฏฐิติ] กสมิ เหตุสมิ

ก็ การณ, เกณ การณน, ก็ นิमितต, เกณ นิमितเตน, ก็ ปโยชน, เกณ โยชนน (เพราะเหตุอะไร)]

คำว่า จกฺขุณฺหริยํ อสฺวํ ตํ วิหรนฺตํ บุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุณฺหริยอยู่นั้น) เป็นต้น หมายความว่า บุคคลใดถูกกล่าวว่าเป็นผู้เห็นรูปทางตาแล้วถือเอารูปร่าง ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ อุกุศลธรรมโดยสภาพที่เกิดจากความไม่ฉลาด อันได้ชื่อว่าต่ำทราหม เพราะเป็นสภาพเลวทราม อันได้แก่อภิชฌาและโทมนัสอย่างนี้ว่า อภิชฌาในการถือเอาลักษณะที่น่าพอใจของรูป, โทมนัสในการถือเอาลักษณะที่ไม่น่าพอใจ, โมหะในการไม่ตรวจตราโดยสม่ำเสมอ และมีจกฺขุณฺหริยในการยึดมั่นติดพร้อมทั้งอุกุศลธรรมอื่น พึงรู้ชัดคือดำเนินไปบ่อยๆ แก่บุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุณฺหริยคือจักขุทวารอยู่ กล่าวคือ ผู้ไม่ปิดกั้นอยู่ด้วยกลอนคือสติ

[คำว่า อนุวาสสเวยฺยํ สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + อา บทหน้า + สฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺยํ วิวัฏฐิติ]

คำว่า ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ (เขาย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุณฺหริยนั้น) หมายความว่า ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมคือปิดกั้นจักขุทวารนั้นด้วยกลอนคือสติ

อนึ่ง ท่านจะแสดงว่า การไม่ปฏิบัติดังกล่าวเป็นความเกิดขึ้นแห่งการไม่สำรวมคือการไม่รักษาจักขุณฺหริย จึงกล่าวว่า น รกฺขติ...อาปชฺชติ (ไม่รักษาจักขุณฺหริยไม่ถึงความระวังในจักขุณฺหริย) เพราะความไม่สำรวมที่แม้เกิดในขวนจิตก็ได้ชื่อว่า การไม่สำรวมจักขุณฺหริย เพราะดำเนินไปทางทวารนั้น

พึงทราบเนื้อความนี้แม้ในทวารที่เหลืตามนัยที่กล่าวแล้ว

ท่านจะแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปด้วยคำว่า ปุพฺพพณฺตกปฺปนวเสน จ (จิตที่ถูกย่ำยีด้วยทกฺขุณฺหริย คือ จิตของผู้ที่ยึดถือติดเชื้อมั่นโดยไม่แยบคายโดยเนื่องด้วยการดำริส่วนอดีต การดำริส่วนอนาคต หรือการดำริทั้งส่วนอดีตและอนาคต ซึ่งถูกย่ำยีแล้วโดยทกฺขุณฺหริยที่

เห็นผิด) เป็นต้นให้พิสดาร จึงประมวลข้อความนั้นกล่าวว่า ยา จ โข อิมมา (บัณฑิตพึงกล่าวว่าจิตถูกความเห็นผิดย่ำยีด้วยอำนาจทิวา ๖๒ ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรและปัญจัตถยสูตร) เป็นต้น โดยมุ่งหมายว่าความพิสดารแตกต่างจากความสังเขป

คำว่า ยถาวุตตา อกุสลา ธมมา (อกุศลธรรมดังที่กล่าวไว้) คือ อกุศลจิตอุปบาท ๑๒ ดวง หรือที่ตั้งของอกุศลเหล่านั้น อันได้แก่ อุปาทานชั้น ๕ ยกเว้นสมุทัย

คำว่า เอว (อย่างนี้) หมายความว่า โดยประการที่น่าออกแสดงไว้ในพระบาลีเนตติปกรณ์และอรรถกถา

คำว่า อิธ คือ ในคาถาว่า อรชชิตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) เป็นต้นนี้

แม้คาถาว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนี้ ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) มิได้กล่าวไว้โดยตรงในพระบาลีเทศนาหารสัมปาตะ แต่ก็เป็นอันถือเอาโดยเนื้อความที่อนุমানรู้ได้ด้วยคำเป็นต้นว่า เตสํ ภควา ปริณายาย (พระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อกำหนดรู้และเพื่อละธรรมเหล่านั้น) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงถามว่าพระองค์ทรงแสดงธรรมอย่างไร แล้วยกคาถาขึ้นแสดงว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส เพื่อแสดงว่าคาถานั้นเป็นอันท่านถือเอาแล้ว [โดยอ้อม]

คำว่า โยนิโสมนสิกาเรน กมมํ กโรนฺโต (ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยโยนิโสมนสิการ) หมายความว่า ผู้ปฏิบัติภาวนากรรมด้วยโยนิโสมนสิการที่เรียกว่าวิปัสสนา ความหมายคือผู้อบรมจิตโดยนัยเป็นต้นว่า

โส อิทํ ทุกฺขนฺติ โยนิโส มนสิกโรติ.^{๑๖๕}

“ภิกษุนี้ย่อมใส่ใจโดยแยบคายว่าอุปาทานชั้น ๕ นี้เป็นทุกข์”

คำว่า ยถาภูตญาณํ (หยั่งเห็นตามความเป็นจริง) หมายความว่า ด้วยอาการ ๕๐ ถ้วนด้วยวิปัสสนาเบื้องต้นคือญาณตปริยญาโดยนัยว่า

อวิชชาสมุทฺทยา รูปรสมุทโย...อวิชชานิโรธา รูปรนิโรโธ.^{๑๖๖}

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย รูปจึงเกิดมี...เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ”

[ญาตปริญญา คือ การรู้ชัดด้วยการกำหนด หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดรูปนาม และปัจจัยปริคคหญาณ คือ ญาณกำหนดรู้เหตุเกิดของรูปนาม ในที่นี้ท่านอธิบายอาการ ๕๐ ของปัจจัยปริคคหญาณว่า ผู้ปฏิบัติธรรมพึงยังเห็นความเกิดดับด้วยเหตุ ๔๐ อย่าง และความเกิดดับชั่วขณะ ๑๐ อย่าง รวมเป็นอาการ ๕๐ คือ

๑. เพราะอวิชาเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๒. เพราะตณฺหาเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๓. เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๔. เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๕. เมื่อเห็นขณะเกิดของรูปชั้นที่ ชื่อว่า เห็นความเกิด
๖. เพราะอวิชาดับ รูปจึงดับ
๗. เพราะตณฺหาดับ รูปจึงดับ
๘. เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ
๙. เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ
๑๐. เมื่อเห็นขณะแปรปรวนของรูปชั้นที่ ชื่อว่า เห็นความดับ

ชั้นอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน เปลี่ยนแต่เหตุตามที่กล่าวมา คือ เวทนาชั้นที่ สัญญาชั้นที่ สังขารชั้นที่ ยกเว้นอาหาร เพิ่มผัสสะแทน ส่วนวิญญาณชั้นที่ ยกเว้นผัสสะ เพิ่มนามรูปแทน ก็แจกได้ชั้นที่ละ ๑๐ เช่นเดียวกัน จึงเป็นอาการ ๕๐]

ท่านจะแสดงว่าทุกขทุกขย่อมมีในนรก สังขารทุกขย่อมมีในสุคติภูมิโดยพิเศษ [คือ เทวโลก] และพรหมโลกบางส่วน ทุกขสองหรือสามอย่างย่อมมีในภูมิอื่น จึงกล่าวว่า ยถาสภาวํ ตีวิทุขตาโยเคน (เพราะประกอบด้วยทุกขทั้ง ๓ ตามสมควร)

จบ คำอธิบายเทศนาหารสัมปตอะ

๒. คำอธิบายวิยหารสัมปาทะ

[๕๓] คำว่า กุสลธมฺมารมฺมณา (มีกุศลธรรมเป็นอารมณ์) กล่าวไว้โดยหมายถึงความเป็นไปโดยระบุงถึงกุศลกรรม มิใช่หมายถึงความเป็นอารมณ์ปัจจัยของธรรมเหล่านั้น เพราะคำว่า กุสลา ธมฺมา (กุศลธรรม) ในที่นี้ประสงค์เอาโลกุตตรธรรม เนื่องจากธรรมที่ไม่ใช่อารมณ์ของอุปาทานย่อมไม่มีอารมณ์เป็นอุปาทานในกาลใดๆ

ท่านกล่าวว่า กุสล...ทฎฺฐพฺโพ (อนึ่ง พึงทราบว่า กุสล ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ไม่มีโทษ เหมือนในพหิตติกสูตร) เพราะถือเอาต้นหาที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยธรรมที่เป็นผล

คำว่า เทสนาหาเร แปลว่า เทสนาหารสัมปาทวาระ

ในคำว่า ถ้า ปณ...กุสลาภาโว (ความปรารถนาที่มีโทษแน่แท้เป็นกุศลได้อย่างไร) ท่านหักท้วงโดยถือเอาคำว่ากุสล พึงทราบว่าการหักท้วงนั้นเป็นเพียงตัวอย่าง

แม้ความเป็นเหตุแห่งการละ[อกุศลโดยละได้ชั่วขณะเป็นต้น]ของความปรารถนาก็ควรเป็นสิ่งที่ผู้หักท้วงยอมรับโดยแท้

ความเป็นสิ่งที่ควรเสพของมานะและความปรารถนานั้น พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า มาโนปิ ทฺวิโธ (แม้มานะก็มี ๒ ประการ คือ มานะที่เป็นกุศล [ไม่มีโทษ] และมานะที่เป็นอกุศล) เพราะเป็นปัจจัยแก่การละอกุศลและก่อให้เกิดกุศล

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ขึ้นชื่อว่าโหมนัสอาศัยการออกจากกาม เป็นโหมนัสอันเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้เศร้าโศกว่าเราไม่อาจบรรลุอริยมุได้

คำว่า เอว (อย่างนี้) หมายความว่า โดยประการที่กล่าวไว้ในพระบาลีอย่างนี้

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า ผู้ตั้งความปรารถนาไว้ในธรรมที่เป็นอริยผลคือวิโมกข์อันสูงสุด ผู้เจริญวิปัสสนาโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้นในอริยธรรมที่มาปรากฏทางวาร ๖

อนึ่ง อภิธรรมในเรื่องนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า ท่านกล่าวไว้โดยความไม่พอใจ
อารมณ์ตามที่ยึดมั่นไว้[อันเป็นอารมณ์ของความเศร้าโศกและการเกิดโทมนัส ดังที่กล่าว
ไว้แล้ว

ท่านกล่าวว่า วิปัสสนาเวสน (คือ วิปัสสนา) เป็นต้น เพื่ออธิบายเนื้อความของ
บทว่า เนกขัมมเวสน (โดยการออกจากกาม)

อีกนัยหนึ่ง กุศลธรรมที่กล่าวไว้โดยความเป็นปฐมฌาน เป็นต้น ชื่อว่าการออกจาก
กามในเรื่องนี้

ท่านถือเอาอุปจารมาณด้วยคำว่า อนุสสติ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปฐมฌานาทีวเสน
(หรือปฐมฌาน เป็นต้น) เป็นต้น

ด้วย อาทิ ศัพท์หมายเอาคุณธรรมพิเศษชั้นสูงตั้งแต่ทุติยฌานจนถึงอรหัตตผล

คำว่า ยาย คือ ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางปัญญา)

คำว่า อุเปกขาสติปาริสุทธิภาเวน แปลว่า เพราะเป็นสภาพปาริสุทธิด้วยสติอัน
อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น

[ในคัมภีร์ฎีกาอธิบาย อุเปกขาสติปาริสุทธิ ว่า อุเปกขาชนิดสติปาริสุทธิ เพื่อแสดงว่าคำนี้
เป็นบทสมาสที่ลบ ชนิด กลางสมาส เพราะการเพิมบทนามกลางสมาสมีประโยชน์ให้รู้ว่ลบนั่นไป
เพื่อย่อคำ คำว่า อุเปกขาชนิดสติปาริสุทธิ จึงมีรูปวิเคราะหว่า อุเปกขาย ชนิดสติปาริสุทธิ ยสสติ
อุเปกขาชนิดสติปาริสุทธิ]

คำว่า กมฺมโยคฺคํ (เหมาะสมแก่กิริยา) หมายความว่า เหมาะสม คือ สมควรกล่าว
คือ คล้อยตามกิริยาที่มีการเจริญวิปัสสนา เป็นต้น

คำว่า อสฺสทฺธิเย (เพราะความไม่ศรัทธา) หมายความว่า เพราะความไม่ศรัทธา
เป็นเหตุ

บางท่านสาธยายว่า อสฺสทฺธิเยน มีความหมายเหมือนกัน

[คัมภีร์เนตติอรรถกถาฉบับปัจจุบันมีรูปว่า อสสุทฺธิเยน ตามที่พระภิกษุอาจารย์ได้อ้างถึง มีข้อสังเกตว่าแม้ท่านผู้แต่งเนตติฎีกาและเนตติอรรถกถาจะเป็นคนเดียวกัน ท่านก็ไม่คัดค้านปาฐะที่มีเนื้อความเหมือนกัน และคาดว่าเนตติอรรถกถาคงจะได้รับการทอ้งจำในสมัยก่อนหลังจากแต่งแล้ว ท่านจึงใช้คำว่า ปจฺนติ (สาธยาย) ในที่นี้]

คำว่า โอภาสคตฺ (จิตที่เกิดโอภาส) หมายความว่า จิตที่เกิดโอภาสคือปัญญา

ท่านกล่าวว่า โอภาสคตฺ กิเลสนฺธกาเร น อธิชฺชติ จิตที่เกิดโอภาสย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความมืดมนคือกิเลส) เพื่อแสดงข้อความว่าแม้จะกล่าวถึงปัญญาไว้ก่อนแล้ว แต่การกำจัดกิเลสอื่นจากความไม่ศรัทธาเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยปัญญาเท่านั้น และปัญญานั้นก็มีสภาพอย่างนี้

คำว่า โกปะ แปลว่า ความโกรธ

คำว่า อัปฺปจฺจยะ แปลว่า ความโหม่น

อภิญา ๖ มีอิทธิวิริยาณเป็นต้นปรากฏชัดแล้วนั้นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโนมยิทธิ วิปัสสนาญาณญจ (คือ มโนมยิทธิ และวิปัสสนาญาณ) เพื่อแสดงถึงธรรมที่กล่าวไว้ว่า เทว จ วิเสเส (และคุณธรรมพิเศษอีก ๒)

กิเลส ได้แก่ ราคะเป็นต้น

ความเศร้าหมอง ได้แก่ ความละโมภและความโลภที่ไม่เหมาะสม เป็นต้น

คำว่า คล้อยตาม คือ ความมีที่ตั้งเหมือนกับตณฺหานัน

ความซัดส่าย (ผนฺทนา) คือ ความเป็นไปแห่งความฟุ้งซ่านที่อ่อนกำลัง

ความไม่ตั้งมั่น (อนวฺภูจฺจํ) คือ ความเป็นไปแห่งความฟุ้งซ่านที่มีกำลังมาก

ความยึดมั่นผิดทั้งหมดเกิดขึ้นด้วยการใส่ใจโดยไม่แยบคาย และความดำริผิด การใส่ใจโดยไม่แยบคายเป็นอกุศลจิตตูปบาท ส่วนความดำริผิดที่นับเข้าในอกุศลจิตตูปบาทนั้นเป็นจิตตูปบาทที่ประกอบด้วยความซัดส่ายนั้นเทียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มิจุณาภินิเวสเหตุตาย ติฏฺฐิปกฺโข (เป็นฝ่ายทิฏฐิ เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นผิด) สมจริงดังคำกล่าวว่า

วิตกโกปิ ทิฏฐิจฺจุจฺจานํ อโยนิโสมนสกาโรปิ ทิฏฐิจฺจุจฺจานํ^{๑๖๗}

“แม้ความดำริก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ แม้การใส่ใจโดยไม่แยบคายก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อิญชนา แปลว่า ความหวั่นไหว หมายถึง ความกระหายด้วย
ทิฏฐิ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ตทปิ เตสํ ภวตํ สมณพราหมณานํ อชานตํ อปสฺสตํ เวทยิตํ ตณฺหาคตํ ปรี-
ตสฺสิตวิปฺพนทิตเมว.^{๑๖๘}

“ข้อนี้เป็นความรู้สึกกระหายดิ้นรนของสมณะพราหมณ์ผู้เจริญซึ่งไม่รู้ไม่เห็นอยู่
ผู้ถูกตัณหาครอบงำแล้วนั้นแหละ”

คำว่า อฏฺฐิติ แปลว่า ความไม่ตั้งมั่น หมายถึง ความดำริด้วยทิฏฐิ เพราะปุถุชน
เล่นไปสู่ความยึดมั่นด้วยทิฏฐินั้นๆ คือ สัสสตทิฏฐิหรืออุจฺเณททิฏฐิในบางคราว ย่อมหมุนวน
โดยประการนั้นๆ เหมือนคนตาบอดตกจากเกวียน เรือเล็กที่ถูกปล่อยไปในมหาสมุทร และ
วัวที่ถูกไถไว้ในยนต์ สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์ปฏิสัมมกัทธมมรรค]ว่า

ทิฏฺฐิโยปิ ทิฏฺฐิจฺจุจฺจานํ วิตกโกปิ ทิฏฺฐิจฺจุจฺจานํ^{๑๖๙}

“แม้ทิฏฐิก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ แม้ความดำริก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ”

อนึ่งในฝ่ายนี้ พึงทราบว่าการทำสรูปเภสของศัพท์บางส่วนว่า ฝ่ายทิฏฐินั้นมีสอง
โดยความยึดมั่นผิดและเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นผิด

[คำว่ามิจฺฉาภินิเวสเหตุตาย ในเนตติอรรถกถา (หน้า ๑๖๓) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์เป็น
ทวันทสมาสที่เรียกว่า สรูปเภสของศัพท์บางส่วน (เอกเทสสรูปเภส) ว่า มิจฺฉาภินิเวสตา จ มิจฺฉา-
ภินิเวสเหตุตา จ มิจฺฉาภินิเวสเหตุตา ลป มิจฺฉาภินิเวสตา เพื่อย่อคำ ดังคำว่า นามณฺจ รูปณฺจ นาม
รูปณฺจ นามรูป (นามรูป คือ นาม[ในอรูปภูมิ] รูป[ในอสังขสัจจภูมิ] และนามรูป[ในปัญจโวการภูมิ])

ในคัมภีร์ปฏิกามีรูปว่า สตฺตโต ปริพฺภวฺจอนฺโห วิย แต่ผู้แปลคาดว่า ควรมีรูปเป็น สตฺถโต
ปริพฺภวฺจอนฺโห วิย (เหมือนคนตาบอดตกจากเกวียน) เพราะ สตฺถ แปลว่า เกวียน ส่วน สตฺต แปลว่า
สัตว์]

พระอรรถกถาจารย์แสดงการเชื่อมโยงความในพระบาลีว่า โส อุปริมฺ (เธอย่อมใสใจสมบัติขั้นสูงโดยความสงบ) เป็นต้นด้วยคำเป็นต้นว่า เอวํ (จิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌานอันเพียบพร้อมด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ย่อมควรน้อมไปเพื่อการบรรลุอุภยญาณ)

ท่านจะแสดงว่าคำว่า ปฏิขฺสณฺญา ลงปฐมวิภัติในอรรถสัตตมี จึงกล่าวว่า ปฏิขฺสณฺญา...สณฺญาสุ (ในสัญญาในปัญจวิญญาณจิตที่ชื่อว่า ปฏิขฺสณฺญา)

ท่านกล่าวถึงรูปาวจรฌานว่า รูปาวจรสณฺญา (สัญญาในรูปาวจรจิต) โดยมุ่งกล่าวถึงสัญญา [แต่หมายถึงฌาน]

คำว่า นานตตสณฺญา แปลว่า สัญญาที่มีสภาพต่างๆ

อีกนัยหนึ่ง นานตตสณฺญา แปลว่า สัญญาในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ

[คำว่า นานตตสณฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สัญญาที่มีสภาพต่างๆ = นานา ภาโว นานตตํ, นานตตํ ยาย อตฺถิติ นานตฺตา, นานตฺตา สณฺญา นานตตสณฺญา (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- สัญญาในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ = นานา ภาโว นานตตํ, นานตตํ อสฺส อตฺถิติ นานตตํ, นานตเต สณฺญา นานตตสณฺญา (สัตตมีตีปปริสสมาส)]

โดยแท้จริงแล้ว นานตตสณฺญานี้ก็คือสัญญาในกามาวจรจิตยกเว้นปฏิขฺสณฺญา (สัญญาในปัญจวิญญาณจิตที่เกิดจากการกระทบระหว่างปสาทรูปและอารมณ์)

คำว่า ตา สมตฺกมฺติ (ย่อมล่วงพ้นสัญญาดังกล่าวได้) หมายความว่า ย่อมล่วงพ้นรูปสัญญาและนานตตสณฺญาพร้อมทั้งอารมณ์โดยชอบ

แม้โอภาสคือรูปฌานย่อมเกิดจากกสิณอารมณ์ เพราะการอุปบัติของรูปฌานเป็นผลของกสิณ

คำว่า ทสฺสนํ (การเห็น) คือ การเห็นกสิณรูป

การปรารภความเพียรพร้อมด้วยการขจัดอภิชฌาและพยาบาท ชื่อว่าองค์ประกอบเกื้อกูลแก่ฌาน

สมณะ สติ และปัสสัทธิ กล่าวว่าเป็นบิราขของฉาน

ขึ้นชื่อว่าการหยั่งเห็นที่ปราศจากสติย่อมไม่มีฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า
ยา อูปฏิจา สติ อสมมุจฺจา, อโย วิปสฺสนา (ภาวะที่สติปรากฏไม่หลงลืม เป็นวิปัสสนา)
คำนั้นแสดงว่าท่านถือเอาวิปัสสนาโดยมุ่งกล่าวถึงสติ

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า กล่าวถึง...ความหลง]

[๕๔] ในพระบาลีกล่าวถึงลักษณะพิเศษมีความสงบและประณีตเป็นต้นของสมาธิ
นั้นอันนอกเหนือไปจากความสุขในปัจจุบัน มีสุขวิบากต่อไป ประเสริฐ[เพราะไกลจากกิเลส]
ไม่มีอามิส[คือกาม วัฏฏะ และโลก] และอันบุรุษผู้ประเสริฐเสพแล้ว แม้ลักษณะพิเศษนั้น
ก็นับเข้าในเรื่องนี้ ดังนั้น ท่านจะแสดงเนื้อความของบทเหล่านั้น จึงกล่าวว่า องฺคสนฺตตาย
(เพราะความสงบโดยองค์) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า องฺคสนฺตตาย (เพราะความสงบโดยองค์) หมายความว่า เพราะ
ความสงบโดยองค์คือผลและฉาน

คำว่า กิเลสทรณฺตตาย แปลว่า เพราะระงับความเร่าร้อนคือกิเลส

คำว่า ปณฺโตะ (ประณีต) หมายความว่า ยิ่งใหญ่

คำว่า เอโกทิกาวเณ (ด้วยสมาธิ) หมายความว่า ด้วยสมาธิที่เรียกว่ามรรคสมาธิ
(สมาธิที่เกิดร่วมกับมรรคญาณ)

คำว่า เอโกทิกาว แปลว่า ความตั้งมั่น

นิรณฺทที่เป็นปฏิปัฏฺฐและความพอใจปฐมฉานเป็นต้นของสมาธิฝ่ายโลกียะ บุคคล
พึงข่มไว้ และพึงห้ามกิเลสอื่น แต่ไม่มีสิ่งที่ควรข่มและห้ามไว้ เพราะสมาธิของพระอรหันต์
นี้ระงับกิเลสได้แล้ว ดังนั้น อรหัตตผลสมาธิจึงได้ชื่อว่า มิใช่ดำเนินไปด้วยการข่มนิรณฺท
ห้ามกิเลสด้วยความเพียร เพราะบรรลุได้ง่ายและตั้งมั่นโดยไม่อาศัยความเพียรในขณะเข้า
ผลสมาบัติต่อจากมรรค หรือเพราะบรรลุโดยความไม่เสื่อมไป

คำว่า สติเวปุลลปฺปโต (ผู้บรรลุความไพบูรณ์แห่งสติ) นี้แสดงว่า บุคคลเป็น
ผู้มีสติ เพราะมีสติเป็นอย่างมากด้วยสติที่ดำเนินไปต่อเนื่อง

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๐๙) มีข้อความว่า อปฺปวตฺตมานายปิ สติยา (ด้วยสติที่ดำเนินไปไม่ต่อเนื่อง) แต่ผู้แปลคิดว่าน่าจะมีรูปว่า ปวตฺตมานายปิ สติยา (ด้วยสติที่ดำเนินไปต่อเนื่อง) จึงจะสมเหตุผล ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า ยถาปริจฺจินฺนกาลวเสน (ตามเวลาที่กำหนดไว้) นี้แสดงว่า บุคคลเป็นผู้มีสติด้วยสติที่กำหนดไว้[ตามเวลา]

คำว่า วกฺขมานเนน (ที่จักกล่าวต่อไป) หมายความว่า ที่จักกล่าวถัดไปด้วยคำว่า ปิตีผรณตา (ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ) เป็นต้น แต่พระบาลีปรากฏเป็นรูปว่า ปิตีผรณตา

[ในเนตติปกรณฉบับปัจจุบันมีรูปว่า ปิตีผรณตา แต่คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๐๙) กล่าวถึงรูปว่า ปิตีผรณตา โดยลง ยุ บัจจยํท่าย ผร ธาตุ แล้วลง อา อิตถิํบัจจยํอีก ส่วนรูปว่า ปิตีผรณตา ลง ตา บัจจยํท่าย ผรณ อีกครั้งหนึ่ง ท่านคงจะเห็นว่าไม่จำเป็นต้องลงภาวบัจจยํซ้อนนักก็บัจจยํที่ลงในภาวสาธนะ จึงให้ความสำคัญกับรูปว่า ปิตีผรณตา มากกว่า ปิตีผรณตา ที่ลง ตา บัจจยํในสังกัดถัตถิต ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ข้อความนั้นกล่าวไว้ เพราะแสดงปัญญาโดยความเป็นองค์ของสมาธิตั้งหลักฐานว่า ปญฺจกฺโข สุมฺมาสมมฺหิ ^{๑๗๐} (สัมมาสมาธิมีองค์ ๕) ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกระทำการอธิบายความของคำว่า ปิตีผรณตา เป็นต้น[โดยเนื่องด้วยปัญญา]

ในเรื่องนั้น พึงทราบการแผ่ไปของปีติและสุขโดยนัยเป็นต้นว่า

โส อิมเมว กายํ วิเวกเซน ปีติสุขฺเคน อภิสนฺเทติ.^{๑๗๑}

“ภิกษุณั้นย่อมราตรตร่างกายนี้ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก”

คำที่เหลืรู้ได้ง่ายนั้นแหละ

คำว่า สมาธิวเสน สมโธ อุทฺธโม (ยกสมณะขึ้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสมาธิ) หมายความว่า ยกสมณะขึ้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสภาพที่มีจริง มิใช่ยกขึ้นกล่าวโดยเนื่องด้วยธรรมที่เกื้อกูล

[๕๕] คำว่า วุตตนยานุสาเรน (โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า ฟังทราบข้อความด้วยคำเป็นต้นว่า สุขปณิธิอาทิสมฺมุคฺคาณฺเนน อปฺปณฺหิโต (ไม่มีความปรารถนา เพราะเพิกถอนความปรารถนาสุขเป็นต้น)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ราคะย่อมไม่ได้ที่ตั้งแก่ผู้รู้เห็นความดับสลายไปในทุกขณะของสังขารโดยชอบ ดังนั้นจึงกล่าวว่าอนิจจานุปัสสนาเหมาะสมแก่คนราคะจริต

โทสะย่อมไม่ได้ที่ตั้งแก่ผู้รู้เห็นความเป็นทุกข์โดยสภาพของสังขาร เพราะการยังทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่คนที่ทุกข์อยู่แล้วโดยปกติเหมือนกับการโรยน้ำเค็มลงในแผล ดังนั้นจึงกล่าวว่าทุกขานุปัสสนาเหมาะสมแก่คนโทสจริต

นอกจากนั้น โมหะย่อมไม่ได้ที่ตั้งเมื่อปรากฏความว่างเปล่าของอัตตาในขณะกระทำการแยกชนบัญญัติในสังขารโดยชอบ ดังนั้นจึงกล่าวว่าอนัตตานุปัสสนาเหมาะสมแก่คนโมหจริต

พระมหากัจจายนะกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า อธิจิตตสิกขาย ลิกฺขนฺโต (เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิจิตตสิกขา) เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ

แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั้นแหละ

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๐๙) พบข้อความว่า ราคะปฏิภยตฺตา สมาธิสฺส อธิจิตตสิกขาย ลิกฺขนฺโตติ วุตฺตํ แล้วพบข้อความซ้ำอีกในหน้า ๑๑๐ ผู้แปลคิดว่าข้อความในประโยคต้นคงจะเกินมา เพราะในเนตติฎีกาควรอธิบายความคำว่า วุตตนยานุสาเรน ซึ่งเป็นคำอธิบายของ อนิมิตฺเตน วิโมกฺขมฺมุขเณ ก่อน แล้วจึงอธิบายความของคำว่า อธิจิตตสิกขาย ลิกฺขนฺโต ด้วยประโยคนั้นในภายหลัง จึงจะสอดคล้องกับการอธิบายบทที่กล่าวไปตามลำดับ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ผู้มีความอดทนสูงครอบงำทุกข์และความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นอยู่ ย่อมบรรลุมหาสมาธิได้ง่าย ดังนั้นจึงกล่าวว่าแม้ความมีขันติเป็นประธานก็เป็นเหตุของการบรรลุฝ่ายสมณะ

คำว่า อุกฺกุจํ สมฺปชฺชติ (ความเพียรย่อมบริบูรณ์) คือ ความเพียรทางกายที่บริบูรณ์

ประเภทที่กล่าวถึงสิ่งที่เกิดทางกายเป็นต้นของสัมมากรรมันตะและสัมมาวายามะ ซึ่งกล่าวไว้ในพระบาลี พึงทราบโดยเนื้อด้วยเหตุเกิดแห่งความเพียรทางกายของสัมมากรรมันตะและสัมมาวายามะนั้น

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ขิปฺปาธิโกโม (การบรรลุเร็ว) นี้ แสดงความเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งมรรค

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า วิปสฺสณาย วิมุตฺตาธิโกโม (การบรรลุความหลุดพ้น ย่อมมีได้ด้วยวิปัสสนา) นี้ แสดงว่าสมุจเฉทวิมุตติมีได้ด้วยอานุภาพวิปัสสนา เหมือนวิกขัมภณวิมุตติมีได้ด้วยอานุภาพสมณะ

คำว่า โลกียะหิ (โลกียคุณ) ลงบัญญัติวิภัตติ

คำว่า มหฺนฺตานํ แปลว่า อันยิ่งใหญ่ ความหมายคือ อันประณีต

[๕๖] คำว่า ตํ คือ วิจยหาระ

คำว่า วิสฺวาทณฺเหตุโน (เหตุให้ลง) คือ บาปธรรมมีความโลภเป็นต้น

คำว่า โสเธนฺตา (ชำระ) หมายความว่า ชำระไม่ให้เกิดสังกิเลสมีความหลงเป็นต้น ซึ่งมีสธนะเป็นที่ตั้ง

คำว่า ปริปุเรณฺตา (ให้บริบูรณ์) หมายความว่า ให้บริบูรณ์โดยมีศีลเต็มเปี่ยม ไม่บกพร่องด้วยความเป็นศีลต่างพร้อม เป็นต้น

พระมหากัจจายนะแสดงถึงการตอบแทนอันยิ่งใหญ่แก่พระศาสดาอันบริบูรณ์แล้ว ด้วยคำนี้ว่า ตถา ปฏิปชฺชนฺโต (ประพฤติปฏิบัติอยู่อย่างนั้น) ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ในพากย์แรกว่า ทสฺสณากุมิณฺจ ภาวนากุมิณฺจ (ทสฺสนกุมิและภาวนากุมิ)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ยสฺส อตฺถาย แปลว่า เพื่อประโยชน์แก่การละ

คำว่า ตถา ปฏิปนฺนสฺส (บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วอย่างนั้น) หมายความว่า บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วจนบรรลุอนุคามิมรรคเป็นต้นโดยกระทำสุกขานเป็นต้นให้เป็นบาท

คำว่า วธิํ แปลว่า ปลงชีวิต

คำว่า มนุสฺสกุโ (ที่เป็นมนุษย์) นี้ พึงประกอบโดยนัย[ที่เป็นบุปฺงลิ่งค์และอิตถิลิ่งค์]
ว่า ปิตา มนุสฺสกุโ (ปิตา คือ ผู้บังเกิดเกล้าที่เป็นมนุษย์) ชีณาสโว มนุสฺสกุโ (พระชีณาสพ
ที่เป็นมนุษย์) และ มาตา มนุสฺสกุตา (มารดา คือ ผู้ให้กำเนิดที่เป็นมนุษย์) โดยกระทำการ
การมองหาซื้อความหน้าและหลัง

[คำว่า มนุสฺสกุโ แม้อยู่หน้า ชีณาสโว ก็ติดตามประกอบกับข้อความข้างหน้าว่า มาตา
และ ปิตา อีกด้วย โดยอริการนัย คือ นัยที่ติดตามมาจากประโยคหน้า]

คำว่า อนุสฺสาวณะ คือ การสวดถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อนุสฺสาวณะ คือ การสวดด้วยถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก

[คำว่า อนุสฺสาวน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การสวดถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก = เกทานุรูปสฺส สวานํ อนุสฺสาวนํ (กัมมัฏฐ-
นัญฐิตปฺปรีสสมาส, อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า อนุรูป = สมควร)

- การสวดด้วยถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก = เกทานุรูปเณ สวานํ อนุสฺสาวนํ (ตติยา-
ตปฺปรีสสมาส, อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า อนุรูป = สมควร)]

[๕๗] คำว่า มนุสฺสตุตฺ (ความเป็นมนุษย์) หมายความว่า ชาติของมนุษย์

คำว่า ลิงฺคสมฺปตฺติ (ความถึงพร้อมด้วยเพศ) หมายความว่า ความเป็นเพศชาย

คำว่า เหตุ (ความถึงพร้อมด้วยเหตุก่อนการเข้าไปเฝ้าพระศาสดา) หมายความว่า
ความถึงพร้อมแห่งเหตุก่อนพร้อมด้วยความสำเร็จแห่งความตั้งใจทางวาจาและทางใจ

[พระโพธิสัตว์ของเรานั้นได้ตั้งมโนปณิธานเพื่อความเป็นพระพุทฺธเจ้า ๗ อสงไขย และตั้ง
วชิปณิธานเพื่อความเป็นพระพุทฺธเจ้า ๘ อสงไขย เมื่อได้รับพุทฺธพยากรณ์แล้วจึงบำเพ็ญบารมีอีก ๔
อสงไขยแสนมหากัป ดังหลักฐานในคัมภีร์โสตตถิกีว่า

จินฺติตํ สตฺตาสงฺเขยฺยํ

นฺวอสงฺเขยฺยวฺจกํ

กายวฺจจตฺตฺยาตํ

พุทฺธตฺตํ สมฺปาคมิ.^{๑๗๒}

“พระโพธิสัตว์ของเราคิดอยู่ในใจ ๗ อสงไขย ทำด้วยวาจา ๘ อสงไขย
กับทำด้วยกายและวาจา[อีก ๔ อสงไขยแสนกัป] จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า”

คัมภีร์โสตตถกก็เป็นตำราบาลีที่แปลจากคัมภีร์ฝ่ายมหายาน แต่คัมภีร์นี้ก็ได้รับการยอมรับ
จากปราชญ์ในสมัยก่อน ดังได้พบข้อความข้างต้นในคัมภีร์ชินกาลมาลี (หน้า ๗) ที่จริงแล้วคัมภีร์ฝ่าย
มหายานที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤตส่วนใหญ่ไม่ได้รับการยอมรับจากฝ่ายเถรวาท ยกเว้นบางคัมภีร์ที่
ได้รับปริวรรตเป็นภาษาบาลีแล้ว เช่น โสตตถก และอนาคตวงศ์ เป็นต้น]

คำว่า สตุถาทสสนั (การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา) หมายความว่า การอยู่เฉพาะ
เบื้องพระพักตร์ของพระศาสดา

คำว่า คุณสมปตติ (การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม) คือ การบรรลุอภิญญา

คำว่า อธิกาโร (การทำอุปการะ) หมายความว่า การทำอุปการะแก่พระศาสดา
โดยไม่มองหาสรีระของตน

คำว่า จนุหตา (ความปรารถนา) หมายความว่า ความปรารถนาอย่างมั่นคงมี
สภาพไม่หวนกลับเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า

คำว่า น อุปปชฺชนตฺติ ปน อตฺถิ (แต่มีสูตรที่กล่าวว่า พระองค์ไม่เสด็จอุปติ[ใน
จักรวาลเดียวกัน]) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสโดยดำรงอยู่ในโลกธาตุนี้ว่า

น เม อาจริโย อตฺถิ, สทิสโส เม น วิชฺชติ ^{๑๗๓}

(ครูของเราไม่มี ผู้เสมอเหมือนเราไม่มี)

และพระธรรมเสนาบตีได้กล่าวว่า

ก็ ปนาวุโส สาริปุตฺต อตฺถเอตฺรหิ อญฺเฌ สมฺโน วา พุราหฺมณฺโณ วา ภควโต สมฺสโม
สมฺโพธิยฺนติ เอวํ ปฏฺฐาจิ อหํ ภนฺเต “โน”ติ วทฺเขยฺม. ^{๑๗๔}

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า ‘แน่ท่านสารีบุตรผู้มีอายุ
สมณะหรือพราหมณ์อื่นผู้เสมอเหมือนพระผู้มีพระภาคในการตรัสรู้มีอยู่ในกาลนี้หรือ’ พึง
กล่าวว่าหาไม่ได้”

ท่านพระสารีบุตรมุ่งแสดงเหตุของเรื่องนั้น จึงแสดงพระสูตรนี้ว่า

อฏฺฐจณเมตํ อนวกาโส, ยํ เอภิสสา โลกธาดูยา เทว อรหนโต สมมาสมพุทฺธา.^{๑๗๕}

“ข้อนี้ว่า พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ จะพึงมีได้สองพระองค์ในโลกธาตุเดียวกัน มิใช่ฐานะที่มีได้”

ทั้งพระผู้มีพระภาคและพระสารีบุตรได้กล่าวถึงการไม่อุบัติในโลกธาตุอื่นยกเว้นโลกธาตุนี้อันเป็นพุทฺธเขต

[ในคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๑๑) พบคำว่า ฐมฺมเสนาปตินาว แต่ควรมีรูปว่า ฐมฺมเสนาปตินา จ เพราะคำว่า ภควตา และ ฐมฺมเสนาปตินา เป็นอภิहितกัตตาของ วุตฺตา มิฉะนั้นแล้วจะไม่อาจแปลประโยคข้างต้นได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า เขตฺตปริคฺคโห กโต นาม โหติ (ต่อแต่นั้นไปจึงกระทำการกำหนดเขตแดน) หมายความว่า ต่อแต่นั้นไปจึงกระทำการกำหนดเขตแดนว่าเขตแดนนี้ชื่อว่า พุทฺธเขต

[คำว่า อิหํ พุทฺธเขตํ นามาติ (ว่าเขตแดนนี้ชื่อว่า พุทฺธเขต) ในประโยคนี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงอาการะคือกิริยา “กระทำ” ของคำว่า กโต ในบทตั้งว่า เขตฺตปริคฺคโห กโต นาม โหติ]

คำว่า เอวํ จานาญฺจณภาวํ คตา (ที่ถึงความเป็นฐานะและมีฐานะอย่างนี้) หมายความว่า อันเป็นฐานะโดยประการที่กล่าวไว้แล้ว อีกนัยหนึ่ง คือ แม้สังฆธรรมอื่นอันเป็นไปโดยความเป็นฐานะและมีฐานะตามสมควรโดยนัยที่กล่าวแล้ว

คำว่า สตฺตปณฺณตฺติยา อุปาทานญฺฐตา (เป็นอุปาทานตามสัตวบัญญัติ [บัญญัติแสดงความเป็นบุคคล]) หมายถึง หน้าที่เนื่องด้วยอินทรีย์

[๕๘] คำว่า ผลสฺส ปจฺจุชฺชการิตา (การรู้เห็นผลกรรมโดยประจักษ์) หมายความว่า การรู้ผลกรรมนั้นๆ ว่า สิ่งนี้เป็นผลของกรรมนี้

คำว่า อปฺปทานาภาโว (ภาวะที่ให้ผลอย่างแน่นอน) หมายความว่า การที่กรรมยังผลให้เกิดขึ้นอย่างแน่นอนเมื่อมีปัจจัยครบถ้วน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กตฺตูปจิตานํ (กระทำสั่งสมไว้)

[คำว่า อปฺปทานาภาโว ตັตฺถทฺเป็น อปฺปทาน + อภาโว คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ความไม่มีแห่งการไม่ให้ผล” หมายถึง การให้ผลอย่างแน่นอน การใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อย้ำความให้แน่นอน ดังกฎครอบคลุมในคัมภีร์ฎีกาของสลักขณธรรคว่า

ทฺวิปฺปฏิเสธो สห อติสเยน ปกฺตยฺตฺถทฺปิโก.^{๑๖๖}

“การปฏิเสธสองครั้งย่อมแสดงอรรถปกติพร้อมด้วยความยิ่งยวด”]

[๕๕] คำว่า อชฺฌโมสิตวตฺตุนา (ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่น) คือ ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่นด้วยอำนาจของตัณหาอันเป็นเครื่องยึดมั่น

คำว่า รูปภาวอรูปภาวาทินา (มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น) แสดงถึงองค์ธรรมเหมือนภavadัณหา

คำว่า ขนฺธตฺตยวเสน (โดยเนื่องด้วยชั้น ๓) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยชั้น ๓ มีศีลชั้น ๓ เป็นต้น

คำว่า ปฏิปทาวิภาเคน (โดยจำแนกตามปฏิปทา) หมายความว่า โดยจำแนกตามปฏิปทาอันเป็นหนทางให้บรรลุฐานะทั้งปวง เป็นต้น

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตตฺถตฺตตฺตคามินี (ปฏิปทาที่ให้ไปเกิดในภพนั้นๆ และพระนิพพาน) หมายความว่า ปฏิปทาที่มีปกติไปสู่ฐานะนั้นๆ ในฐานะที่ควรไป ๒ อย่าง คือ นรกเป็นต้น และพระนิพพาน

คำว่า สพฺพตฺตตฺตคามินี (ปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง) หมายความว่า ปฏิปทาที่มีปกติไปสู่ฐานะทั้งปวงดังที่กล่าวไว้แล้ว

มหานรค ๘ ขุมเหล่านี้ คือ สัตฺถชีวะ กาฬสฺสุตตะ สังฆาตะ โรรฺฐะ มหาโรรฺฐะ ตาปนะ มหาตาปนะ และอเวจี

อาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายอุสสทนรค ๑๖ อย่างนี้ว่า มหานรคขุมหนึ่งๆ มีประตู ๔ ด้าน ประตูแต่ละด้านมีคูณรคเป็นต้น ๔ แห่ง

ท้าวเทพผู้ยิ่งใหญ่ คือ ท้าวสักกะและสุยามะ เป็นต้น

เทพบริวารผู้ปรนนิบัติกระทำฐานันดรที่ ๒ หรือ ๓ คือ เทพที่เหมือนท้าวปชาบดี
ท้าววรุณ และท้าวอีสาน เป็นต้น

คำว่า กิเลสกามปกุเข (ในฝ่ายกิเลสกาม) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยความดำริที่แสดง
ไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสว่า สงกบโป กาโม, ราโค กาโม, สงกบปราโค กาโม.^{๑๗๗} (ความดำริ
ชื่อว่า กาม ความกำหนดชื่อว่า กาม ความกำหนดและความดำริชื่อว่า กาม) เพราะความ
ดำริเป็นต้นนั้นกล่าวว่า เป็นกิเลสกาม เนื่องจากมีความเป็นกิเลสด้วยความหมายว่าเบียดเบียน
และทำให้เร่าร้อน มิใช่กล่าวว่า เป็นกิเลสกาม เพราะเป็นที่ตั้งของกิเลส

[คำว่า กิเลส สำเร็จรูปมาจาก กิลิส ธาตุ + ณ ปัจจัย ในที่นี้มีความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

- สภาวะเบียดเบียน (วิพาทน) = กิลิสติ วิพาทิตติ กิเลส (กิลิส ธาตุใช้ในความหมายว่า
เบียดเบียน)

- สภาวะทำให้เร่าร้อน (อุปตาปน) = กิลิสสติ อุปตาเปตติ กิเลส (กิลิส ธาตุใช้ใน
ความหมายว่า ทำให้เร่าร้อน)

คัมภีร์ธัตถสังคหะแสดงความหมายของ กิลิส ธาตุว่า

กิลิส ทิ อุปตาป- มลิเน ฎกิ พาทเน.^{๑๗๘}

“กิลิส ธาตุ ทิวาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ทำให้เร่าร้อน และ
เศร้าหมอง, กิลิส ธาตุ ฎวาทิคณะและกียาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า
เบียดเบียน”]

คำว่า กามปฏิสยุดโต (ธาตุที่ประกอบกับกาม) หมายความว่า ธาตุที่ประกอบร่วม
กับกามที่เรียกว่ากามราคะ หรือธาตุที่เนื่องด้วยกาม

อนึ่ง พึงทราบว่ามีธรรมอื่นที่ประกอบกับกาม แต่ศัพท์ว่า กาม และ ธาตุ
เป็นศัพท์ปรากฏในความดำรินั้น เพราะความดำริมีความยิ่งยวดโดยดำเนินไปด้วย
ความดำรินอก

พยาปาธธาตุ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

การยังตนและผู้อื่นให้เป็นทุกข์ ชื่อว่า วิหิงสา (ความเบียดเบียน) ความเบียดเบียนที่ไม่ตั้งงามย่อมทำลาย[ตนและผู้อื่น]

[ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๑๓) ที่พิมพ์ตามฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ตํ ตู มิจฺฉาหิ วิหิงสา ประโยคนี้แปลตามหลักภาษาไม่ได้ ฉบับภูมิพล (หน้า ๑๔๖) มีเชิงอรรถจากฉบับโบราณว่า หนตุ มิจฺฉา วิหิงสา แปลว่า “ความเบียดเบียนที่ไม่ตั้งงามย่อมทำลาย” ปาฐะนี้น่าจะถูกต้องกว่า ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

พึงทราบความต่างกันของลำดับเป็นต้น โดยจำแนกตามความต่างกันของธาตุมีเมล็ดเป็นต้น

คำว่า ขนฺโธ (ลำดับ) คือ ส่วนของต้นไม้ที่มีปลายแยกออกจากกัน

[๖๐] คำว่า อชฺฌาสยธาทู แปลว่า อธิยาศัย

การที่บุคคลผู้ไม่มีศีลเข้ากันได้กับผู้ไม่มีศีลเป็นต้นนี้เป็นปกติแห่งอธิยาศัยของชนทั้งหลาย เหมือนการที่คู่เข้ากันได้กับคู่เป็นต้น

พระมหากัจจายนะกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า ยํ สพุทฺธาเวสฺสน (กรรมที่ทำด้วยศรัทธา) เป็นต้น เพราะการบำเพ็ญกุศลมีศรัทธาเป็นมูลเหตุ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

สพุทฺธา พิชฺชํ ตโป วุฏฺฐิ	ปญฺญา เม ยุกฺคนฺจคฺลํ
หิริ อีสํ มโน โยตฺตํ	สติ เม ฆาลปาจฺนํ ^{๑๗๙}

“ศรัทธาของเราเป็นเมล็ด ความเพียรเป็นฝน ปัญญาเป็นแอกและไถ
หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นฆาลและประดัก”

พึงประกอบบท[ในคำว่า กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง และศรัทธา]ดังนี้ว่า กรรมที่ทำด้วยความโลภ และศรัทธา กรรมที่ทำด้วยความโกรธ และศรัทธา กรรมที่ทำด้วยความหลง และศรัทธา

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า วิริยเวสฺสน (ด้วยวิริยะ) คือ ด้วยวิริยะที่เป็นสัมมปปธาน

คำว่า ปณฺณวเสน (ด้วยปัญญา) คือ ด้วยปัญญากล่าวคือสัมมาทิฐิที่ประกอบกับมรรคจิต

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วิปាកาวเรณ นินฺนํ (ผู้ถูกห่มห่อด้วยเครื่องกันคือวิปาก) เพราะในพระบาลีกล่าวถึงการที่อุกศลกรรมให้โอกาสส่งผล

อนึ่ง พึงทราบว่าคำนั้นเป็นเพียงตัวอย่าง เพราะประสงค์เอาความเป็นผู้ถูกห่มห่อด้วยเครื่องกันคือกรรมเป็นต้นอีกด้วย สมจริงดังพระมหากัจจายนะยกตัวอย่างว่า ยถา เทวทูตํ โกกาลิกํ สุนกขทูตํ ลิจฺฉวิปฺทูตํ (เหมือนพระเทวทูต พระโกกาลิกะ และพระสุนักขัตตะบุตรของเจ้าลิจฉวี)

ท่านจะแสดงว่าแม้พระผู้มีพระภาคได้รู้เห็นว่าการแต่งตลอดไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ จึงไม่ทรงแสดงเทศนาฝ่ายแต่งตลอด แต่พระองค์ก็ทรงแสดงธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญแก่บุคคลเช่นนั้นโดยแท้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สจฺจบปฏฺยเวรํ (พระผู้มีพระภาคไม่ทรงสั่งสอนบุคคลนั้นผู้ถูกห่มห่อด้วยเครื่องกันคือวิปาก โดยมีการแต่งตลอดสัจจะเป็นเบื้องหน้า แต่ทรงแสดงธรรมแก่บุคคลดังกล่าวเพื่อการอบรมบ่ม[กระเสจิต]เหมือนทรงแสดงแก่พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นต้น)

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อชาตสตุตฺตอาทินํ (พระเจ้าอชาตศัตรู เป็นต้น) พึงทราบว่ารวบรวมสังกนิครนถ์เป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่เขาเพื่อบ่มบารมีในภพต่อไปเพราะพระศาสดาทรงเล็งเห็นเรื่องนี้ว่า สังกนิครนถ์นี้จักยังพระศาสนาให้ประดิษฐานที่เกาะลังกา เขาไปเกิดในเรือนสกุลในเกาะลังกาแล้วออกบวช จักเป็นพระชีณาสพผู้ยิ่งใหญ่แตกฉานปฏิสัมภิทาญาณนามว่ากาฬพุทฺธรักชิตะ ดังนั้น จึงทรงแสดงธรรม และท่านก็ได้เป็นเหมือนอย่างนั้น

[สังกนิครนถ์เป็นครูของเจ้าลิจฉวีแห่งเมืองไพศาลี ได้ได้วาทีกับพระพุทธเจ้า แต่จำนนด้วยเหตุผล หลังจากนั้นได้เข้าไปถามปัญหาพระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏเรื่องในจุฬาสัจจกสูตร^{๔๘๐} และมหาสังกนิครนถ์^{๔๘๑} แม้ท่านจะได้ฟังธรรมถึงสองครั้งก็ได้บรรลุธรรม มิได้ออกบวช และมีได้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึง แต่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ท่านเพื่อเป็นอุปนิสัยปัจจัยในอนาคตกาล ต่อมา

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานได้สองร้อยปีกว่า ท่านไปเกิดเป็นกุลบุตรที่ประเทศลังกา เมื่อออกบวชแล้ว เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกและได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ได้ปรากฏชื่อว่า พระกาฬพุทธรัชิตะ^{๑๘๒}]

คำว่า อสมุปฺพณฺเณ (เมื่อกรรมยังไม่บริบูรณ์) หมายความว่า เมื่อกรรมยังไม่ถึงความบริบูรณ์โดยสามารถให้ผลได้แน่นอน

ท่านกล่าวว่า กมฺเม อสมุปฺพณฺเณ โดยหมายถึงกรรมของผู้ที่มีทิวฏฐิเป็นที่ยอาศัย ผู้ประกอบด้วยทิวฏฐิ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า กิเลสนุตรายมิสฺสํ กมฺมนุตรายํ ทสฺเสตฺวา (พระมหากัจจายนะแสดงอันตรายคือกรรมที่ผสมกับอันตรายคือกิเลส)

[๖๑] อนึ่ง ทิวฏฐิในเรื่องนี้กล่าวไว้ในพระบาลีโดยความเป็นประธาน เพราะประสงค์เอา สัลลพฺพตฺปรามาส สมจฺริงฺตํคํกล่าว[ในเนตติปริกฺรณ]ว่า ยถา ปุณฺณณฺจ โควตฺกํ, อเจฺลณฺจ กุกฺกุรวตฺกํ (ดังเช่นตรัสสอนนายปुณณะผู้ประพุดตอย่างโค และซีเปลือยผู้ประพุดตอย่างสุนัข)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่นายปุณณะและซีเปลือยทั้งสองนั้นเพราะการสมาทานมิจฉาทิวฏฐิกรรมนั้นยังไม่บริบูรณ์ จึงตรัสด้วยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

จตฺตาริมาณี ปุณฺณ กมฺมานิ มยา สยํ อภิญฺญา สจฺจํกิตฺวา ปเวทิตานิ.^{๑๘๓}

“ดูกรปุณณะ กรรม ๔ อย่างนี้ เรารู้อย่างกระทำให้แจ้งเองแล้วจึงสั่งสอน”

ท่านทั้งสองนั้นสละความเห็นเดิมด้วยเทศนานั้นแล้วดำรงอยู่ในสัมมัตตนิยาม [คือ โสตาปัตติมรรค]

[๖๒] คำว่า ปคุณโวทานะ คือ ความหมดจดแห่งความชั่วของ

ความหมดจดแห่งความชั่วของชื่อว่าการออกจากฉาน เพราะเป็นเหตุแห่งการออกจากปฐมฉานเป็นต้นแล้วบรรลุทุติยฉานเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วุฏฺฐานํ ปคุณโวทานํ (วุฏฐานะ [การออกจากฉาน] คือ ความหมดจดแห่งความชั่วของ)

ความเกิดขึ้นแห่งภวังคจิต ชื่อว่าการออกจากฉานด้วยภวังค์ เพราะเมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วบุคคลย่อมได้ชื่อว่าออกจากสมาบัติที่เข้าถึงนั้น

ความปราศจากสัญญาและเวทนานั้นแหละ ชื่อว่า อปคมวิโมกข์ (ความพ้นไปจากสัญญาและเวทนา)

คำว่า อิทั วุฏฺฐานํ (สภาพธรรมนี้เป็นวุฏฺฐานะ) นี้ หมายความว่า ญาณรู้เห็นตามที่ได้กล่าวไว้นี้รู้ว่าเป็นวุฏฺฐาน (การออกจากกาม) เพราะเป็นเหตุแห่งการออกจากกาม สมจริงดังคำกล่าวว่า

โวทานมปิ ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐานํ^{๑๘๔}

“แม้โวทานก็เป็นการออกจากสมาธินั้นๆ”

โดยเหตุที่มีได้นับเข้าในพระบาลีวุฏฺฐานะนี้ ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีจึงกล่าวว่า

นิโรธสมาปตฺติยา วุฏฺฐานํ ปาฬิมุตฺตกวุฏฺฐานํ นาม.^{๑๘๕}

“การออกจากนิโรธสมาบัติ ชื่อว่าการออกที่พ้นไปจากพระบาลี”

บุคคลที่กล่าวว่าในพระบาลีนี้ได้ตรัสถึงการออกจากนิโรธสมาบัติไปสู่ผลสมาบัติ ควรถูกคัดค้านด้วยพระบาลีนี้ว่า

นิโรธา วุฏฺจหนตฺสฺส เวนฺสณฺณานาสณฺณายตฺนํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๑๘๖}

“แนวสัญญานาสัญญาตนะของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ เป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ โดยความเป็นอนันตรปัจจัย”

[๖๓] ในคำว่า อยํ จสฺส อาสโย (ข้อนี้เป็นอาสยะของบุคคลนั้น) นี้ พึงทราบว่าย่อมแสดงความรู้ชัดเหล่าสัตว์นั้นด้วยการรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ อินทริยปโรปริยัตตญาณและอาสยานุสยญาณจึงต่างกันโดยเฉพาะ อีกทั้งอินทริยปโรปริยัตตญาณและนानาธิมุตติกตาญาณจึงมีกำลังต่างกันโดยเฉพาะ

ในคำว่า ฌามคโต (มีกำลัง) นี้ ขึ้นชื่อว่าความมีกำลังเป็นสภาพเฉพาะเกี่ยวกับกามราคะเป็นต้น ไม่เนื่องด้วยกิเลสอื่น สมจริงดังคำกล่าวว่า

ถามคโต อนุสยํ ปชหติ.^{๑๘๗}

“ผู้มีกำลัง[กามราคะ]ย่อมขจัดอนุสัยได้หรือ”

พระผู้มีพระภาคทรงระลึกได้เมื่อเพียงใคร่ครวญเท่านั้น เพราะพระญาณเป็นไป
เนื่องด้วยความต้องการ สมจริงดังคำกล่าวว่า

อากงฺขปฏิพพํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณํ มนสิการปฏิพพํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณํ.^{๑๘๘}

“พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ เนื่องด้วยความต้องการ พระญาณ
ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ เนื่องด้วยความรู้ใจ”

โดยแท้จริงแล้ว พระญาณทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคมิได้มองหาปริกรรมเหมือน
พระสัพพัญญุตญาณ

[๖๔] คำว่า อุปกุกิลเลสมิตตตฺตา (เพราะพ้นไปจากสิ่งที่รบกวน) นี้ หมายความว่า
จิตเป็นต้นนั้นแหละชื่อว่า สิ่งรบกวน อีกนัยหนึ่ง กิเลสที่รบกวนกรรมอันยังจักขุทิพย์
ให้เกิดขึ้น ชื่อว่า สิ่งรบกวน

ท่านกล่าวว่า วิริยภาวนาพลนิพฺพตฺตํ (เกิดจากกำลังแห่งการเจริญความเพียร)
เพราะกำลังความเพียรมีอุปการะมากแม้ในที่ทั้งปวง คือ การเจริญกสิณ การปริกรรม
ความเป็นกสิณที่ก่อให้เกิดมาน การข่มจิตโดยนัย ๑๔ อย่าง และการน้อมจิตไปเพื่ออภิญญา

คำว่า ทิพฺพสทิสตฺตา (เพราะเหมือนกับจักขุทิพย์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คำว่า ทิพพะ คือ จักขุที่เกิดในสวรรค์ หมายถึง ปสาทจักขุตามที่กล่าวแล้ว
[คือ จักขุทิพย์ของเทวดา]

- คำว่า ทิพพะ คือ ญาณที่เหมือนจักขุทิพย์ หมายถึง ความรู้ชัดที่ถึงความยิ่งยวด

- ชื่อว่า ทิพพะ เพราะเป็นจักขุที่พึงให้เกิดได้รับด้วยอำนาจของทิพพวิหาร คือ
รูปฌาน ๔ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า ทิพพะ เพราะเป็นเหตุแห่งจักขุทิพย์

คำว่า ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตา (เพราะอาศัยทิพพวิหาร) หมายความว่า เพราะ
เกิดขึ้นด้วยรูปาวจรฌานที่ ๔ อันเป็นนิสสยปัจจัย คำนั้นแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ทิพพะคือจักขุ
ที่อาศัยทิพพวิหาร

ผู้พิจารณาอักษรย่อเมกล่าวว่า ทิว ศัพทไไว้ในความหมายว่า การเล่น เป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตํ สพุพํ สพุทสตุถานุสาเรน เวทิตพํ (ข้อความทั้งหมดนั้นพึงทราบโดย คล้อยตามคัมภีร์ไวยากรณ์) ที่จริงแล้วความหมาย ๓ อย่างแรกแสดงไว้โดยเนื่องด้วย อรรถว่าการเล่น ส่วนความหมายอื่นแสดงไว้โดยเนื่องด้วยอรรถว่า รุ่งโรจน์ และไป

คำว่า มนุสสุปจารํ แปลว่า วิสัยของมนุษย์

บุคคลไม่อาจรู้เห็น[เหล่าสัตว์ในขณะที่กำลังจุติและปฏิสนธิด้วยทิพยจักขุได้] เพราะ ขณะปัจจุบันเป็นเวลาเล็กน้อย

ด้วยคำเป็นต้นว่า อาสนนจุติกา (แต่ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด หมายถึง ผู้ที่ใกล้จะจุติ จักจุติในกาลนี้ และผู้ถือปฏิสนธิแล้วเพิ่งเกิดขึ้นในกาลนี้) ท่านแสดงว่าคำว่า จวมาเน อุป- ปชชมาเน (ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันสืบเนื่องจาก อดีตที่เพิ่งดับไป)

คำว่า โมหนิสสนุทยุตตดา (เพราะประกอบด้วยผลของโมหะ) เป็นต้น แสดงถึง ความทราหมหรือประณีตเป็นต้นของเหล่าสัตว์นั้นว่ามีมูลเหตุคือกรรมที่ประกอบด้วยโมหะ เป็นต้น และเป็นผลต่อเนื่อง

คำว่า ทิพพจักขุปาทกะ คือ มีทิพยจักขุญาณเป็นบาท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทิพพ- จักขุนา สเหว อิชฌนติ (ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักขุญาณโดยแท้) เพราะยากัมมุปค- ญาณและอนาคตังสญาณนั้นเป็นญาณบริวารของทิพยจักขุญาณ

คำว่า สมาทานะ คือ กรรมที่ยึดมั่น

คำว่า กัมมสมาทานะ คือ มีกรรมที่ยึดมั่น

ในอรรถแรกนี้มีความหมายว่า กรรมต่างๆ ที่ตนยึดมั่น

ในอรรถที่ ๒ มีรูปวิเคราะห์ว่า กัมมสมาทานะ คือ ผู้ยังบุคคลอื่นให้ยึดมั่นกรรม

คำว่า มิจฉาทิฏฐิกัมมสมาทานะ คือ ผู้มีกรรมที่ยึดมั่นเพราะความเห็นผิด หรือ ผู้ยังบุคคลอื่นให้ยึดมั่นกรรมเพราะความเห็นผิด

อนึ่ง คำนี้ลงตติยาวิภัติในอรรถเหตุ

[คำว่า มิจฉาทิฏฐิกัมมสมาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีกรรมที่ยึดมั่นเพราะความเห็นผิด = กมฺมานิ สมาทานานิ เอเตสนฺติ กัมมสมาทานา, มิจฉาทิฏฐิยา กัมมสมาทานา มิจฉาทิฏฐิกัมมสมาทานา (คำว่า กัมมสมาทาน เป็นฉฐฐิพหุพหิสมาส โดยคำว่า สมาทาน เป็นกรรมสาธนะที่มาจาก สំ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)

- ผู้ยังบุคคลอื่นให้ยึดมั่นกรรมเพราะความเห็นผิด = สมทาเปเนตฺติ สมาทานา, กมฺมานิ สมาทานา กัมมสมาทานา, มิจฉาทิฏฐิยา กัมมสมาทานา มิจฉาทิฏฐิกัมมสมาทานา (คำว่า กัมมสมาทาน เป็นทุตยัตปปริสสมาส โดยคำว่า สมาทาน เป็นเหตุกัตตุสาธนะที่มาจาก สំ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย)]

คำ[ในพระบาลี]ว่า ตํ วาจํ (ถ้อยคำนั้น) คือ ถ้อยคำว่าร้ายพระอริยเจ้านั้น

คำ[ในพระบาลี]ว่า ตํ จิตฺตํ (จิตนั้น) คือ จิตที่ยังถ้อยคำให้เกิดขึ้น

คำ[ในพระบาลี]ว่า ตํ ทิฏฺฐิํ (ความเห็นนั้น) คือ ความยึดมั่นผิดอันเป็นเหตุว่าร้ายพระอริยเจ้า

เนื้อความในเรื่องนี้มีดังต่อไปนี้อุปมาว่าภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุ[ในการบรรลุธรรม] ยังศีลอันบริสุทธิ์และสมาธิให้บริบูรณ์อยู่แล้ว สติของท่านอาจเกิดช้า แต่ยอมเป็นไปเพื่อความรู้แจ้งเร็ว คือ บรรลุอรหัตผลในปัจจุบันชาติ หรือบรรลุนาคามิผลในเมื่อชั้นยังเหลืออยู่นั้นใด บุคคลผู้ว่าร้ายพระอริยเจ้า ไม่สละจิตและความเห็นดังที่กล่าวไว้ มิได้ยังพระอริยเจ้านั้นให้ห่อหุ้มโทษสภาพที่ไม่สมควรด้วยการแสดงโทษว่า “ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าได้ว่าร้ายท่าน” เขายอมไปเกิดในนรกหลังจากร่างกายแตกดับไปโดยแท้ ฉะนั้น โดยแท้จริงแล้ว การยังพระอริยเจ้าให้ห่อหุ้มโทษของผู้มีจิตเลื่อมใสแล้วในท่านเหล่านั้น เป็นการสละปล่อยถ้อยคำเป็นต้นนั้นนั่นเอง

อนึ่ง สิ่งอื่นที่มีโทษอันใหญ่หลวงกว่ามิจฉาทิฏฐินี้ย่อมไม่มี เพราะทำสิ่งที่เป็นโทษทั้งหมดและทำลายประโยชน์สุขทั้งหมด

กาย ศัพท์ในคำว่า กายสุส เกทา (เพราะกายพินาศ) เป็นคำไวพจน์ของร่างกาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปาทินนุทฺตปฺริจจาคา (เพราะการสละอุปาทินนุชันธ์)

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ฌาน หุตฺวา อปฺเปตฺตํ, อิทธิ หุตฺวา วิกุพฺพิตฺตญฺจ น สกฺโกติ (ไม่อาจเป็นฌานบรรลุปรรณได้ ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้) เพื่อแสดงว่าพระสัพพัญญุตญาณ ไม่อาจทำหน้าที่ของทศพลญาณทั้งหมดได้เหมือนหน้าที่ของฌานเป็นต้น[ที่มีหน้าที่เฉพาะของตน] ความหมายก็คือ ทศพลญาณอย่างใดอย่างหนึ่งไม่มีความเป็นฌานและแสดงฤทธิ์

จบ คำอธิบายวิจยหารสัมปาทะ

๓. คำอธิบายยุติติหารสัมปาทะ

[๖๕] อกุศลธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามอันเบียดเบียนย่อมไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ แม้เกิดขึ้นแล้วก็เหมือนกับธรรมที่มีได้เกิดขึ้น เพราะไม่สามารถทำหน้าที่ของตนด้วยดี ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มนฺจญฺจานิ...ภวิสฺสติ (เมื่อบุคคลปิดทวารอันมีใจเป็นที่ ๖ ด้วยไม้กลอน คือสติอยู่ มิจนาสังกับปะมีกามวิตกเป็นต้นย่อมไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น ฉะนั้น สัมมาสังกับปะมี เนกขัมมวิตกเป็นต้นจักเป็นอารมณ์ คือ ที่ดำเนินไปของภิกษุนั้น) เพื่อแสดงว่ากุศลธรรม ทำหน้าที่ห้ามธรรมฝ่ายตรงกันข้าม

[ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๑๘) มีรูปตามฉบับฉันทะสังคายนาวา กุสลา ธมฺมา (กุศลธรรม) แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า อกุสลา ธมฺมา (อกุศลธรรม) จึงจะถูกต้องตามฐานะ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า วิหรนฺตสฺส แปลว่า เพราะการอยู่เป็นเหตุ

แม้คำว่า วิหรนฺโต นี้ก็มีนัยเดียวกันนั้นแหละ

[คำว่า วิหรนฺต ใน วิหรนฺตสฺส และ วิหรนฺโต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + หร ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ลง อนฺต ปัจจัยในอรรถเหตุ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

อนฺโต กตฺตริ มาโน ตฺ

ภาเว กมฺมฺนิ กตฺตริ

ปจฺจุปฺปนฺเน ลกฺขณฺเ จ

เหตุวตฺถุ เ จ ภวนฺติ เต.^{๑๘๘}

“อนุต ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ
ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมมีในปัจจุบันกาล อรรถลักษณะ
และอรรถเหตุ”

มานนตา วุตตมานะ จ   ลกขณ เหตุเก สียุ.^{๑๙๐}

“มาน และ อนุต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ”

[ปัจจุบันกาล] ติฏฐมาโน ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย), ติฏฐนโต ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย)

[ลักษณะ]   สุปกาโร โอทน ปจมาโน คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), สุปกาโร
โอทน ปจนโต คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), คามํ คจฺจนโต รุกฺขมุลํ อุปาคมิ (เมื่อไปหมู่บ้าน
ได้เข้าไปสู่โคนต้นไม้), อุปนิหิขิตํ ภณฺทํ เทหิ เม ภณฺทนฺติ รุกฺขมาโน นาคํ คณฺหาเมติ ภณฺติ, ทุกฺกฏํ
(ภิกษุเมื่อถูกกล่าวว่าจะให้ภณฑะอันเป็นของที่เธอเก็บไว้แก่ฉัน ย่อมกล่าวว่าฉันไม่ได้รับเอา ต้องอาบัติ
ทุกกฏ)

[เหตุ]   ชยมาโน เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวรเพราะชยชนะ), ชยํ เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวร
เพราะชยชนะ), อิทานิ...ทสฺเสนโต อาห (บัดนี้ กล่าวแล้วเพราะประสงค์จะแสดง), ญฺชมาโน วสติ
(ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค), ญฺชนโต วสติ (ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค) [คำแปลว่า
“ประสงค์” เป็นอรรถพิเศษของ อนุต และ มาน ปัจจัยที่มีอรรถเป็นอนาคต]

คำนั้นแสดงว่าความเป็นผู้รักษาจิตย่อมดำเนินไปเพื่อควมมีสัมมาสังกัปปะเป็น
อารมณ์แน่นอนตามนัยที่กล่าวแล้ว

คำว่า วุตฺตนฺเยน (ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า โดยการชำระเนกขัมม-
วิตก เป็นต้นไม่ให้โอกาสแก่มิจฉาสังกัปปะ

คำว่า อวิปรีตเมว (ไม่แปรปรวน) หมายความว่า การถือเอาว่าเป็นกองรูปและ
ไม่สวยงาม เป็นต้น

คำว่า วินิปาตภยํ แปลว่า ภัยในทุกคติภูมิ

คำว่า สพุโพปิ จายมตฺโถ (ข้อความทั้งหมดนี้) หมายความว่า ข้อความในประโยคว่า บุคคลผู้มีความดำริชอบเป็นโคจร จักเป็นผู้มีความเห็นชอบ เป็นต้น ย่อมสมควรโดยความถูกต้อง เพราะเป็นเหตุอันเหมาะสม

จบ คำอธิบายยุตติหารสัมปาตะ

๔. คำอธิบายปทัฏฐานหารสัมปาตะเป็นต้น

[๖๖] อีกนัยหนึ่ง สัจจิริต ๓ ของผู้รักษาจิตไม่ให้เศร้าหมองย่อมถึงความไพบูลย์ ดังนั้น พึงทราบเนื้อความในคำว่า รกฺขิตฺติจิตฺตสฺส (ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) นี้ อย่างนี้ว่า ความเป็นผู้รักษาจิตเป็นปทัฏฐานแก่สัจจิริต ๓ มีกายสัจจิริตเป็นต้น

[ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๑๘) มี เหตุถ สองคำในประโยคนี้นี้ แต่ควรมีรูปว่า รกฺขิตฺติจิตฺตสฺสชาติ ยาย...เอวเมตถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า อตฺตธาณินฺ แปลว่า เนื่องด้วยตนและผู้อื่น

[คำว่า อตฺตธาณินฺ ตตฺตพฺเพน อตฺต + อณิน คำนี้มีรูปเต็มว่า อตฺตปฺราณินฺ ลพฺ พร ศัพท์เพื่อย่อคำ]

[๖๗] คำว่า ตโต เอว (เพราะการถือเอาสัมมาทิฏฐินั้น) หมายความว่า เพราะการถือเอาผลด้วยการถือเอาโดยเหตุ

[๖๘] คำว่า ตตฺถ อิตฺติสทฺโธ แปลว่า อิติ ศัพท์ในคำว่า ปริปาฬียติ

[๗๓-๔] ในพระบาลี คำว่า ปณฺณินฺทฺริยานิ ตีหิ ขนฺเฑหิ สงฺคหิตานิ (อินทรี ๕ สงเคราะห์ไว้ด้วยขันธ ๓) นี้ หมายความว่า ท่านถือเอาศีล ๓ ประการ [คือ ปาติโมกข-สังวรศีล อินทริยสังวรศีล และปัจฉยสันนิสสิตศีล] ด้วยศรัทธินทรี วิริยินทรี และ

สตินทรีย์ เพราะพึงชำระอินทรีย์เหล่านั้น[ด้วยศีลข้างต้น] ดังนั้น ศีลขันธ จึงสงเคราะห์ไว้ด้วยอินทรีย์เหล่านั้น

สมาธิขันธสงเคราะห์ด้วยสมาธิทรีย์ และปัญญาขันธสงเคราะห์ด้วยปัญญินทรีย์ ข้อความนี้ปรากฏชัดเจนแล้ว

แม้คำที่เหลือก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิโต ปเรสุ...วุตตนิยเมว (คำที่เหลือในปัญญุตติหารสัมปาทะนี้ โอตรณหารสัมปาทะ และโสธนหารสัมปาทะอื่นจากนี้ ไม่มีคำใหม่ จึงมีนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ)

[๗๖] การจำแนกเหตุและปัจจัยในคำว่า เหตุเหตุสมุปปนณปัจจัยปัจจุปปนณ-สงขตสสุ (ที่เรียกว่า เหตุ ผลที่เกิดจากเหตุ ปัจจัย และปัจจัยปัจจุบัน) ได้กล่าวไว้แล้ว

จบ คำอธิบายปทัฏฐานหารสัมปาทะเป็นต้น

คำอธิบายมิสสภการสัมปาทะ

บัดนี้ โดยเหตุที่การแสดงหารสัมปาทะคล้ายกับการแสดงหารวิภังค์ เพราะแสดงถึงนัยประกอบหาระทั้งหลายในพระพุทฺธพจน์ มิใช่แสดงจำนวนหาระอย่างเดียว ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จะแสดงวิธีประกอบหารสัมปาทะด้วยวิธีสลับกันอื่นโดยคล้ายตามนัยที่ปรากฏในคัมภีร์เปฏฺโปกเทศ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า อปิ จ (อนึ่ง การแสดงหารสัมปาทะในเรื่องนี้ พึงทราบตามนัยดังต่อไปนี้)

ในเรื่องนั้น ท่านจะแสดงว่าเมื่อโลกเหตุ อโทสเหตุ โลกเหตุ และโทสเหตุก็ดำเนินไปสลับกันอย่างต่อเนื่องในกระแสจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลอันเป็นวิชาหรืออวิชา จึงกล่าวว่า ฉ ธมฺมา...มูลานิ (สภาพธรรม ๖ อย่างเป็นประธาน คือ กุศลมูลเป็นประธานแก่กุศลจิต อกุศลมูลเป็นประธานแก่อกุศลจิต)

อนึ่ง ความเป็นประธานย่อมปรากฏด้วยความเป็นไปในอำนาจของตน เหมือนความเป็นประธานโดยความเป็นเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สาธิปติกานํ อธิปติ, สพฺพจิตฺตูปาทานํ

อินทฺริยานิ (อธิบดีเป็นประธานแก่ธรรมที่เกิดร่วมกับอธิบดี อินทฺริยเป็นประธานแก่จิตตูป-
บาททุกดวง)

คำว่า อโลภสฺส (อโลภะ) คือ จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยอโลภเหตุ

คำว่า เนกขมฺมจฺจนฺเทน (ด้วยความปรารถนาในการออกจากกาม) คือ ด้วยความ
ปรารถนาที่เป็นกุศล

ศัพท์ว่า เนกขมฺม ปรากฏในความหมายว่า การออกบวช เป็นต้น ดังคำกล่าว
[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ปพฺพชฺชา ปจฺมํ ฌานํ นิพฺพานญฺจ วิปสฺสนา

สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา เนกขมฺมนฺติ ปวฺจฺจเร.^{๑๔๑}

“การออกบวช ปฐมฌาน พระนิพพาน วิปัสสนา และกุศลธรรม
ทั้งหมด ได้ชื่อว่า เนกขัมมะ (การออกจากกาม)”

ในความหมายเหล่านั้น ท่านประสงค์เอากุศลธรรมในเรื่องนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า
กุศลจฺจนฺเทน (ด้วยความปรารถนาที่เป็นกุศล) คือ ด้วยความปรารถนาที่เป็นกุศลอันเป็น
อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่ยอาศัยซึ่งมีกำลัง) ไม่ใช่อธิบดีปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิบดี)
ความหมายก็คือ ถ้าจิตตูปบาทมีอโลภะเป็นประธานใจเป็นประธานแก่เขาด้วยความปรารถนา
ที่เป็นกุศลอันเป็นอุปนิสสยปัจจัย

แม้บทสองบทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

ใจเป็นประธานของสภาพธรรมเหล่านั้น ดังนั้น จึงเป็นใหญ่กว่าสภาพธรรม
เหล่านั้นอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโนเสฏฺฐาติ มโน เตสํ ธมฺมานํ (ใจเป็นใหญ่ คือ พิเศษ
สูงสุด ประเสริฐ เป็นรากเหง้า หัวหน้า ประธาน ของสภาพธรรมเหล่านั้น) เป็นต้น

ความสำเร็จด้วยใจเป็นภาวะที่ถูกใจกระทำขึ้นเป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยแก่สภาพธรรม
เหล่านั้นด้วยสหชาติปัจจัยเป็นต้นนั้นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโนมยาติ...ปจฺจโย (คำว่า
มโนมยา คือ ใจกระทำ ใจสร้างขึ้น เกิดจากใจ ใจเป็นปัจจัยของสภาพธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น
พระพุทธองค์จึงตรัสว่า มโนมยา)

ปน ศัพท์ในคำนี้ว่า เต ปน (หนึ่ง สภาพธรรมเหล่านั้น) แสดงความหมายพิเศษ คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า แม้ฉันทะเป็นต้นจะเป็นปัจจัยแก่สภาพธรรมเหล่านั้นโดยแท้ แต่ พระพุทธองค์ตรัสว่า มโนเมยา (สำเร็จด้วยใจ) โดยเนื่องด้วยใจที่เป็นปัจจัยโดยพิเศษด้วยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย เป็นต้น

ในข้อนั้น คำว่า อนุทสมุทธานีตา (เกิดจากฉันทะ[ในการออกจากกามเป็นต้น]) หมายความว่า ถูกลำต่อๆ ไปโดยชอบด้วยฉันทะในการออกจากกามเป็นต้นดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว ความหมายก็คือ เกิดจากฉันทะนั้น

[สภาพธรรมเหล่านั้น]มีความดำริที่ไม่ขุ่นมัวเป็นสมุฏฐาน เพราะเกิดจากเนกขัมม-วิตก เป็นต้นนั้นนั่นแหละ

[สภาพธรรมเหล่านั้น]ดำรงอยู่พร้อมกับผัสสะ เพราะตั้งอยู่พร้อมกับการกระทบ แห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมควรแก่กุศลสัญญา นั้น สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

สุญฺโஜ ภิกฺขเว เวเทติ. สุญฺโஜ สมฺชานาติ. สุญฺโஜ เจเตติ.^{๑๙๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้กระทบแล้วย่อมรู้สึก ผู้กระทบแล้วย่อมหมายรู้ ผู้กระทบแล้วย่อมจงใจ”

คำว่า อิห มโนกมฺม (ข้อนี้เป็นมโนกรรม) หมายความว่า กรรมที่ดำเนินไปด้วยใจ อันผ่องใสถึงพร้อมด้วยศรัทธาโดยไม่กระทำความเคลื่อนไหวทางกายและวาจา นี้ เป็นมโนกรรม

อนึ่ง มโนกรรมนั้นจำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ

- กรรมที่ประกอบด้วยความไม่ละโมภ
- กรรมที่ประกอบด้วยความไม่ปองร้าย
- กรรมที่ประกอบด้วยความเห็นชอบ

คำว่า ภาสติ (พูด) หมายความว่า ให้สำเร็จข้อความที่ควรสื่อด้วยวจีวิญญูติที่ให้ดำเนินไปด้วยการเปล่งวาจาไม่หลอกลวง เป็นต้น คำนั้นรวบรวมเอาวจีกรรมที่เป็นกุศลอัน

ดำเนินไปทางกายทวารอีกด้วย ดังคำที่จักกล่าว[ในหน้า ๑๙๘] ว่า วจีวิมุตติวิปหารโต, ตถา สาทียนโต จ ภาสติ (ชื่อว่า ภาสติ [พูด] เพราะเป็นการเปล่งเสียงพูด [วจีวิมุตติ] และมีความยินดีเหมือนอย่างนั้น)

วิธีการทั้งหมดมี ๔ ประเภทโดยจำแนกตามสัจจะเป็นต้น

คำว่า กโรติ (ทำ) หมายความว่า ให้สำเร็จข้อความที่ควรสื่อด้วยกายวิมุตติที่ยังประโยชน์หรือโทษของตนและผู้อื่นให้ดำเนินไปด้วยการเคลื่อนไหวร่างกายโดยเหตุที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม คำนั้นรวบรวมเอากายกรรมที่เป็นกุศลอันดำเนินไปทางวจิตวารอีกด้วย ดังคำที่จักกล่าว[ในหน้า ๑๙๘] ว่า กายวิมุตติวิปหารโต, ตถา สาทียนโต จ กโรติ (ชื่อว่า กโรติ [ทำ] เพราะเป็นความเกิดขึ้นทางกายวิมุตติ และมีความยินดีเหมือนอย่างนั้น)

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๑) มีรูปว่า กายวิมุตติวิปหารโต ตามนัยนี้แปลว่า “เพราะเป็นความเกิดขึ้นทางกายวิมุตติ” แต่เนตติอรรถกถา(หน้า ๑๙๘) มีรูปว่า โจปนากายวิปหารโต แปลว่า “เพราะเป็นความเคลื่อนไหวทางร่างกาย”]

เมื่อถือเอาโดยจำแนกตามกรรมบท กรรมมี ๓ ประเภทโดยเนื่องด้วยการฆ่าสัตว์เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิติ ทส กุสลกมฺมปถา ทสฺสิดา (โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงกุศลกรรมบท ๑๐)

เนื้อความของคาถานี้ย่อมสมควรด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อีกด้วย สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์จักกล่าว[ในหน้า ๑๙๗] ว่า โส ปสนฺนจิตฺโต (เขาเป็นผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว ตั้งอยู่ในบุญกิริยาวัตถุคือทาน ศีล และภavana ทางกาย วาจา และใจ) เป็นต้น

ถ้าบุคคลมีใจฝ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด กรรมย่อมดำเนินไปทางใจอย่างเดียว ดังนั้น วา ศัพท์จึงมีความหมายว่า อนิยมะ (ไม่แน่นอน) ท่านได้อธิบายไว้อย่างนั้นนั่นเทียว

คำว่า ทสฺวิสฺส กุสลกมฺมสฺส (กุศลกรรมทั้ง ๑๐ อย่างนั้น) คือ กุศลกรรมบททั้ง ๑๐ อย่าง หรือกุศลกรรมที่เรียกว่าบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ตามนัยที่จักกล่าวต่อไป

ถามว่า : ในเนตติปกรณ์นั้นกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างมีทานเป็นต้นเท่านั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว ท่านกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุดังกล่าว เพราะบุญกิริยาวัตถุอื่นนับเข้าในบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ นั้น

พระอรรถกถาจารย์จะแสดงภาวะที่สุขติดตามบุคคลซึ่งตรัสไว้โดยย่อว่า สุขมนเวติ (ความสุขย่อมติดตามตัวเขา) จึงกล่าวว่า อิธสสุ บุริโส (บุรุษในโลกนี้) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า เอว สนตํ แปลว่า ผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ความหมายก็คือ ความสุขที่เกิดจากผัสสะอันบุคคลพึงเสวยอย่างสุขสบายย่อมติดตามเขาผู้ยังละอนุสัยไม่ได้

พระอรรถกถาจารย์แสดงสัจจะ ๔ โดยความเป็นเนื้อความของคาถาด้วยคำว่า ตตถ ยัมโน (ในเรื่องนั้น จำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ดังนี้) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า เอว...นิทุธาเรตพุพานิ (บัณฑิตพึงแสดงสัจจะ ๔ โดยมีอายตนะ ๖ และอินทรีย์เป็นหลักเหมือนอย่างนี้) เพื่อความเข้าใจอารมณ์ของวิปัสสนาโดยนัยต่างๆ และเพื่อแสดงความเชื่อมโยงเนื้อความส่วนต้นและส่วนหลัง เพราะเหล่าสัตว์มีอัธยาศัยต่างกัน เนื่องจากกล่าวถึงสัจจะโดยมุ่งแสดงขั้นธัมมในขั้นเป็นต้นที่กำหนดไว้แต่ต้น

ท่านกล่าวว่า ตตถ สมุทเยน (อัสสาทะ แสดงด้วยสมุทยสัจ) เป็นต้น เพื่อนำอัสสาทะเป็นต้นออกมาแสดงโดยมีสัจจะเป็นหลักแล้วประกอบการประมวลเทศนาหาระ

ข้อความนั้นมียกที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

แม้ข้อความอื่นที่ได้จำแนกไว้โดยอรรถในเรื่องนี้ ก็พึงทราบที่ท่านมิได้จำแนกไว้ เพราะได้กล่าวนัยไว้แล้ว หรือเพราะมีเนื้อความปรากฏชัด

คำว่า มนนลกฺขณเณ (ด้วยลักษณะรู้[อารมณ์]) หมายความว่า เพราะมีการรู้[อารมณ์]เป็นเหตุ

อีกนัยหนึ่ง มีปาฐะ[ในบางฉบับ]ว่า มนนลกฺขณเณ

คำว่า อีหาภาวโต แปลว่า เพราะไม่มีความขวนขวาย

[คำว่า อีหา เป็นศัพท์อุตถิสังคฺ เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ปฏิลิงค์ว่า พยาปาร ในที่นี้ท่านอธิบาย อีหาภาวโต ว่า พยาปารภาวโต (พยาปาร + ภาวโต) เพื่อแสดงการตัดบทใน อีหาภาวโต

ว่าตัดบทเป็น อีหา + อภาวโต ถ้าตัดบทผิดเป็น อีหา + ภาวโต อาจทำให้แปลผิดว่า “เพราะเป็นความชวนชวายเป็น”]

ใจได้ชื่อว่า ปสนโน (ผ่องใส) เพราะเพียบพร้อมด้วยความผ่องใสใด ท่านยกหน้าที่ของความผ่องใสนั้นไว้ในใจกล่าวว่า อากุลุสียโต อารมมณสฺส โอบปฺปนโต จ ปสนฺเนน (ชื่อว่า ปสนฺเนนะ [ผ่องใส] เพราะไม่ขุ่นมัว และหยั่งลงสู่อารมณ์)

คำว่า ตถา สาทียนโต (เพราะมีความยินดีเหมือนอย่างนั้น) หมายความว่า เพราะยินดีคืออนุญาตผัสสะโดยมิได้กล่าวคำที่ควรกล่าวทางวาจา [คือ อนุญาตทางกายโดยไม่ได้เปล่งเสียงทางวาจา]

ในวาระที่ ๒ คำว่า ตถา สาทียนโต หมายความว่า เพราะสื่อสารทางวาจาโดยให้ทำสิ่งที่ควรทำทางกาย [คือ เปล่งเสียงทางวาจาใช้ผู้อื่นให้ทำโดยมิได้ทำเอง]

คำว่า ตถา ปสฺสุตตฺตา (เพราะสั่งสมเหมือนอย่างนั้น) หมายความว่า เพราะสั่งสมกรรมโดยลักษณะที่สุขติดตามตัวเขาไปนั้นแหละ

คำว่า ตโต แปลว่า เพราะเหตุนั้น ความหมายก็คือ เพราะการพูดหรือการกระทำด้วยใจผ่องใสเป็นเหตุ

คำว่า อนณฺณตฺตา (เพราะไม่เป็นอย่างอื่น) หมายความว่า เพราะเนื้อความดังกล่าวนี้

คำ[ในเนตติปกรณ]ว่า ตโต (เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น) หมายความว่า เพราะการพูดหรือการกระทำนั้นนั้นแหละ ความหมายก็คือ บุคคลใดมีใจผ่องใสแล้ว เขาพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้นนั้นแหละ

คำว่า สาทภาวโต (เพราะเป็นความน่าพอใจ) หมายความว่า เพราะเป็นความรูสึกน่าพอใจ

คำว่า อิกฺกุจภาวโต (เพราะเป็นความน่าปรารถนา) หมายความว่า เพราะเป็นความน่าชอบใจ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า กตุ...อนเวตีติ วุตฺตํ (ท่านกล่าวว่า อนเวติ [ย่อมติดตาม] เพราะกระทำสังสมไว้และมีผลที่ยังไม่สุกงอม) เพราะกรรมเกิดขึ้นแล้วแต่วิบากยังไม่เกิดขึ้น เนื่องจากกรรมสามารถให้ผลคือความเกิดขึ้นของวิบากได้

คำว่า การณายตฺตวตฺติโต (เพราะเป็นไปเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า เพราะกรรมมีเหตุคือความเป็นสิ่งที่ถูกกระทำแล้ว

คำว่า อสงฺกนฺติโต (เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปจากกระแสนามเดิม) หมายความว่า กรรมเกิดขึ้นแล้วในกระแสนามใด ย่อมไม่เคลื่อนย้ายไปสู่กระแสนามอื่นจากนั้น

คำว่า อาธิปฺจโยคโต (เพราะใจประกอบด้วยความเป็นประธาน) หมายความว่า เพราะใจประกอบด้วยความเป็นประธานโดยเนื่องด้วยสหชาติปฏิบัติปัจจัย เพราะมุ่งหมายเอาความเป็นประธานแห่งสภาพธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันในเรื่องนี้ด้วยความเป็นใจที่ประกอบด้วยสภาพธรรมเหล่านั้น

คำว่า ตโต เอว แปลว่า เพราะใจประกอบด้วยความเป็นประธานนั้นนั่นแหละ

คำว่า มนสฺส [ใน มนสฺส อนฺวตฺตโนโต (เพราะคล้อยตามใจ)] ลงนฺทฺวิวิฏฺติโน อรรถกกรรม

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกันว่า]สภาพธรรมเหล่านั้น

ความเป็นกุศลของกายกรรมและวจีกรรมที่เกิดขึ้นด้วยใจผ่องใส ย่อมสมควร เพราะความผ่องใสเป็นเหตุเกิดของการใส่ใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)

ถามว่า : ศรัทธาย่อมเกิดขึ้นแก่สาวกเหล่านั้นในการตอบโดยแจจแจงรายละเอียด มิใช่หรือ

ตอบว่า : สภาพนั้นไม่ใช่ศรัทธา แต่เป็นอกุศลธรรมที่มีลักษณะเหมือนศรัทธา ได้ชื่อว่าศรัทธาอย่างนั้น สมจริงดังคำที่ท่านจกกล่าวไว้[ในเนตติอรรถกถา (หน้า ๒๐๐)] ว่า นาย ปสาโท (สภาพนี้ไม่ใช่ศรัทธา)

ข้อความว่า สุขย่อมติดตาม ย่อมสมควร เพราะกรรมสามารถให้ผลได้

กรรมที่ทำไว้จนกระทั่งสามารถให้ผลย่อมได้ชื่อว่า อุปจิตฺ (สังสม)

พึงทราบว่าสภาพธรรมที่เกิดจากใจในเรื่องนี้เป็นความเกิดขึ้นของโสมนัสหรือ
อุเบกขาอันอาศัยการออกจากกาม เพราะเป็นฐานะแสดงกุศล

อนึ่ง สภาพธรรมเหล่านั้นมีได้โดยอาศัยใจ ไม่อาจมีได้โดยไม่อาศัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
มโน มโนปวชิราจัน ปทภูจัน (ใจเป็นปทภูฐานแก่สภาพธรรมที่เกิดจากใจ)

คำว่า กุศลปฏิสส ปทภูจัน (เป็นปทภูฐานแก่ฝ่ายกุศล) หมายความว่า ลำดับแรก
ผัสสะที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ที่เป็นกุศล ด้วยสหชาติ-
ปัจจัยเป็นต้น สมจริงดังพระพุทฺธพจน์ว่า

มุญฺโฆ ภิกฺขเว เวเทติ. มุญฺโฆ สมฺชานาติ. มุญฺโฆ เจเตติ.^{๑๙๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้กระทบแล้วย่อมรู้สึก ผู้กระทบแล้วย่อมหมายรู้ ผู้กระทบ
แล้วย่อมจงใจ”

ความเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์เป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนี้ แม้ความเป็นปัจจัย
แก่ศรัทธาเป็นต้นย่อมมีได้โดยแท้

คำว่า สพฺพสฺส (ทั้งหมด) คือ ธรรมที่มีในภูมิ ๔ เพราะกุศลธรรมที่เป็นกามาวจร
ย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่มีในภูมิ ๔ ตามสมควร แม้ธรรมที่มีในภูมิอื่นก็เหมือนกัน

การพูดที่มีสัมมาวาจาเป็นปัจจัยประสงค์เอาเป็นพิเศษในเรื่องนี้ เพราะตรัสว่า
ปสนฺเนน มนสา ภาสติ (มีใจผ่องใสแล้วพูด) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภาสตีติ สัมมาวาจา (คำว่า
ภาสติ คือ สัมมาวาจา)

ในคำนั้นมีใจความดังนี้ว่า บทว่า ภาสติ นี้หมายเอาสัมมาวาจา

แม้คำว่า กรโธตีติ สมฺมากมฺมฺนโต (คำว่า กรโธติ คือ สัมมากัมมันตะ) ก็มีนัยเดียวกัน

ความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพย่อมมีได้แก่ผู้ตั้งอยู่ในกายกรรมและวจีกรรมอัน
หมดจดดี ไม่มีแก่บุคคลอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เต สมฺมาอาชีวสฺส ปทภูจัน (ทั้งสองอย่างนั้น
เป็นปทภูฐานแก่สัมมาอาชีวะ)

ในพากย์นั้น คำว่า เต (ทั้งสองอย่างนั้น) คือ สัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ

เมื่อบุคคลตั้งอยู่ในอาชีวะภูมิภค การละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วและการไม่ก่อให้เกิดอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมมีเพื่อการก่อให้เกิดอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นและเพื่อความไพบูลย์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เช่นเดียวกันนี้ เมื่อบุคคลตั้งอยู่ในสัมมาวายามะ สัมมาสติที่กำจัดความสำคัญว่าสวยงามในกองรูปเป็นต้นย่อมมีได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมมาอาชีโว...ปทภูจัน (สัมมาอาชีวะเป็นปทภูฐานแก่สัมมาวายามะ สัมมาวายามะเป็นปทภูฐานแก่สัมมาสติ)

ศีลที่ยังยวคือปาติโมกขสังวรซึ่งควรให้สำเร็จได้ด้วยศรัทธา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตัมมิลลสส ปทภูจัน (ซึ่งเป็นปทภูฐานแก่ศีล)

คำว่า เตสํ คือ กายกรรมและวจีกรรม

คำว่า กมมปจฺยตาย (โดยความเป็นเหตุให้เกิดกรรม) คือ โดยความเป็นเหตุให้เกิดกุศลกรรม

คำว่า ปทตฺถโ จ วุตฺตเนน (และเนื้อความของบทก็รู้ได้ง่ายตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า ตามนัยว่า มนฺโถ อารมฺมณฺวิขานนฺโถ (เพราะรู้อารมณ์) เป็นต้น

คำว่า อยํ อาวฏฺโฏ (การประมวลอาวฏฏหาระ มีดังนี้) หมายความว่า การเวียนไปโดยเนื่องด้วยการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกันนี้ โดยแท้จริงแล้ว การแสดงกุศลมูล สัมมัตตะ (ความดี) และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกัน ส่วนการแสดงอวิชาและภาวตฺถหาเป็นการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกัน

การจำแนกปทภูฐานและภูมิในวิภัตติหาระ มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว และเข้าใจง่าย ดังนั้น ท่านจะแสดงการจำแนกสภาวะธรรมอย่างเดียว จึงกล่าวว่า นยิทํ (ไม่ควรถือเอา [โดยตรง]ตามที่กล่าวไว้) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น ท่านกล่าวว่าคำว่า นยิทํ ยถารุตฺวเสน คเหตุพฺพํ (ไม่ควรถือเอา [โดยตรง]ตามที่กล่าวไว้)มีเนื้อความที่ควรรู้โดยนัย[ข้อความอื่นมากล่าวไว้โดยอ้อม] จึงอธิบายคำนั้นด้วยคำว่า โย หิ (เพราะสมณะหรือพราหมณ์ที่ยังใจของตนให้เลื่อมใสในมิจฉาทิฏฐิบุคคลผู้ฆ่าสัตว์ปฏิบัติผิด) เป็นต้น

[เนื้อความบางอย่างกล่าวไว้โดยตรง บางอย่างกล่าวไว้โดยอ้อม บางอย่างกล่าวไว้โดยสภาวะธรรม บางอย่างก็กล่าวโดยบุคคลาภิฐานคือยกบุคคลเป็นที่ตั้ง ดังข้อความในคัมภีร์มิลินทพัญญูหาว่า

ปริยายภาสิตํ อตฺถิ	อตฺถิ นิปปริยายภาสิตํ
สภาวะภาสิตํ อตฺถิ	ธมฺมราชสฺส สาสเน.
เตสํ อตฺถิ อวิญญาย	เมณฑุเก ชินภาสิตเต
อนาคตมฺหิ อทฺธานเ	วิคฺคโห ตตฺถ เหสฺสติ. ^{๑๙๔}

“ในศาสนาของพระธรรมราชา พระดำรัสโดยอ้อมมีอยู่ พระดำรัสที่ตรัสเจาะจงไว้มีอยู่ พระดำรัสโดยสภาวะธรรมมีอยู่ ความขัดแย้งจักมีในอนาคตกาล เพราะไม่เข้าใจเนื้อความของพระดำรัสเหล่านั้นในพระชินพจน์ที่มีความหมายเป็นสองนัยนั้น”]

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่า ทุกขเมว อนฺเวติ (มีแต่ทุกข์เท่านั้นติดตาม) ความเป็นผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเป็นกุศลมิใช่หรือ

ตอบว่า : คำนี้มีได้หมายถึงข้อความเช่นนั้น แต่หมายเอามิฉนาคิโมกข์ (ความเชื่อผิด) ที่ดำเนินไปด้วยการยกย่องคุณธรรมที่ไม่มีจริงในเดียรฉัญผู้คัดค้านเหตุให้บรรลुประโยชน์สุขทั้งหมดซึ่งเป็นเหมือนเมล็ดพันธุ์แห่งโทษทุกอย่างของชาวโลกด้วยการแสดงธรรมว่าเป็นธรรมและแสดงธรรมว่าเป็นอธรรม

ความโดยพิสดารว่า บุคคลโดยอ้อมคัดค้านผู้ต้องการจะทำบุญแม้เล็กน้อยในโลก โดยอาศัยความเห็นทราวม เขาควรถูกตำหนิ จะป่วยกล่าวไปไปถึงผู้คัดค้านการปฏิบัติชอบในคำสอนของพระอริยเจ้า ดังนั้น การยกย่อง การชมเชย และการเข้าใกล้บุคคลนั้นมีผลเป็นทุกข์นั้นเทียว สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

น โข อหิ โมฆปุริส อรหตฺตสฺส มจฺจนายามิ, อปิจ ตฺยฺเหเวตํ ปาปกํ ทิฏฺฐิจิตฺตํ
อุปฺปนฺนํ, ตํ ปชฺห. มา เต อโหสิ ทิฆมฺมตฺตํ อหิตาย ทุกฺขาย.^{๑๙๕}

“ดูกรโมฆบุรุษ ตถาคตมิได้ตระหนักรู้หัตถผล แต่ความเห็นผิดอันทราวมของเธอนั้นแหละได้เกิดขึ้นแล้ว ความเห็นผิดนั้นอย่าได้มีแก่เธอเพื่อความทุกข์ไม่เกื้อกูลตลอดราตรีนาน”

โย นินทียํ ปสฺสติ

ตํ วา นินฺทติ โย ปสฺสํโย

วิจิณฺหาติ มุเชน โส กลี

กลินา เตน สุขํ น วินฺทติ.^{๑๙๖}

“บุคคลโดยยกย่องผู้ที่ควรตำหนิ หรือตำหนิผู้ที่ควรยกย่อง เขาย่อม
สั่งสมโทษทางปาก ย่อมไม่ได้รับความสุขด้วยโทษนั้น”

สพฺพสฺสาปิ อนตฺถสฺส มุํ พาลูปเสวนา^{๑๙๗}

“การเข้าไปใกล้คนพาลเป็นมูลเหตุของโทษทั้งหมด”

คำว่า อิทธิยํ สุตํ (พระพุทธรพจน์นี้) หมายถึงคาถาแรกว่า มโนปุพฺพคฺมา...ปทํ

คำว่า เอตฺถสฺส (ต่อพระพุทธรพจน์ข้างต้น) คือ พระพุทธรพจน์ที่อธิบายอยู่

คำว่า กิจฺจปณฺณตฺติ (แสดงหน้าที่ของจิต) หมายความว่า แสดงหน้าที่ของจิต
ซึ่งเรียกว่าอภิปตฺตํ

คำว่า ปธานปณฺณตฺติ แปลว่า แสดงความเป็นประธาน

คำว่า สหชาตปณฺณตฺติ (แสดงการเกิดขึ้นร่วมกัน) หมายความว่า แสดงว่าจิต
เกิดร่วมกับสภาพธรรมเหล่านั้น

อิตฺติ ศัพท์ในคำว่า มหาภูตาทิ (เป็นต้นว่ามหาภูตรูป) มีความหมายว่า เป็นต้น
คำนั้นรวบรวมรูปธรรมทุกอย่างที่มีปกติเกิดร่วมกับมหาภูตรูปแน่นอน

ท่านกล่าวว่า เนว ปทสฺสุทฺธิ (ไม่ใช่การชำระบท) เพราะบทว่า มโน (ใจ) ใน
บทสมาสว่า มโนปุพฺพคฺมา (มีใจเป็นประธาน) เป็นส่วนหนึ่งของบทสมาสนั้น ฉะนั้นจึง
กล่าวว่า มโนปุพฺพคฺมาติ ปทสฺสุทฺธิ (คำว่า มโนปุพฺพคฺมา เป็นการชำระบท)

คำว่า ฉายาว อนฺปายินี (เหมือนเงาติดตามตัว) นี้เป็นเพียงตัวอย่างของการ
ติดตามแห่งสุข ไม่ใช่คำสรุปความหมายตามที่ต้องการ ส่วนคำว่า สุขมนฺเวติ (ความสุขย่อม
ติดตาม) เป็นการสรุปความหมายตามที่ต้องการ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทสฺสุทฺธิ เจว อารมฺภ-
สฺสุทฺธิ จ (เป็นการชำระบทและใจความ)

คำว่า เอกตตฺตา (เป็นคำสามัญ) หมายถึง ความสามัญทั่วไปที่สภาพธรรมมีใจเป็นประธาน

แม้คำที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

คำว่า เวมตฺตตา (เป็นรายละเอียด) หมายความว่า เป็นรายละเอียด เพราะห้ามธรรมที่กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปด้วยคำว่า มโนปฺพพฺพคฺคา (มีใจเป็นใหญ่) เป็นต้นจากความไม่เลื่อมใส แล้วให้ดำรงอยู่ในลักษณะพิเศษคือความเลื่อมใส

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

ความเลื่อมใสมีสภาพแนบชิด ย่อมกำจัดโทสะที่มีสภาพกระด้างเหมือนความไม่เลื่อมใส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พยาปาทวิภูษณโต (เพราะข่มพยาบาทไว้ในภายใน)

คำว่า พหิทฺธา (ในวัตถุภายนอก) นี้ หมายถึง ที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส [คือพระไตรรัตน์]

คำว่า โอกปฺปนโต (เพราะเชื่อมั่นเลื่อมใส) หมายความว่า เพราะเล่นเข้าไปสู่อารมณ์แล้วเชื่อมั่น

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า เทยฺยธมฺมาทโย (ไทยธรรมเป็นต้น) ท่านรวบรวมความสังเขป หิริ โอตตปฺปะ และวงกสฺส เป็นต้น

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อิกฺกุจฺจรมมฺณาทโย (อิกฺกุจฺจรมณเป็นต้น) ฟังทราบการรวบรวมข้อความอย่างนี้ว่า อิกฺกุจฺจรมณตฺตารมณฺ ธรรมที่เป็นทวาร และมนสิการ เป็นต้น

คำเป็นต้นว่า ตถา ผสฺโส (เช่นเดียวกันนี้ ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธเป็นต้น) หมายความว่า อิกฺกุจฺจรมณเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธเป็นต้น ฉนฺได แม้ผัสสะก็เป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธเป็นต้น ฉนฺนํ ดังนั้น ตถา ศัพท์จึงแสดงความสามัญทั่วไปโดยความเป็นปัจจัย

ด้วยคำว่า เวทนาทฺธิ (แก่เวทนาขันธเป็นต้น) ท่านถือเอาขันธ ๓ มีเวทนาขันธเป็นต้น

[คัมภีร์เนติฎีกา (หน้า ๑๒๕) มีรูปว่า เวทนาทีนฺนติ หิ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา คหิตา แต่โดยทั่วไป หิ นิบาตไม่นิยมประกอบไว้ในประโยคแรก เพราะแสดงเหตุ ขยายความ หรือย้ำความ ของประโยคหน้า จึงต้องประกอบไว้หลังจากประโยคแรกแน่นอน คาดว่า หิ นิบาตคงจะเกินมาในพากย์นี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า วิมฺภณสฺส เวทนาทโย (เวทนาขันธเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่วิมฺภณ) หมายถึง รูปและนาม

ท่านกล่าวว่า สิลมยสฺส อโทโส ปทฺฏจฺานํ (อโทสะเป็นปทัฏฐานแก่ศีล) เพราะ ศีลมีขันธเป็นประธาน

คำว่า อธิฏฺฐาติ (ตั้งกุศลจิตไว้) หมายความว่า ตามประกอบ กล่าวคือ ทำให้ เกิดขึ้น

คำว่า โส (เขา) คือ ผู้เจริญกุศลจิตอย่างนี้

ท่านจะยกขึ้นแสดงด้วยการภาวนาและการละกิเลสด้วยคำว่า อนฺนปฺปนฺนํ (เพื่อยังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น) เป็นต้น ได้ยกขึ้นแสดงโดยเลือกเนื้อความของ คาถาโดยความเป็นสูตรฝ่ายแทงตลอด บัณฑิตอาจประกอบตามนัยที่กล่าวมาอย่างนี้ได้ ดังนั้น จึงแสดงไว้ในนิเทศของปทัฏฐานโดยความเป็นสูตรฝ่ายบำเพ็ญบารมี

พระอรรถกถาจารย์แสดงวิธีประกอบहारสัมปตาะโดยเนื่องด้วยคาถาว่า มโน-
ปฺพุพฺพคฺมา ธมฺมา (สภาพธรรมมีใจเป็นใหญ่) เป็นต้นแล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตถา ททโต ปุณฺณํ (อนึ่ง มีพระพุทธรดํารัสว่า บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) เป็นต้น เพื่อแสดงวิธีดังกล่าวโดยคาถา
อื่น

ในคานานั้น คำว่า ภาวนามยํ (สำเร็จด้วยภาวนา) หมายความว่า สำเร็จด้วยการ
อบรมปัญญา

คำว่า อโลโก กุสลมฺมุลํ (กุศลมูลคืออโลกะ) เป็นต้น กล่าวไว้เพราะทานมีอโลกะ
เป็นประธาน เป็นต้น

อนึ่ง พึงนำบทว่า วุตฺตํ (กล่าวไว้) มาประกอบในทุกประโยค

[บทว่า วุตฺตํ พบในประโยคก่อนว่า สีสมย์ ปุณฺณกิริยาวตฺถ วุตฺตํ สามารถติดตามมาในประโยคหลังๆ ได้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อธิกรณัย คือ นัยที่ตามมาจากประโยคต้น หรือที่ปกนัย คือ นัยที่เหมือนดวงประทีป แม้ตั้งไว้ในที่แห่งเดียวก็สามารถส่องสว่างห้องทั้งหมดได้]

คำว่า เตสํ คือ รากะเป็นต้น

อนึ่ง คำว่า นิสฺสรณํ (การสละออก) หมายถึง การดับกิเลสนั้นแหละ

ผู้มีการบริจาคนั้นปกติเป็นผู้มีอัธยาศัยไม่โลภและเห็นโทษในกามคุณย่อมยังศีลให้บริบูรณ์โดยชอบ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ททโต...ปทฺฏฺจํ (บาทคาถาว่า ททโต ปุณฺณํ ปวทฺตมฺหิ [บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้] กล่าวถึงปทฺฏฺจํ แก่ศีลขันธ)

ขึ้นชื่อว่ากิเลสหายไปในที่นี้เป็นระยะของวิติกกมกิเลส การละกิเลสหายนั้นพึงทราบโดยตัทธกฺคฺพาน (ละชั่วคราว)

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๖) มีรูปว่า วิติกกมวตฺถานํ แต่ควรมีรูปเป็นปฐมาวักตติว่า วิติกกมวตฺถา จึงจะถูกหลักภาษา เพราะไม่จำเป็นต้องลงบัญญัติวิภัติในบทนี้ ขอฝากให้ผู้พิจารณา]

คำว่า มชฺฌิมานํ (กิเลสปานกลาง) หมายความว่า กิเลสที่มีระยะปริยฺยฐาน (พุ่งขึ้นในใจ)

คำว่า สุขุมานํ (กิเลสละเอียด) คือ กิเลสที่มีระยะอนุสสัย (นอนเนื่องในกระแสจิต)

คำว่า กตาวีภูมึ แปลว่า ภูมิจรรณของพระอรหันต์

[คำว่า กตาวี สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ตาวี ปัจจัย แปลว่า “ผู้กระทำแล้ว” หมายถึง กระทำกิจเพื่อความเป็นพระอรหันต์แล้ว ไม่มีกิจอื่นควรกระทำเพื่อการขจัดกิเลสอีกคำนี้เป็นคำไวพจน์ของ ชีณาสว (พระชีณาสพ)]

คำว่า ททโต (ผู้ให้) คือ ผู้ให้อภัยทานแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกด้วยอโลภะที่เกิดร่วมกับมรรค

คำว่า ปุณฺณ (บุญ) คือ โลกุตตรกุศล

คำว่า สยฺมโต (ผู้สำรวมอยู่) คือ ผู้สำรวมจากกิเลสอันมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกับกิเลสที่ปรากฏเป็นต้น โดยการสำรวมคือมรรคด้วยสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะที่นับเนื่องในมรรค

คำว่า เวร (เวร) คือ บาปมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น

คำว่า กุสโล (คนฉลาด) คือ ผู้ฉลาดด้วยมรรคสัมมาทิฐิ

คำว่า ขหาติ ปาปํ (ย่อมละบาป) หมายความว่า ย่อมละคือขจัดบาปธรรมนั้นๆ ที่ควรละด้วยมรรคนั้นๆ ที่ละส่วน [เช่น โสธาปัตติละกิเลส ๓ อย่าง คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เป็นต้น] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มคฺโค วุฑฺโต (กล่าวถึงมรรค)

ท่านแสดงกุศลมูลโดยมิได้แจกแจง[ว่าเป็นโลกียะหรือโลกุตตระ]ในประโยคก่อนด้วยคำว่า ททโต (บาทคาถาว่า ททโต ปุณฺณ ปวทุตฺตติ กล่าวถึงกุศลมูลคืออโลกะ) เป็นต้น ดังนั้น จะแสดงแจกแจงกุศลมูลเหล่านั้นในกาลนี้ จึงกล่าวว่า โลกียกุศลมูล (กุศลมูลที่เป็นโลกียะ) เป็นต้น

ท่านกล่าวถึงปฤชชนภูมิ และเสกขภูมิ เพราะแสดงการละกิเลสยังไม่หมดสิ้น และกล่าวถึงอเสกขภูมิ เพราะแสดงความดับกิเลสโดยไมยัตมน์

ปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่สวรรค์ เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้น

เมื่อพระศาสดาตรัสถึงบุญไว้ ก็เป็นอันตรัสผลบุญอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ททโต...เทสนมาห (บาทคาถาว่า ททโต...น จียติ กล่าวถึงการแสดงโลกียธรรมเรื่องทาน ศีล และสวรรค์)

ท่านจะแสดงว่าการละกิเลสย่อมไม่มีโดยปราศจากกรรมฐานที่เจริญสัจจะ จึงกล่าวว่า กุสโล...เทสนมาห (บาทคาถาว่า กุสโล จ ขหาติ ปาปํ กล่าวถึงการแสดงธรรมชั้นสูง [อริยสัจ ๔] พร้อมด้วยการหยั่งเห็นโทษในโลก)

เวร ศัพท์ย่อมปรากฏในบาปธรรมมีการลักทรัพย์ เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอว สพุพานิปิ สิขุขาปทานิ วิตุถาเรตพุพานิ (พึงอธิบายสิกขาบททั้งหมดโดยประการอย่างนี้)

วิมุตติ ๒ คือ เสกขวิมุตติและอเสกขวิมุตติ หรือสุปาทิสเสกขวิมุตติ และอนุปาทิสเสกขวิมุตติ สมจริงดังคำที่ท่านจกกล่าวต่อไป[ในหน้า ๒๐๔] เป็นต้นว่า นิพพุโตติ เทวนิพพานธาตุโย (บาทคาถาว่า รากโสมโหมกขยา ส นิพพุโต หมายความว่า นิพพานธาตุมี ๒ คือ นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือ และนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ)

ท่านกล่าวว่า เทว สุกตโย (สุกตภูมิที่มี ๒) เป็นต้น เพราะถือเอาผลโดยการอุปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล) หรือด้วยการถือเอาเหตุเป็นหลัก]

ท่านกล่าวว่า ผลาทีนิ ยถารหํ เวทิตพฺพานิ (พึงทราบจุดมุ่งหมายเป็นต้นตามสมควร) โดยหมายเอาข้อความนี้ว่า

- สมบัติที่เป็นวิภูษะและวิภูษี เป็นจุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม
- การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาของบุคคลนั้น เป็นอุปายะ
- การชักชวนของพระผู้มีพระภาคโดยอ้อมว่า ผู้ปรารถนาสมบัติทั้งสองพึงเป็นผู้ไม่ประมาทในทาน เป็นต้น เป็นการชักชวน

คำว่า วิจโย แปลว่า การประมวลวิจยหาระ ความหมายก็คือ ขอกกล่าวถึงการประมวลวิจยหาระนั้น

แม้คำอื่นจากนี้ก็มิ่นัยเดียวกัน

ท่านแสดงการจำแนกเนื้อความของบทด้วยคำว่า ตีวิธมปิ ทานมยํ (บุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ คือ ทาน ศีล และภาวนา) เป็นต้น คำนั้นได้จำแนกอัสสาทะเป็นต้นและเนื้อความของ บทในวิจยหาระอื่นโดยอรรถ[ที่อนุমানรู้โดยอ้อม]

พึงสัมพันธ์[บทที่ติดตามมาจากประโยคหน้า]ว่า กล่าวถึงการละรูปารมณเป็นต้น
ทั้ง ๖

คำว่า สพุโพ (ทั้งหมด) คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ทั้งหมด เพราะกล่าวถึงหน้าที่โดยไม่มีส่วนเหลือ

ที่ตั้งคือจากะของผู้รุกรมย์ในทานย่อมถึงความไพบูลย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ททโต ...ปทฺฏจํ (บาทคาถาว่า ททโต ปุณฺณํ ปวทุตฺติ กล่าวถึงปทฺฏฐานแก่ที่ตั้งคือจากะ)

ที่ตั้งคือสัจจะของผู้ดำรงอยู่ในวิรติสัจจะและวีสัจจะย่อมถึงความไพบูรณ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สัมม...ปทภูจัน (บาทคาถาว่า สัมมโต เวรํ น จียติ กล่าวถึงปทภูฐานแก่ที่ตั้งคือสัจจะ) เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้ฉลาด[ในวิปัสสนา]และละบาปได้

ความสงบย่อมปรากฏด้วยการละราคะเป็นต้นโดยสิ้นเชิง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ราค...ปทภูจัน (บาทคาถาว่า ราคโทสมหุขยา ส นิพพุโต กล่าวถึงปทภูฐานแก่ที่ตั้งคือความสงบ)

สัมมาทิวฐิคือปัญญากล่าวไว้ด้วยบุคคลาธิฐานว่า กุสโล (คนฉลาด) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กุสโล...มคฺคํคาคาทิภาเวน เอกกฺขณตฺตา (คำว่า กุสโล นี้แสดงสัมมาสังกับปะเป็นต้นด้วยการแสดงความเป็นคนฉลาด เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นองค์มรรคเป็นต้น)

ด้วย อาทิ ศัพท์รวบรวมความเป็นโพธิปักขิยธรรม เป็นต้น

คำว่า เขเปตพฺพภาเวน แปลว่า โดยความเป็นสภาพที่ควรกำจัด

คำว่า อเวรตฺ (ความไม่มีเวร) หมายความว่า ความไม่มีศัตรู

คำว่า กุสลธมฺเมหิ แปลว่า ธรรมที่ไม่มีโทษ ความหมายก็คือ ผลและนิพพาน

การพิจารณาประโยชน์เหล่านี้ว่า “ความมีผลมากของท่าน ความเป็นทักษิณียบุคคลผู้ยอดเยี่ยมของพระศาสดาด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น และความดับกิเลสโดยไม่มีติดมัน ย่อมมีได้” เป็นเหตุของท่านนี้ ข้อความดังกล่าวตรัสไว้ในพระบาลีโดยแท้

รูปวิเคราะห์ เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร รู้ได้ง่ายนั้นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิพฺพจนนิทานสนฺธโย วตฺตพฺพา (บัณฑิตพึงกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร)

คำว่า ปฏิปทฺชนิทฺเทสํ สมุทโย (เป็นสมุทยสัจ โดยการแสดงฝ่ายตรงกันข้าม) หมายความว่า สภาพที่มีในฝ่ายเศร้าหมองมีความตระหนี่เป็นต้นนี้ เป็นสมุทยสัจที่นำออกมากล่าวโดยการแสดงฝ่ายตรงกันข้าม

คำว่า อโลเภน...ทานาทิหิ (การละความตระหนี่เป็นต้นโดยทานเป็นต้นนั้นด้วย
อโลภะ อโทสะ และอโมหะนี้) หมายความว่า ธรรมมีทานเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยอโลภะเป็นต้นใด
อโลภะเป็นต้นนั้นถูกถือเอาด้วยการถือเอาทานเป็นต้นนั่นเอง ดังนั้น ท่านจึงแสดงกุศลมูล
ว่า อิมานิ ตีณิ กุสลานิ (เหล่านี้เป็นกุศลมูล ๓)

คำว่า เตสํ คือ กุศลมูล

คำว่า ภัยเหตุ เทติ (ให้ทานเพราะความกลัว) หมายความว่า ให้ทานด้วยโดยเนื่อง
เครื่องบรรณาการ เป็นต้น

คำว่า รากเหตุ เทติ (ให้ทานเพราะกำหนด) หมายความว่า ให้ทานแก่เพศ
ตรงกันข้าม

คำว่า อามิสกัญญิกขเหตุ เทติ (ให้ทานเพราะหวังลาภ) หมายความว่า ให้ทาน
ด้วยการติดสินบน เป็นต้น

คำว่า อนุกมฺปนโต วา (อนุเคราะห์) หมายความว่า อนุเคราะห์แก่ผู้เป็นเขตแดน
แห่งกรุณา

คำว่า อปจยมาโน (นอบน้อม) หมายความว่า นอบน้อมแก่ผู้เป็นเขตแดนแห่ง
คุณธรรม หรือแก่ผู้เป็นเขตแดนที่มีอุปการะ

คำว่า ภัยปรโต (ให้อภัย) หมายความว่า ให้งดเว้นจากความกลัว ผู้ส่ำรวมอยู่ย่อม
ไม่ก่อเวรด้วยความส่ำรวมเช่นนั้นโดยแท้

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ผลชั่วของบาปทั้งหมด

บุคคลพึงแสดงการเวียนไปแม้ด้วยการปฏิเสธการละเหมือนการเวียนไปที่แสดง
ไว้โดยปฏิเสธทานด้วยคำว่า ททโต เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อกุสโล ปน น ชหาติ
(คนเขลาอย่าอย่าไม่ละบาป)

บุคคลผู้เชื่อกรรมและผลกรรม พยายามในกิริยาให้ทาน ตั้งสติไว้ในวิธีที่เป็นเครื่อง
ให้ทาน ดำรงจิตไว้มั่น กระทำสมาธิปฏิเป็นเบื้องต้น ชื่อว่าผู้ปฏิบัติชอบในทาน ฉะนั้น
จึงกล่าวว่า ทานํ นาม...โหติ (ขึ้นชื่อว่าทาน ย่อมมีได้ด้วยอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น)

การยกขึ้นแสดงด้วยการภาวนาและการละกิเลส รู้ได้ง่ายโดยตรงในพระบาลี ฉะนั้น
จึงกล่าวว่า ตํ สีสฺสส ปทฺฐจํ (บุญกิริยาวัตถุคือทาน เป็นปทัฏฐานแกศีล) เพื่อกล่าวถึง
การยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้และคำไวพจน์

คำนั้นรู้ได้ง่าย

อนึ่ง คำอื่นที่มีได้จำแนกไว้โดยเนื้อความในเรื่องนี้ พึงทราบว่ารู้ได้ง่ายเพราะได้
กล่าวนัยไว้แล้ว และมีเนื้อความชัดเจน

จบ คำอธิบายहारสัมปตาวาระ

สารุ ปโกปิตสสาปิ
น หิ ตาปยิตุํ สกกา

มโน นายาติ วิกิริยํ
สาครมโฆ ติณุกุกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดังเช่นน้ำในสาคร
จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

นยสุมุฉานวารวรรณนา

อรกฺขิตน จิตฺเตน
ถินมิตฺธาภิภูเตน

มิจฺฉาทิภูจิทน จ
วสฺสํ มารสฺส คจฺฉติ.

ป. อุ. ๒๕.๓๒.๑๔๔

“บุคคลผู้ไม่รักษาคใจแล้ว มีความเห็นผิด และถูกถีนมิตถะครอบงำ
ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร”

นยสมุฏฐานวารวรรณา

(คำอธิบายนยสมุฏฐานวาระ)

[๗๙] ท่านกล่าวว่า ยถา หิ (นัยไม่ใช่คำอธิบายเนื้อความของพระพุทฺธพจน์โดยมุ่งศัพท์เป็นหลักเหมือนหาระ) เป็นต้นเพื่ออธิบายข้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า วิสยเภทโต (เพราะหาระและนัยมีวิสัยต่างกัน)

คำว่า นยโต (ตามนัย) หมายความว่า โดยการถือเอานัย เพราะวิปัสสนาญาณไม่ดำเนินไปโดยประจักษ์เหมือนญาณแห่งตลอด (ปฏิเวธญาณ)

คำว่า อนุพุชฌิมาโน (รู้ตามสมควรอยู่) หมายความว่า รู้ตามสมควรแก่ญาณรู้ชัด (อภิสมยญาณ) ความหมายก็คือ รู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณโดยคล้อยตามมรรคญาณนั้นเหมือนมรรคญาณที่ดำเนินไปด้วยการแทงตลอดในขณะเดียวกันเพราะเหตุนี้ท่านจึงย้ำความเป็นอรรถนัย (นัยแสดงเนื้อความ) ของนัยทั้ง ๓ มีนันทิยาวิภูษณนัยเป็นต้นได้ ดังจะเห็นได้ว่าพระมหากัจจายนะกล่าวถึงนัย ๓ ประการว่า สุตตตโต (เนื้อความของพระพุทฺธพจน์) เพราะเป็นสภาพพิเศษของเนื้อความ แต่หาระแม้เป็นการพิจารณาเนื้อความของบท ท่านก็กล่าวว่า พุณฺณชนวิจโย (คำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทฺธพจน์)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า ปฏิวิชฌนตานุ ปน (ท่านจำแนกนัยไว้ ๓ ประเภทโดยจำแนกตามมูลบท ด้วยประเภทของเวไนยชน ๓ มีอุคคฆฏิคฺคณฺณเป็นต้นผู้แทงตลอดอยู่) โดยระบุถึงคำท้วงติงว่า เมื่อเป็นดังนี้ นัย ๓ ประการพึงมีได้อย่างไร

ในพากย์นั้น พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า นัยหนึ่งๆ นับได้ ๒ อย่างโดยจำแนกตามสังกิเลสและไวยาหน

คำว่า จตุคฺคณฺณทิสโส จ (และมีทิส ๔ ทิส ๖ และทิส ๘) หมายความว่า นันทิยาวิภูษณนัยเป็นต้นนั้นไม่ใช่มีทิส ๔ ทิส ๖ และทิส ๘ ที่ละนัย แต่มีทิส ๔ ทิส ๖ และทิส ๘ ตามลำดับ

คำเป็นต้นว่า เอวํ (ท่านจะแสดงนัยโดยลักษณะอื่นจากหาระ เพราะหาระและนัยมีวิสัยต่างกันอย่างนี้) เป็นคำลงท้ายเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า ตถา จ (ดังคำที่ท่านจักกล่าวต่อไป) เป็นการย้ำความตามที่กล่าวไว้ด้วยหลักฐาน

คำที่ควรอธิบายในคำว่า ปุพฺพา โภภี น ปณฺณายติ (เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ) นี้ จักปรากฏชัดเจนในเรื่องสาสนบัญญัติต่อไป

ท่านจะแสดงข้อความนี้ว่า แม้กามตัณหาก็มีสภาพปกปิดโทษอันเป็นเหตุให้กามฉันทะได้ชื่อว่านิวรณ์ ดังพระพุทธดำรัสว่า อนฺธมํ ตทา โหติ ยํ ราโค สหเต นรํ ๑๔๘ (ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความกำหนัดครอบงำชน) แต่การปกปิดโทษในภพของอวิชชา มีกำลังกว่า นอกจากนั้น อวิชชายังมีสภาพผูกสัตว์ไว้ในภพ อันเป็นเหตุให้อวิชชาได้ชื่อว่าเครื่องผูกภายนอก เมื่อเป็นดังนี้ ความหมายว่าเครื่องผูกปรากฏยิ่งแก่ตัณหา เพราะมีสภาพมองหา จึงกล่าวว่า ตถาปิ...วุตฺตํ (แต่ตัณหาย่อมผูกสัตว์ไว้ด้วยภพที่อวิชชาปกปิดโทษแล้ว)

เนื้อความว่า ประกอบ ย่อมมีแก่บทว่า สยฺยตฺตา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มิสฺสิตา (ระคน)

คำว่า อวิชชาภิกฺขตา...อภินิเวสนตา (ชนเหล่านั้นผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ยึดมั่นรูปว่าเที่ยง เป็นต้น) นี้แสดงว่าอวิชชาเป็นเหตุของความยึดมั่นผิด ดังนั้น สภาวะนั้นจึงได้ชื่อว่าอวิชชา เพราะได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ

คำว่า กิลิฺสฺสนํ แปลว่า แผลดเผา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิลิฺสฺสนปฺปโยคํ อตฺตปริตาปน-ปฏิบัติ (ความเพียรอันแผลดเผา กล่าวคือ ข้อปฏิบัติที่แผลดเผาตน)

คำว่า อลฺลฺยิณํ แปลว่า การเสพ

คำว่า ทุกฺขขฺหติ ชานฺหติ (รู้จักทุกข์ หมายความว่า รู้ว่าทุกข์ทางกายและใจที่ปรากฏโดยลักษณะนั้นๆ อันตนเสวยอยู่ หรือรู้จักทุกข์อื่นบางส่วน

แม้ตัณหาก็มีนัยเดียวกันนี้

ท่านจะแสดงว่านักบวชภายนอกพระศาสนาเหล่านั้นไม่มีปัญญาในอริยสัจนั้นโดยอาการที่ควรปฏิบัติอันมีส่วนเสมอกัน[คือควรกำหนดรู้ทุกข์] หรือไม่มีส่วนเสมอกัน[คือละ

สมุทัย] จึง กล่าวคำเป็นต้นว่า อิหํ ทุกขํ (อุปาทานขันธ ๕ นี่คือทุกข์ ทุกข์มีเพียงเท่านั้น นี่คือตัณหา นี่คือการสำรอกตัณหา นั่น)

คำว่า ปวตติปวตติเหตุมตฺตมปิ (แม้กระทั่งวิภวและเหตุแห่งวิภว) หมายความว่า แม้ข้อความเพียงเท่านี้ว่า วิภวและเหตุแห่งวิภว

คำว่า กา ปน กถา (จะป่วยกล่าวไปไย) หมายความว่า จะป่วยกล่าวไปไย คือ มีต้องพูดถึงเนื้อความที่เรียกว่าการถอยกลับจากวิภวและเหตุแห่งการถอยกลับจากวิภว อันเป็นโลกุตตระซึ่งลุ่มลึกยิ่งนักเป็นวิสัยแห่งพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้มีปัญญาถูกปิดกั้นไว้ได้ ในเนื้อความฝ่ายโลกอันทั่วไปแก่ชนจำนวนมาก [คือ พระอริยเจ้าอาจไม่มีปัญญาในฝ่ายโลก ที่คนทั่วไปเข้าใจ แต่มีปัญญาในฝ่ายโลกุตตระ]

ท่านกล่าวไว้เป็นพิเศษว่า วิปัสสนาธุจฺจานํ (ที่ตั้งของวิปัสสนา) เพราะสมณะล้วนๆ ที่จำแนกเป็นสมบัติ ๘ สำเร็จแก่นักบวชนอกพระศาสนาในกาลนั้นอีกด้วย

คำว่า วูปสโม แปลว่า ตัดขาด[ด้วยมรรค] และระงับ[ด้วยผล]

คำว่า สัสสารสฺส อนุปฺจเจทนโต (เพราะไม่ตัดกระแสนังสารวัฏ) นี้แสดงความเห็น ที่เป็นทิวฏฐิของคนมีจกาทิวฏฐิ เพราะเขากลัวว่าสังสารวัฏพึงขาดสูญเมื่อมิได้เห็นหน้าบุตร สมจริงดังคำกล่าวว่า

คณฺหุปฺปาโท กิเก	เจวฺกุนฺตี พฺราหฺมณณฺมโก
เอเต อภยํ ภาณนฺติ	สมฺมุพฺพา จตุโร ชนา. ^{๑๙๙}

“ไส้เดือน นกต้อยตีวิด นกกระยาง และพราหมณ์ผู้ทรงธรรม
ชนสี่จำพวกเหล่านี้เป็นผู้หลงกลัวสิ่งที่ไม่ควรกลัว”

[ไส้เดือนกลัวว่าดินจะหมด จึงไม่กล้ากินดินจนอิ่ม นกต้อยตีวิดนอนหงายบนไข่เพราะกลัวว่า
ท้องฟ้าจะถล่ม นกกระยางไม่กล้าเหยียบพื้นแรง เพราะกลัวว่าแผ่นดินจะทรุด และพราหมณ์ผู้ทรงธรรม
ก็แสวงหาภรรยาเพราะกลัวว่าวงศ์ตระกูลจะขาดสูญ]

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตทภิญญา (เข้าใจอย่างนั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า ตทภิญญา คือ ผู้เข้าใจที่สุดโต่งทั้งสองตามที่กล่าวไว้นั้น กล่าวคือ ผู้เข้าใจโดยถือว่าเป็นคุณประโยชน์

ความเป็นโรค ไข้ และลูกศรย่อมมีแก้อัฏภาพและความเศร้าหมอง เพราะเหมือนกับโรค ไข้ และลูกศร เนื่องจากทำลายประโยชน์

[๘๐] คำว่า สกุกายทสฺสเน (ความเห็นคือหมู่รูปนามที่มีจริง) พึงทราบเนื้อความ [ของรูปวิเคราะห์]ว่า คำว่า ทสฺสเน คือ ความเห็น คำว่า สักกายทสฺสเน คือ ความเห็นคือ หมู่รูปนามที่มีจริง

คำว่า เตสํ คือ บุคคลผู้มีทวิภูตจิต

ความหมายก็คือ ความยึดมั่นตัวตนของเขามีกำลัง ดังนั้น จึงยึดมั่นรูปตามที่ปรากฏว่าเป็นอัตตานั้นเทียว และยึดมั่นเวทนาเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น

บุคคลผู้มีตณฺหาจริตียึดมั่นอยู่ด้วยความยึดมั่นสิ่งที่เป็นของตนโดยกระทำรูปตามที่ปรากฏให้เป็นที่ตั้งของตณฺหา ย่อมเห็นสิ่งที่เป็นของตนอื่นจากตนว่าเป็นอัตตา แม้เวทนาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหาจริตา (บุคคลผู้มีตณฺหาจริต) เป็นต้น

คำว่า วิชฺชมาเน (มีจริง) หมายความว่า ปรากฏอยู่โดยปรมัตถ์

คำว่า กาเย แปลว่า กอง

อัตตาเป็นต้นที่ดำริขึ้นด้วยมิจฉาทิภูตีย่อมไม่ปรากฏโดยปรมัตถ์นั้นเทียว แต่ทวิภูตียปรากฏอยู่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สตี วา วิชฺชมานา (ความเห็นผิดที่มีจริง)

คำว่า สกุกายทสฺสนมุขเณ แปลว่า โดยมีสักกายทวิภูตียเป็นหลัก

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อุกฺเขทสฺสสตํ ระบุดังอุกฺเขททวิภูตียและสัสสตทวิภูตีย เพราะเป็นไปร่วมกับความขาดสูญและความเที่ยง

[คำว่า อุกฺเขท และ สสฺสต เป็นกิริยาศัพท์ที่แปลว่า ความขาดสูญ, ความเที่ยง แต่ในที่นี้ ระบุดังความเห็นที่เป็นอุกฺเขททวิภูตียและสัสสตทวิภูตีย ตามหลักภาษาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่ตั้ง โดยกล่าวถึงความขาดสูญและความเที่ยงอันเป็นสิ่งที่อาศัยความเห็น แต่เจตนาหมายถึงความเห็นอันเป็นที่ตั้งของกิริยานั้น]

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า อุกฺเขตสฺสตวาทา (อุกฺเขตทิกฺกุณฺโณและสํสฺสตทิกฺกุณฺโณ) บ้าง
คำ[ในเนตติปริกฺรฺณ]ว่า กลินายตนาณิ แปลว่า ฌานที่มีกลินเป็นที่ตั้ง
คำว่า เตเชตฺวา แปลว่า ปม

[๘๑] ด้วยคำเพียงเท่านี้พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงฝ่ายเศร้ามองด้วยการแสดง
ขอบเขตของนันทิยาวภูณฺณํ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตฺถ ทิกฺกุณฺณจิริโตติอาทินา โวทานปฏฺขํ
ทสฺเสติ (ท่านแสดงฝ่ายโวทานด้วยคำว่า ตตฺถ ทิกฺกุณฺณจิริโต เป็นต้น)

คำว่า ยสฺมา สลฺเลเช ติพฺพการโว (เพราะมีความเคารพอย่างแรงกล้าในการ
ขัดเกลากิเลส) นี้ แสดงว่า ผู้ที่มีทิกฺกุณฺณจิริตย่อมมีด้วยความประพฤติดัดเกลากิเลสอย่าง
ต่อเนื่องเพราะมีความเคารพอย่างแรงกล้าในการขัดเกลากิเลสนั้น

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

มิจจาริโมกฺข (ความเข้าใจผิด) เป็นความเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใส มีลักษณะ
คล้ายกับศรัทธา

พระอรรถกถาจารย์จำแนกธรรมโดยบุคคลาธิฐาน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สตฺตาปิ...
ทสฺเสติ (ท่านแจกแจงปฏิปทาตามประเภทของอินทรีย์อีกด้วยคำว่า สตฺตาปิ ทฺวิธา [บุคคล
มี ๒ ประเภท] เป็นต้น)

หิ ศัพท์ในคำว่า เย หิ เกจิ นี้ เป็นเพียงนิบาต

มีพระบาลี[ในบางแห่งว่า] อิมานิ เอว จตุหิ ปฏิปทาหิ (ด้วยการปฏิบัติ ๔ เหล่านี้)

ท่านกล่าวถึงมรรคในที่นี้โดยจำแนกเป็นทุกขปฏิปทาเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า
ปฏิปทา หิ มคฺโค (เพราะปฏิปทาก็คือมรรคนั่นเอง)

คำว่า จตุทฺทิสาสงฺขาตํ มคฺคํ (มรรคที่เรียกว่าธรรมหลัก ๔) หมายความว่า วิธีที่
ดำเนินไปซึ่งเรียกว่าธรรมหลัก ๔

คำว่า ทฺวิทิสา คือ มีธรรมหลัก ๒

คำว่า นนฺทิยาวภูณฺณสฺส แปลว่า นันทิยาวภูณฺณํ

[๘๒] คำว่า วิวัตตะ คือ สภาพหยุดวิวัฏฐะ

วิวัฏฐะ คือ สภาพหยุดวิวัฏฐะนั้นแหละ [โดยแปลง ตุต ใน วิวตฺต เป็น ฏฐ] หมายถึง สภาพที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หรือความดับ[ขั้นและกิเลส] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิพพาน (พระนิพพาน)

มีพระบาลี[ในเนตติปกรณ์]ว่า กตถ ทฏฺฐพฺพํ (พึงทราบในที่ไหน) บ้าง

คำว่า อุปจเย (การสั่งสม) หมายความว่า ระวังสั่งสม

คำว่า ทสนฺนํ (๑๐) คือ กิเลสวัตร (เหตุให้เกิดกิเลส)

คำว่า วิปลาสเหตุภาวโต (เพราะเป็นเหตุแห่งวิปลาส) หมายความว่า เพราะเป็นเหตุแห่งวิปลาสมีสุภัสสญาณ เป็นต้น ที่จริงแล้วการตามเห็นความพอใจในธรรมอันเป็นที่ตั้งของสังโยชน์ที่เป็นโทษมิได้ด้วยอำนาจของการยึดถือผิด เพราะไม่มีความเป็นอย่างนั้น เมื่อมีปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทสนฺนํ...ภาวโต (เพราะกิเลสทั้ง ๑๐ เป็นเหตุแห่งวิปลาส)

คำว่า ทสฺสวิธีการณ แปลว่า มีเหตุ ๑๐ อย่าง หรือเป็นเหตุของกิเลสทั้ง ๑๐

ธรรมที่ถูกแวดล้อมด้วยการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย คือ อารมณ์ที่สวยงาม (สุอารมณ์) เป็นต้น

คำว่า ตพฺพิสยา กิเลสา (กิเลสที่มีอาหารนั้นเป็นที่ตั้ง) คือ กิเลสที่รบกวนการกำหนดรู้อาหาร แม้วิญญาณฐิติเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

วิปลาสที่ ๑ ที่ดำเนินไปในกองรูปย่อมเป็นไปในอาหารคือคำข้าวอันเป็นที่ประชุมของกองรูปหรือเป็นส่วนหนึ่งของกองรูป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปจฺเม อาหาเร วิสยภูเต ปจฺโม วิปลาสो ปวตฺตติ (วิปลาสที่ ๑ ย่อมเป็นไปในอาหารที่ ๑ อันเป็นอารมณ์)

เช่นเดียวกันนี้ วิปลาสที่ ๒ ที่ดำเนินไปในเวทนาย่อมเป็นไปในอาหารคือผัสสะอันเป็นปัจจัยแก่เวทนานั้น

วิปลาสที่ ๓ ที่ดำเนินไปในจิตย่อมเป็นไปในอาหารคือมโนสัญญาเจตนาอันเป็นปัจจัยแก่จิตนั้น

วิปลาสที่ ๔ ที่ดำเนินไปในสภาวะธรรมย่อมเป็นไปในอาหารคือวิญญานอันเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมนั้น

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เสสาหาเรสุปิ เอเสว นโย (แม้อาหารที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน)

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะถือเอาความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยอาหารโดยมุ่งกล่าวถึงอาหารเป็นหลัก แม้วิญญานฐิติเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อาหารสีเสน ตพฺพิสยา กิเลสา อธิปฺเปตา (ท่านประสงค์เอากิเลสที่มีอาหารนั้นเป็นที่ตั้ง โดยมุ่งกล่าวถึงอาหารเป็นหลัก)

คำว่า ปจฺเม อาหารเ (ในอาหารที่ ๑) และคำว่า วิสยญฺเต (อันเป็นอารมณ์) หมายความว่า เมื่ออาหารที่ ๑ ถึงความเป็นอารมณ์ของความยินดีพอใจในอาหารที่ ๑ คือไม่ล่วงพ้นความเป็นอารมณ์ของอาหารที่ ๑ นั้น เพราะวิปลาสมิได้แก่ผู้ยังละความยินดีพอใจไม่ได้ในอาหารนั้น ไม่มีแก่บุคคลอื่น[ผู้ละความยินดีพอใจได้แล้ว]

นอกจากนั้น เมื่อวิปลาสที่ ๒ เป็นต้นยังไม่ถูกละไป อุปาทานอื่นย่อมดำเนินไปในนั้นเทียว เพราะยังละไม่ได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เสสปฺเตสุปิ เอเสว นโย (แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนั้นแหละ)

อนึ่ง เมื่ออุปาทานเป็นต้นยังไม่ถูกละไป โยคะเป็นต้นย่อมดำเนินไปโดยแท้ เพราะมีสภาพของโยคะเป็นต้นนั้นตามสมควร และเป็นสภาพมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกับโยคะเป็นต้นนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ปจฺเม อุปาทาเน ปจฺโม โยโค (โยคะที่ ๑ [กามโยคะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอุปาทานที่ ๑ [กามุปาทาน] ไม่ได้) เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เสสปฺเตสุปิ เอเสว นโย (แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนั้นแหละ)

[๔๓] คำว่า อปริชานนฺตสฺส (มิได้กำหนดรู้) หมายความว่า มิได้กำหนดรู้ด้วยปริณญาทั้ง ๓ คือ ญาตปริณญา (การรู้ชัดด้วยการกำหนด) ตีรณปริณญา (การรู้ชัดด้วยการพิจารณา) และปหานปริณญา (การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น) คือ มิได้รู้เห็นความเกิดขึ้น ความดับไป อัสสาทะ โทษ และนิสสระณะของอาหารทั้ง ๔ นั้นตามความเป็นจริง

ความหมายก็คือ ความยินดีพอใจแรงกล้าย่อมมีได้ เพราะเป็นผู้มีตณฺหาจริต

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วุตฺตนเยเนว (ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ) โดยหมายเอาข้อความว่า ท่านกล่าวถึงอาหารทั้งสองนั้นว่าเป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้มีทวิภูลิจริต เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นด้วยทวิภูลิจริตอันเศร้าหมองอย่างนี้

สุกฺกสัญญา สุขสัญญา กามุปาทาน กามโยคะ ภวโยคะ อภิชฌาภายคันถะ กามาสวะ ภวาสวะ กาโมหะ ภโวหะ รากสัลลละ (ลูกศรคือราคะ) และการถึงฉันทาคติ มีตัณหา เป็นประธาน เพราะอยู่ในฝ่ายตัณหา และมีสภาพของตัณหา

สีลพัพฺพุปาทาน พยาปาทภายคันถะ โทสสัลลละ (ลูกศรคือโทสะ) และการถึงโทสาคติ มีตัณหาเป็นประธาน เพราะมีได้เมื่อมีตัณหา

วิญญานฐิติมิตัณหาเป็นประธาน เพราะเป็นอารมณ์ของตัณหา

อีกนัยหนึ่ง ความมีตัณหาเป็นประธานย่อมมีได้แก่ธรรมทั้งหมดนั้น เพราะเป็นอารมณ์ของตัณหา

ความมีทวิภูลิจริตเป็นประธานของธรรมฝ่ายหลัง พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

[๘๔] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า กพฺพิการเ อาหาเร (ในกพพิการาหาร) หมายความว่า ในความยินดีพอใจที่มีกพพิการาหารเป็นที่ตั้ง

ท่านจะแสดงไว้โดยตรงให้พ้นไปจากการกล่าวโดยอ้อมว่า อปฺปหิเน (เมื่อยังละไม่ได้) จึงกล่าวว่า กพพิการาหารสฺส อสุกฺกสฺสวาทฺตฺตา อสุกฺกสมฺมฺมฺจฺจนฺตฺตา จ (เพราะกพพิการาหารมีสภาพไม่งามและเป็นเหตุเกิดของอสุกฺกะ) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเนื้อความโดยตรงปรากฏอยู่ การกล่าวโดยอ้อมย่อมหาประโยชน์มิได้

อีกนัยหนึ่งความยินดีพอใจในกพพิการาหารนั้นสำเร็จโดยเนื้อความ[ที่อนุมานรู้ได้] ดังนั้น ท่านจึงกล่าวเนื้อความในเรื่องนี้ไว้อย่างนั้น เพราะวิปัลลัสย่อมมีไม่ได้เมื่อไม่มีความยินดีพอใจในกพพิการาหาร

คำว่า ทุกฺขสฺสวาทฺตฺตา (เพราะมีสภาพเป็นทุกข์) หมายความว่า มีสภาพเป็นทุกข์ เนื่องจากเป็นสังขารทุกข์

คำว่า ทุกขปัจจุตตา (เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์) หมายความว่า เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์ที่มีลักษณะบีบคั้นสามอย่าง

เหล่าสัตว์มักมีสำคัญวิญญูณาว่าเที่ยง จะเห็นได้ว่าภิกษุชื่อว่าสาติผู้เป็นบุตรชาวประมงได้แสดงความยึดมั่นว่าเที่ยงในวิญญูณาว่า วิญญูณานั้นแหละย่อมเร็วร้อนท่องเที่ยวไป

ความสำคัญสังขารว่าเป็นตัวตนโดยมากพึงทราบในการแสดงทิลกฐิของผู้มีความเห็นผิดว่า เจตนา อตฺตา (เจตนาเป็นตัวตน) เป็นต้น

คำว่า นิพฺพตฺติสุขํ (ความสุขแห่งความดับขันธ) เป็นคำอธิบายข้อความของบทว่า ภาวิสฺสุทฺธิ (ความหมดจดจากภพ)

คำว่า สิลฺลพฺพเตหิ...สุขนฺติ ทพฺพํ คณฺหาติ (ย่อมยึดมั่นว่าความหมดจดจากภพย่อมมีในอนาคตด้วยศีลพรวต ดังนั้น ความสุขนั้นจึงเป็นความสุขแห่งความดับขันธ) แสดงว่า สิลฺลพฺพตฺตาทานชื่อว่าภวฺปาทานในเรื่องนี้ สมจริงดังคำที่จักกล่าวต่อไป[ในหน้า ๒๑๗] ว่า สิลฺลพฺพตฺตาทานสงฺขาเตน ภวฺปาทานเนน (ภวฺปาทานที่เรียกว่าการยึดมั่นศีลพรวต)

คำว่า ปจฺจุยา โหณฺติ (เป็นปัจจัย) หมายความว่า กามโยคะเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่อภิชฌาภายคันถะเป็นต้น โดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยเป็นต้น

คำ[ในเนตติปกรณ]ว่า ปจฺเม โยเค จิโต แปลว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๑ ที่จริงแล้ว ภิกษุซึ่งบุคคลยังละไม่ได้เป็นเหตุเกิดของกรรมวิภูเป็นต้น ย่อมเรียกว่าที่ตั้งของเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสนั้น

คำว่า ปราภิชฌายนํ คือ ความเพ่งเล็งของคนอื่น

ท่านกล่าวว่า ภวราคะ...ปทุเสณฺติ (เหล่าสัตว์ยังจิตให้ประทุษร้ายในอาฆาตวิฏฏด้วยอำนาจของภวทิลกฐิและภวราคะ เนื่องจากยังละความปรารถนาภพไม่ได้) โดยหมายถึงความเกิดขึ้นแห่งโทมนัสในเมื่อมีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นของสิ่งที่ตนรักใคร่ด้วยอำนาจของภวทิลกฐิและภวราคะโดยความปรารถนาภพ

คำว่า คนฺถิตฺวา (ผูก) หมายความว่า ทำให้เป็นปม จะเห็นได้ว่าการผูกคือการทำสิ่งสองสิ่งให้เป็นปมเหมือนการผูกเชือกเป็นต้น

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า กิเลสครอบงำจิตอยู่ ย่อมเป็นเหตุเกิดของอาสวะทั้งหลาย

การกล่าวข้ามลำดับในคัมภีร์อรรถกถามีประโยชน์เพื่อแสดงว่า กิเลสบางอย่างที่ถึงความเป็นปฏยฐานย่อมเป็นเหตุเกิดของอาสวะโดยพิเศษ

พึงประกอบบทว่า ย่อมปรารณาอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับอารมณ์นั้น

คำว่า ตพพิสยพหุเล ภเว ปตฺเถติ (ย่อมปรารณาภาพที่มีอารมณ์นั้นเป็นส่วนมาก) หมายความว่า อุปมาเหมือนการอุบัติเกิดในทวโลกที่มีสภาพเปื้อนหายากมคุณของมนุษย์

คำว่า ตสฺภาวตฺตา แปลว่า เพราะมีสภาพเป็นทวิภูฏินั้น

คำว่า อปรปรํ (ต่อๆ มา) หมายความว่า ซึ่งกันและกัน เพราะทวิภูฏินบางอย่างเป็นเหตุเกิดของความยึดมั่นด้วยทวิภูฏินบางอย่าง เหมือนสัณกายทวิภูฏินเป็นเหตุเกิดของทวิภูฏินอื่น

คำว่า อภินิวิสฺนตฺสฺส (เพราะความยึดมั่น) หมายความว่า เพราะมีความยึดมั่นเป็นเหตุ

[คำว่า อภินิวิสฺนตฺสฺส สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + นิ บทหน้า + วิส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนตฺ ปัจจัยในอรรถเหตุ ท่านจึงอธิบายว่าเป็นคำแสดงเหตุ]

คำว่า อโยนิโสมนสิการโต...อวิชชาสโว อุปฺปชฺชติ (อวิชชาสวะพร้อมทั้งอกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมเกิดขึ้นด้วยความไม่ใส่ใจโดยแยบคาย) นี้ แสดงอวิชชาสวะอันเป็นผลของอิทังสัจจาภินิเวส เหมือนกระแสน้ำใหญ่มีได้ด้วยการเคลื่อนตัวของก้อนเมฆโดยแท้

อวิชชาสวะ[อันเป็นเหตุของอิทังสัจจาภินิเวสกายคั่นคั่นนั้น]ย่อมปรากฏเหมือนการเคลื่อนตัวของก้อนเมฆด้านบนเมื่อมีห้วงน้ำที่มีฝนเป็นเหตุ [คือ น้ำฝนที่ตกลงระเหยเป็นก้อนเมฆอีกรอบหนึ่งนั่นเอง]

ศัพท์ว่า สหคต มีความหมายว่าตัพภาวะ (เนื้อความของบทที่ตนประกอบร่วม) ดังคำว่า นนฺทึราศสหคตา^{๒๐๐} (เป็นความยินดีพอใจ) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนุสยญฺตา วา (หรือแปลว่า เป็นอนุสัย)

[ตัฬภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบรวมนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัฬภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้านั้น) อรรถตัฬภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดง รูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัฬภาวะนี้ ดังสัททนีติปริกัรณ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลฺลิจฺจุตฺถํ อนฺตคตาทีนํ ปตฺนติ ปทฺนเต (อนุต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบทเพื่อความ สละสลวยแห่งถ้อยคำ) เช่น

- สุตตํ เอว สุตตฺนโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั้นแหละ) [สุตต + อนุต]
- กมฺมํ เอว กมฺมฺนโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั้นแหละ) [กมฺม + อนุต]
- คฺกุโธ เอว คฺกุคคํ (คฺกุคตะ คือ คฺคุตรนั้นแหละ) [คฺกุ + คต]
- อนฺโต เอว อนฺตคคํ (อันทคตะ คือ ที่สุดนั้นแหละ) [อนุต + คต]
- ทิฏฺฐิจิ เอว ทิฏฺฐิจคํ (ทิฏฺฐิคตะ คือ ความเห็นผิดนั้นแหละ) [ทิฏฺฐิ + คต]
- อตฺตโก เอว อตฺตชาตํ (อตฺตชาตะ คือ อรรถนั้นแหละ) [อตฺต + ชาต]
- ฐมฺโม เอว ฐมฺมชาตํ (ฐมฺมชาตะ คือ ธรรมนั้นแหละ) [ฐมฺม + ชาต]

การใช้ศัพท์ตัฬภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย เพื่อเปลี่ยนลิ้งค์ หรือเพื่อให้ครบ พยางค์ในบาทคาถา]

คำว่า จิตฺตสฺส อพฺภนฺตรสงฺขาตํ หทยํ (หทัยที่เรียกว่าภายในแห่งจิต) หมายถึง กระแสวิปากจิต แม้ในวิปากวิภูก็มีกระแสวิปากจิตที่พิเศษบางอย่างอันเกี่ยวเนื่องแก่กิเลสและ การบำเพ็ญบุญ

คำว่า โลภสฺสคตสฺส (เกิดร่วมกับโลภะ) คือ [โลภมูล]จิต

คำว่า อิตฺรสฺส (จิตอื่น) คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทสะเป็นต้น

การปรุงแต่งอารมณ์เหมือนปรุงแต่งอาหารด้วยกับข้าว คือ การทำให้ถึงความพิเศษ ชื่อว่า อุปฺเสจนะ

ท่านถามว่า เกณ ปน ตํ นนฺทูปฺเสจนํ (การประกอบด้วยการปรุงแต่งดังกล่าวมิได้ เพราะอะไร) เพื่ออธิบายข้อความนั้นให้ปรากฏว่า พระมหากษัตริย์จะกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ราคสฺสเลน นนฺทูปฺเสจเนน วิมฺเฒาณเณ (มีวิมฺเฒาณที่ประกอบด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศร

ราคะ) เพื่อแสดงว่า คำว่า นันทุปเสจนะ หมายถึง มีการปรุงแต่งคือตัณหาที่มีความปีติยินดี เพราะตัณหาแม้จะเป็นเครื่องปรุงแต่งก็อิงอาศัยลูกศรราคะ จะป่วยกล่าวไปไว้ในวิญญานที่ถูกปรุงแต่ง

ท่านจะแสดงว่า คำว่า ราคสฺสเลน (เพราะลูกศรราคะ) ลงตติยาวิภัติในอรรถเหตุ จึงกล่าวว่า ราคสฺสเลน เหตุญฺเตน (เพราะลูกศรราคะ อันเป็นเหตุ)

อนึ่ง อรรถเหตุในบทนี้ เป็นเนื้อความของอุปนิสสยปัจจย (ปัจจยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง)

พึงประกอบบทโดยเปลี่ยนวิภัติ[จาก วิญญานสฺส เป็น วิญญาณฺเณ] ว่า อุป-คนฺตพฺพโต วิญญาณฺเณ (เพราะควรถูกวิญญานเข้าถึง)

คำว่า ปตฺติฏฺฐาภาวโต (เป็นที่ตั้ง) นี้ กล่าวว่ารูปเป็นนิสสยปัจจยเป็นต้นของวิญญาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า รูปกฺขณํ นิสฺสาย ติฏฺฐติ (ย่อมอาศัยรูปขั้นนี้ตั้งอยู่)

บัณฑิตควรกล่าวว่าความเป็นนิสสยปัจจยเป็นต้นแม้ในวิญญาณฺฐิติที่ ๒ เป็นต้นอย่างนี้ เพราะกล่าวถึงที่ตั้ง

[๙๕] พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อาหาราทยโ...วตฺถเปตฺตํ (เพื่อกำหนดอาหารเป็นต้นโดยความเป็นธรรมหลักในฝ่ายสังกิเลสของนัยทั้งหลาย) เพื่อแสดงข้อความพิเศษนี้ว่า แม้ท่านจักกล่าวว่าอกุศลมูลเป็นต้นเป็นธรรมหลักของตปุคฺคณนัยและตัณหาเป็นต้นเป็นธรรมหลักของนันทิยาวิญญนัยแต่เมื่อนัยอย่างหนึ่งสำเร็จแล้ว แม่นัยอื่นก็เป็นอันสำเร็จได้นั้นแหละ เพราะนับเข้าในกันและกัน

อีกนัยหนึ่ง ท่านรวมเอาอกุศลมูลและตัณหาเป็นต้นที่จักกล่าวต่อไปด้วย อาทิ ศัพท์กล่าวอยู่ว่า อาหาราทยโ (อาหารเป็นต้น) แล้วกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า นยานํ (นัยทั้งหลาย)

คำว่า เอกสฺส อตฺถสฺส (ประโยชน์อย่างเดียวกัน) คือ ประโยชน์อย่างเดียวกันที่เรียกว่าความเศร้าหมองของราคจริต

คำว่า พฺยณฺชนตฺถปิ คหิโต (ท่านถือเอาเนื้อความของรูปศัพท์อีกด้วย) หมายความว่า มิได้ถือเอารูปศัพท์อย่างเดียว ดังนั้น บทในพระพุทฺธพจน์จึงเป็นคำไวพจน์ของกันและกัน

ท่านกล่าวว่า สวตถุกา ตณฺหา วุตฺตา (กล่าวถึงตัณหากับด้วยที่ตั้ง) เพราะกล่าวถึงตัณหาและที่ตั้งไว้ในบททั้ง ๑๐ นั้นตามสมควร

ท่านกล่าวว่า วุตฺตณฺยานุสาเรน (คล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) โดยหมายเอาข้อความนี้ว่า สวตถุโก โทโส, สวตถุกา ทิฏฺฐิ จ วุตฺตา (กล่าวถึงโทสะกับด้วยที่ตั้ง และกล่าวถึงทิฏฐิกับด้วยที่ตั้ง) เพราะกล่าวถึงโทสะและที่ตั้งพร้อมด้วยทิฏฐิและที่ตั้งไว้ในบทเหล่านั้น

คำว่า ทุกฺขากาเรน (ด้วยอาการเป็นทุกข์) หมายความว่า ถือเอาอาการเป็นทุกข์ร่วมกัน

คำว่า เอวญฺเจตํ (ข้อความที่กล่าวมานั้นพึงทราบอย่างนี้) หมายความว่า ถ้าท่านกระทำการแสดงหนทางสู่วิโมกข์เป็นพิเศษในอาหารสองอย่างแรกเป็นต้น โดยเนื่องด้วยผู้มีอนุปัสสนานั้นๆ มาก ข้อความที่กล่าวมานั้นพึงทราบอย่างนี้ ไม่ใช่โดยประการอื่น

ท่านจะแสดงเหตุในเรื่องนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า น หิ (เพราะไม่มีความแน่นอนอย่างใดอย่างหนึ่งของหนทางสู่วิโมกข์ในธรรมที่ควรกำหนดรู้และควรละ เหมือนความแน่นอนของอริยมรรคในธรรมที่ควรละ) ความหมายก็คือ ความแน่นอนของหนทางสู่วิโมกข์ย่อมไม่มี เพราะการกำหนดรู้และการละด้วยวิปัสสนาเป็นของไม่แน่นอน เหมือนความแน่นอนที่มีอยู่ในธรรมที่ควรกำหนดรู้และควรละ เพราะอริยมรรคขจัดกิเลสได้เป็นส่วนๆ ไป

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ทุกขลักษณะปรากฏชัดในอาหารสองอย่างแรก เพราะเป็นของเศร้าหมองและเป็นเหตุแห่งทุกข์ อนิจจลักษณะปรากฏชัดในวิญญานฐิตีสองอย่างแรก วิญญานาหาร และวิญญานฐิตีที่ ๓ อนัตตลักษณะปรากฏชัดในเมโนสฺสญฺเจตนาหารและวิญญานฐิตีที่ ๔ ดังนั้น ธรรมเหล่านี้จึงถึงการกำหนดรู้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์มีอุปปณิหิตา-อนุปัสสนาเป็นต้นนั้น เพราะเป็นเหตุดำเนินไปของอนุปัสสนาทั้ง ๓

เช่นเดียวกันนี้ วิปัสสนาสองอย่างแรกในวิปัสสนาเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่ทุกขานุปัสสนา วิปัสสนาสองอย่างหลังอื่นเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่อนิจจานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่าธรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดและควรละด้วย

หนทางสู่วิโมกข์มีอัปณิหิตานุปัตสสนาเป็นต้นตามสมควร เพราะเป็นเหตุดำเนินไปและเป็นปฏิบัติโดยตรง

ในเรื่องนั้น สุขสัณฺญา สุขสัณฺญา กามุปาทาน สัลฺลพตูปาทาน กามโยคะ ภวโยคะ อภิชฌากายคันถะ กามาสวะ กาโมฆะ ภโวฆะ ลูกศรคือราคะ และการถึงความล้าเอียงเพราะฉันทะ พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปณิหิตานุปัตสสนา เพราะเป็นทางดำเนินไป [เพื่อความหลุดพ้น] เนื่องจากสุขสัณฺญาเป็นต้นดำเนินไปด้วยความเพลิดเพลินสุข

พยาปาทกายคันถะ ลูกศรคือโทสะ และการถึงความล้าเอียงเพราะโทสะ พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปณิหิตานุปัตสสนา เพราะเป็นทางดำเนินไป[เพื่อความหลุดพ้น] เนื่องจากพยาปาทกายคันถะเป็นต้นเป็นปฏิบัติแก่ทุกขานุปัตสสนา

สัญญาที่ ๓ [นิจจสัญญา] เป็นต้น พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัตสสนา เพราะเป็นปฏิบัติแก่นิจจานุปัตสสนาด้วยสัญญาที่ยึดมั่นว่าเที่ยงและเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นว่าเที่ยงนั้น

สัญญาที่ ๔ [อตฺตสัญญา] เป็นต้น พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า สุนฺณุตตานุปัตสสนา เพราะเป็นปฏิบัติแก่นัตตานุปัตสสนาด้วยสัญญาที่ยึดมั่นในตัวตนและเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นในตัวตนนั้น

ในเรื่องนั้น พึงทราบความเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นว่าเที่ยงของลูกศรคือมานะและการถึงความล้าเอียงเพราะความกลัว เพราะเมื่อบุคคลเห็นอยู่ว่าไม่เที่ยง การบ่นพ้อด้วยมานะหรือความกลัวย่อมมีไม่ได้

ความเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นในตัวตนของอวิชาโยคะเป็นต้น ปรากฏชัดแล้วนั้นแหละ

[๘๖] ทิพพวิหาร (การอยู่ที่เป็นไปในพรหมโลก) คือ รูปาวจรสมาบัติยกเว้นอัปมัณฺญา เพราะเป็นกุศลสมาบัติที่ให้เป็นไปในปฏิสนธิของเทวดาอย่างเดียว [รวมพรหมไว้ในเทวดา]

[เนตติปกรณั ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๓๗) และฉบับภูมิพล (หน้า ๑๗๖) พบรูปว่า เทวูป-
ปตติสวัตตนิกกุสสมาปตติโย จาติ กตฺวา แต่คิดว่าควรมีรูปว่า เทวูปปตติสวัตตนิกกุสสมาปตติโย
วาติ กตฺวา จึงจะถูกต้อง เพราะ จ ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ ในที่นี้ และ อิติ กตฺวา ศัพท์เป็นนิบาตรวม
(นิบาตสมุทหายะ) ที่มีความหมายว่า อิมินา การณเณ (เพราะเหตุนี้) ดังคัมภีร์มณีสารมัญญชูลากล่าวว่า

เอวญจ กตฺวาติ นิปาตสมุททาโย เอโก วา นิปาโต อิมินา การณเณนาติ อุตเถ ปวตฺตติ.^{๒๐๑}

“คำว่า เอวญจ กตฺวา เป็นกลุ่มนิบาต หรือเป็นนิบาตศัพท์เดียว ย่อมเป็นไปในความหมายว่า
เพราะเหตุนี้”]

แม้เมื่อมีความเป็นทิพพวิหารนั้น อปัปมัญญา ๔ ได้ชื่อว่า พรหมวิหาร (การอยู่
เหมือนพรหม) เพราะเป็นการอยู่อันประเสริฐ เนื่องจากปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลอื่น
และเป็นสิ่งที่ปราศจากโทษ

ผลสมาบัติ ๔ ชื่อว่า อริยวิหาร (การอยู่ของพระอริยะ) เพราะความไกลจากกิเลส
ทั้งหลายเป็นการอยู่ของพระอริยะ

อรุปสมาบัติ ๔ ชื่อว่า อาเนญชวิหาร (การอยู่ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว) เพราะบรรลु
ความสูงสุดในโลกียสมาบัติด้วยความสงบไม่หวั่นไหวในเมื่อมีกุศลสมาบัติที่ให้ดำเนินไปใน
ปฏิสนธิของเทวดา

คำว่า อธิกรณเภทเนน แปลว่า โดยมีที่ตั้งต่างกัน

ท่านกล่าวว่า อนุสสุ...อุปปชฺชนกั (สิ่งที่เกิดขึ้นในบางคราวเท่านั้น เหมือนการ
ขึ้นไปสู่บรรพตของคนตาบอด) เพื่อแสดงว่า สิ่งที่ไม่ดำเนินไปเสมอ ชื่อว่า อัจฺฉริยะ (สิ่งที่
น่าอัศจรรย์)

เนื้อความที่เป็นกรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ และภาวสาธนะ พึงทราบด้วยอำนาจ
ของปัจจัยในฝ่ายสมาสอันมีวิภัติที่ตั้งเสมอกัน (กรรมธารยสมาส) [คือ สจฺจญฺจ ตั อธิฏฺฐ-
จानญฺจาติ สจฺจาทิฏฺฐจานุ] อย่างนี้ว่า อธิฏฺฐานะ คือ สัจจะที่เป็นเครื่องทำให้ศีลเป็นต้นตั้งมั่น
หรือสัจจะอันเป็นที่ทำให้ศีลเป็นต้นตั้งมั่น หรือความตั้งมั่นที่เป็นสัจจะนั้นนั่นแหละ

ในฝ่ายสมาสที่มีเนื้อความของบทอื่น (พหุพพีหิสมาส) [คือ สจฺจํ อธิฏฺฐานํ เอตสฺสชาติ สจฺจอาอธิฏฺฐานํ (สัจจาธิฏฺฐาน หมายถึง มีความตั้งมั่นคือสัจจะ)] ก็เช่นเดียวกันนี้

ในสมาสอื่น [คือ ตปฺปปริสสมาสว่า สจฺจสฺส อธิฏฺฐานํ สจฺจอาอธิฏฺฐานํ (เครื่อง/ที่ตั้งมั่นของสัจจะ)] มีเนื้อความที่เป็นกรณสาธนะและอิกรณสาธนะเท่านั้น อนึ่ง พึงทราบเนื้อความดังกล่าวโดยเนื้อด้วยศีลเป็นต้น

คำว่า สุข (สุข) คือ สุขในฉน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน แม้สุขที่เป็นวิบากฝ่ายโลกียะก็ได้โดยแท้ ดังจะเห็นได้ว่าธรรม ๔ ประการที่น่าสุขคือนิพพานสมบัติมาให้ อันปราศจากภัยแก่เหล่าสัตว์โดยมุ่งแสดงอนัตตา ได้ชื่อว่า สุขภาคิยะ (ธรรมที่เข้าถึงสุข) ในเรื่องนี้ ซึ่งตรัสไว้ด้วยคาถานี้ว่า

นาณณตฺร โปชฺฌมา ตปสสา   นาณณตฺรินุทฺธิยสํวรา
นาณณตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา   โสตุถิ ปสฺสามิ ปาณิน^{๒๐๒}

“เราไม่เห็นความสุขดีของชาวโลกโดยเว้นจากการเจริญโพชฌงค์
ความเพียรเผากิเลส การสำรวมอินทรีย์ และการสละวางกิเลสทั้งปวง”

คำว่า อนนฺวเสสปริยาทานโต (เนื่องจากถือเอาโดยสิ้นเชิง) หมายความว่า เนื่องจากถือเอาโดยสิ้นเชิงด้วยการแผ่ไป

คำว่า ปจฺมสฺส สติปฺภูจฺานสฺส (สติปัฏฐานที่ ๑) หมายความว่า สติปัฏฐานที่ ๑ ซึ่งดำเนินไปโดยความเป็นปฏิบัติที่ ๑

แม้บทที่เหลือก็เช่นเดียวกันนี้

พระอรรถกถาจารย์แสดงความไม่มีระหว่างแห่งปฏิบัติ และสติปัฏฐานดังที่กล่าวไว้โดยอุปมาด้วยคำว่า ยถา หิ (เมื่อบุคคลเจริญอริยมรรคแล้ว โพธิปักขิยธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้นทั้งหมดก็เป็นอันอบรมแล้วโดยแท้ ฉนใด อุปุไมยนี้พึงทราบเหมือนอย่างนั้น) เป็นต้น

อนึ่ง แม้ไม่มีการกำหนดสติปัฏฐานทั้งหมดด้วยปฏิบัติทั้งหมด ก็พึงทราบว่าพระมหากัจจายนะกระทำลำดับของสติปัฏฐานและปฏิบัติานั้นไว้ในเรื่องนี้ตามลำดับแห่งการแสดงโดยความไม่มีระหว่าง

อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐานสองอย่างแรกประกอบไว้ด้วยปฏิบัติสองอย่างแรก เพราะสำเร็จหน้าที่ของการตามรู้ที่ไม่สวयงาม (อสุภานุปัสนา) และการตามรู้ว่าเป็นทุกข์ (ทุกขานุปัสนา) เนื่องจากความสำคัญว่าสวयงาม (สุกขสัญญา) และความสำคัญว่าสุข (สุขสัญญา) ในกองรูปและเวทนาเป็นสิ่งที่เปลื้องไถ่ยาก

สติปัฏฐานสองอย่างหลังอื่นประกอบไว้ด้วยปฏิบัติสองอย่างหลังอื่น เพราะไม่มีความสำเร็จหน้าที่ดังกล่าวเนื่องจากสติปัฏฐานสองอย่างหลังนั้น พึงถูกปรารภณาแก่ผู้กระทำการม [คือปฏิบัติ]แล้วในสติปัฏฐานแรก

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะกระทำลำดับนี้ของปฏิบัติและสติปัฏฐานเพื่อแสดงว่า ปฏิปทา ๔ ประกอบไว้โดยจำแนกเป็นผู้มีต้นหาจริต ผู้มีทิจจวิจริต ผู้มีปัญญาน้อย และผู้มีปัญญามาก ฉนใด สติปัฏฐาน ๔ ก็มีได้ฉนนั้น

ท่านแสดงข้อความนี้ว่า ภาวนามีสติปัฏฐานที่ ๒ เป็นต้นย่อมนำความพิเศษแห่งฌานที่ ๒ เป็นต้นมาให้ เพราะการเป็นไปร่วมกับปิติเป็นต้นเสมอกัน เหมือนภาวนามีสติปัฏฐานที่ ๑ ย่อมนำความพิเศษแห่งฌานที่ ๑ มาให้ เพราะมีปฏิบัติ[คือกามราคะ]เสมอกัน

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปิติปฐิสฺสเวทนาทิ (การยังปิติให้ประจักษ์เป็นต้น) รวบรวมการยังสุขให้ประจักษ์ การยังจิตตสังขาร (เวทนาและสัญญา) ให้ประจักษ์ และการผ่อนจิตตสังขาร

อนึ่ง พึงทราบว่าการถือเอาความปราโมทย์แห่งจิตเป็นเพียงตัวอย่างในเรื่องนี้ เพราะยังปรารภณาความเป็นไปโดยเนื่องด้วยการเสวยปิติ การยังจิตให้ตั้งมั่น และการยังจิตให้หลุดพ้นอีกด้วย

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อนิจฺจุวิราคาทิ (ความไม่เที่ยงและคลายความกำหนดเป็นต้น) รวบรวมความดับ[ด้วยมรรค]และความสละ[ด้วยผล]

ในคำว่า รูปาวจรสมปาตฺตีน (รูปาวจรสมปาติ) นี้ พึงทราบว่า ปฐมฌานที่บุคคลเพียงบรรลุแล้ว เป็นปัจจัยแก่การให้บรรลุความเข้าใจของชำนาญแก่รูปาวจรสมปาติ ไม่เป็นปัจจัยแก่สมปาติอื่น แต่เป็นปัจจัยต่อๆ มาโดยความเป็นที่ตั้งแต่สมปาติอื่น

ความดำริในการปองร้าย เป็นต้น คือ ความดำริในการปองร้าย ความดำริในการเบียดเบียน ความไม่รุกราน และความกำหนด

คำว่า สุขชน (โดยสะดวก) หมายความว่า โดยไม่ลำบาก คือ โดยไม่ยากเย็น

ในพระบาลีกล่าวว่า ปจโม วิหาโร ภาวิตो พหุลิกโต (วิหารธรรมที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังอกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น) เป็นต้น โดยหมายเอาวิสัยดำเนินไปด้วยการยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้นเป็นต้นตามลำดับ ด้วยวุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในกระแสจิตต่างๆ โดยทำวิหารธรรม ๔ ให้เป็นปทัฏฐานที่จริงแล้วท่านกล่าวถึงธรรมที่คล้ายกับสัมมปปธานว่าเป็นสัมมปปธานในเรื่องนี้ นัยนี้ย่อมปรากฏแก่ผู้พากเพียรเพื่อบรรลุมรรคขั้นสูงโดยอาศัยอริยวิหารขั้นต่ำ

อีกนัยหนึ่ง คำนั้นกล่าวไว้โดยความเป็นสัมมปปธานที่นับเข้าในมรรคซึ่งมีได้ในกระแสจิตต่างกัน อันมีหน้าที่นั้นๆ เป็นต้นด้วยการบรรลุวิปัสสนาญาณตามที่กล่าวไว้แล้ว โดยแท้จริงแล้ว บุคคลสามารถรู้ประจักษ์มรรคอันมีหน้าที่พิเศษของวิริยะเป็นที่ตั้งด้วยการบรรลุวิปัสสนาญาณ เหมือนรู้ประจักษ์ลักษณะพิเศษคือความแก่กล้าของศรัทธินทรีย์เป็นต้น

เช่นเดียวกันนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ปจมํ สมมปปธานํ (สัมมปปธานที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังการละมานะให้บริบูรณ์) เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความดังนี้

สัมมปปธานที่ ๑ ที่เกิดขึ้นอาศัยทิพพวิหารที่ประกอบด้วยสติอันบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอันถึงความยิ่งยวด ย่อมยังการละมานะให้บริบูรณ์

สัมมปปธานที่ ๒ ที่เกิดขึ้นอาศัยพรหมวิหาร ย่อมยังการถอนตัณหาให้บริบูรณ์

สัมมปปธานที่ ๓ ที่เกิดขึ้นอาศัยอริยวิหาร ย่อมยังการจัดอวิชชาให้บริบูรณ์

สัมมปปธานที่ ๔ ที่เกิดขึ้นอาศัยวิโมกข์อันสงบ ย่อมยังความสงบแห่งภพให้บริบูรณ์

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า มานปฺปหานํ (การละมานะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังความตั้งมั่นคือสัจจะให้บริบูรณ์) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความดังนี้

กิเลสที่บุคคลจะได้อยู่ย่อมหลอกลวงไม่ได้ ดังนั้น การละมานะจึงยังความตั้งมั่นคือสัจจะให้บริบูรณ์ เพราะไม่มีเหตุแห่งการหลอกลวง เนื่องจากกิเลสที่บุคคลยังมีได้ละพืงหลอกลวงใครๆ โดยอาศัยมานะ

เมื่ออาลัยคือตัณหาและทิฏฐิถูกเพิกถอนโดยสิ้นเชิงแล้ว ธรรมฝ่ายปฏิบัติต่อจาจะย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้น ดังนั้น การถอนตัณหาจึงยังความตั้งมั่นคือจาจะให้บริบูรณ์

เมื่ออวิชาถูกตัดขาดแล้ว เครื่องขัดขวางความรู้ด้วยปัญญาย่อมไม่มี และเมื่อสังขารในภพถูกสละได้ ความไม่สงบแห่งภพย่อมไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น

ดังนั้น การละมานะเป็นต้นจึงยังความตั้งมั่นคือสัจจะเป็นต้นให้บริบูรณ์

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สจฺจาทิฏฺฐานํ ภาวิตํ (ความตั้งมั่นคือสัจจะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฉันทสมาธิให้บริบูรณ์) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าความหมดจดแห่งความตั้งมั่นคือสัจจะเป็นต้นย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่เป็นต้น ดังนี้

บุคคลผู้มากไปด้วยฉันทะในธรรม ผู้ไม่มีปกติหลอกลวง ย่อมยังสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น

บุคคลผู้มีอธิยาศัยในกุศล ผู้น้อมไปในจาจะ ย่อมยังสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น เพราะมีความเพียรมาก

บุคคลผู้มีปัญญามาก ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจของตนอยู่ ย่อมยังสมาธิที่มีจิตเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น

สภาพคือการระงับกิเลสของผู้ใคร่ครวญด้วยวิมังสาอันเป็นเหตุแห่งการระงับกิเลส ย่อมยังสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ฉนฺทสมาธิ ภาวิตํ (ฉันทสมาธิอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังอินทริยสังวรให้บริบูรณ์) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความดังนี้

บุคคลผู้มากไปด้วยฉันทะในธรรม ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ เป็นผู้เสพสิ่งที่ไม่มีโทษในขณะที่อารมณ์ ๖ อันน่าพอใจและไม่น่าพอใจมาปรากฏ[ทางทวาร ๖]

บุคคลผู้ปรารภความเพียร ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ ย่อมยังบุญให้บริบูรณ์โดยเผื่อธรรมฝ่ายเศร้าหมอง

บุคคลผู้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจของตน ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีจิตเป็นใหญ่ กำหนดเอาธรรมที่เกื้อกูลและไม่เกื้อกูลด้วยปัญญา จักถึงความเจริญงอกงาม

บุคคลผู้ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ มากไปด้วยการหยั่งเห็นสภาวะธรรม ย่อมเพิ่มพูนการปฏิบัติที่นำการสละชั้นนั้นมาให้โดยแท้

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า อินฺทริยสํวร ภาวโธ (อินฺทริยสํวรอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังเมตตาให้บริบูรณ์) เพื่อแสดงข้อความดังนี้

อินฺทริยสํวรที่มีอุปการะมากในการห้ามธรรมฝ่ายตรงกันข้ามที่อยู่ไกลหรือใกล้ ย่อมยังเมตตาให้เจริญเพิ่มพูน เพราะเป็นเหตุให้เกิดเมตตาโดยพิเศษ

บุคคลผู้มีความเพียรยิ่งข่มธรรมฝ่ายเศร้าหมองไว้ด้วยตบะ ย่อมทำความเข้าใจการจะนำทุกข์ของผู้อื่นออกไปโดยพลัน ดังนั้น ตบะจึงยังกรุณาให้เจริญเพิ่มพูน

ปัญญาที่บุคคลยังให้หมดจดแล้ว กำหนดเอาธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษอยู่ รักษาไม่ให้ตกไปสู่ความเย้ยหยัน ยังมุกตพาให้เจริญเพิ่มพูน

การสละชั้นที่เล่นไปเหมือนโน้มน้อมลุ่มลาดไปนั้นแหละ มีสภาพวางเฉยในสัตว์และสังขารโดยชอบ ดังนั้น การสละชั้นดังกล่าวจึงยังอุเบกขาพรหมวิหารให้เจริญเพิ่มพูน

ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า โย ยสฺส วิเสสปัจจุโย, โส ตํ ปริปุเรติ (ธรรมใดเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่ธรรมใดท่านกล่าวว่าธรรมนั้นย่อมยังธรรมดังกล่าวให้บริบูรณ์)

[๘๗] คำว่า ทิสภาเวน (โดยความเป็นธรรมหลัก) พึงประกอบบทว่า โดยความเป็นธรรมหลักของนัยทั้งหลาย

แม้เนื้อความของคำนี้ก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ปฏิบัติที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้วเป็นความหมดจดของบุคคลเหล่านั้นเหมือนปฏิบัติทุกกะ (ปฏิบัติที่ ๔) ที่เป็นเหตุให้เกิดโวกานคือความหมดจดของบุคคลผู้มีรากจิตเป็นต้น และทำให้อาหารที่ ๑ วิปลาสที่ ๑ เป็นต้นที่บุคคลมิได้กำหนดรู้และยังละ

ไม่ได้เป็นเครื่องเศร้าหมองของบุคคลผู้มีราคะจิตเป็นต้น ดังนั้น บุคคลจึงสามารถเข้าใจโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เหงา วุตตนยเมว (มีนัยตามที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ)

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่ด้วยปฏิบัติ ๒ อย่างแรก กำหนดรู้ทุกข์คือ กระแสรูปนามที่เรียกว่าความเป็นไปแห่งหน้าที่ของตนอยู่ ทางตลอดทุกขลักษณะอยู่โดยมีทุกขานุปัสสนามากเป็นพิเศษ จึงกล่าวว่า อปปณิหิต วิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อปปณิหิตะ)

วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่ด้วยปฏิบัติ ๓ ทำลายสันตติบัญญัติ (บัญญัติโดยอาศัยความสืบเนื่อง) และชนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่ม) โดยชอบด้วยความเป็นไปสะดวก แสดงอนิจจลักษณะอยู่ จึงกล่าวว่า อนิมิตต วิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ)

วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่ด้วยปฏิบัติ ๔ ทำลายสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) กิจจบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหน้าที่) อารัมมณบัญญัติ (บัญญัติอาศัยอารมณ์) และชนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่ม) ด้วยความเป็นไปสะดวกและมีปัญญากระจ่างชัดเจน แสดงอนัตตลักษณะโดยชอบอยู่ จึงกล่าวว่า สุธมมต วิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุธมมุตตะ)

เช่นเดียวกันนี้ การตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป และการตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา ย่อมแสดงทุกขลักษณะโดยพิเศษ การตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตแสดงอนิจจลักษณะ การตามรู้ในสภาวะธรรมว่าเป็นสภาวะธรรมแสดงอนัตตลักษณะ ดังนั้น สติปัฏฐานเหล่านั้นจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อปปณิหิตะ เป็นต้นตามลำดับ

ปฐมฉานและทุติยฉานที่ยินดีพอใจในความเป็นไปกับด้วยปิตี กล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อปปณิหิตะ ด้วยอำนาจวิปัสสนาที่รู้เห็นโดยพิเศษว่าเป็นทุกข์ด้วยการสำรวจการคะ

ตติยฉานอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นว่าเที่ยงของนักบวชนอกศาสนา เพราะเป็นสุขอันสงบ กล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ด้วยอำนาจวิปัสสนาที่รู้เห็นตามสภาวะว่าไม่เที่ยง

จตุตถฌานอันบริสุทธิ์ตั้งมั่นดีด้วยความปราศจากอุปกิเลสเป็นต้น กล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ด้วยอำนาจวิปัสสนาที่รู้เห็นโดยชอบว่าว่างเปล่า เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจสภาวะธรรมของตนและผู้อื่นตามความเป็นจริง

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นด้วยอำนาจวิปัสสนาของวิหารธรรม ฟังทราบเหมือนอย่างนี้

ในเรื่องนั้น ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณฺหิตะ ของทิพพิหาร และพรหมวิหาร ฟังประกอบด้วยเหตุว่า ความพอใจในสุขอันสงบ ดังนี้เป็นต้น

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ของอริยวิหาร ฟังประกอบโดยอาศัยอนัตตานุปัสสนาเป็นพิเศษ เพราะมีปัญญามาก

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ของอาเนญชวิหาร ฟังประกอบโดยความเป็นปัจจัยพิเศษแก่การแทงตลอดอนิจจลักษณะ เพราะเป็นวิโมกข์อันสงบ

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณฺหิตะ ของสัมมปฺปธานสองอย่างแรก ฟังประกอบเพราะการล่งพนักิเลสและทุกข์เป็นความมากไปด้วยทุกขานุปัสสนา เนื่องจากมีความเศร้าหมองเป็นวิสัย

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ของสัมมปฺปธานที่ ๓ ฟังประกอบเพราะอนิจจลักษณะปรากฏชัดเนื่องจากแสดงว่าสภาวะธรรมมีการเกิดขึ้นและดับไปด้วยการยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ของสัมมปฺปธานที่ ๔ ฟังประกอบเพราะอนัตตลักษณะปรากฏเนื่องจากแสดงความไม่อยู่ในอำนาจของธรรมทั้งหลายด้วยการถึงความขวนขวายสู่ความตั้งอยู่ของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณฺหิตะ ของการละมานะและการถอนตัณหา ฟังประกอบเพราะชำระความปรารถนาคือตัณหาให้หมดจด

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ของการขจัดอวิชชา ฟังประกอบเพราะปัญญากิจเป็นใหญ่

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ของความสงบแห่งภพ พึงประกอบ เพราะเป็นปฏิบัติต่ออารมณ์คือสังขาร

ผู้ที่ไม่หลอกลวงสังขารที่มีสภาวะเป็นทุกข์ตามธรรมชาติด้วยความจริงคือญาณ ย่อมเห็นว่าเป็นทุกข์นั้นแหละ ผู้ที่ทำตณหาให้ห่างไกลด้วยการน้อมใจไปในจาคะย่อมยัง ความปรารถนาคือราคะให้เหือดแห้งไป ดังนั้น อริชฐานสองอย่างแรกจึงกล่าวว่าเป็นทาง แห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อปฺปณฺหิต

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุกฺขญฺตตะ และอนิมิตตะ ของอริชฐาน สองอย่างอื่น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ผู้มากไปด้วยความดำริในกุศล ผู้มีฉันทะในธรรม เป็นพิเศษ ส่วนสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ผู้บรรเทาความดำริในกามเป็นต้น ดังนั้น วิปัสสนาที่ดำเนินไปโดยอาศัยสมาธิทั้งสองนั้นจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อปฺปณฺหิตะ เพราะยังความปรารถนาคือราคะเป็นต้นให้เหือดแห้งไป

วิปัสสนาที่ดำเนินไปอาศัยสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่และสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ เรียกว่า เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่าสุกฺขญฺตตะและอนิมิตตะตามลำดับ เพราะมากไปด้วย อนิจจานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา

อินทริยสังวรมีการข่มอกิขณา และตบะก็ข่มความดำริในกามเป็นต้น จึงเป็นทาง แห่งความหลุดพ้นชื่อว่าอปฺปณฺหิตะ เพราะเป็นปฏิบัติต่อความปรารถนาตามนัยที่กล่าว ไว้แล้ว ปัญญาเป็นเหตุให้เกิดอนัตตานุปัสสนา การสละขันธเป็นปฏิบัติต่อการถือเอาอนิมิต ดังนั้น วิปัสสนาที่มีปัญญาและการสละขันธทั้งสองนั้นเป็นที่อาศัยจึงเรียกว่าเป็นทางแห่ง ความหลุดพ้นชื่อว่าสุกฺขญฺตตะและอนิมิตตะตามลำดับ

เมตตาที่ขัดขวางราคะอันเป็นศัตรูใกล้ เป็นปฏิบัติต่อความปรารถนาคือราคะ กรุณาที่มีความเป็นไปโดยลักษณะจัดทุกข์ของผู้อื่น เป็นปัจจัยพิเศษแก่ทุกขานุปัสสนาที่ เกิดร่วมกับทุกข์ ดังนั้น วิปัสสนาอันมีเมตตาและกรุณาทั้งสองเป็นที่อาศัยจึงกล่าวว่าเป็น ทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อปฺปณฺหิตะ

มุทิตาเป็นสภาพมากไปด้วยการถือเอาความปราโมทย์แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นปัจจัยพิเศษแก่นิจจานุปัตสสนา เพราะรู้เห็นความไม่เที่ยงของความปราโมทย์นั้น ดังนั้น วิปัสสนาที่มีมุทิตาเป็นที่อาศัยจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ

อุเบกขาเป็นปัจจัยพิเศษแก่นัตตานุปัตสสนา เพราะมีปัญญากิจเป็นใหญ่ ดังนั้น วิปัสสนาที่มีปัญญาเป็นที่อาศัยจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุนฺญตะ

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบทางแห่งความหลุดพ้นโดยจำแนกตามลักษณะเกิดขึ้น ผู้รู้เห็น ที่อาศัย และหน้าที่ ดังนี้แล

การล่วง[เหตุเกิดของกิเลสอันมีอาหารเป็นต้น] คือ การกำหนดรู้[อันเป็นปริณญากิจ]และการละ[อันเป็นปหานกิจ]

คำว่า สปรสฺสนฺตฺตฺเน แปลว่า ในกระแสจิตของตนและผู้อื่น คำนั้นแสดงว่าความประพฤติกายและวาจาจึงกล่าวว่าเป็นการย่างกราย โดยกระทำรูปวิเคราะหฺว่า วิหาระ คือ ความประพฤติดังต่าง [ทางกายและวาจา]

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ประสงค์เอาถ้อยคำที่แสดงการย่างกรายนั้น เพราะเป็นที่ตั้งของนัย

คำว่า เยน คือ ความเป็นปฏิปักษ์

คำว่า เตสํ ปฏิปฺกฺขภาโว เป็นต้น พึงประกอบบทว่า ความเป็นปฏิปักษ์และความเป็นธรรมที่ควรถูกขจัดไปของอาหารเป็นต้น ความเป็นปฏิปักษ์และความเป็นธรรมที่ขจัดของปฏิบัติทาเป็นต้นนั้น

ในเรื่องนั้น พระมหากัจจายนะกล่าวถึงวิปัสสนาด้วย ปฏิปทา ศัพท์ และวิปัสสนาก็กำหนดรู้อาหาร ๔ ละความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยอาหารนั้น ดังนั้น การที่วิปัสสนาเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่อาหารเหล่านั้น พึงทราบฉันใด แม้การที่มานเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปาทานเป็นต้นก็พึงทราบฉันนั้น เพราะกล่าวถึงวิปัสสนาด้วยการแสดงมานเป็นต้นนั้น

ความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างวิปัสสนากับสติปัญฺฐาน ปฺรากฺกฺชัดเจนนันเทยฺว

คำว่า ตํ คือ สี่หวิกกิพิตนัย

สีหวิกกีฬิตนัยถูกจำแนกไว้โดยพิสดารต่างกันด้วยจตุกกะ ๒๐ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สงฺเขเปน ทสฺเสนโต (แสดงโดยสังเขป) เพราะกล่าวประมวลไว้ด้วยบท ๓ บท [คือ อินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ วิกกีฬิตํ วิปริยาसानธิฏฺฐานญจ (การย่างกรายเป็นการดำเนินไปแห่งอินฺทฺริย์ [อันมีศรัทธาเป็นต้น] และการไม่ดำเนินไปแห่งวิปัลลาส)]

คำ[ในเนตติปกรณ]ว่า อินฺทฺริยานํ (อินฺทฺริย์) คือ อินฺทฺริย์อันมีศรัทธาเป็นต้น

พึงประกอบบทว่า การนำออกแสดงหมวด ๔ ทั้ง ๑๐

[๘๘] คำว่า นิคฺคจฺจนฺติ แปลว่า ออกมา ที่จริงแล้วติปุกฺขลนัยที่ถูกนำออกมากล่าวไว้จากสีหวิกกีฬิตนัยนั้นก็เหมือนนอก[จากนัยข้างต้น]

คำว่า จตฺตารो ปุคฺคเล (บุคคล ๔) คือ บุคคล ๔ ที่ระบุถึงด้วยคำ[ในเนตติปกรณ]ว่า ตณฺหาจริโต มนฺโ (ผู้มีตัณหาจริตที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า) เป็นต้น

อนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวถึงสภาวะธรรมโดยมีบุคคลเป็นที่ตั้งในเรื่องนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ภูมि นิตฺทิสิตฺวา (แสดงว่าบุคคล ๔ เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย)

คำว่า ตโต เอว (จากบุคคล ๔ นั้น) คือ จากบุคคล ๔ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วแหละ

คำว่า อิตฺรตฺถาปิ (แม้คำอื่น) คือ แม้คำเป็นต้นว่า สุขาย...ปฺคฺคฺลา (พร้อมทั้งบุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวง บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวง บรรลุเร็ว)

คำ[ในเนตติปกรณ]ว่า สาธารณาย แปลว่า ด้วยการปฏิบัติผสมกับการปฏิบัติที่ ๑ และที่ ๔ [คือ การปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว และการปฏิบัติสะดวง บรรลุช้า]

คำว่า ยถาธุตาสุ (ในการปฏิบัติตามที่กล่าวไว้แล้ว) คือ การปฏิบัติที่ ๒ และที่ ๔ [คือ การปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า และการปฏิบัติสะดวง บรรลุเร็ว]

คำว่า เหฏฺฐา (ในหนก่อน) คือ ในคำอธิบายเทศนาหารวิภังค์และวิจยหาร-สัมปาตะ

คำว่า เอเสว นโย (ก็มีนัยเดียวกันนี้) ระบุถึงการควรนำข้อความไปอย่างนี้ว่า การประมวลติกะ ๑๒ มีกุศลมูลเป็นต้นอันเป็นฝ่ายไม่มีโทษ และชื่อว่า โวทาน ตาม

รูปวิเคราะห์[ในเนตติอรรถกถา]ว่า โวทาน คือ สมณะและวิปัสสนาที่ทำให้ชาวโลกหมดจด

พระอรรถกถาจารย์ต้องการจะแสดงเหตุในการไม่แสดงอุเทศของนัยเหมือนแสดงอุเทศของหาระพร้อมด้วยประโยชน์[ในการไม่แสดงนั้น] จึงกล่าวว่า กสมฺมา ปน (เหตุใดพระมหากัจจายนะมิได้กระทำการแสดงตามลำดับอุเทศของนัยทั้งหลายไว้ในเรื่องนี้) เป็นต้น

คำว่า นเยหิ (ด้วยนัย) คือ ด้วยนัยอื่น

คำว่า สมุททสสนตุถํ แปลว่า เพื่อแสดงการเกิด[ของนัยด้วยนัยอื่น]

ในคำว่า สมุททสสนตุถํ นั้น หมายความว่า ประโยชน์คือการกล่าวถึงเหตุที่แสดงไว้ผิดลำดับอุเทศ

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับฉันทะสังคีติและฉบับมหาจุฬาย มีข้อความว่า ตตถ สมฺกโว อนฺทุเทสกุเมน นิทฺทิสเน กรณํ ทสฺสนํ ปโยชนํ แต่ควรมีรูปว่า ตตถ สมฺกโว อนฺทุเทสกุเมน นิทฺทิสเน กรณํ ทสฺสนํ ปโยชนํ จึงจะถูกต้อง เพราะคำว่า การณ (เหตุ) เป็นคำแสดงความหมายของ สมฺกโว ที่มีความหมายหลายนัยว่า เหตุ, การเกิดขึ้น, น้ำอสุจิ เป็นต้น]

ถ้านัยเหล่านั้นไม่ระคนกันโดยเนื่องด้วยที่เกิด ก็ควรถูกแสดงไว้ตามลำดับอุเทศเหมือนหาระโดยแท้ สมจริงดังคำกล่าวในที่สุดแห่งอุเทศของหาระว่า เอเต โสฬส หารา ปกิตฺติตา อตฺถโต อสฺกิณฺณา (หาระทั้ง ๑๖ ประการนี้ แสดงไว้โดยมีเนื้อความไม่ปะปนกัน)

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อุทฺเทसानฺกุเมน นิทฺเทโส น กโต (มิได้กระทำการแสดงตามลำดับอุเทศ) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า นัยเหล่านั้นย่อมออกจากกันและกันด้วยการแสดงมูลบทอื่นจากมูลบท ดังนั้น เมื่อแสดงนัยหนึ่งไว้ก็เป็นอันแสดงนัยอื่นไว้โดยเนื้อความ[ที่อนุমানรู้โดยอ้อม]

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ปจฺมณฺยโต หิ (ท่านแสดงนัยที่ ๓ ต่อจากนัยที่ ๑) เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปนั้นให้พิสดาร

ในเรื่องนั้น พระมหากัจจายนะจำแนกบุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริตและผู้มีทวิภูตจริตแล้วน่านันทิยาวัฏฏนัยออกมาแสดงโดยจำแนกตามบุคคลเหล่านั้นแล้วจึงจำแนก

ผู้มีตัณหาจริตและผู้มีทิฏฐิจริตนั้นนั้นแหละโดยประเภทแห่งปฏิบัติ ๔ อีก ได้แสดงการเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย หลังจากนั้นจึงจำแนกบุคคลที่ต่างกันโดยประเภทแห่งปฏิบัติ ๔ นั้นนั้นแหละเป็น ๓ จำพวก คือ อุกคฆฏิตัญญู เป็นต้นอีก ได้แสดงการเกิดของติปุกขลนัย จึงกล่าวว่า ปจมนยโต...นิททิฏฐโ (ท่านแสดงนัยที่ ๓ ต่อจากนัยที่ ๑ และแสดงนัยที่ ๒ ต่อจากนัยที่ ๓) โดยหมายเอาข้อความนั้น

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ธมฺมาธิฏฐานวเสน ปน (แต่ท่านแสดงเหตุเกิดของนัยที่ ๑ ด้วยคำว่า ตณฺหา จ อวิชชา จ เป็นต้นในที่ที่สุด เพื่อแสดงข้อความพิเศษนี้ว่า นัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ เกิดจากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิฏฐาน) เพื่อแสดงว่าพระมหากัจจายนะมิได้กระทำการแสดงตามลำดับอุเทศไว้เพื่อแสดงข้อความพิเศษนี้ว่า โลกะถูกถือเอาด้วยสุกสัณฺญาและสุขสัณฺญา โทสะถูกถือเอาด้วยนิจฺจสัณฺญา โมหะถูกถือเอาด้วยอัตฺตสัณฺญา เพราะเกิดความปองร้ายว่าบุคคลนี้ทำสิ่งที่มิใช่ประโยชน์แก่เรา และอโลกะเป็นต้นก็ถูกถือเอาด้วยอสุกสัณฺญาเป็นต้น ดังนั้น นัยที่ ๒ จึงเกิดจากนัยที่ ๓ โดยธรรมาธิฏฐาน อนึ่ง โทสะถูกถือเอาด้วย โลภ ศัพท์เพราะโทสะเกิดขึ้นได้เมื่อมีโลกะ และโลกะก็คือตัณหา โมหะคืออวิชชา สมถะถูกถือเอาด้วยอโลกะและอโทสะ วิปัสสนาถูกถือเอาด้วยอโมหะ เพราะเป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับอกุศลเหล่านั้น ดังนั้น นัยที่ ๑ จึงเกิดจากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิฏฐานนั้นแหละ

คำเป็นต้นว่า เตเนว (ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จตุตตาริ หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ, ตีณิ หุตฺวา เทว ภวนฺติ) หมายความว่า เพราะนัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ เกิดจากนัยที่ ๒

[คำว่า เตเนว แปลตามศัพท์ว่า “เพราะเหตุนี้” หมายถึง เพราะเหตุคือนัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ เกิดจากนัยที่ ๒]

การแยกออกของนัยโดยธรรมาธิฏฐานอย่างเดียวยังแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถา โดยอาศัยข้อความที่พบในพระบาลีโดยบุคคลาธิฏฐานอย่างนี้ ชื่อนี้เป็นความต่างกันระหว่างพระบาลีกับอรรถกถาในเรื่องนี้]

คำว่า ยทิ เอว (เมื่อเป็นดังนี้) หมายความว่า ท่านควรแสดงนัยโดยประการอื่นจากประการที่พบในพระบาลีมิใช่หรือ

ด้วยคำว่า เทว หุตฺวา...สียา (ท่านก็ควรกล่าวถึงนัยนี้อีกว่า เทว หุตฺวา จตฺตาริ ภาวนติ, เทว หุตฺวา ตีณิ ภาวนติ, ตีณิ หุตฺวา จตฺตาริ ภาวนติ [บุคคลทั้ง ๒ พวกนี้จัดเป็นบุคคล ๔, จัดเป็น ๒ พวก และแบ่งเป็น ๓ พวก จัดเป็น ๓ พวก และแบ่งเป็น ๔ พวก]) พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงข้อความนี้ว่า เมื่อเป็นดังนี้ ท่านก็ควรกล่าวถึงการเกิดของนัยที่ ๓ และที่ ๒ จากนัยที่ ๑ โดยธรรมาธิฐาน และการเกิดของนัยที่ ๓ จากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิฐานนั้นแหละ เหมือนแสดงการเกิดของนัยที่ ๓ จากนัยที่ ๑ และการเกิดของนัยที่ ๒ จากนัยที่ ๓ โดยบุคคลาธิฐาน

ในพากย์นั้น คำว่า นโย (นัย) คือ นัยที่ ๒ ที่กล่าวไว้ในภายหลัง

คำว่า อตฺถโต (โดยเนื้อความที่อนุমানรู้โดยอ้อม) หมายความว่า โดยความปรากฏแห่งเนื้อความ ความหมายก็คือ ท่านมิได้กล่าวระบุไว้โดยตรง เพราะปรากฏชัดโดยเนื้อความ

บัดนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ยสฺมา (เพราะท่านประสงค์การระคนกันของอรรถนัยทั้ง ๓ และเมื่อมีการระคนกันก็มีการแยกออกจากการระคนกันนั้นโดยแท้) เป็นต้น เพื่อแสดงย้ำความปรากฏแห่งเนื้อความนั้น

คำว่า อนุปฺปเวโส อิจฺฉิโต (ประสงค์การระคนกัน) หมายความว่า ประสงค์การระคนกัน เพราะนัยและมูลบทนั้นๆ ไม่ขัดแย้งกันในนัยและมูลบทอื่น สมจริงดังคำกล่าว [ในเนตติปกรณ์]ว่า ยตฺถ สพฺโพ อุกฺกุสฺสปกฺโข สงฺคหํ สโมสฺสรณํ คจฺฉติ (ธรรมฝ่ายอุกกุศลทั้งปวงย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง), ยตฺถ สพฺโพ กุสฺสปกฺโข สงฺคหํ สโมสฺสรณํ คจฺฉติ (ธรรมฝ่ายกุศลทั้งปวงย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง)

คำว่า อยฺมจฺจ อตฺถโต (อนึ่ง ข้อความนี้) คือ ข้อความทั้งสองประการนี้ว่า นยานํ อณฺณมณฺณอนุปฺปเวโส (การระคนกันของนัย) และ นิคฺคโม (การแยกออกจากการระคนกัน)

คำว่า เปฏฺฐกะ คือ คำแสดงเนื้อความของพระไตรปิฎก

คำว่า เปฏโกปเทศ คือ คำอธิบายปริยัตอันเป็นเครื่องชี้แนะ

คำว่า อาทิโต ปฏุจาย (ตั้งแต่ต้น) หมายความว่า การมิได้แสดงเพียงการระคนกันและการแยกออกจากกันของนัยทั้งหลายแต่แสดงการพิจารณาณัยตั้งแต่ส่วนแรกเป็นต้นไป

คำว่า โทสทิฏฐิ (ผู้เห็นว่ากามมีโทษ) หมายความว่า ผู้ถือเอาโทษคือความสุขน้อยเป็นต้น กล่าวคือ ผู้มีปกติเห็นโทษ เพราะบุคคลเหล่านั้นยังมิได้เพิกถอนอนุสัย และเห็นโทษในกาม ที่จริงแล้วองค์ทั้ง ๒ ของพวกเขานี้กล่าวว่าสาเหตุของอรรถกถาญาณุโยค

คำว่า นตฺถิ อตฺถิ (กามหาประโยชน์มิได้) หมายความว่า ประโยชน์ในกามปัจจุบันที่คนเขลาผู้ถูกราคะย่ำยีแล้วดำริขึ้น เหมือนการเลี้ยคมมีดอาบน้ำฝิ่งของผู้ติดใจในหยาดน้ำฝิ่ง มีสุขน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นใจมาก มีโทษมาก มีความเบียดเบียน มีความเร่าร้อน ในภพหน้าก็เหมือนกัน ดังนั้น กามจึงไม่มีประโยชน์แก่ผู้มีปัญญาทุกเมื่อ

คำว่า อนชฺโณสิตา (ไม่ถูกครอบงำ) หมายความว่า ไม่ถูกย่ำยีอยู่

คำว่า เตน วุจฺจติ สุขา ปฏิปทา (ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติสะดวก) หมายความว่า วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่แก่บุคคลดังกล่าวโดยสะดวกด้วยความมีกิเลสเบาบางนั้นเรียกว่า ปฏิบัติสะดวก

คำว่า อชฺโณสิตา (ยึดติด) หมายความว่า ตั้งมั่น

คำว่า อิเม สหุเพ สตฺตา (สรรพสัตว์เหล่านี้) คือ สัตว์ผู้ปฏิบัติอยู่ทั้งหมดนี้ซึ่งแบ่งจำนวนไม่ได้ กล่าวไว้ ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจจริต และผู้มีทิฏฐิจจริต

คำว่า สุขชน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ (ละโดยสะดวก) หมายความว่า ละกิเลสโดยไม่ลำบาก

คำว่า อีมา จตฺสฺโส ปฏิปทา (ปฏิปทาเหล่านี้มี ๔ อย่าง) เป็นต้นแสดงความพิเศษในความเป็นอารมณ์และหน้าที่ของปฏิปทาทั้งหลายด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

[คัมภีร์เนตติฎฐิกา ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๔๗) และฉบับภูมิพล (หน้า ๑๘๘) มีรูปว่า อีมา จตฺสฺโส ปฏิปทาติอาทิ ปฏิปทานํ เอตฺตาวตายํ, วิสยภาวกิจฺเจสุ จ พุทฺธิจารามาทสฺสนํ แต่คิดว่า ควรมีรูปว่า อีมา จตฺสฺโส ปฏิปทาติอาทิ ปฏิปทานํ เอตฺตาวตา วิสยภาวกิจฺเจสุ พุทฺธิจารามาทสฺสนํ จึงจะถูกตามหลักภาษา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

คำว่า พุทธิจาร หมายถึง ความสามัญทั่วไป ดังนั้น คำว่า พุทธิจาราว (ความไม่มีแห่งความสามัญทั่วไป) จึงหมายถึงความพิเศษ]

คำเป็นต้นว่า อัย ปฏิปทา (ปฏิปทานี้ย่อมแสดงกิเลส) เป็นคำลงท้าย ความหมายคือ ปฏิปทานี้เป็นเหตุให้แสดงบุคคล ๔ เพื่อกล่าวถึงเหตุเกิดของสฬวิกกีฬิตนัย

คำว่า จตุกมคเคน กิเลส นิทิสติ (ย่อมแสดงกิเลสด้วยเหตุ ๔) หมายความว่า ย่อมแสดงหมุกิเลสอันมีเหตุ ๑๐ ด้วยเหตุ ๔ มีอาหารเป็นต้นที่จักกล่าวต่อไป

คำว่า จตุกมคเคน อริยมเมสุ นิทิสิตพพา (นัยที่ควรนำออกแสดงในธรรมอันประเสริฐด้วยเหตุ ๔) หมายความว่า นัยที่ควรนำออกแสดงในธรรมอันประเสริฐ คือ โพธิปักขิยธรรม ด้วยเหตุ ๔ มีปฏิปทาเป็นต้นอันเป็นปฏิบัติต่ออาหารเป็นต้นนั้น

คำว่า อิทยจ ปมาณ จตุตาโร อาหารา (อาหาร ๔) หมายความว่า อาหาร ๔ นี้เป็นเหตุให้วิปลาส ๔ นั้นดำเนินไป ความหมายก็คือ อาหาร ๔ ย่อมเสพวิปลาส ๔ トラบที่ยังไม่ถึงการกำหนดรู้ วิปลาส ๔ ย่อมเพิ่มพูนอุปาทาน ๔ トラบที่ยังมิได้ถูกละ ดังนั้นเป็นต้น ฟังกล่าวตามสมควรในบททั้งหมดอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอว อิมานิ สพพานิ ทส ปทานิ (พึงประกอบบท ๑๐ ทั้งหมดนั้นอย่างนี้)

มีคำที่เหลือ[พึงเพิ่มเข้ามา]ว่า โยเซตพพานิ (พึงประกอบ)

คำว่า อภิขุมาย คนถติ (ย่อมผูกด้วยความละโมภ) แสดงว่า ความละโมภนั้นแหละเป็นการผูก

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ปปญเจนโต (ขยาย) หมายความว่า ขยายความยึดมั่นด้วยทวิฏฐิ

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๒๗) ฉบับมหาจุฬาย ไม่มีคำว่า อิทยจ ปมาณ จตุตาโร อาหารา เหมือนในฎีกาของเนตติปกรณ์ แต่มีรูปว่า ตตริเม จตุตาโร อาหารา เป็นต้นไป ขอฝากให้ผู้พิจารณา]

ความเป็นเหตุให้เกิดความเดือดร้อนใจ เป็นการไหลไปของกิเลส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
อาสวนติ (ย่อมน้ำไหลไป)

คำว่า ก็ วิปปฏิสารา (อะไรเป็นความเดือดร้อนใจ) นั้นกล่าวถึงสิ่งที่ล่องละเมียด
ด้วยอำนาจของกิเลส

ท่านกล่าวว่า เย วิปปฏิสารา, เต อนุสยา (ความเดือดร้อนใจที่เป็นอนุสัยย่อมน้ำ
ไหลไป) เพราะความเดือดร้อนใจเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ยังละอนุสัยไม่ได้เท่านั้น ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล
อื่น

บททั้งสองระบุถึงเหตุโดยสำนวนที่กล่าวถึงผล

[ความเดือดร้อนใจโดยองค์ธรรมคือ กุกกุจเจตสิก ที่เดือดร้อนรำคาญใจในทุจริตที่ทำแล้ว
หรือในสุจริตที่ยังมิได้กระทำในที่นี้คือสิ่งที่ล่องละเมียดด้วยอำนาจของกิเลสอันเกิดร่วมกับกุกกุจเจตสิก
นั่นเอง แต่ท่านกล่าวว่า เป็นความเดือดร้อนใจคืออนุสัย เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ยังละอนุสัยไม่ได้เท่านั้น
การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้
หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงความเดือดร้อนใจที่เป็นอนุสัยอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่
ล่องละเมียดด้วยอำนาจของกิเลสอันเป็นเหตุ]

คำว่า ปจเมน ปเทน (ด้วยบทที่ ๑) คือ ด้วยบทที่ ๑ ในพระพุทธพจน์ ๑๐ บท
ตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า ปจมาย ทิสาย (ธรรมหลักที่ ๑) คือ ธรรมหลักที่ ๑ ในฝ่ายสังกิเลสของ
สีหวิกกีฬิตนัยที่เรียกว่าเนื้อความของบทที่ ๑ นั้น

คำว่า อติ แปลว่า โดยประการดังนี้ หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า กุสลากุสลาน (ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษ) คือ ธรรมที่ไม่มีโทษ
และธรรมที่มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้ว

[คำอธิบายของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาในบางแห่งมุ่งอธิบายศัพท์ตามหลักภาษา แต่เมื่อ
แปลเป็นไทยแล้วผู้อ่านอาจไม่เข้าใจชัดเจนเหมือนอ่านจากต้นฉบับบาลี ดังเช่นในประโยคข้างต้นนี้ว่า

กุสลากุสลาณนฺติ ยถาตุตฺตอณฺชสวชฺชธฺมมานํ (คำว่า กุสลากุสลาณํ คือ ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้ว) พระภูิกจารย์มุ่งแสดงอธิบายศัพท์ว่า กุสล และ อกุสล แปลว่า “ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษ” ไม่ใช่แปลว่า “ธรรมที่เป็นกุศลและธรรมที่เป็นอกุศล” แต่เมื่อแปลเป็นไทยแล้ว ผู้อ่านที่ไม่เข้าใจภาษาบาลีอาจสงสัยว่าทำไมจึงอธิบายว่า “คำว่า กุสลากุสลาณํ คือ ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้ว” เพราะไม่ได้อธิบายเพิ่มเติมไปจากเดิม ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจภาษาบาลีดี มักอ่านจากต้นฉบับซึ่งทำให้เข้าใจการอธิบายศัพท์ ความหมาย หรือทั้งศัพท์และความหมาย การอธิบายศัพท์ในภาษาบาลีแยกออกเป็นอธิบายทั้งศัพท์หรือรากศัพท์ในศัพท์ที่เป็นนามศัพท์ (ลิงค์) วิภคติ ธาตุ บัจฉย เป็นต้น การอธิบายอรรถแยกออกเป็นอธิบายคำแปลศัพท์ หรือเนื้อความของนามศัพท์และวิภคติ เป็นต้น]

คำว่า ปกฺขปฺปิกฺขวเสน (โดยความเป็นฝ่ายโฆทานและฝ่ายสังกิเลสที่ตรงกันข้าม) หมายความว่า โดยความเป็นฝ่าย[โฆทาน]และฝ่ายสังกิเลสที่ตรงกันข้ามกับฝ่ายโฆทานนั้น

คำว่า โยชนา (การประกอบ) หมายความว่า การสอดส่องด้วยใจโดยกระทำไว้ในธรรมที่เหมาะสมด้วยความเป็นธรรมหลักที่ ๑ เป็นต้น สมจริงดังคำกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า มนสา โวโลกยเต (บุคคลย่อมสอดส่องด้วยใจ)

คำว่า ตสฺส คือ การตรวจดูธรรมหลัก

ความเป็นที่สุดของโสดาปัตติผลเป็นต้น พึงทราบโดยเนื้อด้วยอินทรีย์ โดยแท้จริงแล้ว สติปัญฐานเป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยอำนาจของอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นเหล่าใด ความเป็นที่สุดของโสดาปัตติผลเป็นต้น พึงทราบด้วยอำนาจของอินทรีย์เหล่านั้น

ในเรื่องนั้น ศรัทธินทรีย์ในโสดาปัตติผลถึงความไพบูลย์ เพราะพระโสดาบันเป็นผู้บำเพ็ญศรัทธาอย่างบริบูรณ์

วิริยินทรีย์ในสกทาคามีผลถึงความไพบูลย์ เพราะพระสกทาคามีเป็นผู้ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุมรรคขั้นสูง

สมาธินทรีย์ในอนาคามีผลถึงความไพบูลย์ เพราะพระอนาคามีเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิอย่างบริบูรณ์

สตินทรีย์และปัญญินทรีย์ในอรหัตตผลอันเป็นผลสูงสุดถึงความไพบูลย์ เพราะพระอรหันต์เป็นผู้บรรลุความไพบูลย์แห่งสติและปัญญา ดังนี้แล

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า การละสุขสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังศรัทธา เพราะผู้เชื่อมั่นเลื่อมใสอยู่ย่อมเจริญความใสใจว่าเป็นสิ่งปฏิกุศล การละสุขสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังวิริยะ เพราะผู้มีความเพียรย่อมครอบงำความพอใจในสุขแล้วหมั่นพากเพียรความใสใจด้วยปัญญา การละนิจสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังสมาธิ เพราะผู้มีใจตั้งมั่นแล้วย่อมกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและดับไปบรรลุนิจสัญญา การละอัตตสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังปัญญา เพราะผู้มีปัญญาย่อมกำหนดความไม่อยู่ในอำนาจของสังขารแทงตลอดความว่างเปล่าจากอัตตา ส่วนสติพึงปรารภนาในอินทรีย์ทั้งหมด สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

สตี จ ขวาทิ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกิ วทามิ.^{๒๐๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง”

โดยประการดังนี้ ท่านกล่าวถึงฐานะที่บำเพ็ญอินทรีย์ ๕ ซึ่งละวิปลาส ๔ ให้บริบูรณ์ สามัญญผล ๔ ว่าเป็นที่สุดของธรรมหลักทั้ง ๔ อันเป็นเหตุแห่งวิปลาส ๔ ดังนี้

คำว่า โลโก อกุศลมูล (อกุศลมูลคือโลภะ) เป็นต้น แสดงการประกอบร่วมกันของโลภะเป็นต้นโดยความเป็นเหตุและผล

ในเรื่องนั้น คำว่า มนาปิเกน (อารมณ์ที่น่าชอบใจ) กล่าวไว้โดยมาก เพราะโลภะเกิดได้ด้วยอารมณ์ที่ตนไม่ชอบใจโดยเนื่องด้วยความเห็นแปรปรวน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มนาปิเกน แปลว่า ด้วยลักษณะที่น่าชอบใจ

ผัสสะ เวทนา ความเป็นไป[แห่งโสมนัส] ราคะ วิตก และความเร่าร้อน ที่เกิดร่วมกันหรือมิได้เกิดร่วมกัน ย่อมมีได้

คำว่า อุปฺปาโท (การเกิดขึ้น) นี้ [ในพระบาลีว่า อุปฺปาโท ปญฺญายติ (การเกิดขึ้นปรากฏ)] หมายถึงสังขารที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อุปฺปชฺชติ (ย่อมเกิดขึ้น) แต่ถ้าหมายถึงสังขารที่มีลักษณะเกิดขึ้นก็ไม่ควรกล่าว[ด้วยปัจจุบันกาล]ว่า อุปฺปชฺชติ เพราะการเกิดขึ้นไม่ใช่เกิดขึ้นอยู่ [คือ การเกิดขึ้นเป็นกิริยาแสดงความปรากฏ

ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยไม่ระบุกาลว่าเป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ตามหลักภาษาบทที่เป็น
ภาวสาธนะ ซึ่งแปลว่า “การ, ความ” จัดเป็นอนามัญฐกาล คือ ไม่ระบุกาล]

อนึ่ง การที่ราคะของบุคคลเหล่านั้นมีความเร่าร้อนอันเกิดจากราคะเป็นเหตุ ย่อม
มีได้เพราะเป็นสภาวะของตัณหา เนื่องจากตัณหาเป็นเหตุเกิดของทุกข์ สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มี
สภาพเกิดขึ้น สิ่งทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ สมจริงดังคำกล่าวว่

ตณฺหาสหชาตเวทนาย ปน โลโภ สหชาตาทีปจฺเจยฺหิ ปจฺจโย.^{๒๐๔}

“โลภะเป็นปัจจัยแก่เวทนาที่เกิดร่วมกับตัณหาด้วยสหชาตปัจจัย เป็นต้น”

โดยประการดังนี้ การเกิดขึ้นของสุขเวทนาก็ประกอบร่วมกับโลภะอันเกิดขึ้นใน
อวิชฺฐารมณฺ์ ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขณฺ์ (ลักษณะของสังขตธรรมคือ
ความเกิดขึ้น)

ความแปรปรวนของสุขเวทนานั้นกล่าวว่า เป็นวิปริณามทุกข์

ระยะกาลแห่งความแปรปรวนย่อมไม่มีโดยปราศจากระยะกาลแห่งความเกิดขึ้น
ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงระยะกาลแห่งความแปรปรวนนั้นเหมือนปรากฏโดยอาศัยระยะกาล
แห่งความเกิดขึ้นว่า อุปฺปาทํ...ทุกฺขตา (วิปริณามทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของ
สังขตธรรมคือความเกิดขึ้น)

แม้ข้อความในคำเป็นต้นว่า โทโส อกุสฺสมูลํ (อกุสฺสมูลคือโทสะย่อมเกิดขึ้นด้วย
อารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจ) ก็พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

มีข้อความพิเศษดังนี้ คือ ท่านกล่าวว่า จิตฺตสฺส...ทุกฺขทุกฺขตา (ทุกขทุกข์ย่อมเกิด
ขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความแปรปรวนของสิ่งที่ตั้งอยู่) เพราะโทมนัสเกิดขึ้น
โดยอาศัยขราที่ชื่อว่าความแปรปรวนของสิ่งที่ตั้งอยู่

การที่ชรามีความเร่าร้อนที่เกิดจากโทสะเป็นเหตุ พึงทราบโดยความแก่ก่อนวัยของ
บุคคลผู้มีโทสะมาก

คำว่า วโย (ความเสื่อมไป[ของสังขาร]) หมายความว่า ความดับสังขาร

ความเป็นสังขารทุกข์ของสังขตธรรมย่อมมีด้วยความไม่เที่ยง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
วโย...สังขารทุกข์ตา(สังขารทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความเสื่อมไป)
สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ยทนิจํ, ตํ ทุกขํ.^{๒๐๕}

“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”

การที่ลักษณะคือความเสื่อมไปมีความเร่าร้อนที่เกิดจากโมหะเป็นเหตุ พึงทราบ
โดยความดำเนินไปของสังสารวัฏ เพราะมีความหลงเป็นเหตุ และเพราะมรณะมีวิชา
เป็นปัจจัย

การที่โลภะเป็นต้นเป็นเหตุให้ปัญญาเป็นต้นบริบูรณ์ พึงทราบโดยความเป็นปัจจัย
ด้วยส่วนคืออุปนิสสยปัจจัยและสหชาติปัจจัยตามสมควร เพราะกุศลธรรมทั้งปวงเป็นปัจจัย
พิเศษแก่กุศลธรรมทั้งปวงตามที่มีได้โดยแท้

คำว่า อภัยาปาหุปจาระ คือ ความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็นที่อาศัยของอภัยา-
ปาหวิตก

แม้คำว่า อวิหิงสุปจาระ ก็มีนัยเดียวกันนี้

มีคำที่เหลือว่า นัยที่กล่าวมานี้ชื่อว่า ติปุกขลนัยที่ ๒ ซึ่งได้แสดงไว้ร่วมกับ
ทิสาลอจนนัย

คำว่า อิเม จตฺตารโ (บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้) ท่านปรารภไว้เพื่อแสดงเหตุเกิด
ของนันทิยาวิภูฏนัยโดยบุคคลาธิฐานอย่างเดียว

คำว่า อิเม คือ บุคคล ๔ จำพวกตามปฏิปทา ๔ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว

คำว่า วิเสเสน (โดยเฉพาะ) คือ โดยความพิเศษกล่าวคือความมีทิลกฐิหรือตัณหา
เป็นที่ยอาศัย โดยแท้จริงแล้ว ผู้มีทิลกฐิจริตกล่าวไว้ ๒ จำพวก คือ ผู้มีปัญญามาก และผู้มี
ปัญญาน้อย ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก พร้อมด้วยการบรรลุเร็วและการบรรลุช้า

นอกจากนั้น ยังได้แสดงข้อความนี้ว่า ผู้มีตัณหาจริตกล่าวไว้ ๒ จำพวกว่าย่อม
หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก พร้อมด้วยการบรรลุเร็วและการบรรลุช้า

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เทว โหนติ ทิฏฐิจริโต จ ตณฺหาจริโต จ (บุคคลเหล่านั้นแบ่งเป็น ๒ จำพวกโดยเฉพาะ คือ ผู้มีทิฏฐิจริต และผู้มีตณฺหาจริต)

คำว่า จตฺตาโร หุตฺวา (บุคคล ๔ จำพวก) หมายความว่า บุคคลจำแนกเป็น ๔ จำพวกในการแสดงเหตุเกิดของสฬวิกกีฬิตนัย ความหมายก็คือ กล่าวไว้โดยแบ่งเป็น ๔ จำพวกเนื่องด้วยปฏิบัติ

คำว่า ตโย โหนติ (แบ่งเป็น ๓ จำพวก) หมายความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวก คือ อุกมฺมัตถัญญุ เป็นต้นในการแสดงเหตุเกิดของติปุกฺขลนัย]

คำว่า ตโย หุตฺวา (บุคคล ๓ จำพวก) หมายความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวกเหมือนอย่างนั้น คือ กล่าวไว้โดยแบ่งเป็น ๓ จำพวก

คำว่า เทว โหนติ (แบ่งเป็น ๒ จำพวก) หมายความว่า มี ๒ จำพวกในการแสดงเหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัยในกาลนี้

คำว่า อชฺโฌसानํ แปลว่า ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ

คำว่า อภินิเวโส แปลว่า ความยึดมั่นด้วยตณฺหา

คำว่า อหฺกาโร (ความถือตัว) หมายความว่า ความทะนงตน หรือการทำ[ความสำคัญ]ว่าเป็นเรา

การรู้เห็นว่าเป็นเราด้วยอำนาจทิฏฐิ มานะ และความสำคัญตน ชื่อว่า มมังการะ (ความยึดติดบุคคลสิ่งของ) คือ การยึดมั่นของตน กล่าวคือ การยึดมั่นด้วยตณฺหา

คำว่า ทส ปทานิ ปจฺมา ทิสฺสตี กาทพฺพานิ (บททั้ง ๑๐ ของทุกะ ๑๐ พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๑) หมายความว่า พึงกระทำให้เป็นธรรมหลักที่ ๑ ของนันทิยาวัฏฏนัย ความหมายก็คือ พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๑

คำเป็นต้นว่า สํชิตฺเตน...ปฺกฺขสฺส (บททั้ง ๑๐ ที่สอง [มีตณฺหาเป็นต้น] ของทุกะ ๑๐ ย่อมแสดงข้อความโดยย่อระบุถึงโวทานซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของฝ่ายสังกิเลส) หมายความว่า บททั้ง ๑๐ ที่สองย่อมแสดงข้อความของฝ่ายสังกิเลสโดยย่อระบุถึงธรรมที่เป็นโวทานอันดำเนินไปในฝ่ายปฏิปักษ์

พึงประกอบบทว่า พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๑

คำว่า ทส ปทานิ ทุตฺตยานิ (บททั้ง ๑๐ ที่สอง) หมายความว่า บท ๑๐ มีต้นหา เป็นต้น พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๒

พืงนำบทมาประกอบ[ที่ตามมาจากประโยคต้น]ว่า สัชฺชิตฺเตน...กณฺหปฏฺขสฺส ([ต้นหา เป็นต้นที่กล่าวมานี้ เป็นธรรมหลักที่ ๒]ของทุกะ ๑๐ ที่แสดงข้อความโดยย่อระบุนถึง โวทานซึ่งเป็นปฏิกิริยาของฝ่ายสังกิลส)

คำว่า โยนิโส แปลว่า โดยแยบคาย

การใส่ใจโดยแยบคาย คือ การใส่ใจก่อนด้วยความไม่เที่ยง เป็นต้น

คำว่า ปญญา (ปัญญา) คือ ปัญญาที่เกิดจากการสดับ และฉานพร้อมด้วยอภิญญา

คำว่า นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) คือ ปัญญาแทงตลอด

ความโสมนัส คือ สุขทางใจที่เกิดร่วมกับความปราโมทย์เป็นต้นอันประกอบด้วย ธรรม

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๕๑) และฉบับภูมิพโล (หน้า ๑๙๓) พบรูปว่า โสมนสฺสธมฺมุปฺสณฺหิตํ ปโมทาทิสหคํ เจตสิกสุโข แต่ควรมีรูปว่า โสมนสฺส ธมฺมุปฺสณฺหิตํ ปโมทาทิสหคํ เจตสิกสุโข เพราะเป็นการอธิบายบทตั้งคือ โสมนสฺส และคำนี้ก็เชื่อมเป็นสมาสกับ ธมฺม เป็นรูปว่า โสมนสฺสธมฺม ไม่ได้ เนื่องจากคำหน้าที่เป็นภาวสาธนะต้องเชื่อมสมาสกับคำหลังที่เป็นภาวสาธนะเหมือนกัน ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

จ ศัพท์ในคำว่า กุสลปฏฺเข จ (และฝ่ายกุศล) มีความหมายว่า รวบรวม ดังนั้น จึงแสดงว่าธรรมหลัก ๔ มิได้โดยการรวบรวมจากฝ่ายทั้งสอง ไม่ใช่มิได้ทีละฝ่าย

คำว่า เตสํ คือ ตัณหา เป็นต้น ความหมายก็คือ ตัณหา และธรรมที่อยู่ในฝ่าย ตัณหา

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ราควิราคะ (ความหลุดพ้นทางใจเป็นปฏิกิริยาโดยตรงต่อ ราคะ) เพื่อแสดงว่า เมื่อราคะถูกละได้โดยสิ้นเชิง แม้อวิชชาที่เป็นอันถูกละได้โดยสิ้นเชิง เหมือนกัน กระนั้นก็ตาม ความหลุดพ้นทางใจเป็นปฏิกิริยาโดยตรงต่อราคะ

แม้คำเป็นต้นว่า อวิชชาวิราคา (ความหลุดพ้นทางปัญญาที่สํารอกอวิชชาย่อมมี ด้วยการละอวิชชาเป็นต้นนั้น) ก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง ข้อความนี้กล่าวไว้โดยเป็นคำอธิบายความของพระบาลีที่ปรากฏโดย พระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

โส จ อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตติํ ปญฺญาวิมุตติํ ทิฏฺฐเจว ธมฺเม สยํ อภิญญา
สจฺจนิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริติ.^{๒๐๖}

“อนึ่ง เธอรู้แจ้งความหลุดพ้นทางใจและความหลุดพ้นทางปัญญาอันไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นอาสวะด้วยความรู้ยิ่งโดยตนเอง เข้าถึงพร้อมแล้วอยู่ในชาตินี้”

อย่างไรก็ตาม ความหลุดพ้นทางใจอย่างแรกในเรื่องนี้หมายถึงอนาคามีผล เพราะ กล่าวไว้ในเวทจนสมาโรปนะด้วยคำว่า รากวิราคา เจโตวิมุตติ เสกฺขผลํ, อวิชชาวิราคา ปญฺญาวิมุตติ อเสกฺขผลํ (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนด เป็นเสกขผล ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา เป็นอเสกขผล) เป็นต้น ที่จริงแล้วพระมหากัจจายนะกล่าวว่า รากวิราคา เจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนด) เพราะความบริบูรณ์แห่งสมาธิ เป็นปฏิบัตย์โดยตรงต่อกามราคะเป็นพิเศษ

ความหลุดพ้นทางปัญญาอย่างหลังหมายถึงอรหัตตผล พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อวิชชาวิราคา ปญฺญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา) เพราะละตัณหา และอวิชชาโดยสิ้นเชิง และเป็นความบริบูรณ์แห่งปัญญา

คำว่า ตตฺถ คือ นันทิยาวัฏฏนํ

คำว่า เตสุ (มูลบท ๔ เหล่านั้น) คือ มูลบท ๔ มีตัณหาเป็นต้นที่กล่าวว่า จตฺตาริ ปทานิ (บท ๔)

การประมวลกล่าวว่าเป็นการประชุมในเรื่องนี้ อนึ่ง การประมวลดังกล่าวย่อมมี ได้โดยสภาวะเสมอกันและลักษณะเสมอกัน ดังนั้น ท่านแสดงมูลบท ๔ มีตัณหาเป็นต้น แล้วจึงกล่าวว่า เตสุ อฏฺฐารส มูลปทานิ สโมสฺรณติ (มูลบท ๑๘ ย่อมประชุมในมูลบท ๔ เหล่านั้น)

คำว่า สมถิ ภษนุติ (ยอมเข้าถึงความเป็นสมถะ) หมายความว่า ยอมเข้าถึงความเป็นสมถะโดยสภาวะเสมอกันและลักษณะเสมอกัน

แม้คำว่า วิปัสสนิ ภษนุติ (ยอมเข้าถึงความเป็นวิปัสสนา) ก็มีนัยเดียวกันนี้

การเข้าไปสู่การตั้งอยู่ของนัยแห่งธรรมที่ตั้งอยู่ในนัยทั้งหลาย ถือว่าการเข้าไปในนัยของนัยทั้งหลายนั้นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติปุกฺขโล...อนุปฺปวิสฺติ (ติปุกฺขลนัยและสีหวิกกีฬิตนัยยอมเข้าไปสู่นันทิยาวิภูฏนัย)

ท่านจะแสดงว่าโทสะมีอย่างเดียวโดยส่วนคือพระพุทฺธพจน์อย่างเดียว เพราะไม่มีมูลบทของนันทิยาวิภูฏนัยและสีหวิกกีฬิตนัยที่ไม่นับเข้าในฝ่ายอโลภะและอโมหะแล้วนับเข้าในฝ่ายอโทสะ

แม้คำว่า โทโส โทโส เอว (โทสะชื่อว่า โทสะ นั้นแหละ) ก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า สโมสฺรณฺติ (ยอมประชุม) หมายความว่า ยอมถึงการประมวลไว้โดยลักษณะเสมอกันและสภาวะเสมอกัน

คำว่า ภูมิ โคจโร (ฐานะที่ตั้ง) กล่าวระบุถึงมูลบทนั้นแหละ

คำว่า เอเกกํ นยํ อนุปฺปวิสฺติ (ยอมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ) หมายความว่า ยอมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ เพราะเข้าไปสู่มูลบทนั้นๆ

เมื่อเข้าใจกุศลธรรมแล้วก็พึงแสวงหาอกุศลธรรมฝ่ายตรงกันข้าม หรือเมื่อเข้าใจอกุศลธรรมแล้วก็พึงแสวงหากุศลธรรมฝ่ายตรงกันข้าม หมายความว่า พึงใคร่ครวญโดยคล้อยตามพระพุทฺธพจน์ที่อธิบายอยู่

การแสวงหา คือ การใคร่ครวญ ได้ชื่อว่า ทิสาลอฺจนะ (การสอดส่อง)

คำว่า โส นโย นิทฺทิสิตฺตํ (พึงแสดงนัยนั้น) หมายความว่า พึงแสวงหาเหมือนอย่างนั้นแล้วกำหนดธรรมหลักด้วยธรรมดังกล่าว แล้วจึงนำนัยนั้นๆ ออกมาประกอบ

ท่านจะแสดงว่าการนำมูลบทออกมาจากมูลบทยอมมีได้โดยนัยนี้เหมือนการเข้าไปแห่งมูลบทในมูลบท จึงกล่าวว่า ยถา เอกมฺหิ...นิทฺทิสิตฺตํ (บัณฑิตพึงแสดงมูลบทโดยนำออกจากนัยนั้นๆ ให้มูลบทของนัยอื่นเข้าไปสู่นัยอย่างหนึ่งได้เมื่อแสดงนัยนั้นแล้ว)

คำเป็นต้นว่า เอเกกสมิณฺหิ (เพราะมูลบท ๑๘ ย่อมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ ได้) เป็นคำแสดงเหตุ

ในข้อนั้น คำว่า ตตฺถ คือ ในนัยหนึ่งๆ

คำว่า เอกสมิ ฐมฺเ วิญญาเต (เมื่อเข้าใจธรรมหนึ่งๆ) หมายความว่า เมื่อเข้าใจธรรมคือมูลบทหนึ่งๆ มีต้นเหตุเป็นต้นโดยตรงหรือด้วยการนำออกแสดง

คำว่า สพฺเพ ฐมฺมา วิญญาตา โหณฺติ (ธรรมทั้งหมดเป็นอันเข้าใจได้) หมายความว่า ธรรมทั้งหมดมีโลเกเป็นต้นอันเป็นมูลบทอื่นจากนั้นก็เป็นอันเข้าใจได้ คือ เป็นธรรมปรากฏกล่าวคือ ประจักษ์ เพราะนัยไม่ควรเป็นไปในประเภท[อื่น]

คำเป็นต้นว่า อิมสฺ (ในบรรดานัยทั้ง ๓ เหล่านี้ ผล ๔ เป็นที่สุดของสีหวิกกีฬิตนัย) แสดงที่สุดของนัย ๓ ด้วยการให้ถึงที่สุดของธรรมอันเป็นธรรมหลักของนัย ๓

ข้อความนั้นได้กล่าวนัยไว้แล้วนั้นแหละ

คำเป็นต้นที่กล่าวต่อมาว่า อิมสฺ (การตรวจดูมูลบท ๑๘ ในนัยทั้ง ๓ เหล่านี้ ชื่อว่า ทิสาลอจนนัย) แสดงประเภทของกรรมนัยทั้ง ๒

คำนี้รู้ได้ง่ายนั้นแหละ

จบ คำอธิบายนัยสมุฏฐานวาระ

สาสน์ปฏิฐานวารวรรณนา

สจฺจํ ปุณฺณิ สจฺจนฺติ
 สกตฺโถ นตฺถิ นตฺถោ

ภุชมุขิปป วุจเต
ปรสสตถมกพโต.

สารัตถวิลาสินี หน้า ๑๐

“บุคคลอาจสูงขึ้นกล่าวว่า เป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ตน
ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำประโยชน์เพื่อบุคคลอื่นโดยแท้”

ศาสนบัญญัติวารวณนา

(คำอธิบายศาสนบัญญัติ)

[๘๘] คำว่า สงคหวาราทิส (ในสังคหวาระเป็นต้น) คือ ในสังคหวาระ อุทเทสวาระ และนิทเทสวาระ

คำว่า สรูปโต น ทสสิโต (ไม่ได้กล่าวรวมไว้โดยตรง) หมายความว่าแสดงไว้โดยอ้อมนั้นแหละ ความจริงแล้วท่านได้กล่าวไว้โดยความเป็นอุทาหรณ์เพื่อแสดงข้อความนั้นโดยอ้อม เหมือนศาสนบัญญัติพึงนำออกแสดงด้วยมูลบท

คำว่า อณณมณณสงคโห (การรวมเข้าด้วยกัน) นี้ แสดงเหตุของการแสดงมูลบท และศาสนบัญญัติเข้าด้วยกันตามคำกล่าวว่า

สติ อนุปปเวเส ตโต วินิคโคโม สียา.^{๒๐๗}

“เมื่อมีการรวมเข้ากัน การแยกออกจากนั้นก็ควรมีได้”

ท่านจะแสดงว่า คำว่า ป ในคำว่า ปญจัน นี้ เป็นบทอุปสรรค ซึ่งแสดงอรรถว่า ปการะ (ประการต่างๆ) ดังคำว่า ปวิทเตสุ ฐมเมสุ ยัม เสฏฺฐัง ตทูปาคมฺ^{๒๐๘} (ธรรมใดมีสภาพประเสริฐในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้โดยประการต่างๆ ชนทั้งหลายได้เข้าถึงธรรมนั้น) จึงกล่าวว่า ปกาเรหิ จานํ (ความเป็นไปโดยประการต่างๆ)

[คัมภีร์เนตติฎีกาทุกฉบับมีรูปว่า วิทเตสุ ฐมเมสุ ยัม เสฏฺฐัง ตทูปาคมฺ แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า ปวิทเตสุ ฐมเมสุ ยัม เสฏฺฐัง ตทูปาคมฺ จึงจะเหมาะสมกับข้อความในเรื่องนี้และครบ ๘ พยางค์ตามกฎนั้นลักษณะ]

คำว่า อิธ คือ ในเนตติปกรณ์นี้

คำว่า ตสฺส (คำสอนนั้น) คือ คำสอนที่เป็นปริยัติซึ่งเรียกว่าเทศนา

คำว่า ตถาภาวทีปน์ (สูตรแสดงความเป็นไปอย่างนั้น) หมายความว่า สูตรแสดงความเป็นไปแห่งคำสอนอย่างนั้นโดยกระทำรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า ทีปนะ คือสูตรที่จักแสดง เพราะควรแสดงโดยความตั้งอยู่ด้วยประการต่างๆ มีความเป็นฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น เนื่องจากดำเนินไปโดยคล้อยตามอริยาศัยของเวไนยชน

คำว่า ปติฏฺฐหนฺติ (ดำรงอยู่) คือ อริศีลสิกขาเป็นต้นที่ถือเอาโดยสภาพรวม

คำว่า เอเตหิ คือ ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น

การที่ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นเป็นเหตุยังอริศีลสิกขาเป็นต้นให้มีได้ พึงแสดงด้วยพระธรรมเทศนาอันยิ่งยวดคืออนุปฺพฬิกถา

คำว่า เตสํ คือ ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น

คำว่า เตสํ ในประโยคต่อมา หมายถึง สูตร

คำว่า โคฏฺฐา แปลว่า คอกวัว

คำว่า ปฏฺฐิตคาโว แปลว่า ที่ไปของวัว

คำว่า อาคตฺถฺจฺฉานสมฺมึ (ในฐานะที่ตรัสไว้) หมายถึง สีนหาทสูตร^{๒๐๙}

มีคำที่เพิ่มเข้ามาว่า เพราะมีที่ไปปรากฏในที่นี้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า คมนะ คือ ที่ไป

ความหมายก็คือ ที่ไป ชื่อว่า บัฏฺฐานะ เพราะเป็นสถานที่ไปอันปรากฏด้วยความไม่ติดขัดแห่งเทศนาญาณ

คำว่า โวมิสฺสุสา (ระคนกัน) หมายความว่า ผสมกันโดยความเป็นทุกะ ดิกะ และ จตุกคะมีนัยว่า สูตรฝ่ายเศร้าหมองและฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น]

คำว่า สกิลสฺสภาค (ฝ่ายเศร้าหมอง) หมายความว่า สูตรที่เป็นไปในฝ่ายเศร้าหมองที่ควรแสดง คือ แสดงไว้โดยทำฝ่ายเศร้าหมองนั้นให้เป็นที่ตั้ง

อนึ่ง คำนี้เป็นคำแสดงความหมายเท่านั้น พึงทราบเนื้อความตามหลักไวยากรณ์ว่า สกิลสฺสภาคิยะ คือ สูตรที่มีในฝ่ายเศร้าหมอง

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า สกิลสฺสภาคิกํ พึงทราบความหมายของคำนี้ว่า

สังกิเลสภาคิกะ คือ สูตรที่มีฝ่ายเศร้าหมอง

อีกนัยหนึ่ง สังกิเลสภาคิกะ คือ สูตรที่ประกอบในฝ่ายเศร้าหมอง

อีกนัยหนึ่ง สังกิเลสภาคิกะ คือ สูตรที่แสดงฝ่ายเศร้าหมองเป็นปกติ

[คำว่า สังกิเลสภาคิก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สูตรที่มีฝ่ายเศร้าหมอง = สังกิเลสภาคิ เอตสฺส อตฺถิติ สังกิเลสภาคิกํ (ลง อีก ปัจจัย ในอัสสัถิตตฺทิต)

- สูตรที่ประกอบในฝ่ายเศร้าหมอง = สังกิเลสภาคิ นิยุตฺตํ สังกิเลสภาคิกํ (ลง อีก ปัจจัย ใน นิยุตฺต ตตฺทิต)

- สูตรที่แสดงฝ่ายเศร้าหมองเป็นปกติ = สังกิเลสภาคสฺส ปโพนสีลฺลํ สังกิเลสภาคิกํ (ลง อีก ปัจจัยใน ปโพนสีล ตตฺทิต)]

คำว่าสังกิเลสภาคิกะนั้นนั้นแหละ ได้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิกะ [โดยแปลง ก ของ อีก ปัจจัย เป็น ย]

คำว่า ปทาลนํ แปลว่า การทำลาย

อนึ่ง พึงทราบว่าความมีการทำลายเป็นที่อาศัยย่อมถูกถือเอาด้วยคำว่า ปทาลน (การทำลาย)

คำว่า อเสกฺเข แปลว่า อเสกขธรรม

คำว่า เตสํ โวมิสฺสกนยวเสน (โดยความเป็นนัยผสมของสูตรดังกล่าว) หมายความว่า โดยความเป็นนัยผสมที่ปฏิเสธและไม่ปฏิเสธสูตรทั้ง ๔ นั้นมีสูตรฝ่ายเศร้าหมอง เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงการกำหนดขอบเขตในการถือเอาบทด้วยคำว่า ตานิ ปน น ทฺวกา (อนึ่ง สูตรที่ระคนกันนั้นมี ๑๒ อย่าง คือ ทฺวกะ ๖ ดิกะ ๔ จตุกกะ ๑ และจตุกกะ ๑) เป็นต้นแล้ว จักแสดงโดยตรงเองในคำอธิบายความของบทว่า สาธารณานิ กตานิ (สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้มีสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้น] เมื่อกระทำระคนกัน ก็รวมเป็น ๘ สูตร [คือ สูตร ๔ อย่างแรกและสูตร ๔ อย่างหลัง])

ท่านกล่าวว่า อนุพุทธเถ การณ์ นตฺถิ (มิใช่มีเหตุอื่นในการไม่ยกขึ้นกล่าว) แล้วจะแสดงเหตุในการยกขึ้นกล่าว จึงนำพระบาลีมาแสดงด้วยคำว่า ตถา หิ วกฺขติ (สมจริงดังคำที่ท่านจกกล่าว) เป็นต้น

ขึ้นชื่อว่าความหมดจดย่อมมีได้จากความเศร้าหมอง เพราะประสงค์เอาความหมดจดของสิ่งที่เศร้าหมอง

ความหมดจดเป็นความบริสุทธิ์จากความเศร้าหมองโดยเนื่องด้วยตัทธังคปหาน (จะได้ชั่วขณะ) เป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตํ ปน อตฺถโต วาสนาภาคิยาติ เอว โหติ (โดยใจความสูตรดังกล่าวก็คือสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญเป็นต้นนั้นแหละ)

ในเรื่องนั้น ความหมดจดด้วยตัทธังคปหานและวิกขัมภนปหาน (ละด้วยการข่มไว้) ย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ

ความหมดจดด้วยสมุจเฉตปหาน (ละด้วยการตัดขาด) และปฏิบัติสัทธิปหาน (ละด้วยการระงับ) ย่อมมีได้ด้วยเนื่องด้วยสูตรฝ่ายแทงตลอด

ความหมดจดโดยเนื่องด้วยสูตรฝ่ายพระอเสกขะ พึงทราบด้วยความสงบนั้นแหละ

เทศนาที่เป็นฝ่ายเศร้าหมอง คือ เทศนาที่มีส่วนแห่งราคะเป็นต้น

เทศนาที่เป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญ คือ เทศนาที่มีส่วนแห่งจาคะเป็นต้น

เทศนาที่เป็นฝ่ายแทงตลอด และฝ่ายพระอเสกขะ คือ เทศนาที่ทำลายความเป็นไปแห่งอกุศลโดยมีส่วนเหลือและโดยสิ้นเชิง

ท่านกล่าวว่า สกิลโส ติวโร...วิสยทสฺสนตฺถํ อารทฺธํ (คำเป็นต้นว่า สกิลโส ติวโร [ความเศร้าหมองมี ๓ ประเภท] กล่าวไว้เพื่อแสดงวิสัยของสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญเป็นต้น ด้วยการแสดงสมณะเป็นต้นโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อฝ่ายสังกิลส) เพราะแสดงฝ่ายเศร้าหมองก่อนด้วยคำว่า ตณฺหาสํกิลสภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรฝ่ายความเศร้าหมองคือตัณหา) เป็นต้น

ความปรารถนาภพ เป็นความพอใจในภพ

คำว่า อุปปชฺชติ (เกิดขึ้น) หมายความว่า ไม่ปราศจากไป

คำว่า ตตฺตร ตตฺตร ภเว (ในภพนั้นๆ) คือ กามภพ รูปภพ หรืออรุภพ

คำว่า ปทนต์รส์โยชนวเสน (โดยประกอบกับบพอื่น) หมายความว่า โดยประกอบกับบพอื่นตามทุกนัยนั้นแหละ

คำว่า มิสฺสิตานิ กตานิ แปลว่า กระทำให้ปนกัน

พระอรรถกถาจารย์ถือเอาบทที่ควรแสดงโดยเนื่องด้วยสูตรที่เป็นเอกกะและจตุกกะแล้ว ผสมโดยเนื่องด้วยอาวตตินัย (นัยที่กล่าวซ้ำ) แล้วแสดงฝ่ายศาสนบัญญัติ ๘ อัน โดยเนื่องด้วยทูกะที่เหลือ ติกะและจตุกกะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตานิเยว ยถาวุตตานิ อฏฺฐสุตฺตานิ (สูตรทั้ง ๘ ตามที่กล่าวไว้เหล่านั้น) เป็นต้น

เอกกะ ๔ เท่านั้นแสดงไว้ในพระบาลีตั้งแต่ต้น

ทูกะ ๖ คือ ทูกะ ๔ ที่ปรากฏในพระบาลี และทูกะ ๒ ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ติกะ ๔ คือ ติกะ ๒ ที่ปรากฏในพระบาลี และติกะ ๒ ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา จตุกกะ ๔ ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาอย่างเดียว

คำว่า ปาฬิยํ อนาคตา (มิได้พบในพระบาลี) นี้ ระบุถึงการไม่ได้กล่าวไว้โดยจำนวนแน่นอน แต่แสดงความมีได้โดยนัย[ที่อนุมานรู้โดยอ้อม]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอุทาหรณ์ของสูตรที่มีได้กล่าวไว้ในพระบาลีต่อไป

คำ[ในเนตติปริกัรณ]ว่า โสฬสสิ แปลว่า ๑๖ อย่าง เพราะสูตรเหล่านั้นไม่ใช่มี ๑๖ สูตรเท่านั้น แต่มี ๑๖ อย่าง ดังนั้น บัญญัตินัยจึงเป็นวิธีตั้งจำนวนเดิมแล้วแผ่จำนวนโดยพิสดารอันสมควรแก่สูตรนั้นโดยมีการปรุงแต่งอยู่ภายในซึ่งได้รับด้วยสูตรที่เป็นเหตุ

[บัญญัติของศาสนบัญญัติมีลักษณะเหมือนบัญญัติของฉันทลักษณ์ คือ ตั้งจำนวนเดิมแล้วบวกเพิ่มไปเรื่อยๆ (ดูจุดโตทัยมัญชรี คาถา ๑๒๙) เช่น

๑. ๒ ๒

๒. ๑ ๒

๓. ๒ ๑

๔. ๑ ๑]

คำว่า อิมินา...นตฺถิ (ไม่มีฐานะแห่งปริยัติศาสนาที่ไม่นับเข้าในศาสนบัญญัติ ๑๖ เหล่านี้) แสดงว่า ฐานะแห่งปริยัติศาสนาที่พ้นไปจากศาสนบัญญัติตามที่กล่าวไว้ หามีไม่ เพราะดำเนินไปโดยความเป็นศาสนบัญญัตินั้นๆ ตามสมควร

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า กถํ ปน (เพื่อเฉลยคำถามว่า ความเป็นสังกิลเภสภาคิยสูตรเป็นต้นพึงถือเอาอย่างไร) เป็นต้นเพื่อแสดงว่า พระบาลีว่า คากาย คากา อนุมินิตพฺพา (บัณฑิตพึงอนุมานรู้คากาด้วยคากา) กล่าวไว้โดยหมายเอาคำถามว่า ถ้าปริยัติศาสนา ๙ มี สุตตะและคเณยยะเป็นต้นดำเนินไปโดยเนื่องด้วยศาสนบัญญัติตามที่กล่าวไว้แล้ว ความเป็นสังกิลเภสภาคิยสูตรเป็นต้นของคากาเป็นต้นในปริยัติศาสนา ๙ นั้นที่มีได้แสดงไว้ในเนตติปกรณนี้พึงถือเอาอย่างไร

ในข้อนั้น คำว่า อยํ คากา วีย (เหมือนคากาที่ยกมาแสดงนี้) หมายความว่า เหมือนคากาที่เป็นอุทาหรณ์ในเนตติปกรณนี้ว่า กามนุชา ชาลสณฺณนา, มโนปุพฺพพฺกมา ฐมฺมา, อุทฺธํ อโร สพฺพธิ วิปฺปมฺตฺโต, ยสฺส เสลฺลปมํ จิตฺตํ เป็นต้น

คำว่า คากา (คากาอื่น) คือ คากาอื่นที่พบในพระพุทฺธพจน์คือพระไตรปิฎก อันพระมหากัจจายนะมิได้ยกขึ้นแสดงไว้ในเนตติปกรณนี้

ท่านกล่าวว่า สํกิลฺเล...ชานิตพฺพาติ อตฺถโถ (บัณฑิตพึงอนุมานรู้ว่าเป็นสังกิลเภสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ความหมายก็คือ พึงเทียบเคียงบ่อยๆ แล้วอนุมานรู้) เพื่อแสดงว่า คากาบทใดบทหนึ่งที่กล่าวว่า อยํ คากา วีย (เหมือนคากาที่ยกมาแสดงนี้) โดยความอยู่เฉพาะหน้าในเวลาอธิบาย บัณฑิตพึงอนุมานรู้คือ พึงให้รู้ด้วยการถือเอานัย[ที่รู้โดยอ้อม]ว่าเป็นสังกิลเภสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

โดยแท้จริงแล้ว วา ศัพท์ในพากย์นี้มีอรรถว่ารวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้

คำว่า เสสฺสพเทสุ (แม้บทที่เหลือ) คือ บทในพระพุทฺธพจน์ที่เป็นเวยาकरणะ

[๙๐] คำว่า อริยานํ ฐมฺมํ (ธรรมของสัตบุรุษ กล่าวคือ พระอริยะ) หมายถึง ความประพฤติศีลที่จำแนกเป็นจาริตตศีล (ศีลที่ประพฤติเป็นขนบธรรมเนียม เช่น การปรนนิบัติอุปัชฌาย์ เป็นต้น) และวาริตตศีล (ศีลที่พระพุทฺธเจ้าทรงห้ามไว้ คือ ศีลในพระปาติโมกข์)

แม้การไม่ทำสิ่งที่ควรทำแน่นอน ก็เป็นการล่วงละเมิดโดยแท้

ปัญญาได้ชื่อว่า โธนา (สภาวะชำระ) เพราะชำระสังกิเลสธรรมมีวิชาเป็นต้น โดยเนื่องด้วยตัทธกปหานเป็นต้น แต่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปรีกฺขณ-
ปณฺญา (ปัญญาที่พิจารณาแล้วใช้สอยปัจจัย ๔) เพราะกำหนดไว้ตามฐานะ

คำว่า ตํ อติกุณฺติว จรฺนโต (บุคคลผู้ประพฤติล่วงปัญญาดังกล่าว) หมายความว่า บุคคลผู้ไม่พิจารณาปัจจัย ไม่เห็นโทษในการบริโภคปัจจัย บริโภคอยู่ด้วยการบริโภคหนีย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ในนรกเป็นต้นและทุกข์ในวัฏฏะ

คำว่า กุกฺกุชฺนํ แปลว่า ปลีกกล้วย

คำว่า ปราภวาย แปลว่า เพื่อย่น

คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) หมายความว่า ตถา ศัพท์มีอรรถว่านำไปเปรียบ โดยความหมายว่า ต้นกล้วยมีผลสุกเป็นที่สุด ฉนั้นใด แม้ต้นไผ่และต้นอ้อก็มีผลเป็นที่สุด ฉนั้น เพราะเป็นประเภทไม้ล้มลุก ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ผลํ เวฬุํ ผลํ นพฺ (ขุยไผ่ย่อมฆ่าต้นไผ่ ดอกอ้อย่อมฆ่าต้นอ้อ)

[ตถา ศัพท์ที่มีอรรถว่า อุปสํหาร (นำไปเปรียบ) ก็คืออรรถอนุภักตมณะนั่นเอง คือ ดึงข้อความจากประโยคหน้าให้ตามมาสู่ประโยคหลัง ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมตถสังคหะว่า

อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญญาณํ ตถา โสตฺวิญญาณํ ฆานวิญญาณํ ชิวหาวิญญาณํ^{๒๑๐}

“จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยชีวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง”]

ด้วย ปี ศัพท์ในคำว่า สุขฺเตเตปิ (แม้ในนาดี) แสดงว่าจะป่วยกล่าวไปไปในนาที่มีโทษคือดินเค็มเป็นต้น

คำเป็นต้นว่า ฉกณ...อตฺโถ (ความหมายก็คือ ถูกโทษของเมล็ดพืชทำลายเพราะไม่ทำการอบด้วยน้ำข้าว การฝังให้แห้ง และการเก็บไว้ดี เป็นต้น) นี้แสดงว่า มีโทษของเมล็ดพืชเพราะไม่มีการจัดการตามที่กล่าวไว้

[๙๑] คำว่า สขฺชิตํ แปลว่า จัดเตรียมไว้

คำว่า อปริกฺขเต (ไม่ถูกข่มไว้) คือ ไม่ถูกข่มไว้โดยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ กล่าวคือ ไม่ต่างพริอย

บุคคลถึงพร้อมด้วยปัญญาโดยย่อเมื่อยังไปแสวงหากุศลโดยดำริว่า เราสดับอะไรแล้ว หรือเราจะสดับอะไร ปัญญานั้นที่เกิดจากธรรม ชื่อว่า กิสสวา

คำว่า ทุพฺภาสิตา แปลว่า คำที่กล่าวไว้ไม่ดี

อีกนัยหนึ่ง แปลว่า คำที่ถูกประทุษร้ายโดยโทษคืออิสสาและมัจฉริยะ เป็นต้น

[คำว่า ทุพฺภาสิตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำที่กล่าวไว้ไม่ดี = ทุญฺจุ ภาสิตา ทุพฺภาสิตา (ทุ อุปสรรคมีความหมายว่า ทุญฺจุ = ไม่ดี)

- คำที่ถูกประทุษร้ายโดยโทษ = ทุญฺจา ภาสิตา ทุพฺภาสิตา (ทุ อุปสรรคมีความหมายว่า ทุญฺจ = ประทุษร้าย)]

[๙๒] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า วิจิณาติ แปลว่า สังสมโดยพิเศษ

คำว่า วิคตภูต แปลว่า ผู้ปราศจากคำจริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อลิควาที (กล่าวคำเท็จ)

คำว่า อวชาตปุตฺต (เป็นอวชาตบุตร) หมายความว่า บุตรผู้ต่ำทราม คำนี้ระบุถึงการออกบวชในพระศาสนาของพระผู้มีพระภาคแล้วประพฤติดำทราม

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า เนรยโก (สัตว์นรก) คือ ผู้ไปเกิดในนรก

คำว่า ปตตะ คือ สถานที่ตกไปของผู้มีกรรมชั่ว หมายถึง นรก

คำว่า ตณฺหาที่นี้ สภาวเภทโต (ตณฺหาเป็นต้นมีหลายประเภทโดยจำแนกตามสภาวะ) หมายความว่า โดยจำแนกตามสภาวะที่เรียกว่า ความผูกพัน ความเห็นผิดที่แปรปรวนจากความจริง และความประพฤตินั้น ของตณฺหา ทิฏฐิ และทุจฺจิต

คำว่า อวตฺถาเภทโต (โดยจำแนกตามระยะเวลา) หมายความว่า ระยะเวลาพิเศษของตณฺหา คือ ความชอบ ความรัก ความโลภ ความกำหนด ความยินดี ความกระหาย และความหลงใหล เป็นต้น

ระยะเวลาพิเศษของทิฏฐิ คือ ความถือเอา ความยึดมั่น ความเชื่อผิด และความเห็นผิดที่แปรปรวนขัดแย้ง[กับคำสอนในพระศาสนา] เป็นต้น

ระยะเวลาพิเศษของทุจฺจิต คือ การไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต และกำเนิดอสุรกาย เป็นต้น

ด้วย จ ศัพท์รวบรวมประเภทต่างๆ ของตณฺหา ทิฏฐิ และทุจฺจิตเหล่านั้นว่า กามตณฺหาเป็นต้น รูปตณฺหาเป็นต้น อตฺตานุทิฏฐิเป็นต้น การถือเอาสัสสตทิฏฐิเป็นต้น กายทุจฺจิตเป็นต้น และปาณาติบาตเป็นต้น

[๔๓] คำว่า วิปุล (ไพบุลย์) หมายความว่า มากมาย ความหมายคือ สังสมไว้มาก ด้วยน้ำมันเป็นต้น ทรัพย์ และธัญพืชเป็นต้น

คำว่า สมุพาทา (คับแคบ) หมายความว่า หนาแน่นแออัดด้วยฝูงชน

การวางอาชญาที่กล่าวไว้ในคำว่า ทณฺเฑน น หีสติ (ไม่เบียดเบียนด้วยอาชญา) นี้ อาศัยวิภูฏะและวิภูฏี ท่านจะแสดงผลของการวางอาชญาทั้งสองนั้น จึงกล่าวว่า โส ปุคฺคโล (บุคคลนั้นเมื่อเป็นมนุษย์ในโลกหน่าย่อมได้รับสุขของมนุษย์ เมื่อเป็นเทวดาย่อมได้รับทิพยสุข เมื่อล่วงพ้นภาวะทั้งสองย่อมได้รับนิพพานสุข) เป็นต้น

[๔๔] คำว่า กิณฺณจนะ คือ สภายัยผู้มีกิเลสนั้น หมายถึง กิเลสมีราคะเป็นต้น

คำว่า ปลิโพธ คือ สภพขัดขวางความเป็นไปของกุศล หมายถึง กิเลสมีราคะเป็นต้นเช่นกัน

คำว่า กิณฺณจณฺปลิโพธะ คือ กิเลสที่ย่ำยีขัดขวาง[กุศล]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า กิณฺจนปฺลิโพระ คือ ของที่ได้รับเพียงเล็กน้อยและความเศร้าหมอง ความหมายก็คือ ของที่ได้รับเพียงเล็กน้อยและความเศร้าหมองมีรากะเป็นต้น

[คำว่า กิณฺจนปฺลิโพระ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กิเลสที่ย่ำยขัดขวาง = กิณฺจนเมว ปฺลิโพโร กิณฺจนปฺลิโพโร (อวธารณบุรพท กรรมธารยสมาส, กิณฺจน แปลว่า สภาพย่ำย ปฺลิโพระ แปลว่า สภาพขัดขวาง

- ของที่ได้รับเพียงเล็กน้อยและความเศร้าหมอง = กิณฺจนญจ ปฺลิโพโร จ กิณฺจนปฺลิโพโร (สมาหารทวันทสมาส, กิณฺจน แปลว่า [ของที่ได้รับ]เพียงเล็กน้อย ปฺลิโพระ แปลว่า ความเศร้าหมอง]

คำว่า วิเสสํ (อาการแปลกเป็นพิเศษ) หมายความว่า อาการไม่เหมาะสม ความหมายก็คือ กิริยาที่ผิดปกติ

คำว่า ราชภณฺฑํ (เครื่องราชภัณฑ์) ระบุถึงนางสนม

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ยาจโยโค แปลว่า ควรแก่การขอ เพราะยังความต้องการของผู้ขอให้สมหวัง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยาจิตพุพฺพุโต (ควรแก่การขอ)

คำว่า ทานยฺตุโต (ประกอบในการให้) หมายความว่า เพียบพร้อมด้วยกิริยาให้เป็นนิตย์

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ทานสํวิภาครโต (ยินดีในการให้และการแบ่งปัน) นี้หมายความว่า การให้ คือ การสละของที่เตรียมไว้ตามต้องการแก่ผู้ขอ การแบ่งปัน คือ การแจกจ่ายของแม้เพียงเล็กน้อยจากของของตนพึงใช้สอยเอง

บทว่า สมฺนฺนาโคโต พิงสสัมพันธํกับ โหติ ศัพท์ในประโยคว่า อิเมหิ โข...โหติ (ดูกรช่างไม่ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นพระโสดาบัน) มิใช่สัมพันธกับบทว่า โสตาปนฺโน (ย่อมเป็นพระโสดาบัน) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โสตาปนฺโน...โหติ (พระโสดาบันเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้) โดยแท้จริงแล้ว การเพียบพร้อมด้วยธรรมเหล่านั้นย่อมถูกกล่าวไว้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ ไม่ใช่ความเป็นพระโสดาบัน คำนั้นแสดงว่า ธรรมเหล่านี้เป็นลักษณะของพระโสดาบัน ไม่ใช่ลักษณะของ

ความเป็นพระโสดาบัน สมจริงดังคำกล่าว[ในประโยคต่อไป]ว่า โสดาปนเนน...ลพภูมานตํ
ทสฺเสติ (คำนั้นแสดงว่า พระโสดาบันมีธรรม ๔ ประการนี้ปรากฏอย่างแน่นอน)

[๙๕] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ลปนะ คือ อวัยวะที่ใช้พูด หมายถึง ปาก

[๙๗] คำว่า มุทิตโต (มีใจร่าเริง) หมายความว่า มีใจร่าเริงด้วยทิพยสมบัติ

[๙๙] แม้กิริยาข้ามในคำ[ของเนตติปกรณ์]ว่า อุทตาริ (ได้ข้าม) ถูกกล่าวไว้โดย
ความเป็นอดีต แต่พระอรรถกถาจารย์หมายเอาการข้ามเท่านั้นจึงกล่าวว่า โอฆตรณสฺส
อริยมคฺคกิจจตุตา (เพราะการข้ามห้วงกิเลสเป็นหน้าที่ของมรรคญาณอันประเสริฐ)

พึงกล่าวถึงกิริยาหลุดพ้นในคำว่า วิปฺมุตฺโต (หลุดพ้นแล้ว) และ วิมุตฺโต
(หลุดพ้นแล้ว) เช่นเดียวกัน

[๑๐๐] ศัพท์ว่า ภาวนติ ที่มี ปาตุ ศัพท์อยู่หน้า เป็นคำไวพจน์ของความคิดขึ้น
บ้าง เป็นคำไวพจน์ของความปรากฏบ้าง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวเนื้อความของบทว่า ปาตุ-
ภาวนติ ว่า อุปฺปชฺชนติ ปกาเสนติ จ (เกิดขึ้น และปรากฏ)

คำว่า ปาตุภูตธมฺมสฺส (ผู้มีธรรมอันประจักษ์แล้ว) หมายความว่า ผู้มีโพธิปักขิย-
ธรรมอันเกิดขึ้นแล้ว หรือผู้มีสังฆธรรม ๔ อันปรากฏแล้ว

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โน กลฺโล แปลว่า ไม่สมควร

ถามว่า : คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า สเหตุธมฺมํ (พร้อมทั้งเหตุ) หมายเอาธรรมที่เป็น
ปัจจัยปັນเท่านั้น มิใช่หมายเอาธรรมที่เป็นปัจจัยหรือ

ตอบว่า : ไม่พึงเข้าใจข้อความน้อย่างนั้น เพราะแม้ธรรมที่เป็นปัจจัยก็ไม่ล่วงพ้น
จากความเป็นปัจจัยปັນ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สเหตุธมฺมํ (พร้อมทั้งเหตุ) ระบุถึงธรรมที่เป็นปัจจัยปັນโดย
ความเป็นประธาน แต่ยังหมายถึงธรรมที่เป็นปัจจัยโดยไม่ใช่ประธาน

บัณฑิตพึงทราบว่ธรรมที่เป็นปัจจัยปັນและปัจจัยทั้งสองถูกกล่าวไว้ในเรื่องนี้
อย่างนี้

คำว่า อารณญกัม (ถืออยู่ป่าเป็นวัตร) หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยองค์ของผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร

คำว่า อณฺเฎาโต (เป็นคนที่ไม่มีใครรู้จัก) หมายความว่า ไม่ถูกรู้จักด้วยความคุ้นเคย ความหมายก็คือ ไม่คลุกคลี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิจุจโนโว (เป็นคนใหม่เสมอ)

บุคคลย่อมอยู่เป็นสุขเพราะฆ่าความโกรธด้วยเหตุอย่างนี้ว่า ความพ้นไปจากการเสียชื่อเสียงย่อมมีได้โดยปราศจากความดำริในการปองร้าย ความดำริในการเบียดเบียนและไม่มี ความระแวงในศัตรู กระนั้นก็ตาม การปราศจากความเร่าร้อนคือความโกรธเป็นสภาพประจักษ์กว่า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โกรธ...สยติ (เพราะไม่ถูกความเร่าร้อนคือความโกรธพารน)

ทุกข์ประสงค์เอว่ำเป็นพิษในคำว่า วิสมูลสฺส (อันมีรากเป็นพิษ) เพราะเสมอเหมือนพิษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขวิปากสฺส (มีวิบากเป็นทุกข์)

คำว่า สุขํ (ความสุข) คือ ความสุขใจ

พึงประกอบบทว่า ความสุขที่เกิดขึ้นเพราะดำตอตอบคนที่ต่ำกว่าก่อน

[๑๐๑] คำว่า สลฺลพฺพาหนํ แปลว่า การถอนออก

ท่านกล่าวว่า ยาย กายจิ (กามสัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง) เพราะกามสัญญามีหลายประเภทโดยจำแนกตามอารมณ์และลักษณะแห่งการเกิดขึ้น

คำว่า ทานมฺุเชน (โดยมุ่งแสดงทานเป็นหลัก) หมายความว่า โดยทานที่เป็นหลัก ความหมายก็คือ ทำทานให้เป็นหลัก

คำว่า อริยมคฺคสมฺปาปนวเสน (โดย[ต้องการจะ]ให้บรรลุมรรคญาณอันประเสริฐ) นี้แสดงว่า เมตตาและกรุณาเป็นธรรมที่ไม่มีโทษโดยแท้

คำว่า กรุณายนา (กรุณา) เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทว่า อนุกมฺปา (ความอนุเคราะห์)

คำว่า เมตฺตายนนา (เมตตา) เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทอื่นว่า อนุทฺทยา (ความเอ็นดู)

[๑๐๒] ด้วย อาทิ ศัพทในคำว่า ปกติอาทิ (เหตุมีประภคิตเป็นต้น) รวบรวมเหตุว่า
อญ ผู้เป็นใหญ่ ผู้ปกครองเหล่าสัตว์ บุรุษ ผู้ทำที่ตั้งแห่งกาลเวลา เป็นต้น

คำว่า กาเมสุ แปลว่า ในกามคุณ คือ ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น

คำว่า พหุลกิเลสตาย แปลว่า เพราะเป็นผู้มีกิเลสหนา

คำว่า ปุพฺพเหตุมนุทตาย (เพราะสังสมเหตุ[ในการบรรลุลหรรณ]น้อย) หมายความว่า เพราะมิได้สังสมกุศลอันเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลังแก่วิวิธ

คำว่า จิตฺตวูปสมภาวนาย (ในการเจริญความสงบแห่งจิต) หมายความว่า ในสมถะ
และวิปัสสนาอันเป็นภาวนาที่ทำให้จิตสงบ

คำว่า ปริสสุยา (อุปสรรค) คือ กิเลสที่รบกวนการบำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์
นั่นเอง

ผู้ที่มิใช่พระอริยะย่อมไม่อาจยกศีรษะคือปัญญาตั้งไว้ได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฃาณ-
สิเรน อโธสิรา หุตฺวา (ผู้บ้ายศีรษะลงเบื้องต่ำตกไปด้วยศีรษะคือฃาณ)

[๑๐๓] การที่พระเชตวันควรเป็นที่พำนักของพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ และ
การที่ทานเหล่านั้นพำนักอยู่ก็เป็นสิ่งที่น่าชมเชยอย่างยิ่งของพระเชตวันนั้น ฉะนั้น พระอรธ-
กถาจารย์จึงกล่าวว่า ปจฺมคาถาย เชตวันสฺส วณฺณํ กเถตุว (กล่าวชมเชยพระเชตวัน
ด้วยคาถาแรก) สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

คาเม วา ยทิ วารณฺเณ   นิหฺเน วา ยทิ วา เถเล

ยตุถ อรหนฺโต วิหรนฺติ   ตํ ภูมिरามเณยยกํ.^{๒๑๑}

“ไม่ว่าจะเป็นบ้าน หรือป่า ไม่ว่าที่ลุ่ม หรือที่ดอน พระอรหันต์
ทั้งหลายอยู่ในที่ใด ที่นั้นน่ารื่นรมย์”

ธมฺม ศัพทในคาถานี้เป็นคำไวพจน์ของสมาธิ ดังคำว่า เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต^{๒๑๒}
(พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีสมาธิอย่างนี้) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ธมฺโมติ สมาธิ (คำว่า
ธมฺโม แปลว่า สมาธิ)

คำว่า สมาธิปฏิกขา ธมฺมา (ธรรมที่อยู่ในฝ่ายสมาธิ) คือ สติและวิริยะ

คำว่า นานุคฺฉเญย แปลว่า ไม่ควรไปตาม โดยแท้จริงแล้ว การไปตามก็คือ การติดตามค้นหาและทักสิ

คำว่า ปฏิวิปัสเสย (พึงเห็นประจักษ์อีก) กล่าวถึงสัมมสนญาณของวิปัสสนา ที่จริงแล้ว ชื่อว่าปฏิวิปัสสนา (ปัญญาเห็นประจักษ์อีก เพราะรู้เห็นการพิจารณารู้โดย ความเป็นคู่ โดยชั่วขณะ และโดยลำดับ ด้วยวิปัสสนาอีกทอดหนึ่ง จะเห็นได้ว่าการเห็น ประจักษ์อีกนั้นเป็นเครื่องเพิ่มพูนอันเป็นเหตุไม่ให้คลอนแคลนวิบัติได้ด้วยปฏิบัติโดยพิเศษ เพราะเป็นเหตุให้เพิกถอนทักสิ ขจัดมานะ และทำนิกันตีให้เหือดแห้งไป

คำว่า ปุณฺณปุณฺ...อปฺเปเนโต (โดยเข้าผลสมาบัติที่มีพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ เสมอๆ) นี้ แสดงถึงการเจริญเพิ่มพูนแห่งธรรมที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

พฺรुเหตา สฺสญฺญาคารานํ ^{๒๑๓}

“เป็นผู้เพิ่มพูนเรือนว่างทั้งหลาย”

[คำว่า พฺรุเหตา สฺสญฺญาคารานํ (เป็นผู้เพิ่มพูนเรือนว่างทั้งหลาย) เป็นสำนวนทางภาษา ที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ในที่นี้เป็นการกล่าวถึง เรือนว่างอันเป็นที่ตั้งของการเจริญผลสมาบัติ แต่เจตนาหมายถึงผลสมาบัติอันเกิดขึ้นโดยอาศัย เรือนว่าง]

การอ้างเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วให้คำรับรอง ชื่อว่า สังฺกระ (การผ่อนผัน)

อนึ่ง การผ่อนผันนั้นพึงอ้างหน้าที่พิเศษของตน อ้างให้รอเวลามาด้วยการผูกมิตร หรืออ้างการขัดขวางด้วยการให้สินบน หรือมิได้ด้วยการรวมกองพล ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สงฺคโรติ...นามํ (คำว่า สังฺกระ เป็นชื่อของการผูกมิตร การให้สินบน และการรวมกองพล) โดยหมายเอาปริยายมีการผูกมิตรเป็นต้นของการผ่อนผันนั้น

คำว่า เอว ปฏิปนฺนตฺตา (เนื่องจากเป็นผู้ปฏิบัติอย่างนั้น) หมายความว่า เนื่องจาก เป็นผู้ปฏิบัติอย่างนั้นด้วยการปฏิบัติที่ไม่ประมาทในสังขารที่มีกาล ๓ โดยมีอนิจจสัญญา เป็นหลักอย่างนี้

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ทิพพกขุ สุวิสุทธิ (ทิพยักษุอันหมดจดดีแล้ว) เป็นเทศนาที่มีส่วนเหลือ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยัม สจฺฉิกโรติ (ย่อมกระทำให้แจ้งรูปายตนะ) เพราะประสงค์เอารูปายตนะในเรื่องนี้

[๑๐๔] คำว่า อนตฺ (ที่สุด) คือ ที่สุดอันเป็นเหมือนฝั่งตรงกันข้ามของสังขาร

คำว่า เวทานํ (ปัญญา) หมายถึง ปัญญาคือมรรคญาณ ๔ เช่นกัน

[ท่านบรรลुพระนิพพานด้วยปัญญา] เพราะถึงที่สุดด้วยการบรรลุอรหัตตผล

ราคะเป็นต้นชื่อว่า กิเลสพฺฐัน (อุสสทะ) เพราะสังสมกรรมวฏฺ วิปากวฏฺ และกิเลสวฏฺ

ดาวเคราะห์พิเศษได้ชื่อว่า สุกกะ (ดาวประกายพุกกะ) เพราะมีแสงสว่างไสว

อีกนัยหนึ่ง กลุ่มดาวทั้งหมดได้ชื่อว่า สุกกะ

คำว่า วินทติ (หยั่งรู้) หมายความว่า ได้รับ ความหมายก็คือ แทงตลอด

คำว่า อชฺฌตฺตํ วิปสฺสนาภินเวโส โหติ (โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาย่อมมีภายในตนโดยมาก) นี้ กล่าวไว้โดยอธิบายความเป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมของตน หนึ่ง คำนั้นแสดงไว้ด้วยการกำหนดรู้ ดังพระพุทธพจน์ว่า

สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ.^{๒๑๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงพึงรู้ยิ่ง”

ความเป็นผู้ถึงฝั่งย่อมมีได้ด้วยการรู้ชัดคือการกำหนดรู้ขั้นนั้น เหล่านั้น และท่านได้กล่าวถึงความเป็นผู้ถึงฝั่งแม้ในสัจจะอื่นด้วยความบริบูรณ์แห่งการรู้ชัดคือการละสมุทยสังขันธ์เป็นเหตุของขั้นนั้น การกระทำให้แจ้งนิโรธสังขที่มีลักษณะดับขั้นนั้น และการอบรมปฏิบัติแห่งความดับทุกข์ ที่จริงแล้วการรู้ชัดสัจจะ ๔ ย่อมมีด้วยการรู้เห็นอัฐภาพของตนโดยประการทั้งหมดแน่นอน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อปี จาหํ เทวปฺตฺตํ อิมสฺมีเยว พฺยามมตฺเต กเพวเร สสณฺณิมิหิ สมณเก โลกณฺจ ปณฺณเปมิ โลกสมฺมุทยณฺจ โลกนิโรธณฺจ โลกนิโรธคามินิณฺจ ปฏิปทํ.^{๒๑๕}

“ดูกรเทพบุตร เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิบัติให้ถึงความดับของโลก ในอัฐภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา และมีใจนี้เท่านั้น”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สกฺเกสุ ธมฺเมสุ แปลว่า ในธรรมของตน ขึ้นชื่อว่าธรรมของตน คือ ธรรมมีศีลเป็นต้นของกุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ จะเห็นได้ว่าธรรมฝ่ายโง่ทวนมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นต้นชื่อว่า ธรรมของตนของบุรุษ เพราะให้สำเร็จประโยชน์สุขโดยแท้ มิใช่ ธรรมของผู้อื่นเหมือนธรรมฝ่ายสังกิเลสที่นำโทษมาให้

คำว่า ปารคฺคฺ คือ ผู้ถึงฝั่งกล่าวคือที่สุดเพื่อความบริบูรณ์แห่งศีลเป็นต้นนั้น

เสียงรบกวนว่า อกฺกุล ปกฺกุล (ฮือๆ) เป็นความพยายามจะรบกวนอย่างนั้น ที่จริงแล้วเสียงคำรามของยักษ์ที่ยักษ์ชกกลาปะผู้ต้องการจะหลอกพระผู้มีพระภาคให้กลัว ทำให้ได้ไปสู่คลองแห่งโสตประสาทของเหล่าสัตว์โดยทำนองว่า ฮือๆ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อกฺกุล ปกฺกุลกรณ (เสียงรบกวนที่เธอกระทำไว้ว่า ฮือๆ)

คำว่า นาภินนฺหติ (ไม่ยินดี) หมายความว่า ไม่ยินดีว่าภริยาแก่นี้มาพบเรา

อนึ่ง ศัพท์ว่า อภินนฺห มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า การยอมรับ ดังพระบาลี ^{๒๑๖}ว่า ภควโต ภาสิตํ อภินนฺหิ (ยอมรับภาสิตของพระผู้มีพระภาค) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จิตฺเตน น สมปฏฺิจฺจติ (ไม่ยอมรับด้วยใจ)

คำว่า น โสจติ (ไม่เศร้าโศก) หมายความว่า ไม่ได้ได้รับความกระวนกระวายใจว่า ภริยาแก่นี้ไม่สำเร็จกับเราแล้วกลับไป

บาทคาถาว่า สงฺคา สงฺคามซี มุตฺตํ (ผู้ชนะสงคราม พ้นแล้วจากเครื่องผูกพัน) นี้ แสดงเหตุแห่งความไม่มีความยินดีและความเศร้าโศก

คำว่า เตน คือ ด้วยการอาบน้ำ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า น อุกฺเณ สฺจ จิโหติ (ความสะอาดย่อมมีไม่ได้ด้วยน้ำ)

ความหมายของคาถานั้นว่า ความสะอาด คือ ความหมดจดจากบาปย่อมมีไม่ได้ แก่เหล่าสัตว์ด้วยการดำน้ำเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว การดำน้ำเป็นต้นกล่าวว่า อุทก (น้ำ) ด้วยการลบบทหลัง

[คำว่า อุทก ในคำว่า อุทฺเทน มาจากศัพท์เดิมว่า อุทฺทุมฺมุชฺชนาติ (การดำน้ำเป็นต้น) ลบบทหลังว่า อุมฺมุชฺชนาติ ให้เหลือเพียงบทหน้าว่า อุทก ดังคำว่า รูปสฺส ภโว รูปิ (รูปะ คือ รูปภพ) ที่ลบ ภว ศัพท์หลัง]

อีกนัยหนึ่ง ชนไม่ชื่อว่าสะอาดจากมลทินคือบาปด้วยน้ำสะอาดตามที่กล่าวไว้แล้ว ถ้าเป็นอย่างนั้นได้ ชาวประมงทุกคนก็ต้องสะอาดจากบาปได้ ฉะนั้น พระพุทธรองค์จึงตรัสว่า พหุเวตถ นุหายตี ชโน (ชนจำนวนมากอาบอยู่ในน้ำนี้)

นอกจากนั้น คนทำชั่วมีการฆ่ามารดาเป็นต้น พร้อมทั้งชั่วความอื่นที่ลงน้ำรวมไปถึงปลาและเต่าโดยที่สุดทั้งหมดก็สะอาดจากบาปได้ แต่มิได้เป็นอย่างนั้น เพราะน้ำและเหตุแห่งบาปไม่เป็นปฏิปักษ์กัน จะเห็นได้ว่าสิ่งใดทำลายสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อสิ่งนั้น เหมือนความสว่างเป็นปฏิปักษ์ต่อความมืด และวิชาเป็นปฏิปักษ์ต่ออวิชา แต่การอาบน้ำไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อบาป ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าความสะอาดย่อมมีไม่ได้ด้วยน้ำ

อนึ่ง พระพุทธรองค์ตรัสว่า ยมฺหิ สจฺจญฺจ (สัจจะ [วจีสัจจะและวิริตีสัจจะ] และธรรมะ[อันประเสริฐอื่น]มีอยู่ในผู้ใด) เป็นต้น เพื่อแสดงธรรมที่ทำให้ชนสะอาด[จากบาป]

ในคานานัน คำว่า สจฺจ (สัจจะ) คือ วจีสัจจะและวิริตีสัจจะ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สจฺจ คือ ญาณสัจจะและปรมัตตสัจจะ

คำว่า ธมฺโม (ธรรม) คือ ธรรมอันประเสริฐที่เหลือ

อนึ่ง การถือเอาสัจจะอีกในเรื่องนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าสัจจะมีอุปการะมาก

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั้นแหละ

คำว่า ชาติพลสฺส นิเสธกํ (ผู้ปฏิเสธความถือตัวด้วยชาติ) หมายความว่า ผู้คัดค้านบุคคลผู้เป็นพราหมณ์โดยกำเนิดผู้มีปกติกล่าวว่า โภ (ท่านผู้เจริญ)

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า ผู้คัดค้านความเห็นในชาติตระกูล สมจริงดังพระพุทธดำรัส ว่า น ชจฺจา โหติ พฺราหฺมโณ^{๒๑๗} (บุคคลไม่เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด) ที่จริงแล้ว แม้พระเถระจะไม่พูดชมบุคคลเหล่านั้นด้วยการพูดอย่างนั้นก็เหมือนพูดชม ดังนั้น จึงกล่าวไว้ [อย่างนี้]

[๑๐๕] คำว่า วิมุตฺติยา (ความหลุดพ้น) คือ ความดับโดยไม่มีชั้นที่เหลืออยู่

ในคำว่า สวาสนํ (พร้อมทั้งความเคยชิน) นี้ การบ่มไว้ของกิเลสในกระแสนจิตอันเป็นเหตุให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาเหมือนคนที่ยังไม่สิ้นอาสวะแม้ของพระชีนาสพชื่อว่า ความเคยชิน (วาสนา) เช่นกับการพูดว่า คนถ่อย (วสล) ของท่านพระปิลินทวัจจะ^{๒๑๘}

คำว่า สวาสนะ คือ พร้อมทั้งความเคยชิน

อนึ่ง คำนี้เป็นบทกิริยาวิเศษณ์ (คำขยายกิริยา) ดังคำว่า วิสมํ จนุทิมสุริยา
ปรีวตุนฺติ ^{๒๑๙} (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมโคจรไปไม่เสมอกัน) ความหมายคือ ทำความ
เคยชินตามที่กล่าวแล้วให้หมดไปไม่มีเหลือ

คำว่า เสว คือ ปัจจัยการนั้นนั่นแหละ

[คัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักเรียกบทกิริยาวิเศษณ์ว่า ภาวนปฺงสกะ คือ ศัพท์นปฺงสกลิงค์
ที่ใช้ขยายกิริยา ดังคัมภีร์สัททตถกถาจินตากล่าวว่า

กิริยาวิเสสนํ สตุเถ	วุดฺตํ ธาตุวิเสสนํ
ภาวนปฺงสกนฺเตยว	สาสเน สมฺมทธีตํ ^{๒๒๐}

“ไวยากรณ์สันสกฤตเรียกบทกิริยาวิเศษณ์ว่าธาตุวิเสสนะ (ศัพท์ขยายธาตุ)

ส่วนในศาสนา[คืออรรถกถาและฎีกา] เรียกว่า ภาวนปฺงสกะ]

การดำเนินไปสู่หนทางย่อมมีได้ด้วยการหลีกเลี่ยงทางผิด ดังนั้น ผู้ฉลาดในหนทาง
จึงเป็นผู้ฉลาดในทางผิดเช่นกัน พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ฉลาดในทางทั้งหมด เพราะเป็น
ผู้รู้ธรรมทั้งปวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มคฺเค จ อมคฺเค จ โกวิโท (ผู้ฉลาดในหนทางและทางผิด)

[๑๐๖] คำว่า ตเมน ยุตฺโต (ผู้ประกอบด้วยความมีดี) แสดงรูปวิเคราะหว่า
ความมีดีตามที่กล่าวแล้วมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุฉะนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า ตมะ หมายถึง บุคคล
ชั้นที่ดำรงอยู่โดยไม่ประจักษ์ ชื่อว่าความมีดี

คำว่า อาโลกภูโต (ผู้รุ่งโรจน์) หมายความว่า ผู้รุ่งโรจน์ด้วยชาติสกุลและคุณธรรม
ความหมายก็คือ ผู้มีคุณอันประจักษ์แล้ว

ท่านผู้รู้กล่าวว่าเครื่องจองจำที่เกิดจากกิเลสเป็นเครื่องจองจำที่มั่นคง เพราะ
พระพุทธเจ้าเป็นผู้แทงตลอดสัจจะจึงตัดเครื่องจองจำนั้นได้ มิใช่บุคคลอื่น

ท่านกล่าวว่า พนฺธนภาวมฺปิ (เป็นเครื่องจองจำ) แสดงว่าเครื่องจองจำนั้นผูกไว้
หลวมๆ โดยแม้จะมั่นคงเพราะตัดได้ยาก ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

อโห สุขุมตรัม โข ภิกขเว มารพนธัน^{๒๒๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปวงมารละเอียดยิ่งนัก น้าอัศจรรย์”

[๑๐๗] แม้เจตนาจะมีทั่วไปร่วมกับกุศลและอกุศล แต่พระอรรถกถาจารย์ประสงค์เอาอุปมัญญาภิสังขาร (เครื่องปรุงแต่งคือบาป) ในเรื่องนี้ จึงแสดงข้อความโดยเนื่องด้วยอุปมัญญาภิสังขารนั้นกล่าวว่า อกุศลเจตนาเวสน เจตติ (จงใจด้วยอกุศลเจตนา)

การสืบต่อ ชื่อว่า เจตนา ความหมายก็คือ การดำเนินไปโดยภาวะที่จิตถึงการชวนชวาย

อนึ่ง เจตนาก่อให้เกิดวิญญัตติในกาลใด ในกาลนั้นก็เหมือนมีความเพียรพยายามสองเท่าย่อมให้สำเร็จการกระทำ[ทางกายและวาจา]อันประจักษ์ ดังนั้นพระพุทธรองค์จึงตรัสว่า ปกปเปติ (ย่อมดำริ)

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๖๔) และฉบับภูมิพล (หน้า ๒๑๐) มีรูปว่า ทิคุณุสสาหาทิกุณวายามา วีย แต่ควรมีรูปแยกกันเป็นสองบทว่า ทิคุณุสสาหา ทิคุณวายามา วีย จึงจะถูกหลักภาษา เพราะ อสสาห ศัพท์เป็นปุงลึงค์ จึงไม่ควรมีรูปพหูพจน์กลางสมาส ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

อนึ่ง ความดำริการกระทำที่ประจักษ์ ประสงค์เอาว่าเป็นความดำรินั้นในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตเมว ปกปเปติ (ดำริอกุศลเจตนาอันนั้นแหละ)

เนื้อความของ อารมมณ ศัพท์ในพากย์นี้ก็คือเนื้อความว่า ปัจจัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปวตติยา ปจโย โหติ (เป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่คือดำเนินไป)

[๑๐๘] กระแสที่ปรากฏโดยยังคลื่นให้ก่อตัวขึ้นในน้ำมหาสมุทรได้ชื่อว่า กระแสเกิดจากคลื่น ฉนใด กระแสที่ปรากฏโดยยังรูปให้ปรากฏแก่สมุทรคือจักขุ ย่อมได้ชื่อว่ากำลังที่เกิดจากรูป ฉนนั้น

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า อาวิณณโต แปลว่า เพราะหลุดรั้ง

อนึ่งการจุดรั้งในที่นี้พึงทราบโดยความเป็นเหตุให้กระแสนัดน้อมไปในรูปเป็นต้นนั้น

คำว่า สมุทน์ (เปือกขุ่ม) หมายความว่า เปือกขุ่มด้วยกิเลส

ความเป็นเหตุไหลออกของกิเลส พึงทราบโดยการนำโทษมาให้แก่เหล่าสัตว์โดยการเวียนไปหาความเสมอกับคลื่นเป็นต้น

ความเสมอกับคลื่นเป็นต้นของความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น พึงทราบโดยไม่ให้ผู้เข้าถึงได้โอกาสแก้ไขด้วยการให้เกิดกำลังที่ยิ่งขึ้นไป และด้วยการทำลายคุณธรรมอันประเสริฐ

คำว่า อภิมุข นนุติ (มุงหน้าเพลิดเพลิน) หมายความว่า ยินดียอมรับสุขโสมนัสที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อภิวัตติ (ชมเชย) หมายความว่า ยึดมั่นกล่าวด้วยความยึดมั่นคือตัณหา ดังจะเห็นได้ว่าท่านกล่าวว่า โอโห สุข (สุขหนอ) เป็นต้นเพื่อแสดงความยึดมั่นนั้นของบุคคลดังกล่าว

ความหมกมุ่นเป็นการเข้าไปกระทำอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาให้เป็นเฉพาะตนด้วยตัณหาที่น้อมใจไป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อชฺโฌสย ติฏฺฐตติ คิลิตฺวา ปริณฺญสเปตฺวา (คำว่า อชฺโฌสย ติฏฺฐตติ [หมกมุ่นอยู่] หมายความว่า กลืนกินให้เสร็จสิ้นอยู่)

[๑๐๘] ท่านกล่าวว่า เยน วา ปกาเรน (เพราะเขาอยากจะจัดทุกข์โดยประการใดทุกข์นั้นควรจัดโดยประการอื่นจากนั้น) เพื่อแสดงว่าทุกข์ที่เราร้อนไม่ใช่สิ่งที่กำจัดได้ด้วยสัสสตทิวฐิและอุจฺเจททิวฐิซึ่งถามไว้ด้วยคำว่า กสฺมา (เพราะเหตุอะไร)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เยน คือ โดยลักษณะยึดมั่นผิดอันเป็นความหมกมุ่นในกาม (กามสุขัลลิกานุโยค) หรือความหมกมุ่นในทิวฐิ (อตฺตกิลมณานุโยค)

คฤหัสถ์และบรรพชิตทำอย่างนั้นแล้วสำคัญว่าตนเจริญ แต่มีความเสื่อมอย่างเดียว เพราะลักษณะนั้นไม่ใช่เหตุในความเจริญและเป็นเหตุในความเสื่อม

คำเป็นต้นว่า ตถาปิ (แต่ยังยินดีภพนั้นแหละ) หมายความว่า แม้ถึงความไม่สมหวังในเรื่องนั้นๆ ก็ยังยินดีภพนั้นแหละ

นักบวชภายนอกพระศาสนานี้ไม่รู้ความหลุดพ้นจากภพโดยสิ้นเชิงจึงเข้าใจว่า นิพพานเป็นภพบางแห่งที่มีอายุยืนนาน มีกิเลสเบาบาง และมีสุขมาก โดยความมีกิเลสเบาบางเป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวการหลุดพ้นจากภพด้วยสัสสตทิวฏฐิ

ต้นเหตุที่เกิดร่วมกับภพทิวฏฐิได้ชื่อว่า ภวตณหา โดยลบบทหลังในบทหน้า [เมื่อควรกล่าวว่า ภพทิวฏฐิตณหา ลบ ทิวฏฐิ อันเป็นบทหลังในบทหน้า] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภวตณหาตืออาทิสฺว วีย (ตั้งคำว่า ภวตณหา เป็นต้น)

คำว่า ยตถ คือ ในภพใด

คำว่า ตโต เอว (เพราะเหตุนั้นแหละ) หมายความว่า เพราะความยินดีในสัตว์ทั้งหลายนั้นแหละ ดังจะเห็นได้ว่าความยินดีพอใจกันและกันของเหล่าสัตว์มีกำลังมาก

คำว่า อนวเสสโต แปลว่า โดยสิ้นเชิง ความหมายก็คือ ไม่ให้เหลือเพียงเล็กน้อย

คำว่า อนุโสตกามิ (ผู้ไปตามกระแส) คือ ผู้ไปโดยคล้อยตามกระแสแห่งสังสารวัฏ

คำว่า ปฏิสโตคามิ (ผู้ทวนกระแส) คือ ผู้ดำเนินไปด้วยปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่ายเป็นต้นโดยรังเกียจกระแสแห่งสังสารวัฏนั้น ความหมายก็คือ ผู้มีสภาวะดำรงอยู่โดยถึงพร้อมด้วยศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว เป็นต้น

[๑๑๐] อุปสรรค[ในคำว่า อภิชาติโก] เป็นคำยังบทให้เพิ่มขึ้นเท่านั้นดังคำว่า ปลพุกติ (ได้รับ) , นิชชชติ (ขาด) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อภิชาติโกติ ชาติโย (คำว่า อภิชาติโก แปลว่า ผู้มีชาติ)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กัณหา (คำ) เพราะเพียบพร้อมด้วยธรรมคำ[ในปฐมวัยและมัชฌิมวัย] หมายความว่า ผู้ทำบาปอยู่ในปฐมวัยและมัชฌิมวัย ประพฤติธรรมคำ คือ ทำบาปแม้ในปัจฉิมวัย

พึงทราบเนื้อความในคำว่า สุกโก นี้ โดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้

[๑๑๑] คำว่า ปุริมสฺมี แปลว่า บทแรก

คำว่า วิสเย ญมฺม (ลงสัตตมวิภัตติในอรรถวิสัย) หมายความว่า ลงสัตตมวิภัตติในอรรถวิสัย เพราะยังไทยธรรมให้ดำรงอยู่ในบรรพชิตเหล่านั้น

คำว่า ทูติเย อธิกรณ (คำที่สองลงในอรรถอธิกรณ) หมายความว่า คำที่สองลงในอรรถอธิกรณ เพราะนิพพานมีบรรพชิตเหล่านั้นเป็นที่ตั้ง

อีกนัยหนึ่ง การแสดงว่าการถวายอามิสและอรหัตตผลเสมอกัน เพื่อแสดงคุณธรรมเฉพาะในหน้าที่ของคฤหัสถ์และบรรพชิต

อีกนัยหนึ่ง คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า เยน เยน ปน วตถุณา (สภาพใดๆ) คือ เหตุเกิดของตัณหาที่มีความดับไปของรูปและนามเป็นต้น

ด้วย อาที ศัพท์ในคำว่า อมราวิกเขปวตถุอาทีนา (สภาพมีอมราวิกเขปะ [ความเห็นดินได้ไม่ตายตัว] เป็นต้น) นี้ รวบรวมเหตุแห่งการยึดมั่นผิดว่าสวยงามและเป็นสุขเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ในพระบาลีกล่าวว่า ตณฺหา...นิทฺทิสิตพฺพ (ฝ่ายสังกิเลสคือตัณหา พึงแสดงด้วยตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เพราะเป็นฝ่ายแห่งตัณหาอย่างเดียว หรือตัณหานั้นยึดมั่นด้วยสภาพใดๆ [มีความขาดสูญเป็นต้น] พึงแสดงด้วยสภาพนั้นๆ) เพื่อแสดงว่า การจำแนกสูตรฝ่ายตัณหาและฝ่ายโวกานเป็นต้นมิได้ด้วยสมณะ วิปัสสนา และสุจริต เหมือนการจำแนกสูตรฝ่ายสังกิเลสที่มีได้ด้วยตัณหา ทิฏฐิ และทุจจริต

คำว่า อิหิ เอว ปวตฺตํ (สูตรนี้ที่ดำเนินไปอย่างนี้) หมายความว่า บุคคลชื่อว่า คนพาลด้วยอำนาจของความคิดชั่วเป็นต้น ฉนฺไดฺย สูตรนี้ที่ดำเนินไปด้วยอำนาจความคิดชั่วเป็นต้นของคนพาลนั้น ย่อมได้ชื่อว่า สังกิเลสภาคียสูตร ฉนฺนํ

พระอรรถกถาจารย์รวบรวมข้อความที่กล่าวไว้โดยจำแนกเป็นสังกิเลสภาคียธรรมก่อนแล้วกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปอย่างนี้

พึงทราบข้อความตามนัยนี้แม้ในคำนี้ว่า อิหิ วาสนาภาคียํ สุตตํ (สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคียสูตร)

คำว่า กิเลสภูฏาเนหิ (ที่เกิดของกิเลส) หมายความว่า ที่ดำเนินไปของกิเลส

คำว่า กิเลสาวตถาหิ (ระยะเวลาแห่งกิเลส) หมายความว่า ลักษณะเป็นไปโดยพิเศษแห่งกิเลส

คำว่า กามราคะที่หิ สยฺชชติ (เขาเชื่อว่าย่อมประกอบกับกามราคะเป็นต้น) หมายความว่า เขาเชื่อว่าย่อมประกอบกับกามราคะเป็นต้นด้วยผลกรรมเป็นต้นเพราะมีกามราคะเป็นต้นเป็นเหตุ

แม้กามราคะเป็นต้นนั้นจะดำเนินไปในกาลอื่น ก็เชื่อว่าประกอบกัน เพราะได้ชื่อว่าสังโยชน์ (เครื่องผูก)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อุปาทียติ (ยึดมั่น) หมายความว่า ถือเอา คือ ให้เป็นไปอย่างมั่นคง

คำที่เหลือมิได้อธิบายไว้ เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้ และเพราะปรากฏชัด

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๖๗) และฉบับภูมิพล (หน้า ๒๑๓) มีรูปว่า ส่วนฉนฺติ (อธิบายไว้) แต่คิดว่าควรมีรูปว่า อสฺวฉนฺติ (มิได้อธิบายไว้) จึงจะเหมาะสมกับฐานะ ขอฝากให้ผู้พิจารณา]

[๑๑๒] คำว่า อุทาหรณวเสน แปลว่า โดยความเป็นตัวอย่าง ความหมายคือ โดยการแสดงบางส่วน เพราะปริยัติศาสนาทั้งหมดรู้ได้ด้วยศาสนบัญญัติ ๑๖ ประเภท

การถือเอาศาสนบัญญัติ ๑๖ ประเภทอันเป็นบางส่วนของปริยัติศาสนานั้นเป็นเพียงตัวอย่าง ฉนฺติ การถือเอาบางส่วนของศาสนบัญญัติ ๑๖ ประเภทนั้น ก็เป็นเพียงตัวอย่าง ฉนฺตํ จึงควรพูดอะไรในเรื่องนี้เล่า ฉนฺตํ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เอกเทศสฺสสนวเสนาติ อตุถ (ความหมายคือ โดยการแสดงบางส่วน)

ถามว่า : เหตุใดในพระบาลีจึงแสดงศาสนบัญญัติเพียงบางส่วนในเรื่องนี้ มิได้แสดงทั้งหมด

ตอบว่า : เพื่อแสดงนัย[ที่คล้อยตามตัวอย่างที่แสดงไว้] คือ พึงทราบความเป็นศาสนบัญญัติที่เหลือตามนัยที่กล่าวมานี้

ในข้อนั้น คาถาว่า อปฺปมฺปิ เจ สํหิต ภาสมาโน...ส ภาควา สามณฺณสฺส โหติ (หากว่านรชนกล่าวพระพุทฺธพจน์อันมีประโยชน์เกื้อกูลแก่น้อย [แต่]เป็นผู้มีปกติประพฤติ

ธรรมสมควรแก่ธรรมไซ้ร้ เขาละระคะ โทสะ โมหะแล้ว หมดความยัดถื้อในโลกรนี้หรือโลกหน้า
เขาย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญญผล) นี้ เป็นสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญและสูตรฝ่ายพระอเสกขะ

อนึ่ง ในคาถาข้างต้น บาทคาถาเป็นต้นว่า อปฺปมปิ เจ สํหิต ภาสมาโน (หากว่า
นรชนกล่าวพระพุทฺธพจน์อันมีประโยชน์เกื้อกูลแม้น้อย [แต่]เป็นผู้มีปกติประพฤติธรรมสมควร
แก่ธรรมไซ้ร้) นี้ เป็นสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ

บาทคาถาว่า ส ภาควา สามัญญสฺส โหติ (เขาย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญญผล) นี้
เป็นสูตรฝ่ายพระอเสกขะ

มฆเทวสูตรก็เช่นเดียวกันนี้ [คือ วาสนาภากิยสูตรและอเสกขภากิยสูตร] กล่าวโดย
พิสดารว่า ในพระสูตรนั้น ข้อความฝ่ายบำเพ็ญบุญนี้ คือ

ภูตปุพฺพํ อานนฺท อิมิสฺสาเยว มิลิลาญํ มฆเทโว นาม ราชา อโหสิ ธมฺมิโก
ธมฺมราชา ธมฺเม จิโต มหาลมฺมราชา. ธมฺมํ จรติ พุราหมณคหปติเกสุ เนคเมสุ เจว
ชนปเทสุ จ. อุโปสถมฺจ อุปวสตี จาตุทฺทสี ปญฺจทสี อญฺจมิมฺจ ปกฺขสฺส.^{๒๒๒}

“ดูกรอานนท์ เรื่องเคยมีมาแล้ว ในเมืองมิลิลานี้แหละ ได้มีพระราชอาพระนามว่า
มฆเทวะ เป็นพระธรรมราชาผู้ก่อปรด้วยธรรม เป็นพระมหาราชผู้ดำรงอยู่ในธรรม
ทรงประพฤติราชธรรมในพราหมณ์ คหบดี ชาวนิคม และชาวแวนแคว้น ทรงรักษากุโธสถ
ทุกวันที่สิบสี่สิบห้าและแปดค่ำแห่งปักข์”

ข้อความฝ่ายพระอเสกขะนี้ คือ

อิทํ โข ปนนานนฺท เอตฺรหิ มยา กลฺยาณํ วตฺตํ นีหริตํ เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย
นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺเญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตตี.^{๒๒๓}

“ดูกรอานนท์ วัตรอันดีงามที่ตัดขาดได้ประพฤติไว้ในบัดนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความ
เบื่อหน่ายโดยแท้ เพื่อคลายกำหนด เพื่อความสงบแห่งกิเลส เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้แจ้ง
และเพื่อความดับทุกข์”

สูตรที่กล่าวว่า ปมาทํ อปฺปมาเทน ยทา นฺทติ ปณฺหิตโต^{๒๒๔} (เมื่อใดบัณฑิตกำจัด
ความประมาทด้วยความไม่ประมาท) สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภากิยสูตร

สูตรที่กล่าวว่า ปณฺญาปาสาท...อเวกฺขตฺติ อิทํ อสฺสเกขภาคิยํ (เมื่อนั้นเขานับได้ว่า
ขั้นสู่ปราสาทคือปัญญา ไร้ความเศร้าโศก มองเห็นประชาชนผู้โง่เขลาเศร้าโศกอยู่) สูตรนี้
ชื่อว่า อสฺสเกขภาคิยสูตร)

โดยประการดังนี้ สูตรข้างต้นชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร และอสฺสเกขภาคิยสูตร

สูตรเป็นต้นว่า ตีณิมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ ก็เช่นเดียวกันนี้ [คือ นิพเพธภาคิย-
สูตรและอสฺสเกขภาคิยสูตร] ในพระสูตรนั้น ข้อความว่า ตีณิมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ. กตมานิ
ตีณิ. อนนฺณยาตณฺณสสามิตินฺทฺริยํ อณฺณินฺทฺริยํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินฺทฺริยมี ๓ ประเภท
เหล่านี้ ๓ ประเภทเป็นไฉน คือ อนันฺณยาตณฺณสสามิตินฺทฺริยํ อณฺณินฺทฺริย) นี้ เป็นนิพเพธ-
ภาคิยสูตร

ข้อความว่า อณฺณยาตาวินฺทฺริยํ (อณฺณยาตาวินฺทฺริย) นี้ เป็นอสฺสเกขภาคิยสูตร

รัฐपालสูตร^{๒๒๔} เป็นสังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และอสฺสเกขภาคิยสูตร
ดังจะเห็นได้ว่า ในพระสูตรนั้นพระพุทธเจ้าทรงจำแนกสังกิเลสด้วยพระดำรัสว่า อุโน โลโก
อตฺตโต ตณฺหาทาโส^{๒๒๖} (โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ไม่เพียงพอ เป็นทาสของตัณหา) ธรรมของ
พระอสฺสเกขด้วยพระดำรัสว่า เอโก วูปกฺกโจ^{๒๒๗} (อยู่คนเดียวพลีกเร้น) และธรรมฝ่ายบำเพ็ญ
บุญด้วยพระดำรัสอื่น

พระสูตรนี้ว่า

ธมฺเม จ เย อริยปเวทิตะ รตา

อนุตฺตรา เต วจสา มนสา กมฺมุนา จ

เต สนฺติโสรัจฺจสมาธิสณฺจिता

สุตฺตส ปณฺณาย จ สารมชฺฌคุ.^{๒๒๘}

“ชนเหล่าใดยินดีในธรรมที่พระอริยะประกาศแล้ว พวกเขาเป็นผู้
ประเสริฐกว่าสัตว์เหล่าอื่นด้วยวาจา ด้วยใจและการงาน ดำรงอยู่ดี
ในความสงบเสงี่ยมและสมาธิ ได้บรรลุธรรมอันเป็นสภาวะแห่งสุดและ
ปัญญา”

สูตรข้างต้นชื่อว่า วาสนาภาคียสูตร นิพเพธภาคียสูตร และอเสกขภาคียสูตร เพราะในสูตรนี้คำว่า ธมฺเม จ เย อริยปเวทิตะ รตา (ชนเหล่าใดยินดีในธรรมที่พระอริยะประกาศแล้ว) นี้ เป็นการบำเพ็ญบุญ, คำว่า อนุตฺตรา...สณฺธิตา (พวกเขาเป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์เหล่าอื่นด้วยวาจา ด้วยใจและการทำงาน ดำรงอยู่ดีในความสงบสงัดและสมาธิ) นี้ เป็นการแทงตลอด และคำว่า สุตฺตสฺส ปญฺญา จ สารมชฺชคฺคฺ (ได้บรรลุธรรมอันเป็นสาระแห่งสุตตะและปัญญา) นี้ เป็นธรรมของพระอเสกขะ

เช่นเดียวกันนี้ ดังคาถาว่า

สทฺโธ สุตฺวา นิยามทสฺสี
 วคฺคคเตสฺสุ น วคฺคสาริ ธีโร.
 โลภํ โทสํ วิเนยฺย ปฏิฆํ
 สมฺมา โส โลกเก ปริพฺพชฺชเย. ๒๒๙

“ภิกษุผู้มีศรัทธาได้สดับแล้ว เห็นมรรค ไม่เล่นไปด้วยอำนาจทิวฐิ
 ในเหล่าสัตว์ผู้ไปด้วยทิวฐิแล้ว ภิกษุนั้นเป็นผู้ทรงปัญญากำจัดโลภะ โทสะ
 และปฏิฆะ พึงพำนักอยู่ในโลกโดยชอบ”

ในสูตรข้างต้น คำว่า สทฺโธ สุตฺวา (ภิกษุผู้มีศรัทธาได้สดับแล้ว) เป็นการบำเพ็ญบุญ คำว่า นิยามทสฺสี วคฺคคเตสฺสุ น วคฺคสาริ ธีโร, โลภํ โทสํ วิเนยฺย ปฏิฆํ (เห็นมรรค ไม่เล่นไปด้วยอำนาจทิวฐิในเหล่าสัตว์ผู้ไปด้วยทิวฐิแล้ว ภิกษุนั้นเป็นผู้ทรงปัญญากำจัดโลภะ โทสะ และปฏิฆะ) เป็นการแทงตลอด คำว่า สมฺมา โส โลกเก ปริพฺพชฺชเย (พึงพำนักอยู่ในโลกโดยชอบ) เป็นอเสกขธรรม

สัพพาสวสัจจสูตร^{๒๓๐} พึงทราบว่าเป็นสูตรมีในฝ่ายทั้งหมดโดยเนื่องด้วยอันตรายเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่าในพระสูตรนั้นได้จำแนกสังกิละสธรรม สุจริตธรรมฝ่ายโลกียะ เสกขธรรม และอเสกขธรรม

สูตรที่ไม่มีในฝ่ายทั้งหมดพึงทราบคำที่พระมหากัจจายนะกล่าวตอบว่า

โส หาวุโส ภควา ชานํ ชานาติ, ปสฺสํ ปสฺสติ.^{๒๓๑}

“ดูกรท่านผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ทรงเห็นสิ่งที่ควรเห็น”

โดยประการดังนี้ ธรรมเหล่านั้นในศาสนบัญญัติ ๑๖ นี้จำแนกเป็น

- ธรรมฝ่ายสังกิเลส ๓ คือ ตัณหา เป็นต้น
- ธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญ ๓ คือ โวทาน เป็นต้น
- ธรรมฝ่ายแทงตลอด ๓ คือ ศีลชั้นเป็นต้นของพระเสกขะ
- ธรรมฝ่ายอเสกขะ ๓ คือ ศีลชั้นเป็นต้นของพระอเสกขะนั้นแหละ

ศาสนบัญญัติหลักมี ๑๒ โดยเนื่องด้วยธรรม ๑๒ อย่างเหล่านั้น อนึ่ง ศาสนบัญญัติดังกล่าวถูกจำแนกโดยพิสดาร มี ๔,๐๙๖ อย่าง

บัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงศาสนบัญญัติเหล่านั้นตามอุทาหรณ์

สูตรมี ๕๐ ถ้วนโดยย่อด้วยการจำแนกตามธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น ๕๐ เหล่านี้ คือ ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น ๕๐ อันได้แก่ สูตรที่กล่าวไว้ข้างต้น ๓๑ ดังนี้ คือ

- ธรรมฝ่ายตัณหาสังกิเลส ๓ โดยจำแนกเป็นตัณหาเป็นต้น
- ธรรมฝ่ายทวิภูตสังกิเลส ๒ โดยจำแนกเป็นสัสสตทวิภูตและอุจเฉททวิภูต
- ธรรมฝ่ายทุจจิตสังกิเลส ๓ โดยจำแนกเป็นกายทุจจิตเป็นต้น เหล่านี้รวมเป็น

ฝ่ายสังกิเลส ๘

- บุญกิริยาวัตถุคือทาน ๓ โดยจำแนกเป็นอามิสทาน อภัยทาน และธรรมทาน
- บุญกิริยาวัตถุคือศีล ๓ โดยจำแนกเป็นกายสุจจิตเป็นต้น
- บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา ๒ โดยจำแนกเป็นสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา

เหล่านั้นรวมเป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญ ๘

- ธรรมฝ่ายแทงตลอด ๑๕ คือ ศีลชั้นเป็นต้น ๓ แต่ละอย่างของพระเสกขะ ๕

คือ สัทธานุสारी สัทธาวิมุตติ ฐัมมานุสारी ทิฏฐิปปัตตะ และกายลักขิ^{๒๓๒}

อีกทั้งธรรมฝ่ายอเสกขะ ๑๙ ดังนี้ คือ

- ธรรม ๑๘ อย่าง คือ ศีลขันธ์เป็นต้นอย่างละ ๓ แต่ละอย่างในธรรมที่เป็น อรหัตตผล ๓ เหล่านั้นโดยจำแนกเป็นสุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์ ของปัญญาวิมุตติและอุกโตภาควิมุตติ เมื่อรวมอสังขตธาตุไว้โดยความเป็นธรรมที่พึงศึกษา ปฏิบัติเหมือนกัน ก็มีธรรมฝ่ายอเสกขะ ๑๘

ธรรมเหล่านั้นมี ๔๐ ถ้วน คือ ธรรมฝ่ายอเสกขะ ๙ เพราะไม่แบ่งอุกโตภาควิมุตติ ออกจากปัญญาวิมุตติจึงไม่มีธรรมฝ่ายอเสกขะโดยตรงโดยไม่ถือเอาอสังขตธาตุ ดังนั้น ในคัมภีร์เปฏฺฐโกปเทศจึงกล่าวว่า

จตุตารีสาย อากาเรหิ ปริเยสิตพพํ, ปญฺญาสาเย อากาเรหิ สาสนปฏฺฐานํ นิทฺธิฏฺฐํ.^{๒๓๓}

“พึงแสวงหาสาสนปฏฺฐานด้วยลักษณะ ๔๐ พึงแสดงสาสนปฏฺฐานด้วยลักษณะ ๕๐”

อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยสังเขป คือ

- สาสนปฏฺฐาน ๑๖ ตามนัยพิสดารที่กล่าวไว้แล้ว
- สาสนปฏฺฐาน ๑๒ คือ สังกิเลสภาคียสูตร ๓ เป็นต้น
- สาสนปฏฺฐาน ๗ คือ ตัณหาสังกิเลส ทิฏฐิสังกิเลส ทุจฺจิตสังกิเลส ตัณหา ทิฏฐิ ทุจฺจิต และโวทาน

- สาสนปฏฺฐาน ๕ คือ สังกิเลสภาคียสูตร วาสนาภาคียสูตร ทัสสนภาคียสูตร วาสนาภาคียสูตร และอเสกขภาคียสูตร

- สาสนปฏฺฐาน ๔ คือ สาสนปฏฺฐานหลัก
- สาสนปฏฺฐาน ๓ คือ ปุณฺณชนภาคียสูตร เสกขภาคียสูตร และอเสกขภาคียสูตร
- สาสนปฏฺฐาน ๒ คือ สังกิเลสภาคียสูตร และโวทานภาคียสูตร

อย่างไรก็ตาม สูตรทั้งหมดมีอย่างเดียว โดยความเป็นสูตรแสดงคำสอน โดยประการอย่างนั้น แม้สูตรมีอย่างเดียวโดยความเป็นสูตรแสดงคำสอน ก็มี ๒ อย่างโดยความเป็นสังกิเลสภาคียสูตรและโวทานภาคียสูตร ดังนี้ เป็นต้น พึงนำไปจนถึงสูตร ๔,๐๙๖ สูตรโดยพิสดาร

คำว่า อิมสฺสาปิ คือ การจำแนกศาสนปฏฐาน [๒๘] ความหมายก็คือ ไม่ใช่การจำแนกศาสนปฏฐาน [๑๖] ก่อน

คำว่า โลกียะ คือ มีฝ่ายโลก หรือชื่อว่า โลกียะ เพราะดำเนินไปพร้อมกับธรรมฝ่ายโลก หมายถึง สูตร

คำว่า ปเทเสน แปลว่า บางส่วน

คำว่า สพฺพปเทสุ (ในบททั้งหมด) คือ ในบทที่ ๓ ของติเกะนั้นๆ

คำว่า พุทฺธาทีนํ (พระพุทธเจ้าเป็นต้น) หมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวก

อนึ่ง พึงทราบธรรมด้วยการถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นต้นในคำว่า พุทฺธาทีนํ นี้ หรือด้วย อาทิ ศัพท์

คำว่า ปริณมติ แปลว่า เปลี่ยนแปลง

คำว่า ธรุนฺติ (ยังปรากฏอยู่) หมายความว่า ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง

คำว่า ตํ คือ กรรมชั่ว

คำว่า เต คือ ชนธัมมอันเกิดจากกรรมดี

คำว่า รกฺขณฺติ (ย่อมรักษา) หมายความว่า ย่อมรักษาจากการให้ผล คือ ไม่ให้โอกาสส่งผล

อนึ่ง ข้อความนี้ย่อมสมควรในอุปัชฌายะเวทนียกรรม (กรรมที่พึงเสวยในภพต่อไป) และมีได้ตามสมควรแม้ในกรรมอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พุติเย วา ตติเย วา อตฺตภาเว (ในอัตภาพที่ ๒ หรือที่ ๓)

[๑๑๓] ผู้ที่ประพฤติข้อปฏิบัติที่น่าสุขอันไม่มีโทษมาให้แก่ตน ชื่อว่าผู้รักตนอย่างแท้จริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อตฺตโน สุขกาโม (ผู้หวังความสุขแก่ตน) โดยแท้จริงแล้ว ผู้หวังความสุขที่ติดตามความสุข[ซึ่งเกิดขึ้นก่อน]ชื่อว่าย่อมหวังความสุขนั้นแหละ ดังนั้นจึงชื่อว่า ผู้หวังความสุข[แก่ตน]

คำว่า วิตุตตภูเจณ (เนื่องจากเป็นที่แผ่กว้างไป) หมายความว่า เนื่องจากเป็นที่แผ่กว้างไปที่เรียกว่าความเป็นที่ปรากฏแห่งทิวภูมิที่แผ่ไป

[๑๑๔] คำว่า ทิฏฺเฐ ทุกฺขาภิรมเม (ธรรมมีทุกข์เป็นต้นอันเราเห็นแล้ว) ลง สัตตมวิวัคคิตฺติในอรรถภาเวนภาวลักษณะ (เครื่องสังเกตกิริยาที่ปรากฏด้วยกิริยาที่ไม่ปรากฏ) ความหมายก็คือ เมื่อธรรมมีทุกข์เป็นต้นอันเราเห็นแล้ว

คำว่า อุทฺธํ (ส่วนเบื้องบน) เป็นต้นเป็นคำถือเอากาลและสถานที่โดยประการทั้งหมด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุทฺธนฺติ อนาคตํ อุปริ จ (คำว่า อุทฺธํ คือ อนาคตตันทาและตันทาในภพชั้นสูง)

คำว่า คมเนน (ด้วยการไป) คือ ด้วยการไปที่เป็นจตุติและปฏิสนธิ

[๑๑๕] คำว่า นครทวารอิกรณตถํ (เพื่อยึดประตูนครให้มั่นคง) หมายความว่า เพื่อยึดบานประตูนครให้มั่นคง

คำว่า คมภิรณเมตตาย (เพราะมีหลุมลึก) หมายความว่า สถานที่เข้าไปสู่แผ่นดินของเสาที่ขุดไว้เป็นต้น ได้ชื่อว่า เนมะ (หลุม)

คำว่า คัมภิรณเมะ คือ มีหลุมลึก

คำว่า คัมภิรณเมตา คือ ความมีหลุมลึก [หยั่งลงสู่ดินโดยเข้าไปภายใน] เพราะความมีหลุมลึกนั้น

ความสั้น คือ ความสั้นไปมาของสิ่งที่ตั้งอยู่เหมือนเดิม

ความไหว คือ การทำให้เคลื่อนไปจากสถานที่ตั้งอยู่

คำว่า อชฺโฆคาเหตุวา (หยั่ง) หมายความว่า เข้าไปด้วยการรู้ชัดสภาวะที่ไม่แปรผัน ความหมายก็คือ เป็นเหมือนเข้าไปอยู่ภายใน

คำว่า สโยชนานํ ปชนฺวเสน (ด้วยการละสังโยชน์) นำข้อความที่เหลือในคาถามาแสดงไว้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา (ทั้งภายในและภายนอก) ตรัสไว้เพื่อแสดง ประกอบกับบททั้งสองว่า อชฺฌตฺตํ คือ อกุศลที่ควรละ และ พหิทฺธา คือ การละ อันสำเร็จ

โดยเนื้อความ[ที่อนุমানรู้]ว่า ความสำเร็จแห่งภาวนาย่อมไม่มีโดยปราศจากการละอกุศล
ที่ควรละ

ท่านกล่าวว่า เตนาห สพฺพโลเก (ฉะนั้นจึงตรัสว่า สพฺพโลเก [ในโลกทั้งปวง])
เพื่อย้าข้อความนี้ด้วยพระบาลีว่า พระอริยบุคคลถูกกล่าวไว้ด้วยการละสังโยชน์เบื้องต่ำและ
สังโยชน์เบื้องสูง

คำว่า อโลกลีเสน แปลว่า โดยมือโลกเจตสิกเป็นผู้นำ ซึ่งทำให้ผู้ปรารภความเพียร
ได้ชื่อว่า เนกขัมมฉันทะ (ผู้มีฉันทะในกุศล)

อสุภสังญาได้ชื่อว่ามือโลกเจตสิกเป็นผู้นำโดยพิเศษ เพราะเป็นปฏิบัติกัฏฐะต่อราคะ
หรือกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยอสุภะ ๑๐

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อธิคตชฎานาทีนิ (ฉานเป็นต้นที่บรรลु) รวบรวมวิปัสสนา
เป็นต้น

พรหมวิหาร ๔ มีความไม่พยาบาทเป็นผู้นำ เนื่องจากความเบียดเบียนและ
ความริษยามีความพยาบาทเป็นเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จตุ...อพฺยาปาโท ธมฺมปทํ (ธรรม
อย่างหนึ่งคือความไม่พยาบาท ได้แก่ ฉานเป็นต้นที่บรรลुด้วยพรหมวิหาร ๔)

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ฉานเป็นต้นที่บรรลุ

ความหมายก็คือ ธรรมอย่างหนึ่งคือสัมมาสติ ได้แก่ ฉานเป็นต้นที่บรรลุด้วย
อนุสสติ ๑๐ และความสำคัญในอาหารว่าปฏิกุล เพราะฉานเป็นต้นควรบรรลุโดยมีสติเป็นผู้นำ

ท่านกล่าวว่า ทสฺสสิณ...สมฺมาสมาธิ ธมฺมปทํ (ธรรมอย่างหนึ่งคือสัมมาสมาธิ
ได้แก่ ฉานเป็นต้นที่บรรลุด้วยกสิณ ๑๐ และอานาปานะ) เพราะแม่สมาธิก็เป็นหลักในการ
เจริญอานาปานะ ไม่ใช่สติอย่างเดียว

พึงทราบการรวมฉานที่บรรลุด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ไว้ในเรื่องนี้เช่นกัน

[๑๑๖] คำว่า อุปฺลภฺขณการณานิ แปลว่า เหตุที่เป็นเครื่องสังเกต

คนทรานั้นแหละชื่อว่า ปาปิยะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปาป โหติ (บุคคลนั้นทราม)
[โดยลง อีย ปัจจยํท่าย ปาป ศัพท์ในสกัตถตัทธิต]

อนึ่ง คำว่า ปาปิโย กล่าวไว้ด้วยการเปลี่ยนลิงค์

คำว่า เอกวจเน พหุจน์ (ลงวิภัตติพหูพจน์ในอรรถเอกพจน์) หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นเอกพจน์ ก็กล่าวไว้เป็นพหูพจน์ [โดยมิได้ลงวิภัตติพหูพจน์ในอรรถเอกพจน์จริง ๆ]

[๑๑๗] คำว่า โอลียนตณฺหาภินิเวสวเสน (ด้วยตัณหาและทิวฏฐิที่ผูกพัน) คือ ภวตัณหาและภวทิวฏฐิ โดยแท้จริงแล้ว ภวตัณหาและภวทิวฏฐินั้นย่อมยังเหล่าสัตว์ให้ผูกพันในภพทั้งหลาย

คำว่า อติธาวนาภินิเวสวเสน (ด้วยทิวฏฐิที่เล่นไป) คือ ด้วยอุจฺเจททิวฏฐิ เพราะอุจฺเจททิวฏฐินั้นได้ชื่อว่า ทิวฏฐิที่เล่นไป เพราะยึดมั่นโดยทำความไม่ขาดสูญของวัฏฏะให้ขาดสูญไปโดยแท้

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โอลียนฺติ (ย่อมติดอยู่) หมายความว่า ย่อมงดเว้นไปจากการปฏิบัติชอบ

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อภิธาวนฺติ (ย่อมเล่นไป) หมายความว่า ย่อมละเลยการปฏิบัติชอบ

คำว่า เตสํ (พวกเขา) คือ ผู้ยึดมั่น[ด้วยตัณหาและทิวฏฐิ]ทั้งสองจำพวกนั้น และผู้สำคัญผิดอื่นจากนั้นทั้งหมด

[๑๑๘] คำว่า อิหํ อิกฺขจฺวิปากํ อนิกฺขจฺวิปากํ (ผลอย่างนี้ คือ ผลที่น่าปรารถนาหรือไม่ที่น่าปรารถนา) หมายความว่า ผลอย่างนี้ซึ่งเรียกว่าผลที่น่าปรารถนา หรือเรียกว่าผลที่ไม่น่าปรารถนา

ด้วยคำว่า อากงฺขโต น ชาเนยฺยํ (เมื่อพระองค์ปรารถนาอยู่ พวกเทวดาและมนุษย์ไม่พึงรู้ญะยธรรมที่ดำริด้วยจิต[อันประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น]นั้น) พระอรธกถาจารย์แสดงเนื้อความของบทว่า น ชญฺเฆ (ไม่พึงรู้) โดยมุ่งแสดงความสัมพันธ์กับบทว่า อากงฺขโต นี้

คำว่า น อุปลพฺภติ (ย่อมหาไม่ได้) หมายความว่า ไม่มี

[๑๒๐] คำว่า ตานิ คือ กรรม กรรมนิमित และคตินิमित

โดยแท้จริงแล้ว การปกคลุมของเงาไม้นี้เป็นอาการแผ่ไปนั้นแหละ

คำว่า เอว โหติ (เขาย่อมร้อนใจอย่างนี้) หมายความว่า ความร้อนใจโดยลักษณะ
ว่าเราไม่ได้ทำความดีหนอ ย่อมเกิดขึ้น[แก่เขา]

[๑๒๑] คำว่า เอสเกหิ แปลว่า ผู้แสวงหา คือ ผู้ยังศีลขันธเป็นต้นให้บริบูรณ์ใน
กระแสดิจของตนและผู้อื่น

คำว่า ทุกขุทฺธํ แปลว่า มีทุกข์เป็นผล

[คำว่า ทุกขุทฺธํ ตัตถเป็น ทุกข + อุทฺธํ คำว่า อุทฺธํ เป็นคำไวพจน์ของ ผล ศัพท์
จึงแปลว่า ผล สนามหลวงไทยแปลว่า มีทุกข์เป็นกำไร]

คำว่า ตีหิ การณฺเห (ทวาร ๓) คือ กาย วาจา และใจ เพราะกายเป็นต้นนั้นได้
ชื่อว่า การณ เพราะเป็นเหตุให้เกิดความสำรวมนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตีหิ จาเนหิ แปลว่า ที่เกิด ๓

คำว่า ปิหิตํ (สำรวม) หมายความว่า ปิดกั้น

คำว่า อุกฺกุจฺจานฺนฺสงฺชาตํ (อันเป็นที่เกิดของตน) นี้ กล่าวไว้โดยถือเอาความเป็น
หินโดยสามัญทั่วไป

[๑๒๒] คำว่า รชมิสฺสํ แปลว่า ผสมเกษร

คำว่า ตสฺส แปลว่า มุนี้ผู้เป็นพระเสกขะและพระอเสกขะนั้น

ท่านจะแสดงว่าความเสื่อมศรัทธาหรือโมคคทรัพย์ของชาวบ้านย่อมไม่มี เพราะการ
จาริกไปหมู่บ้านเป็นเหตุ เหมือนการจาริกไปของผู้ปรารถนามาก แต่ความเจริญยิ่งๆ ขึ้นไป
ของศรัทธาหรือโมคคทรัพย์ย่อมมีโดยแท้ จึงกล่าวว่า ปากติกาว โหนติ (ก็เป็นปกติโดยแท้)

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาร (หน้า ๑๗๓) มีรูปว่า ปากติกเมว โหติ แต่ควรมีรูปว่า
ปากติกาว โหนติ เพราะประโยคข้างต้นอธิบายประโยคอุปไมย ไม่ได้อธิบายประโยคอุปมานะข้างหน้า
ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า อชฺฌตฺติกกมฺมญฺจํ (ใคร่ครวญกรรมฐานภายในตน) คือ อริยสัจ ๔ [ที่เกิดภายในตน]

คำว่า เตน คือ กายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล

พระอรรถกถาจารย์จะแสดงข้อความของคำนี้ว่า ความตั้งมั่นชื่อว่ากำลัง จึงกล่าวว่า ฅามวาติ จิตฺตมา (ฅามวา [มีกำลัง] หมายความว่า มีความตั้งมั่น)

พระพุทธองค์ตรัสว่า อตฺตสมํ (เสมอด้วยความรักตน) โดยถือเอาความรักอันมีตนเป็นที่อาศัยว่าเป็นตน ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อตฺตเปเมน สมํ เปมํ นตฺถิ (ความรักเสมอด้วยความรักตนไม่มี)

ท่านกล่าวว่า ปญฺญา ปน...สกุโกติ (แต่ปัญญาสามารถกระทำหื่นโลกธาตุให้สว่างไสวพร้อมกันได้) โดยหมายเอาความสว่างไสวแห่งวิปัสสนาญาณของพระผู้มีพระภาค

[วิปัสสนาญาณของคนทั่วไปมักรู้เห็นรูปนามภายในร่างกายที่ยาววา หนาเคิบ กว้างคอก มีใจครองนี้ แต่วิปัสสนาญาณของพระพุทธเจ้าสามารถรู้เห็นรูปนามทั้งภายใน ภายนอก ที่อยู่ในจักรวาลนี้และจักรวาลอื่นอย่างชัดเจน จึงเหมือนแสงสว่างที่ส่องหื่นโลกธาตุให้สว่างไสวประจักษ์ชัดแก่พระองค์ได้]

ส่วนสัพพัญญุตญาณและอภิญญาญาณ ย่อมส่องสว่างโลกธาตุอันไม่มีประมาณหาที่สุดมิได้

[๑๓๔] คำว่า กิสฺส ภีตา (กลัวอะไร) หมายความว่า กลัวด้วยเหตุอะไร

คำว่า จเปตฺวา (ตั้งไว้) หมายความว่า ทำให้เป็นไป

พึงประกอบบท[ที่ตามมาจากประโยคหน้า]ว่า ผู้ที่ยาจกกล่าวขอได้ง่าย ความหมายก็คือ ประกอบด้วยความเป็นผู้ของ่าย

คำว่า ยญฺญอุปฺกฺขโร แปลว่า อุปกรณ์ของการบูชา [คำว่า อุปฺกฺขร เป็นคำไวพจน์ของ อุปกรณ (อุปกรณ์)]

ท่านกล่าวว่า สทุโรติ เอกํ องคํ (คำว่า สทุโร เป็นองค์หนึ่ง) เป็นต้น เพื่อกำหนด องค์ประกอบ ๔ อย่างซึ่งตรัสไว้ว่า เอเตสุ รมเมสุ จิต จตุสุ (ผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม ๔ อย่าง เหล่านี้)

การรวมองค์ประกอบโดยทำธรรมสองอย่างๆ ที่ตรัสไว้ในคาถาเป็นอย่างเดียว ชื่อว่า ทุกนัย (นัยสองหมวด)

คำว่า ชาดิธมมํ (สิ่งมีชาติเป็นธรรมดาอยู่) หมายถึง สภาวธรรมที่ดำเนินไป [อันปรากฏความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน]

[๑๒๕] พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า กลุ่มสัจจะจากสัจจะบางส่วนเป็นสัจจะ พิเศษโดยการถือเอาโดยสิ้นเชิง จึงกล่าวว่า ปรมตถสจจํ วา โหตุ (หรือเป็นปรมัตถสัจจะ [ความจริงที่เป็นปรมัตถ์])

คำว่า จตุโร ปทา (อริยสัจ ๔) มีศัพท์เดิมว่า จตุตารี ปทานิ กล่าวไว้ด้วยการ เปลี่ยนलिङ् ความหมายก็คือ ธรรม ๔ ส่วน

การตรัสถึง จตุปท ศัพท์มีประโยชน์เพื่อแสดงตามประเภทของเหล่าสัตว์อย่างเดียว มิได้ตรัสไว้โดยคล้อยตามธรรมที่พระอริยะบรรลุแล้ว

คำว่า นิมมทา แปลว่า เป็นสภาพไร้ความมัวเมา

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า สจจวาที ชิโน โรโม (พระชินเจ้าผู้มีวาจาสัตย์ก่อให้เกิด ความเกรงกลัว) บ้าง[แทน] สจจนาโม ชิโน เขโม (พระชินเจ้าผู้สงบมีพระนามตามความ เป็นจริง เป็นผู้เกษม)

ในปาฐะนั้น คำว่า โรมะ หมายความว่า ผู้ก่อให้เกิดความเกรงกลัวแก่อธรรมวาที คือเดียรถีย์และสาวกเดียรถีย์ผู้กำหนดด้วยทิฐิและราคะ เพราะทรงแสดงธรรมที่ขัดแย้ง กับราคะ หรือผู้นำเกรงกลัวเพราะทรงแสดงโทษในราคะนั้นแก่วกอธรรมวาที หรือผู้เข้าหา ได้ยาก เพราะเป็นผู้ที่คนยังละความไม่สำรวมไม่ได้เข้าไปใกล้ได้ยาก

คำว่า สัจจัมมะ คือ พระธรรมเป็นความจริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกนตนิสฺสรณ- ภาเวน (โดยการนำออกจากวิญญูอย่างแน่นอน) เป็นต้น

คำว่า เอกายนภาวํ แปลว่า เป็นทางสายเดียว ความหมายคือ ไม่ใช่ทางสายอื่น

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๗๕) มีรูปว่า อณฺณมคฺคภาวํ (เป็นทางสายอื่น) แต่ควรมีรูปว่า น อณฺณมคฺคภาวํ (ไม่ใช่ทางสายอื่น) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

สูตรฝ่ายแทงตลอดแสดงจำแนกไว้ ๒ อย่าง คือ สูตรฝ่ายทสฺสนะ และสูตรฝ่ายภาวนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สกิลสภากิยาทีหิ จตุหิ ปเทหิ (สูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น ๔ สูตร)

คำว่า เสตฺตติกาณํ (ติกะอื่น) คือ ติกะ ๘ อันได้แก่ ติกะที่เป็นสัตตตาริฏฐานเป็นต้น

คำว่า เสสปทานญจ (สูตรที่เหลือ) คือ สูตรที่ระคนกันมีสูตรฝ่ายสังกิเลสและสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น

ด้วย จ ศัพท์รวบรวมสูตรมีสูตรฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้น

การแสดงนัยในการเทียบเคียงกับสูตรที่ระคนกันซึ่งกล่าวว่า เสสปทานิ (สูตรที่เหลือ) ย่อมมีแก่ติกะที่เป็นโลกียะอย่างเดียว แต่การแสดงนัยนี้ในการเทียบเคียงกับสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นและสูตรที่เหลือย่อมมีแก่ติกะอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วุตฺตณยานุสาเรน สุวิญญะยํ (เข้าใจได้ง่ายโดยคล้อยตามนัยนี้)

คำว่า สมตฺกุกมณํ (ล่องพ้น) หมายความว่า ละไป

เมื่อมีความเป็นโลกียะของธรรมที่เป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญและธรรมฝ่ายสังกิเลส ธรรมฝ่ายหลังควรถูกละด้วยธรรมฝ่ายแรกโดยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน การละไปย่อมมีได้ด้วยความสามารถในการละอย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ สกิลสภากิยํ สสสมตฺกุกมาย โหติ (สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญย่อมมีเพื่อล่องพ้นสูตรฝ่ายสังกิเลส)

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า เหมือนพึงบรรลุมรรคด้วยการล่องพ้นสังกิเลส-ธรรม

ขึ้นชื่อว่าภาวนามี ๓ ประการ คือ ฌานภาวนา วิปัสสนาภาวนา และมรรคภาวนา ในบรรดาภาวนาเหล่านั้น เมื่อท่านถือเอามรรคภาวนา ก็เป็นการถือเอาวิปัสสนาภาวนา เช่นกัน [เพราะเป็นเหตุให้บรรลุมรรค] ดังนั้น จึงกล่าวถึงภาวนาสองอย่างอื่นเท่านั้นโดยมิได้ระบุถึงวิปัสสนาภาวนา ถึงอย่างนั้น พระอรุณกถาจารย์จะแสดงว่าในพระบาลีกล่าวว่า

อเสกขภาคิยํ สุตตํ ติฏฐมมสุขวิหารตถนติ วุตตํ (สูตรฝ่ายอเสกขะมีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน) โดยใส่ใจคำท้วงติงว่า เมื่อพระมหากัจจายนะกล่าวว่า ภาวนาภาคิยสฺส สุตตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย (สูตรฝ่ายอเสกขะย่อมเป็นไป]เพื่อละสูตรฝ่ายภาวนา) ก็เป็นอันละมานภาวนาของพระอเสกขะโดยสิ้นเชิงหรือ จึงกล่าวว่า อเสกขธมฺเมสุ อุปปนฺเนสุ มคฺคภาวนาภิจํ นาม นตฺถิ (ไม่มีกิจในการอบรมมรรคในขณะที่อเสกขธรรมปรากฏแล้ว) แล้วกล่าวว่า ฌานภาวนาปิ ติฏฐมมสุขวิหารตถา เอว (แม้ฌานภาวนาก็มีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน)

คำว่า เอกพีชะ คือ เมล็ดพืชในภาพหนึ่งกล่าวคือปฏินิสฺสจิต

คำว่า เอกพีซี คือ ผู้มีเมล็ดพืชในภาพหนึ่ง

คำว่า สนฺธาวิตฺวา (เร่ร่อน) หมายความว่า มาพร้อมกัน คือ เข้าใกล้ด้วยการเกิดขึ้น

คำว่า สํสริตฺวา (ท่องเที่ยวไป) เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สนฺธาวิตฺวา นั้นนั่นแหละ

คำว่า โกลังโกละ คือ ผู้ไปสู่หลายตระกูล คำนี้แสดงไว้โดยไม่ลบนิคคหิตในบทหน้า [คือ โกล]

คำว่า เตสํ คือ พระโสดาบัน

คำว่า เอตํ ปเภทํ (ประเภทดังกล่าว) คือ การจำแนกเป็นเอกพีซี เป็นต้น

บุญเก่าในเรื่องนี้เป็นกรรมดีอันเป็นที่อาศัยของวิภูฏีที่บุคคลสั่งสมในภาพก่อน ซึ่งได้ชื่อว่า การทำบุญไว้ก่อน

ท่านกล่าวว่า อุปฺริ...อาปชฺชติ (มรรคเบื้องบน ๓ ก็เป็นสภาพปราศจากอุปนิสสัย-ปัจจัย) โดยมุ่งหมายว่า บุญเก่านั้นเมื่อบุคคลบรรลุปฐมมรรคแล้วก็ไม่ควรเป็นที่อาศัยของมรรคเบื้องบน เหมือนกรรมที่มีวิบากสุกงอมแล้ว [คือ กรรมที่ให้ผลแล้วก็ไม่ให้ผลอีก]

คำว่า ติณฺณํ มคฺคานํ นิรตฺถกตา อาปชฺชติ (มรรคเบื้องบน ๓ ก็ไม่มีประโยชน์) หมายความว่า มรรคเบื้องบน ๓ ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะให้สำเร็จหน้าที่ซึ่งมรรคเหล่านั้นพึงกระทำด้วยปฐมมรรค

คำว่า ปจम्मคเค...อาปชฺชติ (เมื่อปฐมมรรคยังไม่เกิด มรรคเบื่องบน ๓ ย่อมเกิดขึ้นก่อน) หมายความว่า เมื่อปฐมมรรคยังไม่เกิด มรรคเบื่องบน ๓ ย่อมเกิดขึ้นก่อน เพราะมีการทำประโยชน์แก่ปฐมมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้น

พระอรรถกถาจารย์แสดงว่าวาทะทั้ง ๓ ไม่สมควรอย่างนี้แล้ว จะแสดงว่าวาทะที่ ๔ สมควรในเรื่องนี้ จึงกล่าวว่า วิปัสสนา...ยุชฺชติ (ความเห็นว่วิปัสสนากำหนด ย่อมสมควร)

ท่านแสดงความสมควรนั้นด้วยคำเป็นต้นว่า สเจ หิ (โดยแท้จริงแล้ว ถ้าวิปัสสนาของมรรคเบื่องบน ๓ มีกำลังมาก บุคคลนั้นชื่อว่า เอกพีธี วิปัสสนาที่มีกำลังน้อยกว่านั้นชื่อว่า โกลังโกละ วิปัสสนาที่มีกำลังน้อยกว่าวิปัสสนาดังกล่าว ชื่อว่า สัตตักขัตตูปรมะ)

พึงทราบความมีกำลังของวิปัสสนาโดยความแก่กล้าแห่งธรรมที่บุคคลบ่มไว้เพื่อความหลุดพ้น โดยความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ และโดยความชัดเจนของวิปัสสนาญาณ

บุคคลผู้ท่องเที่ยวไปนั้นประสงค์เอาในที่นี้โดยนัยผสมกัน เพราะตรัสไว้ในพระบาลีว่า เทเว เจว มานุเส จ สนฺธาวิตฺวา (เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์)

คำว่า อิธฺฐุสฺสกะ คือ [มนุษย์และเทวดา]ผู้ดำรงอยู่ในกามภูมินี้

คำว่า วอกิณเณ (วิภูษะผสม) หมายความว่า วิภูษะผสมเพราะเกิดขึ้นในมนุษย์โลกและเทวโลกผสมกัน

การอุบัติเกิดในหมู่สัตว์นั้นๆ ของอริยสาวก เป็นเช่นกับการชำระอริยสาวกนั้นๆ เพราะกำจัดโทษคือกิเลสมลทินเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ฉ เทวโลก โสเธตฺวา (ได้ชำระเทวโลก ๖ ชั้น)

คำว่า อกนิฏฺเฐ จตฺวา (ดำรงอยู่ในอกนิฏฐภูมิ) นี้ พึงทราบว่กล่าวถึงการชำระพรหมโลกเบื่องล่างทีเดียว

คำว่า สทฺธํ ฐํ กตฺวา (โดยทำศรัทธาเป็นใหญ่) หมายความว่า โดยทำศรัทธาเป็นใหญ่ คือ นำหน้า

คำว่า สัทธานุสारी คือ การไปตามกล่าวคือปฏิบัติด้วยศรัทธา

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สัทธานุสारी คือ การไปตามศรัทธาที่มีในเบื้องต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **สัทธานุสारी** คือ ผู้มีปกติไปตามศรัทธา

[คำว่า สัทธานุสारी มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- การไปตามด้วยศรัทธา = สทุธาย อนุสฺสติ สัทธานุสारी (ตติยาตปฺปรีสสมาส)
- การไปตามศรัทธา = สทุธํ อนุสฺสติ สัทธานุสारी (ทุติยาตปฺปรีสสมาส)
- ผู้มีปกติไปตามศรัทธา = สทุธาย อนุสฺสรณสีโลติ สัทธานุสारी (กิตฺตันตตปฺปรีสสมาส

สทุธา บพทหน้า + อนุ บพทหน้า + สร ธาตุ + ติ ปัจจัยในอรรถดัสสีละ (ปกติของกิริยานั้น)]

แม้คำว่า ธมฺมานุสारी (ผู้มีปกติไปตามปัญญา) นี้ ก็มีนัยเดียวกัน คำว่า ธมฺม ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นปัญญา

คำว่า **สัทธาวิมุตติ** คือ ผู้หลุดพ้นแล้วเมื่อศรัทธาอยู่ ความหมายก็คือ แม้ท่านจะไม่หลุดพ้นโดยประการทั้งหมด ก็เป็นผู้หลุดพ้นแล้วด้วยเหตุคือศรัทธาอย่างเดียว

อีกนัยหนึ่ง [ในบางฉบับที่มีรูปว่า สัทธาวิมุตติ] คำว่า **สัทธาวิมุตติ** คือ ผู้น้อมไปในศรัทธา

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า โดยความมีกำลังอ่อนกำลัง และอ่อนกำลังกว่าของวิปัสสนาในมรรคเบื้องบน

คำว่า **ทิวฺฐิปัตตะ** คือ ผู้บรรลุด้วยความเห็นชอบ ความหมายคือ ผู้บรรลุนิพพานด้วยความเห็นชอบที่เรียกว่าการรู้เห็นอริยสัจ ๔

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ทิวฺฐิปัตตะ** คือ ผู้ดำเนินไปต่อจากโสดาปัตติมรรคญาณ ความหมายคือ ผู้ดำเนินไปในลำดับต่อจากโสดาปัตติมรรคญาณที่เรียกว่าทัสสนะ [ดังคำว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา (ธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค)] ดังจะเห็นได้ว่า พระอริยะตั้งแต่ปฐมผลจนถึงอรหัตตมรรคได้ชื่อว่า ทิวฺฐิปัตตะ

[คำว่า ทิวฺฐิปตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้บรรลุด้วยความเห็นชอบ = ทิวฺฐิยา ปตฺโตติ ทิวฺฐิปตฺโต (ตติยาตปฺปรีสสมาส,

ทิวฺฐิ = ความเห็นชอบ, ปตฺต = ผู้บรรลุ)

- ผู้ดำเนินไปต่อจากโสดาปัตติมรรคญาณ = ทิฏฐจนฺตํ ปตฺโตติ ทิฏฐิปตฺโต (มัชฌะ-
โลปิทุติยาตฺตปุริสสมาส, ทิฏฐิ = โสดาปัตติมรรคญาณ อนฺต = ต่อ ปตฺต = ผู้ดำเนินไป)]

คำว่า อิหิ (ข้อความนี้) คือ ข้อความที่แสดงความเป็นสัทธาวิมุตติและทิฏฐิปัตตะ
ของพระโสดาบันตามทีกล่าวไว้แล้ว

ในคำว่า อฏฺฐนํ วิโมกฺขานํ วิโมกฺข ๘ คือ รูปาวจรสมابัตติ ๔ และอรูปาวจร-
สมابัตติ ๔ [ข้อความนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยผู้มีได้บรรลุนิโมกข์ ๘ เหล่านั้น

คำว่า กายสักขิ (ผู้กระทำให้แจ้งด้วยนามกาย) คือ ผู้เห็นประจักษ์เวลาต่อจาก
อรูปรูปานที่ตนบรรลุลแล้ว

คำว่า ฌณฺฐนํ คือ เวลาต่อจากอรูปรูปานที่ตนบรรลุลแล้ว ความหมายก็คือ เวลา
อันไม่มีระหว่างต่อจากอรูปรูปานที่ตนบรรลุลแล้ว

อนึ่ง คำนี้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถัจจันตสังโยค ความหมายก็คือ เห็นประจักษ์
ธรรมที่ตนควรเห็นประจักษ์ตลอดกาลต่อจากอรูปรูปานที่ตนบรรลุลแล้ว

[อัจจันตสังโยค คือ การประกอบอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง แปลว่า “ตลอด” จำแนกออก
เป็น ๒ ประการ คือ

๑. กาลอัจจันตสังโยค การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยกาล เช่น ตโย มาเส อภิ-
ธมฺมํ เทเสสิ (ทรงแสดงพระอภิธรรมตลอดไตรมาส)

๒. อัธวอัจจันตสังโยค การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยระยะทาง เช่น โยชนํ ทีโฆ
ปพฺพโต (เทือกเขายาวตลอดโยชน์หนึ่ง)]

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่คำนี้เป็นกริยาวิเศษณ์ดังคำว่า วิสมํ จนฺทิมสุริยา ปรี-
วตฺตุนฺติ^{๒๓๔} (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมโคจรไปไม่เสมอกัน)

โดยแท้จริงแล้ว พระอริยะได้หลุดพ้นแล้วจากรูปกายด้วยอรูปรูปาน และหลุดพ้น
แล้วจากนามกายบางส่วนด้วยวิภังคนิโมกข์ ท่านได้พบเห็นนิโมกข์ที่เรียกว่านิโรธเหมือน
เป็นของประจักษ์ มิได้เห็นประจักษ์ด้วยนามกาย แต่เมื่อรับนิโรธเป็นอารมณ์แล้วขจัดอาสวะ

บางอย่างนั้น ท่านจึงเห็นประจักษ์นิโรธด้วยนามกายนั้น ดังนั้น ท่านจึงได้ชื่อว่า กายสักขี เพราะเห็นประจักษ์นิโรธที่ตนพึงกระทำให้แจ้งด้วยนามกายตามที่พบเห็น มิใช่ผู้หลุดพ้น เพราะอาสวะบางอย่างยังไม่หมดสิ้นไปทีเดียว

คำว่า อเนกเทศ (โดยสามัญทั่วไป) คือ พระอนาคามีโดยปราศจากประเภทมีอันตรา-
ปรีนิพพายี เป็นต้น

อนึ่ง คำว่า อเนกเทศ นี้พึงนำมาประกอบแม้ในบทเหล่านี้ว่า สทฺธาวิมุตฺตทิกฺขิปป-
ตฺตกายสกะขิโน (ผู้เป็นสัทธาวิมุตติโดยสามัญทั่วไป ผู้เป็นทิกฺขิปปตตะโดยสามัญทั่วไป และ
ผู้เป็นกายสักขีโดยสามัญทั่วไป) เพราะพระอนาคามีแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ สัทธา-
วิมุตติ ทิกฺขิปปตตะ และกายสักขี โดยระบุถึงประเภทตามที่กล่าวไว้ เหมือนพระอนาคามี
มีประเภทเดียวโดยมิได้ระบุประเภทคืออันตราปรีนิพพายี เป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบว่าการนับจำนวนดังกล่าวกระทำโดยถือเอาประเภทแห่งระยะเวลา
เช่นนั้นของพระอนาคามี

คำว่า อวิหาทีสุ (ในอวิหาภูมิ เป็นต้น) รู้ได้ง่ายนั้นแหละ

ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาอย่างเดียว มิได้หลุดพ้นด้วยสมาธิอันแก่กล้าที่เป็นเจโต-
วิมุตติ ดังนั้นจึงชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ

ท่านจะแสดงว่า อุภโตภาควิมุตฺโต แปลว่า ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสอง คือ พ้นไป
จากหมู่รูปโดยวิกขัมภนวิโมกข์[ด้วยอรุปสมบัตติ] และพ้นไปจากหมู่นามโดยสมุจฺเจทวิโมกข์
[ด้วยอรหัตตมรรค] จึงกล่าวว่า วิกขัมภน...วิมุตฺโต นาม (ส่วนผู้บรรลุมกข์เหล่านั้นชื่อว่า
อุภโตภาควิมุตติ เพราะพ้นไปจากทั้งสองส่วนคือหมู่รูปและหมู่นามด้วยส่วนทั้งสอง คือ
วิกขัมภนวิโมกข์ และสมุจฺเจทวิโมกข์)

ความพ้นไปจากหมู่รูปย่อมมีด้วยอรุปสมบัตติ ความพ้นไปจากหมู่นามย่อมมีด้วย
อรหัตตมรรค สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ ปุคฺคโล เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รุเป อารุปปา, เต
กาเยน ผุสฺสิตฺวา วิหฺรติ. ปญฺณาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ. อयํ วุจฺจติ ภิกฺขเว
ปุคฺคโล อุภโตภาควิมุตฺโต.^{๒๓๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ บรรลุนิโมกษ์อันละเอียดคืออรูปสมาบัติ ล่วงรูปสมาบัติด้วยกายอยู่ และอาสวะทั้งหลายของผู้นั้นก็สิ้นไปเพราะรู้เห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรากล่าวว่า อุกโตภาควิมุตติ”

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสวิโมกษ์ ๘ ไว้ทำยนิโรธสมาบัติว่า รูปปี รูปานิ ปสสติ (ผู้มีรูปมองเห็นรูปภายใน = รูปมาน ๔ ของผู้ได้มานโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุภายในกายของตน เช่น สีส้ม เป็นต้น) ในมหานิทานสูตร แล้วตรัสว่า

ยโต โข อานนท ภิกษุ อิเม อฏฺฐ วิโมกฺเข อนฺุโลมมปิ สมาปชฺชติ, ปฏิโลมมปิ สมาปชฺชติ, อนฺุโลมปฏิโลมมปิ สมาปชฺชติ, ยตฺถิจฺจนํ ยทิจฺจนํ ยาวติจฺจนํ สมาปชฺชติปิ วุจฺจติปิ. อาสวานญฺจ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺติํ ปญฺญาวิมุตฺติํ ทิฏฺฐเจว ธมฺเม สยํ อภิญญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมปชฺช วิหริติ. อयํ วุจฺจตานุท ภิกษุ อุกโตภาควิมุตฺโต. อิมาย จ อานนท อุกโตภาควิมุตฺติยา อญฺเฆ อุกโตภาควิมุตฺติ อุตฺตริตฺรา วา ปณฺีตฺตรา วา นตฺถิ.^{๒๓๖}

“ดูกรอานนท์ ภิกษุเข้าวิโมกษ์ ๘ ประการเหล่านี้ เป็นอนุลอมบ้าง เป็นปฏิโลมบ้าง เข้าทั้งอนุลอมและปฏิโลมบ้าง เข้าบ้าง ออกบ้าง ตามคราวที่ต้องการ ตามสิ่งที่ปรารถนา และตามกำหนดที่ต้องประสงค์ จึงบรรลุความหลุดพ้นทางใจและความหลุดพ้นทางปัญญา อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะสิ้นไป ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองอยู่ในปัจจุบัน ดูกรอานนท์ เราเรียกภิกษุนี้ว่า อุกโตภาควิมุตติ การหลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสอง[คืออรูปมาน และอรหัตตมรรค-ผล]อื่นจากการหลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสองที่จะยิ่งหรือประณีตไปกว่านี้ไม่มี”

พระพุทธดำรัสนั้นตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอุกโตภาควิมุตติผู้สูงสุดในเรื่องนั้น พึงทราบ อุกโตภาควิมุตติ ๕ ประเภทโดยจำแนกเป็นผู้บรรลุรูปสมาบัติ ๔ และผู้บรรลุนิโรธสมาบัติ เพราะหมู่รูปได้ชื่อว่าถูกข่มไว้ด้วยอรูปสมาบัติอย่างหนึ่งได้

แม้กายสักขีก็มีนัยเดียวกันนี้

ชื่อว่าวิโมกษ์ ๘ ย่อมมีแม้ในวิโมกษ์บางส่วนของวิโมกษ์ ๘ ดังคำว่า โลก สตุตา (เหล่าสัตว์ในโลก)

[ในบางแห่ง คำว่าผู้บรรลุวิโมกข์ ๘ มิได้หมายถึงผู้บรรลุวิโมกข์ทั้ง ๘ แต่หมายถึงผู้บรรลุวิโมกข์อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศยุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงหมู่วิโมกข์ ๘ แต่เจตนาหมายถึงวิโมกข์บางส่วน ดังคำว่า โลเก สดุดา (เหล่าสัตว์ในโลก) เป็นการกล่าวถึงเหล่าสัตว์ทั้งหมดโดยไม่เจาะจง แต่เจตนาหมายถึงเหล่าสัตว์บางคนของผู้พูดมุ่งกล่าวถึงในเรื่องนั้นๆ ตามโอกาส]

ในบรรดาที่สุด ๑๓ ประการพึงทราบว่

- ที่สุดของปฬิโพธ[คือตัณหา]เป็นต้นและที่สุดของความเป็นไป[คือชีวิตินทรีย์] เป็นสภาพถูกทำให้หมดสิ้นไป
- ที่สุดของความเลื่อมใส[คือ ศรัทธา]เป็นต้น เป็นสภาพทำให้หมดสิ้นไป
- ที่สุดของอารมณ์[คือวิโมกข์] เป็นผลของสภาพทำให้หมดสิ้นไป เพราะผลที่เป็นอารมณ์ภายในนั้นชื่อว่าวิโมกข์ซึ่งเป็นอารมณ์ของมรรคและผลอันเป็นสภาพทำให้หมดสิ้นไป
- ที่สุดของสังขาร คือ นิโรธอันเป็นสภาพสงัดจากสังขาร

โดยประการดังนี้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๒๓๗} กล่าวถึงที่สุด ๑๓ ประการไว้เพื่อแสดงสมสึสึพร้อมกับแสดงความปรากฏแห่งอารมณ์ของสภาพที่ถูกทำให้หมดสิ้นไป สภาพทำให้หมดสิ้นไป และผล

กระนั้นก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณนี้ได้กระทำการประกอบเนื้อความโดยเนื่องด้วยที่สุดของกิเลสและที่สุดของความเป็นไปในที่สุด ๑๓ ประการนั้นจึงกล่าวว่า กิเลสสึสึ (ที่สุดของกิเลส) เป็นต้น เพราะตรัสไว้ในคัมภีร์บุคคลบัญญัติว่า

ยสฺส ปุคฺคสฺส อปุพฺพํ อจริมฺ อาสวปริยาทานญจ โหติ ชีวิตปริยาทานญจ. อโยจฺจติ ปุคฺคโล สมสึสึ.^{๒๓๘}

“การสิ้นไปแห่งอาสวะและการสิ้นไปแห่งชีวิตของบุคคลใด มิไม่ก่อนไม่หลังกัน บุคคลนี้เรียกว่า สมสึสึ”

ในเรื่องนั้น แม้ที่สุดของความเป็นไป ก็เป็นมรรค แม้มรรคที่พ้นไปจากความเป็นไป ก็ทำให้หมดสิ้นไปโดยกระทำให้ไม่มีถัดจากจติ แต่มีความเป็นไปตราบนถึงจติ ฉะนั้นจึง

กล่าวว่า ปวตตสีสํ ชีวิตินุทริยํ จุติจิตฺตํ ปริยาทียติ (จุติจิตฺตํยอมทำชีวิตินุทริยํอันเป็นที่สุดของความเป็นไปให้หมดสิ้นไป)

อนึ่ง ปัจจเวกชนวาระที่พึงให้สำเร็จถัดจากตนโดยทำกิเลสให้สิ้นไป ควรกล่าวได้ว่าเป็นวาระของการทำกิเลสให้สิ้นไป ดังจะเห็นได้ว่า ความสิ้นกิเลสชื่อว่าสำเร็จด้วยการสิ้นสุดของปัจจเวกชนญาณดังพระพุทธดำรัสว่า

วิมุตฺตสมิํ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ.^{๒๓๙}

“เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมเกิด[ปัจจเวกชน]ญาณที่รู้เห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้ว”

อนึ่ง ถ้าการสิ้นสุดของปัจจเวกชนญาณนั้นมิได้ด้วยจุติจิต การสิ้นสุดของชีวิตก็มีได้ด้วยจุติจิตนั้นนั่นแหละ ดังนั้น ความมิได้พร้อมกันไม่ก่อนไม่หลังของการสิ้นกิเลสและการสิ้นชีวิตจึงมิได้ด้วยความพร้อมกันแห่งจุติจิตในวาระนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วารสมตาย (โดยวาระเสมอกัน)

จุติจิตที่ปรินิพพานในคำว่า ภวํศํ โอตริตฺวา ปรินิพฺพายโต (หยั่งลงสู่ภวํศํปรินิพพานอยู่) นี้ พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยหยั่งลงสู่ความดับสลายไป

คำว่า จริตํ แปลว่า จริต คือ ความเป็นไปทางกาย วาจา และใจ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ บุคคลย่อมถูกกำหนดหมายว่าเป็นคนราคจริตด้วยความมีราคะยิ่ง ความมีราคะยิ่งนั้นเป็นเครื่องกำหนดหมาย ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ราคชฺฌาสาโย ราคธาโกติ อตฺถโก (หมายความว่า คนที่ชอบราคะ มีราคะยิ่ง)

คำว่า ราคจริต นั้นพึงทราบว่าเป็นเครื่องกำหนดหมายความมีกำลังของราคะที่มีกำลังมากในกระแสนั้น เพราะเป็นสภาพที่ยังละไม่ได้[ด้วยมรรคญาณ]

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ

พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า พระมหากัจจายนะกระทำการแสดงโดยลบ อาทิสัพพทํในคำว่า สีลวนฺเตหิ (บุคคลผู้มีศีล) จึงกล่าวว่า สีลวนฺตาทีหิ (บุคคลผู้มีศีลเป็นต้น)

ด้วย อาทิสัพพทํพึงทราบการรวบรวมทายกเป็นต้น

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อารมณภูตา เฌยฺย แปลว่า แม้ปัญญาที่เป็นอารมณ์[ของ ปัญญาอื่น] ก็ชื่อว่า เฌยยะ

คำว่า ปุณฺณชณฺฐมิมิตฺตํ (ระดับปุณฺณชณฺฐมิมิตฺตํ) คือ ระดับปุณฺณชณฺฐมิมิตฺตํ พระเสกขะ และ พระอเสกขะ ในเรื่องนั้นพึงทราบว่

- การสำรวมย่อมนมีโดยเนื่องด้วยระดับปุณฺณชณฺฐมิมิตฺตํ
- การละและการเจริญย่อมนมีโดยเนื่องด้วยระดับพระเสกขะ
- การกระทำให้งงย่อมนมีโดยเนื่องด้วยระดับพระอเสกขะ

อีกนัยหนึ่งพึงทราบว่

- การสำรวม การละ และการเจริญย่อมนมีโดยเนื่องด้วยระดับปุณฺณชณฺฐมิมิตฺตํ พระเสกขะ และพระอเสกขะตามสมควร เพราะการสำรวม การละ และการเจริญที่มีในเบื้องต้นย่อมนมีได้แก่ปุณฺณชณฺฐมิมิตฺตํ ที่เป็นอย่างอื่น[คือแก่กล้าขึ้น]ย่อมนมีแก่พระเสกขะ

- การกระทำให้งงย่อมนมีโดยเนื่องด้วยระดับพระอเสกขะ

คำว่า นยฺโต ทสฺสิตํ (ทรงแสดงไว้โดยนัย[ที่เข้าใจโดยอ้อมได้]) หมายความว่า ทรงประกาศไว้ด้วยการแสดงนัยมีอาทิว่า

ยํ ภิกฺขเว มยา “อิทํ น กปฺปตี”ติ อปฺปฏิกฺขิตํ, ตํ เจ กปฺปียํ อนุโลเมตี, อกปฺปียํ ปฏิพาหตี, ตํ ไว กปฺปตี.^{๒๔๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเรามิได้ปฏิเสธว่าสิ่งนี้ไม่สมควร ถ้าสิ่งนั้นคล้อยตามสิ่งที่สมควร ปฏิเสธสิ่งที่ไม่สมควร สิ่งนั้นสมควรแก่พวกเธอ”

คำว่า สราคาทิสํวตฺตํ แปลว่า ความดำเนินไปเพื่อควมมีราคะเป็นต้น

คำว่า อณฺณมณฺณํ สํสคฺคโต (สูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นระคนกัน) หมายความว่า เพราะการระคนกันของสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นโดยนัยว่า สูตรฝ่ายสังกิเลสและสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น

คำว่า อเนกวิโร (มีหลายประการ) คือ มีหลายประการเริ่มตั้งแต่ ๑๒ ถึง ๔,๐๙๒ ประการ

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า โลกียสตุตาทิฏฐานาทิสฺสคฺคโต (เพราะสูตรที่เป็นโลกียะ และสัตตาทิฏฐานเป็นต้นระคนกัน) รวบรวมประเภทของศาสนบัญญัติที่มีอยู่เป็นต้นว่า

- ญาณฝ่ายโลกียะ
- ญาณฝ่ายโลกุตตระ
- ญาณทั้งฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ
- ฌเญยยะฝ่ายโลกียะ
- ฌเญยยะฝ่ายโลกุตตระ
- ฌเญยยะทั้งฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ
- ญาณและฌเญยยะฝ่ายโลกียะ
- ญาณและฌเญยยะฝ่ายโลกุตตระ
- ญาณและฌเญยยะทั้งฝ่ายโลกียะและโลกุตตระ

คำว่า อุกยตถ (ในศาสนบัญญัติทั้งสองฝ่าย) คือ ศาสนบัญญัติ ๑๖ มีสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น และศาสนบัญญัติ ๒๘ มีสูตรฝ่ายโลกียะเป็นต้น

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ธรรมนั้นๆ ที่ควรประกอบโดยระคนกัน เพราะการประกอบสูตรพึงมีโดยไม่ขัดแย้งกับความเหมาะสม ดังจะเห็นได้ว่า ไม่มีการประกอบสูตรโดยนัยว่า สูตรฝ่ายโลกียะและสูตรฝ่ายแทงตลอด เป็นต้น

คำว่า ตีสุ ปิฏฺเฐสุ ลพฺภมานสฺส (ปรากฏในพระไตรปิฎก) หมายความว่า ปรากฏคือมีอยู่ในพระพุทธรพจน์คือพระไตรปิฎกที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้ง

คำนั้นแสดงว่าการรวบรวมอย่างเดียวมิใช่เหตุของการจำแนกศาสนบัญญัตินั้นที่กล่าวประเภทไว้แล้ว แต่อุทาหรณ์ในพระบาลีก็เป็นเหตุอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ ทิสฺสติตาสฺ ตาสฺ ภูมีสุ (สูตรใดย่อมปรากฏในบุคคลระดับนั้นๆ [มีพระโสดาบันเป็นต้น] สูตรนั้นพึงแสดงด้วยความเหมาะสมและการอนุโลมตามความเหมาะสม) เป็นต้น

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาย (หน้า ๑๘๐) และฉบับมูลนิธิภูมิพล (หน้า ๒๒๙) มีรูปว่า อถ โข ปาฬิยํ ทสฺสนญฺ แต่ควรมีรูปว่า อถ โข ปาฬิยํ นิทสฺสนญฺ เพราะคำว่า นิทสฺสน เป็นคำไวพจน์ของ อุทาหรณ (อุทาหรณ์) ส่วน ทสฺสน แปลว่า การเห็น, การรู้เห็น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

พระอรรถกถาจารย์แสดงการลงท้ายถ้อยคำแห่งเนื้อความตามที่กล่าวแล้วด้วยคำว่า
เตเนว หิ (ดังนั้น ในพระบาลีจึงแจกแจงศาสนปฏฐานไว้บางส่วนด้วยการระคนซึ่งกันและกัน
มิได้แสดงไว้โดยสิ้นเชิง) เป็นต้น

จบ คำอธิบายศาสนปฏฐานวาระ

นิคมนกถาวรรณนา

บาทคาถาว่า สทุหมมาวตฺรภูจาเน (อันเป็นที่หยั่งลงแห่งพระสัทธรรม) นี้ กล่าวไว้ โดยระบุถึงที่พำนักของภิกษุผู้มาจากถิ่นอื่นแล้วสดับศึกษาพระสัทธรรม ทรงจำ ทบทวน สอบถาม และกำหนดรู้อยู่เสมอในวัดอันเป็นที่หยั่งลงแห่งพระสัทธรรม อีกนัยหนึ่ง คำนี้ กล่าวไว้อย่างนั้น เพราะเป็นที่หยั่งลงแห่งปริยัติสัทธรรมในกระแสดิจิตของตน

[ตามนัยแรกหมายความว่า วัดของพระธรรมบาลเถระเป็นสำนักเรียนและสำนักปฏิบัติไปพร้อมกัน นัยหลังกล่าวถึงความเป็นผู้คงแก่เรียนทรงจำพระไตรปิฎกของท่าน]

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั้นแหละ

จบ คำอธิบายข้อความที่เข้าใจยากในคัมภีร์เนตติอรรถกถา

จบ เนตติฎีกา

นิคมน์

๑. เขฟ้างคนคเร รมเเม	ท่ามะไอดี สมณญิตะ
อาราเม นิวสนตส	มหาเถรสส ธีมโต.
๒. สสตุติ'มนุคมมคค-	มหาปณติตลณนโน
ปาเยสิ โย สลิสฺसान	ฉาณขีร'มนคฺขิย.
๓. คนธสราภาวิเเสน	ธมฺมนเตวาสิภิกฺขุณา
หิตจิตฺเตนํ สตถ	กตํ ยาติ สมตฺตต.

๔. สีลาภิธมฺมสุวิสุทฺธคุโณชมธารี
 โปราณิกา สกปรตฺถหิตาภิรามา
 เถรสาภา ปวรสาสน'มานยีส
 ยาวชฺชกาล'มนุรฺกขิย ทิตฺติการา.

๕. เอวมฺปิ สยามวิชิตะ ชินสาสนสส
 วุฑฺธิ วิรุฬฺหิ'มภิลาสมนโน ยตฺตโต
 สิสฺสทวิชาน'มิห นิสฺสยรฺกฺขตฺลโย
 อาเจรเกสริ มุณินฺทวจาภิกนฺโต.

๖. คนธาสารยติณา อุปการกณญ-
 สิสฺสเสน ตสฺส มติขีรฺสปายินา เว
 สนฺตาวโพธกวิมานสหาสนาย
 พุยาชฺยา กตา มุติททา สวโจปณฺตีตา.

คนธสราภาวิโส

คำลงท้าย

๑-๓. พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา พำนักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางที่นารัณมัย ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่าน ยังศิษย์ให้ตั้งมั่นแน่วแน่คือ ปรีชาอันทรงค่า พระคันธสาราภิวังศ์ศิษย์ของท่านแต่งคัมภีร์แปลนี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. พระเถระผู้ประเสริฐในปางก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันบริสุทธิ์ดีมีศีลธรรมเป็นต้น ผู้รณมัยในประโยชน์เกื้อกูลของตนและผู้อื่น ได้สืบทอดบวรพระพุทธศาสนากระทำการรักษา เผยแพร่ตราบจนถึงปัจจุบัน ฉันทไค

๕. แม้อาจารย์ผู้ประเสริฐที่สํารวมตนแล้วก็มีใจหวังความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนา ของพระชินเจ้าในสยามประเทศ ฉันทนั้น ท่านเปรียบดั่งต้นไม้ที่อาศัยของมวลสกุณาคือศิษย์ ในพระศาสนานี้ เป็นผู้ผลิตเพลนยิ่งในพระตำรัสของพระจอมมุนี

๖. พระคันธสาราภิวังศ์ ศิษย์ของท่าน ผู้ตั้งมั่นแน่วแน่คือปัญญาด้วยดี รู้อุปการคุณ ของท่านแล้ว แต่งคัมภีร์แปลอันประเทืองปัญญาไพเราะโดยภาษาของตน เพื่อความรู้ของ สัตบุรุษและเพื่อยังจิตของกวีให้ชื่นชม

พระคันธสาราภิวังศ์

แข่งอรุณ

- ๑ ชู. ฐ. ๒๕.๑๙๕.๕๑, ชู. ๒๒. ๓๒.๑.๑๙๖
๒ ๒ง. จตุกก. ๒๑.๓๔.๓๙, ชู. ๒๕.๙๐.๓๐๙
๓ ที. ๒. ๑.๕๓, ๒๒.๒๒.๒๒. ๒. หน้า ๓๒๔
๔ ที. ๒. ๑.๕๓, ๒๒.๒๒.๒๒. ๒. หน้า ๓๒๔
๕ ที. ๒. ๑.๕๓, ๒๒.๒๒.๒๒. ๒. หน้า ๓๒๔
๖ ๒ง. ๒ง. ๒๒.๑๐.๒๒๕-๒๖, ๒ง. ๒๒.๑๑.๒๒๕
๗ ส. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕
๘ ส. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕
๙ ส. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕
๑๐ ส. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕
๑๑ มณิมณ. ๑.๑๐๙
๑๒ ๒ง. ๒ง. ๒๒.๑-๙.๑๓๔-๑๓๙
๑๓ ที. มห. ๑๐.๕๗.๒๖, ส. น. ๑๖.๔,๑๐.๕,๑๑
๑๔ ส. ส. ๒. หน้า ๑๖๓
๑๕ ๒ง. จตุกก. ๒๑.๓๔.๑๐๙
๑๖ ม. ๒. ๒
๑๗ ที. มห. ๑๐.๔๐๒.๒๒๙
๑๘ ๒ง. จตุกก. ๒๑.๑๗๒.๑๙๒-๙๓
๑๙ ม. ๒. ๑๒.๑๕๐.๑๑๑
๒๐ ชู. ๒. ๑๑.๑๒๑.๑๓๙, ๒ง. ๒. ๓.๒๒๐
๒๑ ที. ๒. ๑๑.๑๒๖.๒๕๖, ๒ง. ๒. ๒.๒๒๐, ๒. ๑.๑๕๙

២២ ឃ. ឃ. ១២.១៥១.១១២

២៣ ឃ. ឃ. ១២.១៥៨.១០៧

២៤ ឃ. ឃ. ១២.១៦១.១១៧

២៥ ឃ. ឃ. ១២.១៦៤.១០៣

២៦ ឃ. ឃ. ២.២

២៧ ឃ. ឃ. ១៦.១៦៤.៥៥

២៨ ឃ. ឃ. ១៦.១៦៤.៥៥

២៩ ឃ. ឃ. ១.២៥៥

៣០ ឃ. ឃ. ១០.១៥៥-៤៦.១៥៥

៣១ ឃ. ឃ. ១២.៥២៥-៥.២៥-៣០

៣២ ឃ. ឃ. ៥.២៥៥.៥៥

៣៣ ឃ. ឃ. ១.១៥៥

៣៤ ឃ. ឃ. ២៥.៥០.៣០៧-៥

៣៥ ឃ. ឃ. ២៦.៥៥៥.៥៥

៣៦ ឃ. ឃ. ១២.២០៤.៤០០.១៧២.១៥៥, ឃ. ឃ. ១៤.៤២១.៤២៥-២៦.១៦២.១៦៦-៦៧, ឃ. ឃ. ១៦.៤៤-

៥.៧០-១, ឃ. ឃ. ១៥.៦០.៣០. ឃ. ឃ. ១៦.៤៤៥.៤៤៥.២៥០, ២៥២

៣៧ ឃ. ឃ. ១.១៥៥

៣៨ ឃ. ឃ. ១២.១៥៥.១១៧, ឃ. ឃ. ២៥.៥០.៣០៧

៣៩ ឃ. ឃ. ១៤.១៦៦.១២១

៤០ ឃ. ឃ. ២៥.២៥៥.៦៥

៤១ ឃ. ឃ. ១២.១៥៥.១១៧, ឃ. ឃ. ២៥.៥០.៣០៧

៤២ ឃ. ឃ. ១០.១៥៥.២៥៥, ឃ. ឃ. ១២.១០៦.៧៧

៤៣ ឃ. ឃ. ១៤.៤២០.១៦០

៤៤ ឃ. ឃ. ១២.១៥៥.១១៧, ឃ. ឃ. ២៥.១០.២៥៦, ឃ. ឃ. ២៥.១៥៥.១១២

៤៥ ឃ. ឃ. ១២.១៥៥.១១៧. កាតា ៤៤៥

๔๖ ชู. อิติ. ๒๕.๗๔.๒๘๗

๔๗ ชู. อิติ. ๒๕.๗๔.๒๘๗

๔๘ ที. อ. ๒.๓๘

๔๙ อัง. เอกก. ๒๐.๑๙๗.๒๓

๕๐ ม. มุ. ๑๒.๒๐๕.๑๗๕

๕๑ ม. มุ. ๑๒.๒๐๕.๑๗๕

๕๒ เปฏโก. หน้า ๑๙๔

๕๓ สัทททีปกรณ ปทมาลานิสสัย หน้า ๔๙๓-๔๙

๕๔ วิ. มหาวิ. ๑.๔๕.๓๐

๕๕ สหุทธสารตถชาลินี. คาทา ๓

๕๖ อภิธานปทีปิกา. คาทา ๑๑๘๘

๕๗ ชู. พุท. ๓๓.๗๕.๔๕๕

๕๘ ม. ม. ๑๓.๒๘๑.๒๕๗

๕๙ ที. ปา. ๑๑.๓๓๙.๒๓๑, อัง. อัญจก. ๒๓.๖๖.๒๕๓-๕๔

๖๐ ชู. ปฏี. ๓๑.๘๕.๑๐๓

๖๑ ที. ปา. ๑๑.๓๔๓.๒๓๔-๓๕, อัง. นวก. ๒๓.๓๒.๓๓๖

๖๒ ที. ปา. ๑๐.๓๔๕.๒๓๖-๓๗, อัง. ทสก. ๒๔.๑๗.๑๙

๖๓ ที. ปา. ๑๑.๓๔๘.๒๓๘, อัง. ทสก. ๒๔.๑๙-๒๐.๒๓-๒๖

๖๔ วิ. ป. ๘.๔๔๓.๓๖๖

๖๕ ม. อ. ๑๔.๑๔๘.๑๓๓

๖๖ ชู. ปฏี. ๓๑.๑๑๗.๑๓๐

๖๗ ส. น. ๑๖.๒๒.๒๘

๖๘ ปทฐปฐิติ. สุตร ๒๙๕

๖๙ พาลาวตาร. หน้า ๑๐๒

๗๐ มุคฺคโพรสฺสเกษปฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒

๗๑ ม. มุ. ๑๒.๑๓.๘

๗๒ ม. ม. ๑๓.๘๘.๖๗

- ๑๐๐ อัง. เอกก. ๒๐.๔๘.๙
- ๑๐๑ ชุ. ๒๒. ๓๒.๕๐-๒.๖
- ๑๐๒ ภิ. ๒. ๓๔.๒.๕
- ๑๐๓ ชุ. ๒๒. ๓๒.๕๐-๒.๖
- ๑๐๔ ภิ. ๒. ๓๔.๕๔๐-๑.๓๘๗-๙
- ๑๐๕ ภิ. ๒. ๓๖.๓๖.๑๐๗
- ๑๐๖ ที่. มหา. ๑๐.๔๐๔.๒๖๘, ม. ๒. ๑๒.๑๓๗.๙๖
- ๑๐๗ ภิ. ๒. ๓๔.๑.๑
- ๑๐๘ ส. ๒. ๑๕.๑๒, ๑๔๔.๗, ๑๒๘
- ๑๐๙ ส. ๒. ๑๗.๗๙.๗๑
- ๑๑๐ ภิ. ๒. ๓๔.๔๐.๒๘
- ๑๑๑ ภิ. ๒. ๓๔.๕๘๓.๑๖๙
- ๑๑๒ ภิ. ๒. ๓๔.๔๐.๒๘
- ๑๑๓ วิ. มหา. ๔.๕๔.๔๔, ส. ๒. ๑๘.๑๘.๑๗
- ๑๑๔ ชุ. ๒. ๒๕.๑๒๙-๓๐.๔๐
- ๑๑๕ ที่. ส. ๙.๕๕๖.๒๔๕, ที่. ป. ๑๑.๓๐๘.๒๐๐, ม. ๒. ๑๒.๗๗, ๒๓๒, ๔๕๙, ๕๐๙.๕๑, ๑๙๕, ๔๐๗, ๔๕๓, ม. ๒. ๑๓.๓๐๙.๒๘๙, ม. ๒. ๑๔.๒๓๐.๑๙๖, ภิ. ๒. ๓๕.๖๔๒.๓๓๑
- ๑๑๖ ชุ. ๒. ๒๕.๒๒๙-๙๕.๖๗
- ๑๑๗ ส. ๒. ๑๕.๕๕-๕๗.๔๒
- ๑๑๘ ปโยคสิทธิ. ๒.๑๔
- ๑๑๙ สารตฺถ. ๑.๙๒.๓๑๑, วิมตฺติ. ๑.๖๙, ที่. ๒. ๑.๓๔, วิสฺสุตฺติ. ๒. ๑.๒๘๓
- ๑๒๐ อัง. จตุก. ๒๑.๗๐.๙๕
- ๑๒๑ เนตฺติ. ๒. หน้า ๕๔
- ๑๒๒ ม. ๒. ๑๔.๔๒๐.๓๖๐
- ๑๒๓ วิ. มหา. ๔.๑๓.๑๓, ส. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗, ชุ. ๒. ๓๑.๓๐.๓๕๙
- ๑๒๔ ที่. มหา. ๑๐.๕๗.๒๖-๒๗, ส. ๒. ๑๖.๔, ๑๐.๕, ๑๑
- ๑๒๕ ที่. ๒. ๓.๖๑

๑๒๖ พุ. สฺ. ๒๕.๙๙๓.๕๒๔

๑๒๗ พุ. สฺ. ๒๕.๑๑๓๘.๕๕๑

๑๒๘ พุ. สฺ. ๒๕.๑๑๓๐.๕๕๐, พุ. จุฬ. ๓๐.๑๔๘.๒๒

๑๒๙ สฺ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒

๑๓๐ อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๒.๒๖๐

๑๓๑ อภิ. อ. ๒.๓๒๕

๑๓๒ อภิ. วิ. ๓๕.๔๕๗.๒๖๙

๑๓๓ อภิ. วิ. ๓๕.๔๕๗.๒๖๙

๑๓๔ อภิ. วิ. ๓๕.๔๖๒.๒๗๑

๑๓๕ อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๑.๒๖๐

๑๓๖ อภิ. อ. ๑.๓๓๙, วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๔๘, สฺ. ฎี. ๑.๓๐๓

๑๓๗ เนตฺติ. หน้า ๔

๑๓๘ เนตฺติ. หน้า ๒๔

๑๓๙ ตรุกสงฺกฺรห ขัอ ๔๖ มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า ปฺติชฺฌาเหตุทาหรโณปนยนิคมานิ
ปญฺจาวยวาะ. ปฺรฺวโต'คฺนิมานุ อิติ ปฺรติชฺฌา. ฐุมวตฺตวาท อิติ เหตุ. โย โย ฐุมวาน, ส โส'คฺนิมานุ
ยถา มหานสํ อิตฺยฺทาหรณฺม. ตถา จายม อิตฺยฺปนย. ตสฺมาตฺ ตถา อิติ นิคมนม.

๑๔๐ สทฺทตฺถเภทจินฺดา. คาถา ๑๔-๑๕

๑๔๑ คเวสิตพฺพํ

๑๔๒ นินฺรุตฺตทึปนี. สุตฺร ๔๑๓

๑๔๓ สฺ. มหา. ๑๙.๔๐๘.๑๖๑

๑๔๔ วิ. มหา. ๔.๑.๑, ม. ฎ. ๑๔.๑๒๖.๑๑๓, สฺ. นิ. ๑๖.๑,๓๗.๑,๖๓, พุ. ฎ. ๒๕.๑.๙๓, อภิ. วิ.

๓๕.๒๒๕.๑๖๑

๑๔๕ ที. สฺ. ๙.๑๗๑.๕๕, ม. ฎ. ๑๒.๔๔๐,๔๔๕.๓๘๙,๓๙๗, ม. ม. ๑๓.๙๔-๕,๒๒๕.๗๐-๑,๑๙๘,
ม. ฎ. ๑๔.๙๑,๑๑๖.๗๓,๑๐๒, สฺ. ฎ. ๑๗.๒๑๐.๑๖๙, อภิ. ฎ. ๓๔.๑๒๒๑.๒๗๙, อภิ. วิ. ๓๕.๙๓๘.๔๕๗

๑๔๖ ม. ฎ. ๑๒.๔๖๕.๔๑๕

๑๔๗ ม. ฎ. ๑๒.๔๖๕.๔๑๕

๑๔๘ อภิ. ฎี. ๓.๑๔๒-๔๓

๑๔๙ พุ. สฺ. ๒๕.๗๗๖-๘.๔๘๖, พุ. มหา. ๒๙.๔-๖.๘-๙,๑๔

๑๕๐ ที่. อ. ๒.๙๘, อัง. อ. ๓.๓๐๕

๑๕๑ กัจจายนสูตรตัตถะ. สูตร ๑๘๒

๑๕๒ อัง. อภิธิก. ๒๓.๒.๑๒๗

๑๕๓ ส. ข. ๑๗.๕๕.๔๖ โถก วิสทิส

๑๕๔ ส.ส. ๑๕.๑๒๙.๑๐๕

๑๕๕ ม. อ. ๑.๑๖, ส. อ. ๒.๓, อัง. อ. ๑.๑๖, อุทาน. อ. หน้า ๓๐, อิติวุต. อ. หน้า ๓๘, พุทธวิ.

อ. หน้า ๑๐๓

๑๕๖ ที่. ส. ๙.๙๔.๓๖

๑๕๗ คเวสิตพุพ

๑๕๘ อภิธานปทีปิกา. คาถา ๘๔๕

๑๕๙ อภิ. อ. ๒.๑๕๐

๑๖๐ นิตติ. ปท. หน้า ๗๐

๑๖๑ พาลาวตาร. หน้า ๑๐๗

๑๖๒ ฐาตุตถสังคห. คาถา ๑๙

๑๖๓ นิตติ. ฐาตุ. หน้า ๑

๑๖๔ วิ. มหา. ๔.๓๓.๒๘, ส. ส. ๑๕.๑๕๑.๑๓๕

๑๖๕ ม. ม. ๑๒.๒๑.๑๓

๑๖๖ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๕๐.๕๖-๗

๑๖๗ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๑๒๔.๑๔๒

๑๖๘ ที่. ส. ๙.๑๐๕-๑๗.๓๙-๔๑

๑๖๙ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๑๒๔.๑๔๒

๑๗๐ ที่. ปา. ๑๑.๓๕๕.๒๔๗

๑๗๑ ที่. ส. ๙.๒๒๖.๗๔

๑๗๒ โสตตถกิมหานิทาน. หน้า ๓๑, ๓๗, ๔๖

๑๗๓ วิ. มหา. ๔.๑๑.๑๑, ม. ม. ๑๒.๒๘๕.๒๔๖, ม. ม. ๑๓.๓๔๑.๓๒๓, อภิ. ก. ๓๗.๔๐๕.๒๔๕

๑๗๔ ที่. ปา. ๑๑.๑๖๑.๙๘

๑๗๕ ที่. ปา. ๑๑.๑๖๑.๙๙, ม. ขุ. ๑๔.๑๒๙.๑๑๕, อัง. เวกิก. ๒๐.๒๗๗.๒๙, อภิ. วิ. ๓๕.๘๐๙.๔๑๐

๑๗๖ ส. นวฎิ. ๑.๙๕

๒๐๒ สี่. ส. ๑๕.๙๘.๖๓

๒๐๓ สี่. มหา. ๑๙.๒๓๔.๑๐๒

๒๐๔ คเวสิตัพพัม

๒๐๕ สี่. ข. ๑๙.๑๕,๔๕,๙๖.๑๙.๓๗.๖๘, ขุ. ปฏี. ๓๑.๑๐.๓๑๙

๒๐๖ ม. มุ. ๑๒.๔๓๘.๓๘๖

๒๐๗ คเวสิตัพพัม

๒๐๘ คเวสิตัพพัม

๒๐๙ ม. มุ. ๑๒.๑๕๖.๑๒๑

๒๑๐ สงฺกห. หน้า ๒

๒๑๑ ขุ. ฏ. ๒๕.๙๘.๓๔, ขุ. เถร. ๒๖.๙๙๑.๓๙๖

๒๑๒ ที. มหา.๑๐.๑๓.๙, ม. ญ. ๑๔.๑๙๗.๑๖๘, สี่. มหา. ๑๙.๑๗๙.๑๓๙

๒๑๓ ม. มุ. ๑๒.๖๕.๔๓

๒๑๔ สี่. สฬ. ๑๙.๔๖.๒๕, ขุ. ปฏี. ๓๑.๓.๗

๒๑๕ สี่. ส. ๑๕.๑๐๗.๗๔, อัง. จตุกก. ๒๑.๔๕.๕๓

๒๑๖ ม. มุ. ๑๒.๙๙.๖๒

๒๑๗ ขุ. สุ. ๒๕.๖๕๖.๔๖๐

๒๑๘ อัง. อ. ๑.๒๔๖, นิรม. อ. ๙.๑๔๔

๒๑๙ อัง. จตุกก. ๒๑.๗๐.๙๕

๒๒๐ สหุทฺตนิภาทิจินฺดา. คาถา ๓๑๒

๒๒๑ คเวสิตัพพัม

๒๒๒ ม. ม. ๑๓.๓๐๙.๒๙๙

๒๒๓ ม. ญ. ๑๔.๑๙๙.๑๖๔-๖๕

๒๒๔ ขุ. ฏ. ๒๕.๒๙.๒๐

๒๒๕ ม. ม. ๑๓.๒๙๓.๒๖๘

๒๒๖ ม. ม. ๑๓.๓๐๕-๖.๒๙๓-๙๔

๒๒๗ ม. ม. ๑๓.๒๙๙.๒๗๔

๒๒๘ ขุ. สุ. ๒๕.๓๓๓.๓๙๖

២២៨ ឧ. ស៊ី. ២៥.៣៧៤.៤០៤

២៣០ អ. ធី. ១២.១៤.១០

២៣១ អ. ធី. ១២.២០៣.១៧២

២៣២ ឧ. ធី. ឆ. ៣២, ២៦-៣០.១០៧, ១២១-២២

២៣៣ ប្រែក្រ. អ. ២២៥

២៣៤ ឧ. ធី. ២១.៧០.៧៥

២៣៥ អ. អ. ១៣.១៨២.១៥៦

២៣៦ ធី. អ. ១០.១៣០.៦៤

២៣៧ ឧ. ធី. ៣១.៧៧.១០៦

២៣៨ ឧ. ធី. ឆ. ៣៦.១៦.១៣

២៣៩ អ. ធី. ១២.៧៧.៥២, ៧. ១៧.១២, ១៤.១៨-៩

២៤០ ធី. អ. ៥.៣០៥.៧០

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับแปลและอธิบาย

กองทุนพิมพ์หนังสือวัดท่ามะโอ	๑๘๐,๐๐๐ บาท		
คุณอรรถกร อรรถกิจโกศล	๕๐,๐๐๐ บาท	คุณตรุณี โตสมภาค	๑,๐๐๐ บาท
คุณฉัตรพร อรรถกิจโกศล	๕๐,๐๐๐ บาท	ส่วนฝึกอบรม กรมอุทยานแห่งชาติ-	
คุณกวี-ปรากฏ์มาส นิธิธรรม-		สัตว์ป่า และพันธุ์พืช	๑,๐๐๐ บาท
คุณบรรณรงค์-อรดา พิษณุการ	๒๐,๐๐๐ บาท	คุณณัฐวสา กฤตศิลป์	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุรัตน์-ช่อภิมพ ไอสถานุเคราะห์	๒๐,๐๐๐ บาท	คุณสุรเดช-นันท์ลี จุฑารัตน์-	
พระมหาสมชาย อธิปัญญา	๑๐,๐๐๐ บาท	และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณดัยนา บุญนา	๑๐,๐๐๐ บาท	คุณปารีย์ จำปาสุด	๑,๐๐๐ บาท
กลุ่มนักเรียนอภิธรรมวัดสามพระยา-		คุณทรรชนี แสนสุขโสภา	๑,๐๐๐ บาท
และวัดเบญจมบพิตร	๖,๖๐๐ บาท	คุณสมจิตร ประกอบกิจ	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุเทพ-อัมพร เหลือง ณ ลำภีร์	๕,๑๐๐ บาท	คุณสุปราณี วัฒนะศันสนีย์	๑,๐๐๐ บาท
คุณสิริเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์	๕,๐๐๐ บาท	คุณสมชาย เจริญสินค้ำ	๑,๐๐๐ บาท
คุณวรวิทย์-รัตนาวดี บุญผาเจริญสุข	๓,๐๐๐ บาท	คุณเมธาวร ปิยาภิชาติ	๘๖๐ บาท
คุณศิริพร ตั้งจิรังษ์	๓,๐๐๐ บาท	คุณอุดมพร สิริสุทธิ	๘๐๐ บาท
คุณณัฐภา กลสิกิจวรกุล	๓,๐๐๐ บาท	คุณชาญวิทย์ มโนธีรวัฒน์	๘๐๐ บาท
คุณจิตรวภา โชติกประสงค์	๒,๐๐๐ บาท	คุณสมชัย-สุดา คอวนิชกิจ	๖๐๐ บาท
คุณชัยภูมิภักดิ์ พงศ์ชยกร	๑,๕๐๐ บาท	คุณยุวดี มงคลพร	๕๐๐ บาท
คุณอัญชลี จี๋สกุล	๑,๕๐๐ บาท	คุณยุพิน จิระไชยเชื้อนพันธ์	๕๐๐ บาท
คุณภาคนิ แก้วพิจิตร และคณะ	๑,๓๔๐ บาท	คุณวีระวิทย์ จาตกานนท์	๕๐๐ บาท
คุณอัจฉริยา เกตุทัต	๑,๐๐๐ บาท	คุณปัทมย์ จำปาสุด	๕๐๐ บาท
คุณสุพรรณา ธรรมศรี	๑,๐๐๐ บาท	คุณปรัชญา จำปาสุด	๕๐๐ บาท
คุณอัปสร หิรัณยศิริ	๑,๐๐๐ บาท	คุณปาริชาติ จำปาสุด	๕๐๐ บาท
คุณระพีร์ สิริมาศพันธ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณคมกฤช จำปาสุด	๓๐๐ บาท
คุณกาญจนา สกุลเดชไพศาล	๑,๐๐๐ บาท	คุณสุตติดา แก้วขจร	๓๐๐ บาท

คุณปราณี บุปผาเจริญสุข	๒๐๐ บาท
คุณเมี่ยวเค็ง แซ่เฮ้ง	๒๐๐ บาท
ค.ญ.ชมาลักษณ์ โตสมภาค	๒๐๐ บาท
คุณสอางค์ มะลิกุล	๒๐๐ บาท
คุณรัชนีวรรณ อุทัยศรี	๑๐๐ บาท
ดร.ศรีศุภร์ นิลกรรณ	๑๐๐ บาท
คุณลักขณา วงศ์ศิริ	๑๐๐ บาท
คุณอำภา ศรีวิลัย	๑๐๐ บาท
คุณระจิต ณ ลำพูน	๑๐๐ บาท
คุณบุญสม ภูมรินทร์	๑๐๐ บาท
คุณดุสิต ภูมรินทร์	๑๐๐ บาท
คุณประไพพรรณ พิสัยนนทฤทธิ์	๑๐๐ บาท
คุณวิชัย จิระไชยเชื่อนขันธุ์	๑๐๐ บาท
รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น	๓๙๔,๔๐๐ บาท
ยอดยกมาจากเนตติอรรถกถา	๔,๑๗๐ บาท
รวมยอดบริจาค	๓๙๘,๕๗๐ บาท
ค่าพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม	๓๘๐,๐๐๐ บาท
คงเหลือ	๑๘,๕๗๐ บาท

ปัจจัยที่เหลือจากการพิมพ์ในครั้งนี้ จะนำไป
พิมพ์คัมภีร์ในโครงการต่อไป

